ULUSLARARASI

ORTA ASYA'DA
DİL VE EDEBİYAT
(XV-XX. YÜZYIL)

SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

TARİH
4-5 KASIM 2024

ortaasyadadiledebiyat@gmail.com

ÇEVRİMİÇİ

XV. yüzyıldan Rus ilişkileriyle birlikte yeni Türk yazı dillerinin ortaya çıktığı XX. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya'da dil ve edebiyat, sempozyumun ana temasını oluşturmaktadır.

www.giresun.edu.tr

2024

www.ayu.edu.tr

ORTA ASYA'DA DİL VE EDEBİYAT (XV-XX. YÜZYIL) SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

HOCA AHMET YESEVİ ULUSLARARASI
TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ

4-5 Kasım 2024
(Çevrimiçi)

ISBN

978-975-2481-32-9

Giresun Üniversitesi Yayınları

GİRESUN/TÜRKİYE 2024

Editörler

Prof. Dr. Beyhan KESİK

Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR

Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

Doç. Dr. Aynaş OŞİBAEVA

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK

Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

KURULLAR

Onur Kurulu

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı

Prof. Dr. Yılmaz CAN
Giresun Üniversitesi Rektörü

Dr. Janar TEMİRBEKOVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Naci GENÇ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör Vekili

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Beyhan KESİK
Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR
Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

Doç. Dr. Aynaş OŞİBAEVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK
Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Sekreterya

Dr. Yerlan ALAŞBAYEV

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Arş. Gör. Ersin KARTLAŞMIŞ

Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Arş. Gör. Ozan GÖKDEMİR

Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İletişim

ortaasyadadiledebiyat@gmail.com

Danışma ve Bilim Kurulu

Prof. Dr. Ali AKAR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bakhtiyor ABDUSHUKUROV

Ali Şir Nevayi Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Beyhan KESİK

Giresun Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ

Kırıkkale Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Dina ALKEBAYEVA

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Fatma AÇIK

Gazi Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Funda TOPRAK

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Fuzuli BAYAT
Azerbaycan Bilimler Akademisi (AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR
Giresun Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Hamidullah BALTABAYEV
Özbekistan Milli Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV
Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
Kültür Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Erciyes Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nefes ŞADMANOV
Karşı Devlet Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Ramiz ASKER
Bakü Devlet Üniversitesi (AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Serkan ŞEN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Şakimaşrip IBRAYV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Vahit TÜRK
Kültür Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Asror MUHAMMEDOV
Özbekistan Alfraganus Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Azra ABADZİĆ NAVAEY
Zagreb Üniversitesi (HIRVATİSTAN)

Doç. Dr. Bakıtbek CAYLOOBAEV
Cusup Balasagın Kırgız Milli Üniversitesi (KIRGIZİSTAN)

Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (KIRGIZİSTAN)

Doç. Dr. Erkan KARAGÖZ
Uluslararası Saraybosna Üniversitesi (BOSNA HERSEK)

Doç. Dr. Gönül ERDEM NAS
Zagreb Üniversitesi (HIRVATİSTAN)

Doç. Dr. Gül Banu DUMAN
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Gülimjan JILKIBAY
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Halit AŞLAR
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (KIRGIZİSTAN)

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ
Ordu Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Jazira İSAYEVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Osman KABADAYI
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV
Karabük Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Seyfettin ALTAYLI
Bakü Avrasya Üniversitesi (AZERBAYCAN)

Doç. Dr. Törali KIDIR
Muhtar Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK
Giresun Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Pakizat ADİYEVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Totu Koşenova
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Öğr. Üyesi Nazım MURADOV
Lefke Avrupa Üniversitesi (KKTC)

Dr. Öğr. Üyesi Dženana Bračkovic
Uluslararası Saraybosna Üniversitesi (BOSNA HERSEK)

Dr. Mirzat RAKİMBEK UULU
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (KIRGIZİSTAN)

Dr. Armağan ZÖHRE
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Elmira ADİLBEKOVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Ercan ARGINBAYEV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Halil ÇETİN
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Janar SÜYİNJANOVA
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Kenan SEMİZ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Mehdi REZAEİ
Allame Tabataba'i Üniversitesi (İRAN)

Dr. Nurlan MANSUROV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Senbek UTEBEKOV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Tolga BAYINDIR
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Dr. Yerlan ALAŞBAYEV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Davetli Konuşmacılar

Prof. Dr. Fatma AÇIK
Gazi Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Funda TOPRAK
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV
Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Kudratulla OMONOV
Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
Kültür Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nadirhan HASAN
Özbekistan Milli Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Vahit TÜRK
Kültür Üniversitesi (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Şakir IBRAYEV
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Rihsitilla ALİMUHAMEDOV
Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi (ÖZBEKİSTAN)

Dr. Mirzat RAKİMBEK UULU
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (KIRGIZİSTAN)

ORTA ASYA'DA DİL VE EDEBİYAT (XV-XX. YÜZYIL) SEMPOZYUMU PROGRAMI

4 Kasım 2024

AÇIŞ KONUŞMALARI

Toplantıya Katılım Bağlantısı:

https://us06web.zoom.us/j/83719079387?pwd=1joiO697aO7vZRzgQkb32rhaxvWQy2.1

Toplantı Numarası: 837 1907 9387

Şifre: 855335

Yönlendirici:

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK

09:30 TR / 11:30 KZ

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı

09:40 TR / 11:40 KZ

Prof. Dr. Beyhan KESİK

Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı

09:50 TR / 11:50 KZ

Prof. Dr. Naci GENÇ

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör Vekili

10:00 TR / 12:00 KZ

Dr. Janar TEMİRBEKOVA

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektörü

10:10 TR / 12:10 KZ

Prof. Dr. Yılmaz CAN

Giresun Üniversitesi Rektörü

04.11.2024

1. Oturum

Oturum Başkanları:

Prof. Dr. Vahit TÜRK

Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR

Toplantıya Katılım Bağlantısı:

https://us06web.zoom.us/j/85461573495?pwd=n3ruWDklfuvoKaM36StDo4azWO0SLi.1

Toplantı Numarası: 854 6157 3495

Şifre: 041837

Saat	Yazar	Başlık
10:30 TR 12:30 KZ	**Prof. Dr. Vahit TÜRK** (TÜRKİYE)	Ali Şir Nevayi Eserlerinde Anadolu (Rum ve Rûmîler)
10:45 TR 12:45 KZ	**Prof. Dr. Nadirhan HASAN** (ÖZBEKİSTAN)	Yesevî Mektebi Takipçilerinin Tasavvuf Edebiyatı Gelişimine Katkıları
11:00 TR 13:00 KZ	**Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL** (TÜRKİYE)	18. Yüzyıl Anadolu'sunda Diyarbakırlı Bir Nevayi Takipçisi: Refî
11:15 TR 13:15 KZ	**Prof. Dr. Elçin İBRAHİMİOV** (AZERBAYCAN)	Ali Şir Nevayi'nin Muhakemetü'l Lugateyn Eserinin Türkçeye Katkıları
11:30 TR 13:30 KZ	**Doç. Dr. Oysara MADALIEVA** (ÖZBEKİSTAN)	Bedayiü'l-Bidaye Divanı'nın Oluşumu ve Klasik Türk Edebiyatı Tarihindeki Büyük Önemi
11:45 TR 13:45 KZ	**Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV** (TÜRKİYE)	Batı Türkçesiyle Nevayi Sözlükleri
12:00 TR 14:00 KZ	TARTIŞMA VE SORU CEVAP	

04.11.2024

2. Oturum

Oturum Başkanları:

Prof. Dr. Fatma AÇIK

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Toplantıya Katılım Bağlantısı

https://us06web.zoom.us/j/82198134348?pwd=VhaVniUdLFB3xPUB2fU5WcNCxJnEks.1

Toplantı Numarası: 821 9813 4348

Şifre: 200603

Saat	Yazar	Başlık
13:15 TR 15:15 KZ	**Prof. Dr. Fatma AÇIK** (TÜRKİYE)	19. Asrın Sonları 20. Asrın Başlarında Türkistan'da Dil Meselesi
13:30 TR 15:30 KZ	**Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH** (TÜRKİYE)	20. Yüzyılın Başlarında Türkiye Türkçesini 'Çağataycalaştırma' Tartışmaları
13:45 TR 15:45 KZ	**Prof. Dr. Bilgehan A.GÖKDAĞ** (TÜRKİYE)	Gaspıralı İsmail ve Çağatay Türkçesi
14:00 TR 16:00 KZ	**Prof. Dr. Galibe HACIYEVA** (AZERBAYCAN)	Eski Çağatay Dili ve Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde Ortak Dil Birimleri
14:15 TR 16:15 KZ	**Doç. Dr. Tahir AŞIROV** (TÜRKMENİSTAN)	Sovyet Türkmenistanı'nda 1930'lu Yıllarda Türkmen Dilinin Terminolojisi Üzerine Çalışmalar: Abdılla Gelenov Örneği
14:30 TR 16:30 KZ	**Doç. Dr. Osman KABADAYI** (TÜRKİYE)	Arap Harfli 'Narik Oglı Çora' Örneğinde Kuruluş Dönemi Kazak Yazı Dilinin Özellikleri
14:45 TR 16:45 KZ		TARTIŞMA VE SORU CEVAP

04.11.2024

3. Oturum

Oturum Başkanları:

Prof. Dr. Simbat SADIKOVA ZARILKANOVNA

Dr. Öğr. Gör. Turgay AKDURUŞ

Toplantıya Katılım Bağlantısı

https://us06web.zoom.us/j/81364468206?pwd=24XUUoEXzr6B1OQAEqQiZ8dajbb41d.1

Toplantı Numarası: 813 6446 8206

Şifre: 338566

Saat	Yazar	Başlık
15:00 TR 17:00 KZ	**Prof. Dr. Simbat SADIKOVA ZARILKANOVNA** (KIRGIZİSTAN)	Türkologiyalık Komparativistikanın Önügüşü
15:15 TR 17:15 KZ	**Prof. Dr. Sonayım KARATAEVA KUBATBEKOVNA** (KIRGIZİSTAN)	Çagatay Jazma Adabiy Tilinde Jazılgan Diplomatiyalık Kattardın Tildik Özgöçölüktörü (1813-1855-jj.)
15:30 TR 17:30 KZ	**Dr. Senbek UTEBEKOV** (KAZAKİSTAN)	Hoca Ahmet Yesevî Hikmetlerinde Türkçe Kökenli Dinî Terimler
15:45 TR 17:45 KZ	**Dr. Zhumagali İBRAGİMOV** (KAZAKİSTAN)	Çağatay Türkçesinde Eklerde Görülen Yuvarlaklaşmaların Kazak Türkçesi Ağızlarına Etkisi
16:00 TR 18:00 KZ	**Dr. Zïnedïna Ayerke SAĞINĞALİQIZI** (KAZAKİSTAN)	Şağatay Tilindegi Sözderdiñ Baylanıs Formaları (Gülistan bit-Türki boyınşa)
16:15 TR 18:15 KZ	**Dr. Turgay AKDURUŞ** (KAZAKİSTAN)	Ali Şir Nevayi'nin Eserlerinde Geçen Karmaşık Fiillerin Kullanılışı
16:30 TR 18:30 KZ	TARTIŞMA VE SORU CEVAP	

05.11.2024

4. Oturum

Oturum Başkanları:

Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA

Dr. Öğr. Gör. Turgay AKDURUŞ

Toplantıya Katılım Bağlantısı

https://us06web.zoom.us/j/88418698820?pwd=NmmzqV8aNMHd0b9ikac252okGaWdWH.1

Toplantı Numarası: 884 1869 8820

Şifre: 860799

Saat	Yazar	Başlık
08:00 TR 10:00 KZ	**Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA** (KAZAKİSTAN)	Ahmet Yesevi Eğitiminde Maddi ve Manevi Dünya
08:15 TR 10:15 KZ	**Dr. Janar SÜYINJANOVA -** **Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK** (KAZAKİSTAN)	Qazaq Ädebï Tiliniñ Tarïxı: Xandıq Däwir Şığarmalarınıñ Tili
08:30 TR 10:30 KZ	**Dr. Öğr. Üyesi Yerlan ZHİYENBAYEV** (KAZAKİSTAN)	Ali Şir Nevayi'nin British Library'de Bulunan Mecâlisü'n-Nefâis Tezkiresi Hakkında Bir İnceleme
08:45 TR 10:45 KZ	**Dr. Yerlan ALAŞBAYEV** (KAZAKİSTAN)	Kazak Edebiyatı'nda Bir Anlatı Türü Olarak Kıssa
09:00 TR 11:00 KZ	**Öğr. Gör. Farida TÖLENDIEVA** (KAZAKİSTAN)	Çağatay Edebiyatı Üzerine Yapılan Çalışmalar
09:15 TR 11:15 KZ	**Öğr. Gör. Lyazzat ALİEVA** (KAZAKİSTAN)	Türk Dünyasında Ali Şir Nevayi'nin Yeri ve Önemi
09:30 TR 11:30 KZ	TARTIŞMA VE SORU CEVAP	

05.11.2024

5. Oturum

Oturum Başkanları:

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV

Doç. Dr. Meryem İŞMUHAMMEDOVA

Toplantıya Katılım Bağlantısı

https://us06web.zoom.us/j/87132127114?pwd=ya5GgQEhbGa9l4LQrjFLg7vheFe79Y.1

Toplantı Numarası: 871 3212 7114

Şifre: 494487

Saat	Yazar	Başlık
10:30 TR 12:30 KZ	**Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV** (ÖZBEKİSTAN)	Mîr Haydar Horezmî'nin Mahzenü'l-Esrar Adlı Eserinin Uygur Harfli Yazmaları
10:45 TR 12:45 KZ	**Prof. Dr. Kudretullah AMANOV** (ÖZBEKİSTAN)	XV. Yüzyılda Yazılan Uygur Harfli Vesikaların Okunuşu İle İlgili Yeni Yorumlar ve Düşünceler
11:00 TR 13:00 KZ	**Doç. Dr. Meryem İŞMUHAMMEDOVA** (ÖZBEKİSTAN)	Ubeydî Şiirinin Kaynakbilimsel Açıdan Değelendirilmesi (El Yazması Nüshalar Temelinde)
11:15 TR 13:15 KZ	**Doç. Dr. Rihsitilla ALIMUHAMEDOV** (ÖZBEKİSTAN)	Tuyug Türünün Gelişiminde Ubeydî'nin Yeri
11:30 TR 13:30 KZ	**Doç. Dr. Halide İMAMOVA** (ÖZBEKİSTAN)	Türkolojinin Bazı Sorunları Üzerine
11:45 TR 13:45 KZ	**Dr. Ixtiyor YOQUBOV** (ÖZBEKİSTAN)	Son Dönem Çağatay Şairlerinden Meşreb'in Divanı Üzerine
12:00 TR 14:00 KZ	TARTIŞMA VE SORU CEVAP	

05.11.2024

6. Oturum

Oturum Başkanları:

Prof. Dr. Funda TOPRAK

Prof. Dr. Ali AKAR

Toplantıya Katılım Bağlantısı

https://us06web.zoom.us/j/88947985774?pwd=awaFBoqymJbGXFLih3h6jJiaLTJcQX.1

Toplantı Numarası: 889 4798 5774

Şifre: 059994

Saat	Yazar	Başlık
13:15 TR 15:15 KZ	**Prof. Dr. Funda TOPRAK** (TÜRKİYE)	Ali Şir Nevayi'de Delilik Olgusu
13:30 TR 15:30 KZ	**Prof. Dr. Ali AKAR** (TÜRKİYE)	Şah İsmail Hatayi'nin Türk Dili Tarihindeki Yeri
13:45 TR 15:45 KZ	**Prof. Dr. Serkan ŞEN** (TÜRKİYE)	Erken Dönem Türkçe Peygamber Kıssalarında Türkler
14:00 TR 16:00 KZ	**Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK** (TÜRKİYE)	Ali Şir Nevayi Döneminin Önemli Bir İsmi: Hâmidî ve Çağatay Türkçesi ile Yazılan İlk Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi
14:15 TR 16:15 KZ	**Doç. Dr. Mehdi REZAI** (İRAN)	Şecere-i Türk'ün Farsça Bir Yazması
14:30 TR 16:30 KZ	**Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ** (TÜRKİYE)	Eski Uygurcada Yabancı Kelimelere Karşı Tutumlar
14:45 TR 16:45 KZ	**Dr. Lira MAİRAMBEKKIZI** (TÜRKİYE)	19. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Buhara Kolu
15:00 TR 17:00 KZ		TARTIŞMA VE SORU CEVAP

KAPANIŞ OTURUMU

05.11.2024

15:15 TR / 17:15 KZ - 16:15 TR / 18:15 KZ

Yönlendirici:

Prof. Dr. Beyhan KESİK

Toplantıya Katılım Bağlantısı

https://us06web.zoom.us/j/83445457276?pwd=NAqKYjzV3iaaS3hbUyZFPJaaZ4OQTo.1

Toplantı Numarası: 834 4545 7276

Şifre: 465158

KATILIMCI LİSTESİ

Prof. Dr. Ali AKAR (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Beyhan KESİK (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMİOV (AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Fatma AÇIK (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Hakan ÖZDEMİR (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Kudretullah AMANOV (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nadirhan HASAN (ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Serkan ŞEN (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Simbat SADIKOVA ZARILKANOVNA (KIRGIZİSTAN)

Prof. Dr. Sonayım KARATAEVA KUBATBEKOVNA (KIRGIZİSTAN)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA (KAZAKİSTAN)

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Oysara MADALIEVA (ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Tahir AŞIROV (TÜRKMENİSTAN)

Doç. Dr. Osman KABADAYI (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (TÜRKİYE)

Doç. Dr. Halide İMAMOVA (ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Mehdi REZAI (İRAN)

Doç. Dr. Meryem İŞMUHAMMEDOVA (ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Rihsitilla ALIMUHAMEDOV (ÖZBEKİSTAN)

Dr. Öğr. Üyesi Yerlan ZHİYENBAYEV (KAZAKİSTAN)

Dr. İhtiyor YOKUBOV (ÖZBEKİSTAN)

Dr. Janar SÜYINJANOVA (KAZAKİSTAN)

Dr. Lira MAİRAMBEKKIZI (TÜRKİYE)

Dr. Senbek UTEBEKOV (KAZAKİSTAN)

Dr. Turgay AKDURUŞ (KAZAKİSTAN)

Dr. Yerlan ALAŞBAYEV (KAZAKİSTAN)

Dr. Zhumagali İBRAGİMOV (KAZAKİSTAN)

Dr. Zïnedïna Ayerke SAĞINĞALİQIZI (KAZAKİSTAN)

Öğr. Gör. Lyazzat ALİEVA (KAZAKİSTAN)

Öğr. Gör. Farida TÖLENDIEVA (KAZAKİSTAN)

SUNUŞ

ORTA ASYA'DA DİL VE EDEBİYAT SEMPOZYUMU

(4-5 Kasım 2024)

4-5 Kasım 2024 tarihlerinde Giresun Üniversitesi ile Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi tarafından çevrim içi olarak düzenlenen "Orta Asya'da Dil ve Edebiyat (XV. – XX. Yüzyıl)" Sempozyumu, Türk dünyası ve biliminin birleşen köprülerinden biri olarak önemli bir yere sahiptir. Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve İran'dan kıymetli bilim insanlarının katılımıyla 6 oturumda sunulan 36 bildirinin ardından sempozyumumuz başarıyla tamamlanmıştır. Bunun yanı sıra Hırvatistan, Bosna-Hersek ve KKTC gibi farklı coğrafyalardan da katılım sağlayan yerli ve yabancı bilim insanlarının katkılarıyla uluslararası bir boyut kazanmış; Türkçenin dünya dilleri arasındaki önemi ve bilim dünyasındaki saygınlığı bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Bu tür etkinlikler, Türkçenin özleştirilmesi, tarihsel kaynaklarının araştırılması ve dil ile edebiyat alanındaki bozulmaların nedenlerinin ortaya konulması noktasında geçmişten günümüze önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Türkçe, sadece konuşulan en eski ve köklü dillerden biri olmakla kalmayıp geniş bir coğrafyada yaygın biçimde kullanılmakta ve ortak geçmişi paylaşan kardeş ülkeler arasında güçlü bir bağ oluşturmaktadır.

Sempozyumumuzda ele alınan başlıca konular arasında, dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali Şîr Nevayî'nin mirası, Türkistan'da dil meseleleri, Kazak edebiyatından örnekler, Çağatay edebiyatı ve Uygur harfli yazmalar gibi konular yer almaktadır. Türk dili ve edebiyatına dair yapılan bu kapsamlı çalışmalar, Türkoloji'nin sorunlarına ışık tutmuş ve önemli bir akademik birikim oluşturmuştur.

Giresun Üniversitesi ile Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi arasındaki uzun süreli akademik işbirliği protokolü, bu sempozyum aracılığıyla daha da pekiştirilmiş ve Türk Dünyası birliğine, Türk Devletleri Teşkilatı faaliyetlerine katkı sağlanmıştır. Bu değerli sempozyumun ortaya çıkmasında büyük emek ve katkı sağlayan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Muhittin Şimşek'e, Giresun Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yılmaz Can'a, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektörü Dr. Janar Temirbekova'ya, Rektör Vekili Prof. Dr. Naci Genç'e ve Filoloji Fakültesi Dekanı Doç. Dr. Abdulkadir Öztürk'e teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Bu kitap, Türk dili ve edebiyatına dair birikimi derleyen, katkıda bulunan ve bu değerli sempozyuma katılım gösteren tüm bilim insanlarının ortak emeğinin bir sonucudur. Umuyoruz ki, Türk dünyasının kadim mirasını yeniden keşfetmeye yönelik bu çabalar, gelecekteki araştırmaların temelini oluşturacak ve dilimizin, kültürümüzün daha da güçlenmesine katkı sağlayacaktır.

Prof. Dr. Beyhan KESİK

Sempozyum Düzenleme Kurulu Adına

Giresun Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı

SUNUŞ

ORTA ASYA'DA DİL VE EDEBİYAT SEMPOZYUMU

(4-5 Kasım 2024)

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Giresun Üniversitesi'nin iş birliğiyle 4-5 Kasım 2024 tarihlerinde çevrim içi olarak düzenlenen ve büyük bir ilgiyle takip edilen **Orta Asya'da Dil ve Edebiyat Sempozyumu**'na Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve İran'dan araştırmacılar sözlü bildirileri ile katılmışlardır.

Türk Bengü Taşlarına kazınan istiklal ve istikbal gayemiz, Kutadgu Bilig'e konu olan düşünce sistemimiz, Dîvân-ı Hikmet'te zuhur bulan hoşgörü temelimiz, Dîvânu Lugâti't-Türk'te toplanan kültür parçalarımız, Muhâkemetü'l-Lugateyn'de haykırılan Türkçe gücümüz, Ulu Türkistan'da yani Ata yurtta kayıt altına alınmıştır.

Tarihte bilinen adıyla "Büyük Türkistan", günümüzdeki adıyla "Orta Asya", Türk tarihinin ve kültürünün beşiğidir. Türk dili ve edebiyatı tarihi açısından özel bir yere sahip olan Orta Asya, sözlü ve yazı dili geleneğimizin de coğrafî kaynağıdır. Bu coğrafyanın beslediği düşünürler, şair ve yazarlar Türk düşünce hayatına ve kültürüne yön vermiştir. İlk edebî ürünlerimiz bu coğrafyada teşekkül etmiştir.

Hoca Ahmet Yesevî'den Kaşgarlı Mahmud'a, Yusuf Has Hacib'ten Ali Şîr Nevâî'ye, Mahtumkulu'dan Mağjan Jumabay'a kadar nice şair ve edipler bu kültürün önde gelen miraslarıdır. Bu miras etrafında şekillenen kültürün mirasçıları da kuşkusuz dil ve edebiyat vasıtasıyla kültürün yaşatılması ve aktarılmasında sorumluluk sahibidirler. Asırlar önce bu coğrafyada filizlenerek kıtalara yayılan ve bugün geldiğimiz noktada çok daha zenginleşen bir dil ve edebiyat birikimimiz bulunmaktadır. Bizleri, köklü bir geçmişten güçlü geleceğe taşıyacak olan da bu birikimdir. Bu bilinç ve amaç doğrultusunda hazırlanan **Orta Asya'da Dil ve Edebiyat Sempozyumu**'nda, tarihî Türk yazı dillerinden günümüz çağdaş Türk yazı dillerine uzanan dil ve edebiyat köklerimiz, sempozyuma katılan bilim insanlarımız tarafından çok yönlü olarak irdelenmiştir.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Giresun Üniversitesi arasındaki iş birliğin en güzel örneğini böyle bir sempozyum vesilesiyle ortaya çıkarmamızda destek ve katkılarıyla öncülük eden Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Muhittin Şimşek'e, Giresun Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yılmaz Can'a, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektörü Dr. Janar Temirbekova'ya ve Rektör Vekili Prof. Dr. Naci Genç'e, Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Beyhan Kesik'e müteşekkiriz.

Orta Asya'da Dil ve Edebiyat Sempozyumu'nun, Türklük Bilimine hayırlı uğurlu olmasını dileriz.

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK

Sempozyum Düzenleme Kurulu Adına

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Filoloji Fakültesi Dekanı

İÇİNDEKİLER

ŞAH İSMAİL HATÂYÎ'NİN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ
Prof. Dr. Ali AKAR
● 1-8

GASPIRALI İSMAİL VE ÇAĞATAYCA
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ
● 9-17

ALİ ŞİR NEVAYİ'NİN MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN ESERİNİN TÜRKÇEYE KATKILARI
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMİOV
● 18-22

19. ASRIN SONLARI 20. ASRIN BAŞLARINDA TÜRKİSTAN'DA DİL MESELELERİ
Prof. Dr. Fatma AÇIK
● 23-37

УЙГУРОПИСЬМЕННЫЕ РУКОПИСИ «МАХЗАНУ-Л-АСРАР» МИР ХАЙДАРА ХОРАЗМИ
Prof. Dr. Касимжон САДЫКОВ
● 38-44

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE TÜRKÇESİNİ 'ÇAĞATAYCALAŞTIRMA' TARTIŞMALARI
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
● 45-60

XV YUZYILLIKDA BITILGAN UYG'UR YOZUVLI HUJJATLARNING O'QILISHI BILAN BOG'LIQ YANGI TALQINLAR VA MULOHAZALAR
Prof. Dr. Qudratulla OMONOV
● 61-63

ERKEN DÖNEM TÜRKÇE PEYGAMBER KISSALARINDA TÜRKLER

Prof. Dr. Serkan ŞEN

● 64-75

ТҮРКОЛОГИЯЛЫК КОМПОРАТИВИСТИКАНЫН ӨНҮГҮШҮҮ

проф. док. Сымбат САДЫКОВА

● 76-81

ЧАГАТАЙ ЖАЗМА АДАБИЙ ТИЛИНДЕ ЖАЗЫЛГАН РАСМИЙ КАТТАРДЫН (1813-1855-ЖЖ.) ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

проф. док. Каратаева Сонайым Кубатбековна

● 82-93

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE ANADOLU (RÛM ve RÛMÎLER)

Prof. Dr. Vahit TÜRK

● 94-99

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ТАРИХЫ:

ХАНДЫҚ ДӘУІР ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Доц. Док. Жанар СҮЙІНЖАНОВА - Доц. Док. Абдулкадир ӨЗТҮРК

● 100-105

AHMET YESEVİ EĞİTİMİNDE MADDİ VE MANEVİ DÜNYA

Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA

● 106-111

ESKİ ÇAĞATAY DİLİ VE ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORTAK DİL BİRİMLERİ

Doç. Dr. Galibe HACIYEVA

● 112-120

TÜRKOLOJİNİN BAZI SORUNLARI KONUSUNDA

Doç. Dr. Halide İMAMOVA

● 121-127

ESKİ UYGURCADA YABANCI KELİMELERE KARŞI TUTUMLAR

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

● 128-141

ŞECERE-İ TÜRK'ÜN FARSÇA BİR YAZMASI

Doç. Dr. Mehdi REZAEI

● 142-149

UBEYDÎ ŞİİRİNİN KAYNAKBİLİMSEL AÇIDAN DEĞELENDİRİLMESİ (EL YAZMASI NÜSHALAR TEMELİNDE)

Доц. к.ф.н. Марям Ишмуҳамедова

● 150-158

ARAP HARFLİ 'NARİK OĞLI ÇORA' ÖRNEĞİNDE KURULUŞ DÖNEMİ KAZAK YAZI DİLİNİN ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Osman KABADAYI

● 159-167

BATI TÜRKÇESİYLE NEVÂYÎ SÖZLÜKLERİ

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV

● 168-176

ALİ ŞİR NEVAYİ DÖNEMİNİN ÖNEMLİ BİR İSMİ: HÂMİDÎ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILAN İLK YÛSUF U ZELÎHÂ MESNEVİSİ

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK

● 177-187

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE KARMAŞIK FİİLLERİN KULLANILIŞI

Dr. Öğr. Gör. Turgay AKDURUŞ

● 188-193

19. YÜZYIL ÇAĞATAY EDEBİYATI: BUHARA KOLU

Dr. Öğr. Gör. Lira MAIRAMBEK KYZY

● 194-202

SON DÖNEM ÇAĞATAY ŞAİRLERİNDEN MEŞREB'İN DİVANI ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Ixtiyor YOQUBOV

● 203-207

ӘЛІШЕР НАУАИДЫҢ БРИТАН КІТАПХАНАСЫНДАҒЫ «ҒАЖАЙЫП МӘЖІЛІСТЕР» (МӘЖІЛІС УН-НАФАИС) ТЕЗКИРЕСІНЕ ШОЛУ

Dr. Öğr. Üyesi Yerlan ZHIYENBAYEV

● 208-214

DİVÂN-I HİKMET'TE TÜRKÇE KÖKENLİ DİNÎ KELİMELER

Dr. Senbek UTEBEKOV

● 215-226

KAZAK EDEBİYATI'NDA BİR ANLATI TÜRÜ OLARAK KISSA

Dr. Yerlan ALASHBAYEV

● 227-231

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE EKLERDE GÖRÜLEN YUVARLAKLAŞMALARDAKİ KAZAK TÜRKÇESİ AĞIZLARINA ETKİSİ

Dr. Zhumagali İBRAGİMOV

● 232-239

ÇAĞATAY EDEBİYATI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Öğr. Gör. Farida TOLENDİYEVA

● 240-248

TÜRK DÜNYASINDA ALİ ŞİR NEVAİ'NIN YERİ VE ÖNEMİ

Öğr. Gör. Lyazzat ALİEVA

● 249-255

ŞAH İSMAİL HATÂYÎ'NİN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ

Ali AKAR*

Özet

Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail Hatâyî (1487-1524) bir devlet adamı olma yanında birçok Türk hükümdarı gibi şiirle, sanatla da uğraşmıştır. Kendisi Safeviyye tarikatının öğretileri doğrultusunda hece ve aruz vezniyle, koşmalar, ilahiler, gazeller ve mesneviler yazmıştır. Sanatı ve etkileri bakımından Alevilikteki yedi ulu ozandan biri olan Şah İsmail'in Türk dili tarihindeki yeri pek irdelenmemiştir. O, Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesinin coğrafi olarak kesiştiği İran merkezli bir edebiyat dili geliştirmiştir. Bu dilde günümüzdeki Azebaycan Türkçesini müjdeleyen bazı ses ve yapı ögeleri mevcuttur. Fakat Şah İsmail'in şiir dili, şiirlerinin içeriği daha çok Anadolu'da gelişen tekke edebiyatının derin izleri görülür. O'nu şiir dili bakımından Yunus Emre'nin gelişmiş bir devamı olarak görmek mümkündür. Şiirlerinin içeriği daha ziyade kendi inanç sistemi olan Alevilik öğretisini anlatan hikemî, öğretici bir tarzda yazılmıştır. Şah İsmail, şairlik yönü de olan bir "şah" olduğu için geniş halk kitlelerine ulaşabilmiştir. Şiirleri Anadolu'da Bektaşi tekkelerinde, cem ayinlerinde bestelenerek söylenmiş, böylece onun şiir dili ve üslubu bu bölgedeki birçok halk ozanını yüzyıllar boyunca fikir ve sanat bakımından etkilemiştir.

Anahtar Sözcükler: Şah İsmail Hatâyî, Alevi-Bektaşi Şiiri-Türk Dili Tarihi ve Şah İsmail Hatâyî

THE PLACE IN THE HISTORY OF THE TURKISH LANGUAGE OF SHAH ISMAIL HATAYI

Abstract

The founder of the Safavid State, Shah Ismail Khatayi (1487-1524), was not only a statesman but also engaged in poetry and art like many other Turkish rulers. He wrote ballads, hymns, ghazals and mesnevis in the syllabic and aruz meter in line with the teachings of the Safavid order. Shah Ismail, one of the seven great poets in Alevism in terms of his art and influences, has not been examined much in the history of the Turkish language. He developed a literary language centered in Iran, where Eastern Turkish and Western Turkish intersected geographically. There are some sound and structural elements in this language that herald today's Azerbaijani Turkish. However, Shah Ismail's poetic language and the content of his poems mostly reflect the deep traces of the lodge literature that developed in Anatolia. It is possible to see him as an advanced continuation of Yunus Emre in terms of poetic language. The content of his poems is written in a wise and didactic style that mostly describes the teachings of Alevism, which is his own belief system. Shah Ismail was able to reach a wide range of people because he was a "shah" who also had a poetic side. His poems were composed and sung in Bektashi lodges and cem ceremonies in Anatolia, and thus his poetic language and style influenced many folk poets in this region in terms of ideas and art for centuries.

Keywords: Shah Ismail Hatayi, Alevi-Bektashi Poetry-Turkish Language History and Shah Ismail Hatayi

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MUĞLA; ORCID: ORCID:0000-0002-2950-6940; akar@mu.edu.tr

Giriş

Şah İsmail Safevî tarikatı'nın lideri, Safevî Devleti kurucusudur. Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan'ın torunu olan Şah İsmail, aynı zamanda Alevilik ve Bektaşi kültüründeki Yedi Ulu Ozan'dan biridir.

Safevi devleti İran'da kurulan ve bölgede iki yüzyıl boyunca etkili olan devletlerden biri olmuştur. Şah İsmail ve torunları zamanında Safevi devleti, tarihteki en büyük İran imparatorluklarından biri oldu ve gücünün zirvesindeyken, günümüzdeki İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Irak, Kuveyt ve Afganistan ile Pakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Suriye topraklarının hükmetmiştir.

Şah İsmail Hatâyî, 1487'de doğmuştur. Küçük yaşta tahta geçmiş ve 14 yaşındayken 1501 yılında Tebriz'de Safevi tahtına oturmuştur. Şiiliği İran'ın resmi mezhebi olarak kabul etmiştir. Akkoyunları bertaraf ettikten sonra hakimiyetini Anadolu'ya doğru genişletmeye çalıştı. 1507'de Bağdat'ı zapt etti.

1510 yılındaki Özbek Şeybani Han ile yapılan savaşta onun ağır bir yenilgiye uğrattı. Şeybani Han savaş meydanında öldürüldü. Merv'e kadar olan bölge Safevilerin kontrolüne girdi.

Anadolu'daki Türkmen aşiretlerden büyük destek ve ilgi gören Şah İsmail burada önemli sayıda asker ve gönüllü taraftara sahip oldu. Hatta II. Bayezid'in torunu ve Şehzade Ahmet'in oğlu Murad kızılbaş tacı giyerek Şah İsmail'e katıldı.

1514 yılının ağustos ayında Osmanlı ordusu Safevi topraklarına girdi. İki ordu Hoy yakınlarındaki Çaldıran ovasında 23 Ağustos 1514 günü karşılaştı. Safeviler ağır bir yenilgiye uğradı. Şah İsmail çekilip Dergezin'e gitti. Bu yenilgi Şah İsmail'in siyasi otoritesini iyice sarstı. Devlet işlerini emirlerine havale ederek kendisi daha çok av ve eğlence ile geçirdi.

23 Mayıs 1524'te Tebriz'de vefat etti, cenazesi Erdebil'de ecdadının bulunduğu yere defnedildi (Gündüz, 2010, s. 256).

XVI. yüzyılda Türk Dünyasında Genel Dil Durumu

Şah İsmail'in yaşadığı dönem (1487-1524) Türk dili ve edebiyatının Doğu'da ve Batıda klasik çağına eriştiği dönemdir.

1453'te İstanbul'un fethedilmesiyle medreselerde ve bürokraside Osmanlı Türkçesinin, kullanılmasına bağlı olarak Batı Türkçesi kurumlaşma yoluna girmiştir. Medreselerde her ne kadar Arapça ve Farsça baskın eğitim ve kültür dilleri olsa da divan şiirinin dili de Türkçeydi. Devletin bütün resmî yazışmaları yine Osmanlı Türkçesi ile yazılıyordu. Ayrıca Anadolu'daki yaygın âşıklık/ozanlık geleneği sayesinde güçlü bir âşık edebiyatı oluşmuştu. Bu dönemde Ahmet Paşa, Necati Beg gibi güçlü divan şairleri yanında halk kültürü ve edebiyatı zevkiyle şiirle yazan tekke şairleri Kaygusuz Abdal, Kemal Ümmî, Abdurrahman Rumî gibi derviş ozanlar sade halk diliyle şiir söyleme geleneğini diri tutmuşlardır (Akar, 2022, s. 298).

Diğer taraftan bu yüzyılda Ali Şir Nevâî Türksitan'da Türk dili ve edebiyatında bir devrim yapmış, Türk dilini bölgedeki edebî dillerden biri haline getirmiştir. Onun yakın dostu ve çağdaşı olan Hüseyin Baykara'nın kurduğu "Baykara Meclisi" de Türkçeye dayalı bir klâsik edebiyat geleneği oluşmaya başlamışlardır (Akar, 2022, s. 197).

Böylece, Doğu Türkçesi, "Çağatay Türkçesi" adıyla Kıpçak/Karluk dil geleneği üzerinde yükselmeye başlamış, Batıda ise Osmanlı Türkçesi ve Anadolu halk Türkçesi de Eski Oğuz Türkçesi geleneği çerçevesinde gelişmelerine devam etmiştir.

Bu iki büyük edebiyat dilinin ortasında yanında da İran'da Şah İsmail Hatâyî'nin Oğuz Türkçesine dayalı dinî-mistik şiirleri de Anadolu ve İran'daki Türk halk dilinin gelişme süreçlerini beslemiştir.

Bilindiği gibi, dillerin gelişmesinde ve gerilemesinde dinlerin önemli rolleri vardır. Kutsal metinlerin dilleri olan din dilleri, yayıldıkları bölgelerde yerleşik kültür dilleri yoksa orada onların yerini alarak söz konusu dilleri yok etmekte, önce dille başlayan bu değişme genellikle kültürel ve hatta etnik değişmeyle sonuçlanmaktadır. Arapçanın Kuzey Afrika'daki Berberî dillerini ve Mısır'da, Suriye'de Türk dillerini, Slavcanın da Tuna Bulgarcasını yok etmesi bunun en açık örnekleridir.

Diğer taraftan dinler, dillerin gelişmelerine katkı da yapabilirler. Dinlerin yayılma süreçlerinde yerleşik kültür dilleri, dinî kültürü ve edebiyatı temsil edebilecek durumda iseler bunlar, dinin ana dilinin yerini alabilirler. Böylece ikincil din dili misyonunu yüklenirler. Bu durumda, toplumun ana dili, kültür ve din dili hâline de gelebilir. Bunun örneklerini ise Müslümanlığı kabul eden Farslar ve Türklerde görürüz. 10. yüzyılda İslamlığın Orta Asya'ya yayılma sürecinde Samanoğulları döneminde (819-999) Farslar ve Türkler, İslamiyet'in kutsal kitabını kendi dillerine çevirerek Farsçayı ve Türkçeyi Arapça karşısında birer din dili hâline getirmişlerdir. Bu çeviri geleneği daha sonraki yüzyıllarda ve farklı bölgelerde sürdürülmüştür. Böylece Türkçe ve Farsça Arapçadan sonra İslamlığın iki büyük din dili olmuşlardır. Bu dillerle yüzlerce temel din eseri yazılmış, başka toplumlar bu eserler üzerinden İslamlığı öğrenmişlerdir.

Ana dillerin din dilleri olmasında özellikle tasavvuf hareketlerinin büyük rolü olmuştur. Halka fikirlerini ulaştırmak isteyen tasavvuf düşünürleri, ozan dervişleri onların diliyle şiirler söylemek suretiyle onlarla duygusal ve düşünsel bağ kurarlar. Böylece düşüncelerinin yayılmalarını sağlarlar. 10. yüzyılda Ahmet Yesevî'nin Türkistan'da Kazak bozkırlarındaki Türk boylarına İslamlığı Türkçe "hikmet"lerle anlatması Türk tasavvufunda öncü bir hareket olmuştur. Yesevî geleneğinin Hacı Bektaşi Veli ve diğer Türk sufileriyle Anadolu'ya taşınması sonucu buradaki Oğuz boyları arasında tasavvuf öğretilerini yaymak amacıyla derviş/ozanlar tarafından Türkçe dinî şiirler söylenmiştir. Diğer taraftan bölgede yazılı kültürün gelişmesine koşut olarak din ululârının ve peygamberlerin hayatları, kırk hadis tercümeleri, satıraltı Kuran tercümeleri yapılmaya başlanmıştır. Böylece Türkçe Anadolu'da saygınlık kazanmış, başka metinlerin de bu dille yazılmasının önü açılmıştır.

Şah İsmail Hatâyî, Selçuklu coğrafyasında oluşan bu edebi ve kültürel geleneği en iyi temsil eden sufi-kızılbaş ozanlardan biridir.

Şiirlerinin Dili

Şah İsmail Hatâyî'ye mal edilen çok sayıda şiir vardır. Bunların bir bölümü onun mahlasıyla yazan ozanlara ait olabileceği ileri sürülmüştür. Biz buradaki incelememizde araştırıcılar tarafından (Birdoğan, 2001; Macit, 2017) Şah İsmail'e ait olduğu konusunda hemfikir olunanları esas aldık.

Şah İsmail Hatâyî'nin siyasi hayatını bir tarafa bırakırsak o bir Türk tasavvuf ozanıdır. Yazmış olduğu bütün şiirlerinde 16. yüzyıl Oğuz Türkçesini kullanmıştır. *Nasihatname* ve *Dehname* adlı mesnevileri, Divan'ında hece ve aruz vezninde yazmış olduğu şiirleriyle yetenekli bir şair olarak da temayüz etmiştir. O bir yandan Anadolu'daki tekke edebiyatının nazım şekilleri ve sade Türkçesiyle dikkati çekerken diğer yandan aynı yüzyılda gelişen Divan şiirinin şekil, dil, üslup ve mazmunlar dünyasına hâkim bir şair olarak görülür.

Onun şiirini dil özellikleri bakımından incelediğimizde karşımıza üç ana yapı ortaya çıkar.

a) Bunlardan birincisi Azerbaycan Oğuzca'sına ait özelliklerdir. Bu özellikler, söz sonundaki art damak ünsüzünün sızıcılaşarak /ḫ/ olması[1], Eski Türkçedeki söz başı bazı /t-/'lerin korunması[2], -/-pr-/> /-rp-/ hece göçüşmesi[3], 1. çokluk kişi eki olarak /k/ kullanımı[4], yeterlilik fiilinin olumsuz şeklinin *-ebilmez* olması[5], *anda*[6] zarf-fiil eki, *-geç* zarf-fiili[7]. Bu gramerlik özelliklerden başka Azerbaycan Türkçesine has kimi sözcükler de vardır. Bunların ilk akla gelenleri *miñ* "bin", *men*[8] "ben", *yahşı*[9] "iyi, güzel"; *apar-*[10] "götürmek", *tapşır-*[11] "döndürmek", *oğru*[12] "hırsız", *öz*[13] "kendi", *kimi*[14] "gibi", *tek*[15] "gibi" *öt-*[16] "geç-"

b) Anadolu Oğuzca'sı yahut Eski Anadolu Türkçesine ait özellikler. Şah İsmail'in şiirlerinde kurallı, sistematik olmamakla birlikte yer yer Anadolu Oğuzca'sına ait birtakım özellikler de bulunmaktadır. Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: *-mez*[17] geniş zamanın olumsuz çekimi, geniş zaman eki *-ar*[18], *-ıpdur*[19] geçmiş zaman eki, *-acak*[20] gelecek zaman eki, *-avuz*[21] istek birinci çoğul kişi eki, *-gil*[22] emir eki,- *ıcak*[23] zarf-fiil eki, *-uban*[24] zarf-fiil eki, *meklik*[25] addan ad yapma eki… Bu gramerlik özellikler yanında sözcüksel olarak da birtakım EOT

[1] Ögme ey zāhid maña rıżvān u cennet bāġını/Kim anuñ yārum yüzi tek bir gül-i ḫamrāsı *yoḫ* (Macit, 2017, s.237); Hecrüñ cefāsı öyle *yaḫupdur* bu göñlümi/Her şeb ḳapuñda nāle vü efġān yeter maña (Macit, 2017, s.262).

[2] Gül yañaġuñ dil-berā bes tāze terdür her zaman/Ḳanlu yaşumdan *töker* her dem gözüm bārān aña (Macit, 2017, s.260).

[3] Ayağın *torpağın* ey şah-ı alem/Gözüne tutiye iser Hatai (Birdoğan, 2001, s.238).

[4] Biz de hanedana *gidek* der idik (Birdoğan, 2001, s.123).

[5] Ḳarınca *çekebilmez* fīl yükini/Nice āh itmesün ol bār elinden (Macit, 2017, s. 484); *Udabilmez* munı devr-i zamane/Ki bir oynayıcı nerrādı vardur (Macit, 2017, s. 363).

[6] Her cerāḥat cismüme oḫuñ *gelende* ün virür/Ol maña ehlen ve sehlen merḥabā nisbetlüdür (Macit, 2017, s.313).

[7] Bu Ḫaṭāyī yüzin üste zülfüñi *görgeç* didi/Ẓulmeti gör kim düşüpdür āb-ı ḥayvān üstine Macit 2017: s. 335).

[8] On sekiz *miñ* 'ālemüñ sırdaşısın sırruñdadur/Mürşid-i bīnā imişsin yā 'Alī senden meded (Macit, 2017, s. 286); Ayaġuñ tozında dirlik istedüm *men* ol didüñ/Müşkilümni böyle āsān itdigüñ ya'ni ki ne (Macit, 2017, s. 508).

[9] Men yaman isem niçe sen *yaḫşılıġ* ḳıl ey 'azīz/Nesne ḳalmaz dünyede *yaḫşı* yaman elden gider (Macit, 2017, s. 330).

[10] Ey Ḫaṭāyī sen şehīd-i ġamze-i dil-dārsın/Ḥaşrde reşk aparur yitmiş iki millet saña (Macit, 2017, s. 269).

[11] Özün hakkı tapşır Sultan Hatayi/Uşda kara toprak sar senin olsun (Birdoğan, 2001, s.126).

[12] Hatayim uğruyu tut ver gel ele/Mihmanlar bize safa geldiniz (Birdoğan, 2001, s.125).

[13] Ey Ḫaṭāyī özüñi ḫāk idegör pāk olasan/*Menlik* itme ki cihān ehline 'irfān doludur (Macit, 2017, s. 352).

[14] Eyyub *kimi* kulu ile/Hakka giden yolu ile/Hacı Bektaş Veli ile/Ali gelir m'la bize (Birdoğan, 2001, s.139).

[15] Aşık durur yanağına zülfün Hatai *tek*/Andan düşer bu vech ile bu piç ü tab ona (Birdoğan, 2001, s.204).

[16] Hayli müddetdir ki men ta ayrı düştün yârden/Görmek için hadden *öt*tü intizarım gelmedi (Birdoğan, 2001, s.242).

[17] Maşuk ile aşkı *tanımazdım*/Heç kime gönül verim *demezdim* (Birdoğan, 2001, s.438).

[18] Ey Mevālīler bilüñ ṣāḥib-zamānuñ vaḳtidür/*Çalaram* men ḳılıcı ṣāḥib-zamānuñ 'ışḳına (Macit, 2017, s.516).

[19] Horasan ilinde haraç verenler/Bağdad'a varınca azab *olubdur* (Birdoğan, 2001, s.127).

[20] Yarınki gün *soracaktır*/Konşu hakkını konşudan (Birdoğan, 2001, s.138).

[21] Cebrail der bu oğlanı bilsevüz/İzzet edüp selamını alsavuz/Üstümüzde benlik vardır görsevüz (Birdoğan, 2001, s.118).

[22] Çün gönül halin *uc*undan düşdi zülfün kaydına/Bigünah *öldürmegil* her lahza araz et mana (Birdoğan, 2001, s.202).

[23] Uzanub bir cana *varılmayıcak*/Elin tutmayınca ikrar verilmez/Rehberinin öğüdün *almayıcak*/Güman gitmez iman niydüğün bilmez (Birdoğan, 2001, s.122).

[24] Kuş *oluban* uçmak gerek /Ovalara göçmek gerek/Bir doludan içmek gerek/İçenler ayılmaz ola (Birdoğan, 2001, s.130).

[25] Menim iki cihanım sevgili şah/Seni *sevmekliğ*inden dad ü feryad (Birdoğan, 2001, s.212).

özelliğine rastlanır. Hatâyî şiirlerinde günümüz AT /y-/ protezi olmadan kullanılan sözcükleri /y/'li kullanmıştır. Bunun sık rastlanan açık örneği *yıl*, *yulduz* ve *yüz* sözleridir. Hatâyî şiirlerinde EOT olduğu gibi *yıl, yulduz ve yüz* "yüz, çehre" sözcüklerini kullanır[26]. EOT'de sıkça rastlanan *tamu*[27] "cehennem", *katı*[28] "çok, fazla", *iye*[29] "sahip", *uç*[30] "sebep" sözcükleri Hatâyî Türkçesinde sıkça kullanılmaktadır.

c) Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerinin sözcüklerin ve söz varlığının üçüncü kategorisini alıntı tasavvuf terminolojisi oluştur. Bunların önemli bir bölümü Farsça ve Arapçadır. İçlerinde Türkçe olanlar da vardır. Bunlardan şiirlerinde tespit ettiğimiz çok bilinen birkaçı şunlardır. *turab*[31] "toprak"; *ser* "baş"; *eğin*[32] "omuz; sırt"; *çerağ*[33] "kandil, ışık, mum", *katar* "silsile, sıra"; *gerçek*[34] "hakikat"; *dolu*[35] "kadeh"

Metinler, 16. yüzyıl konuşma Oğuzca'sıyla söylenmiştir. Bu dilde yer yer Arapça ve Farsça terim ve sözcüklere rastlanmaktadır. Fakat bunlar daha çok şiir diline girmiş dinî terimler ve bazı kalıp sözlerdir. Hece şiirleri genellikle 8'li ve 11'li hece vezniyle yazılmış, Yunus Emre ilahileri tarzındaki şiirlerdir. Bunların dili son derece sadedir.

Hece ile dörtlükler halinde yazmış olduğu şiirlerin dili daha sadedir ve genellikle Türkçe kökenli sözcüklerden oluşur.

Gökyüzünde ulu kuşlar
Erenler sohbetine başlar
Kırklar yediler üçler
İndi şaha secde eyledi

Yaraya ekerler tuzu
Aydan değirmi gözü
Yer altında sarı öküzü
İndi şaha secde eyledi
....

[26] Bunca *yıl* gezerem ben bu vücudun şehrini/Hüsn-i bihemtayimişim ya Ali senden meded (Birdoğan, 2001, s.213); Ḥasretüñden dil-berā ḳaldı dü çeşmüm ḫ̆ābsız/Öyle *yulduz*lar olur her gice gökde ḫ̆ābsız (Macit, 2017, s. 377).
[27] Seyreyledim tamunun dört köşesin/Ne yanaram hod nar eksiğimdir (Birdoğan, 2001, s.127).
[28] Katı müştak idim sen meh-likaya/Gözüm gördü gönül düşdü hataya (Birdoğan, 2001, s.234).
[29] Şu karşıki yüce dağlar/İndi şaha secde eyledi/Mülk iyesi ulu hanlar/İndi şaha secde eyledi (Birdoğan, 2001, s.141).
[30] Çün gönül halin *ucundan* düşdi zülfün kaydına/Bigünah öldürmegil her lahza araz et mana (Birdoğan, 2001, s.202).
[31] Hatayim *türab*a indirdi teni/Aleme nur ile doldurdu seni/Pirin meydanında kurtarsın *ser*i/Anlar cehennemin oduna yanmaz (Birdoğan, 2001, s.122).
[32] Eğnimize kırmızılar giyeriz/Halimizce her manadan duyarız (Birdoğan, 2001, s.123).
[33] Her kimin ki *çerağ*ını hak yakar/Mümin onları *katar*a çeker/Aslımız on iki imama çıkar/Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz (Birdoğan, 2001, s.123).
[34] Tuttuğumuz bir *gerçeğ*in elidir/Gittiğimiz imamların yoludur/*Serçeşmemiz* Hacı Bektaş Velidir/Mihman canlar bize safa geldiniz (Birdoğan, 2001, s.124).
[35] Kuş oluban uçmak gerek /Ovalara göçmek gerek/Bir *dolu*dan içmek gerek/İçenler ayılmaz ola (Birdoğan, 2001, s.130).

Aruzla yazılmış şiirlerinde Divan edebiyatının etkileri görülür. Bu şiirlerinde yer yer Arapça ve Farsça tamamlamalar görülür. Bu şiirlerin dil ve üslubu biraz daha ağırdır.

Batınım hicrinde cana dopdolu kandır menim

El yüzüne zahirim gül kimi handandır menim (Birdoğan, 2001, s. 298).

….

Saçuñ küfrine olmışdum girīftār10

Yüzüñi görgecin īmāna yetdüm (Macit, 2017, s. 241).

Aruz vezniyle yazılmış şiirlerinde yer yer Fuzuli'nin etkisi görülür (Macit, 2017, s. 35).

Çeşm-i mestüñ giceler niçün uyanmaz ḫ ̆ābdan

Kim işüm her ṣubḥ u şām āh ile efġāndur menüm (Macit, 2017, s. 422).

Şah İsmail Hataî'nin Şiir Sanatıyla Bu Yüzyıldaki Duruma Etkileri

Şah İsmail, Anadolu'nun özellikle Alevi-Kızılbaş kesimlerinde büyük taraftar topluluğuna ulaşmıştır. Bu sosyolojik ve lengüistik topluluk, 11. yüzyıldan itibaren Horasan'dan Anadolu'ya gelen Oğuz boylarına mensup kitlelerden oluşmaktaydı. Bunlar, Müslümanlıktan önceki kamlık inancına ait pek çok gelenek ve ritüelleri İslami kılıflar içinde yaşatan ve en önemlisi de kırsal kesimlerde diğer kültürlerden yalıtık (izole) yaşayan bir topluluklardır. Bu kitleler, Osmanlı medreselerindeki aydınların bakış açısına göre cahil, kaba, etrak-i bi-idrak olarak tanımlanan kesimlerdi. Osmanlı bürokrasisi ve medrese aydınları, bu şekildeki aşağılayıcısı sıfatlarla dışlamışlar, hor ve aşağı görmüşlerdir. İşte bu aşamada Şah İsmail bu topluma kendi dillerinde şiirler söylemiş, onların inanç biçimlerine uygun bir tavır takınmış ve eski Türk inançlarındaki çeşitli "mit"leri yoğunlukla içeren bir din anlayışını sunmuştur. Bütün bunlar, söz konusu toplulukların gözünde Şah İsmail'i yüceltmiş, onu insan-üstü bir mevkiye taşımıştır. 16. yüzyıl Kızılbaş ozanlarından Pir Sultan Abdal'ın hemen hemen bütün şiirlerinde bu olağanüstü sevgiyi dile getirmiştir:

Güzel Şah'ım çıktı m'ola köşküne

Can dayanmaz gayretine müşkine

Seni beni Yaradan'ın aşkına

Açılın kapılar Şah'a gidelim.

Diğer taraftan, Şah İsmail Hatâyî, kendisini yol ve ideoloji olarak Hacı Bektaşı Veli'ye bağlar.

Serçeşmemiz Hacı Bektaş Veli'dir

Diğer taraftan Yunus Emre'nin şiirlerine nazire gibi yazılmış şiirleri de onun Yunus'un yoluna bağlı olduğunu gösterir.

Bana bende demen bende değilem

Dahi bendeler var benden içerü

Bu yönüyle, onu Anadolu'daki Alevilik-kızılbaşlıkla aynileşmiş bir pir/ozan olarak kabul etmek gerekir.

Şah İsmail'in Türk Dili Tarihindeki Yeri

Türk dilinin bilinen tarihi boyunca kimi kişiler ve dönemler dilin gelişmesi, yazı ve kültür dili olması, yaygınlık kazanması yolunda etkili olmuşlardır. Bu etkileri iki ayrı kategoride değerlendirmek gerekir. Bunlardan birincisi dilin bizzat savunuculuğunu yapan Türkçeciler. Bunlara dili hakimiyet için nihai amaç olarak görenler diyebiliriz. İkincileri ise dili, kendi

duygu, düşünce, görüş yahut ideolojilerini yaymak için bir araç olarak görenler. Bunların her iki grupta da yer alanlar Türkçeyi kullanmışlar, Türkçenin gelişmesine katkı sunmuşlardır.

İlk grupta yer alanlar Bilge Kağan, Kaşgarlı Mahmut, Aşık Paşa, Ali Şir Nevai, Edirneli Nazmi…Bilge Kağan, kardeşi ve kendisi adına dikilen ünlü yazıtta Türklük ve Türkçe bilinci içindedir. Türk beylerinin Türkçe adlarını bıraktığından yakınır. Kaşgarlı Mahmut, İslam dünyasının kendi zamanındaki başkenti Bağdat'ta Türkçeyi ve Türkleri yalnızca asker ve bürokrat olarak gören Arap ve Fars aydınlarına karşı muazzam bir savunma niteliğinde *Divânû Lügâti't-Türk*'ü yazmıştır. Âşık Paşa, 13. yüzyıl Anadolu'sunda Türkçeyi alt sınıfların konuşma dili olarak görenlere karşı *Garibnâme* adlı büyük bir Türkçe mesnevi yazarak cevap vermiştir. Ali Şir Nevai, 15. yüzyılda Farsçanın şiir ve edebiyat dili olarak mutlak üstünlüğe geçtiği Batı Türkistan'da Türkçeyi yeniden şiir ve edebiyat dili yapmış, *Muhakemetü'l-Lugateyn* adını verdiğini karşılaştırmalı dil kitabında Türkçeyi ve Farsçayı karşılaştırarak Türk dilinin üstünlüğünü ortaya koymuştur.

İkinci grupta yer alanlar ise Budist ve Manihaist metinleri Türkçeye çeviren Uygur katipleri, Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Süleyman Çelebi, Hacı Bektaşi Veli ve Şah İsmail Hatâyî… gibi yazar, şair ve devlet adamları ön plana çıkarlar. Uygur katipleri, yeni Budist ve Manihesit olmuş Türkler için bu dinlerin kutsal metinlerini Eski Uygur Türkçesine aktarmışlar, böylece Türkçe'de dinî metin çeviri geleneğini başlatmışlardır. Bu suretle daha sonraki dönemlerde başka dinlere giren Türkler de dinî metinleri kendi dillerine okumuşlardır. Ahmet Yesevi, Uygur katiplerinin yöntemini İslamiyet için yapmış, yeni Müslüman olmuş olan Türklere yeni dinlerinin temel ahlak ilkelerini hikmetler yoluyla anlatmıştır. Anadolu'da Hacı Bektaşi Veli, Yunus Emre, Süleyman Çelebi gibi Ahmet Yesevi çizgisindeki din anlayışlarını yine onun anlatım tarzıyla Türk diliyle aktarmışlardır. Bunlardan biri de Şah İsmail Hatâyî'dir.

Şah İsmail, tıpkı 13. yüzyıldaki Batı Anadolu beyleri gibi sarayında Türkçe yazan şair ve yazarları koruması ile bilinmektedir. Bunun sonucu olarak da Türk dili edebiyat ve sanat dili olarak Safevi sarayında büyük itibar görmüştür. Bu durum Şah İsmail'den sonra gelen ardılları tarafından da sürdürülmüştür (Macit, 2017, s. 30).

Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerini incelediğimizde onun amacının kendi Şiilik anlayışını Türk diliyle kitlelere anlatmak olduğu ortaya çıkar. Onun ikinci kategoride yer alan diğer şair ve yazarlara göre avantajlı yönü, bir şah ve aynı zamanda bir şeyh olmasıdır. Şeyhlik, şahlık ve şairliği kendi kişiliğinde birleştirmiş güçlü ve etkileri yaygın bir kişi olmuştur. 16. yüzyılda Anadolu, İran, Irak ve Suriye'deki Oğuz Türklerinin kendi şiir zevkleri ve anlayışları doğrultusunda onlara kendi ana dilleriyle şiirler söyleyerek bu kitlelere karşı Şiilik düşüncesini Türkçe aracılığıyla bir arada tutmuştur. Söz konusu yarı göçer Türkmen kitleleri 1514'ten sonra Şah İsmail'in daha önceleri bu bölgede yaymış olduğu inanç sistemini onun dili ve üslubuyla devam ettirmişlerdir. Bu yüzyıldan sonra Batı Oğuzları devlet yönetim sistemleri Sünni Osmanlılar ve Şii Safeviler olarak ikiye ayrılmış olsa Türk halk kitlelerinin şiir ve sanat zevki yoğunlukla Şah İsmail'in çizdiği yolda devam etmiştir.

Şah İsmail'in şiirin dilinin Anadolu ile Azerbaycan sahası arasında yer alması, onun her iki coğrafyada da taklit ve takip edilmesini sağlamıştır. Öyle ki ona karşı duyulan bu sevgi ve daha ötesi mistik bağlılıktan dolayı Anadolu'da Hatayî mahlaslı birçok ozan ortaya çıkmıştır (Aslanoğlu, 1992, s. 437). Anadolu ve çevresindeki Türk etki bölgesinde (hinterland) yankıları yalnızca Bektaşi tekkelerinin cem ayinleri ile sınırlı kalmamış, daha fazla toplum kesimlerine ulaşmıştır. Osmanlı saray çevresinde gelişen klasik divan edebiyatının Arapça ve Farsça unsurlarla süslü ve ağdalı dili, toplumun bu dili anlamayan geniş kesimlerince taraftar bulmuş değildir. Bunun karşısında yer alan halk tarzı şiir geleneği, Anadolu'daki halk, aydın ve eşraf zümresi arasında daha fazla revaç bulmuştur. Şah İsmail, bu tür sanat icra eden ozanlara zaten eskiden beri yakınlık duymuş, onları İran'da da taltif etmiş, çeşitli ihsanlarda bulunmuştur (Aslanoğlu, 192, s. 24). Bu sanat ortamlarında Karacaoğlan, Dadaloğlu, Ruhsatî, Âşık Şenlik

gibi Sünni kesimler tarafından da zevkle dinlenen sanatçılar üzerinde Şah İsmail'in ve Bektaşi geleneğinin etkisi çok yoğun olmuştur. Bu halk ozanları da Alevilikte yedi ulu ozanın duygu, düşünce ve ideallerinden çok uzakta hiç de değildirler. Esasen Anadolu'daki Sünni ve alevi inanç çevrelerinin inanma ritüelleri arasında uygulama farklılıkları olsa da şiir ve sanat zevkleri birbirlerinden farklı değildir. Bu yüzden yüzyıllar boyunca, Şah İsmail'in açtığı yolda şiirler söyleyen Anadolu'nun kızılbaş ozanları yalnızca Alevi inancına sahip Türkmenler tarafından değil, aynı zamanda Sünnilerce de geniş kabul görmüşlerdir.

Sonuç

Şah İsmail Hatâyî, 15-16. Yüzyıllar arasında yaşamış bir Türk hükümdarı, din ulusu ve ozanıdır. Onun sanatçı yönü siyasi kimliğinin daima gölgesinde kalmış, şiirleri, şiirlerinin dili, edebî yönü, sanatçı olarak etkileri… gibi pek çok husus araştırmacılar tarafından ihmal edilmiştir. Onun, buna bağlı olarak pek ele alınmayan bir yönü de Türk dili tarihindeki yeri olmuştur. Şah İsmail'in şiirleri ve bunların Türk toplulukları arasındaki etkileri hakkıyla incelenmiş değildir. Bu bildiride onun bu yönü ele alınmış ve Türk dilinin 15-16. Yüzyıldaki tarihî seyrine etkileri incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda Şah İsmail'in şiirleriyle Anadolu ve İran Türkleri arasında bir sanat köprüsü olduğu ortaya konulmuştur. Onun halk tarzı ve zevkiyle sade bir Türkçeyle yazmış olduğu şiirler Batı Türkçesi konuşan geniş toplum kesimleri arasında büyük etkiler uyandırmıştır. Tıpkı Hacı Bektaşi Veli, Yunus Emre gibi tasavvuf önderleri gibi o da halk diliyle kendi din düşüncesini geniş toplum kesimlerine ulaştırmıştır. Böylece, Batı Türkçesinin doğu (İran) ve batı (Anadolu) kolları birbiriyle olan bağlarını sürdürerek gelişmelerini devam ettirmişlerdir. Onun kurmuş olduğu bu düzen sayesinde Türkçe, daha sonraki yüzyıllarda süreklilik kazanarak Anadolu ve Balkanlardaki Bektaşi toplumlarının din dili olacaktır. Diğer yandan Türk halk edebiyatı ve buna bağlı ozanlık geleneğinin dil, üslup ve söyleyiş özelliklerini büyük ölçüde etkilemiştir.

Şah İsmail, sanatının gücüyle olmasa da geniş toplum kesimleri tarafından tutkuyla kabul edilen düşüncelerinin Türk diliyle ifade edilmesinden dolayı Türk dili tarihinde yerini almıştır.

KAYNAKÇA

AKAR, A. (2022). *Türk Dili Tarihi, Dönem-Eser-Bibliyografya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ASLANOĞLU, İ. (1992). *Şah İsmail Hatayî, Divan, Dehnâme ve Anadolu Hatayileri*. İstanbul: Der Yayınları.

BİRDOĞAN, N. (2001). *Şah İsmail Hatai, Yaşamı ve Yapıtları*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

GÜNDÜZ, T. (2010). "Şâh İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, ss 256-260.

MACİT, M. (2017). *Hâtâyî Divanı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

GASPIRALI İSMAİL VE ÇAĞATAYCA

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ*

Özet

19. Yüzyıldan itibaren Rus Çarlığı altında yaşayan Türklere yönelik uygulamalar daha çok onları etnik ve dilsel yönden küçük gruplar haline getirerek ana kütleden ayırmaya dayanmaktaydı. Bu uygulamalara hizmet eden Türk aydınları olduğu gibi karşı çıkanlar da bulunmaktaydı. Türklüğün bölünmesine hizmet eden uygulamaların farkında olan İsmail Gaspıralı Rus Çarlığının bu bölücü ve asimilasyonist politikalarına eğitim ve basın yoluyla karşı durmak istemiştir. 1883-1914 yılları arasında çıkardığı Tercüman gazetesi ve 1884 yılında ilk olarak Bahçesaray'da açtığı *Usul-i Cedit* okullarıyla Rusların Türkler üzerindeki politikalarını etkisizleştirmeyi amaçlamıştı. Gaspıralı; basın-yayın ve eğitim yoluyla Türk halkları arasında ayrılığa ve parçalanmaya sebep olan feodal kimlik ve kültür anlayışının ortadan kalkacağına, modern Türk kültürünün bunların yerini alarak yeni bir Türklük bilincinin gelişmesine yol açacağına inanıyordu. Makalelerinde Türkler arasında tek bir yazı dilinin olması gerektiğini savunan Gaspıralı Çağatayca terimini çoğunlukla Türkistan veya Sart şivesi yerine kullanır. Bazen Çağataycayı klasik dönem edebi dili, Sartçayı ise sokak ve halk dili olarak değerlendirir. Gaspıralı 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarında Türk dünyasının etnik, eğitimsel, dinsel ve dilsel durumuna tanıklık ederken aynı zamanda taraf olarak özellikle Rusya Çarlığının Türkler üzerinde uygulamaya çalıştıkları dil politikalarına karşı mücadele vermiştir.

Anahtar kelimeler: Gaspıralı İsmail, Çağatayca, Ortak Edebî Dil.

GASPIRALI ISMAIL AND CHAGATAY TURKISH

Abstract

Since the 19th century, the practices towards the Turks living under the Russian Tsardom were mostly based on separating them from the main mass by turning them into small groups in terms of ethnicity and language. There were Turkish intellectuals who served these practices, as well as those who opposed them. Ismail Gaspirali, who was aware of the practices that served to divide the Turkishness, wanted to stand against these separatist and assimilationist policies of the Russian Tsardom through education and the press. He aimed to neutralize the policies of the Russians on the Turks with the Tercuman newspaper he published between 1883-1914 and the Usul-i Cedit schools he first opened in Bahçesaray in 1884. Gaspirali believed that the feudal identity and cultural understanding that caused separation and fragmentation among the Turkish peoples would be eliminated through the press-publication and education, and that modern Turkish culture would replace them and lead to the development of a new Turkish consciousness. In his articles, Gaspirali, who argued that there should be a single written language among the Turks, often used the term Chagatai instead of the Turkestan or Sart dialect. Sometimes he considered Chagatai as the literary language of the classical period and Sart as the language of the streets and the people. While Gaspirali witnessed the ethnic, educational, religious and linguistic situation of the Turkish world in the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century, he also fought against the language policies that the Russian Tsardom in particular tried to implement on the Turks.

Key words: Gaspirali Ismail, Chagatai, Common Literary Language.

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRIKKALE; ORCID: 0000-0002-7823-2878; batsiz@gmail.com

Giriş

Dünyada yaklaşık yedi bin dilin varlığından söz edilmektedir. Dil/dillerin kökeni üzerine farklı görüşler mevcuttur. Başlangıçta tek bir dil veya birkaç dilin bulunduğu düşünülmektedir. Zaman içinde bu kök dillerden yeni dillerin ortaya çıktığı görüşü yaygındır. Her dilin lehçe, şive, ağız gibi kolları da vardır. Hatta kişilerin bile kendine has dil (idyolekt) kullanımı olduğunu dikkate aldığımızda insan dilinin ne kadar çok farklılık arz ettiğini görürüz. Türk dili köken olarak varsayımsal bir ana Altay dilinden ayrılmıştır. Nostratik ve Avrasyatik dil teorilerine göre daha büyük grupların içine de dahil edilen Türk dili bazı araştırmalarda tek başına bir grup oluşturmaktadır. Miladın ilk yıllarına tarihlendirebileceğimiz ana Türkçe döneminde kendi içinde ana Bulgarca ve ana Türkçe diye iki kolun varlığını başka halkların dillerinde gördüğümüz Türkçe alıntılardan anlamaktayız. Ana Bulgarca daha sonraları Tuna ve Volga Bulgarcasıyla sınırlı da olsa yazı dili olarak ürünler vererek Çuvaş Türkçesine temel olmuştur. Ana Bulgarcanın dışında kalan Türk halklarının dili farklı konuşma biçimleriyle kullanılsa da yazı dili olarak 7. yüzyıldan itibaren takip edilmektedir. Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçesi diye adlandırılan dönemler aslında eski Türkçe yazı dili geleneğinin küçük farklılıklarla birbirinin devamı olan tarihsel süreç içinde oluşmuş kollarıdır. Genel Türk dili içinden ikinci bir yazı dili olarak 13. yüzyılda ilk örneklerine rastladığımız eski Oğuz Türkçesi çıkmıştır. 13-19. yüzyıllar arasında çok farklı konuşma dillerine sahip olan Türkler batı Türkçesi ve doğu Türkçesi olmak üzere iki yazı diline sahiptir.

1552 yılında Altınordu devletinin yıkılışının ardından Ruslar 16-19. yüzyıllar arasında İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan bölgelerinde yaşayan Türklerin yurtlarını istila etmiş kendi yönetimlerine geçirmiştir. Özellikle 19. yüzyılda Türkleri Hıristiyanlaştırma ve küçük etnik gruplara kültürel/dilsel kimlik vererek umum Türk birliğini parçalı hale getirme politikalarını sistemli olarak uygulamaya koymuşlardır. 19. yüzyılda Rusların bu politikasını çok açık bir şekilde alanda uygulayan iki isim dikkati çekmektedir: *Nikolay İlminskiy ve Nikolay Ostroumov*. Rusların bu politikalarına farkında olmadan hizmet eden, umum Türklük fikri yerine Tatar, Kazak kimliğini öne çıkaran ve bu yolda dil ve folklor çalışmaları yapan *Kayyum Nasıri, Çokan Velihanov, İbray Altınsarın* gibi bazı Türk aydınları da bulunmaktaydı. Türklük aleyhine gelişen durumun farkına varan Gaspıralı İsmail Rus Çarlığının bu bölücü ve asimilasyonist politikalarına eğitim ve basın yoluyla karşı durmak istemiştir. 1883-1914 yılları arasında çıkardığı Tercüman gazetesi ve 1884 yılında ilk olarak Bahçesaray'da açtığı *Usul-i Cedit* okullarıyla (daha sonraki yıllarda İdil-Ural ve Türkistan'da bu okulların sayısı çoğalmıştır). Rusların Türkler üzerindeki politikalarını etkisizleştirmeyi amaçlamıştı. Gaspıralı; basın-yayın ve eğitim yoluyla Türk halkları arasında ayrılığa ve parçalanmaya sebep olan feodal kimlik ve kültür anlayışının ortadan kalkacağına, modern Türk kültürünün bunların yerini alarak yeni bir Türklük bilincinin gelişmesine yol açacağına inanıyordu.

Türk kimliğinin korunmasında en önemli unsur olarak ortak bir edebî dili öne çıkaran Gaspıralı'nın yazılarında aynı zamanda Türk dünyasında dil kullanımı, Rusya'nın dil politikası, Türk toplulukları arasında lehçe, şive, ağızların yazı dili haline getirme gayretlerine dair bilgiye ulaşmak mümkündür. Gaspıralı 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarında Türk dünyasının etnik, eğitimsel, dinsel ve dilsel durumuna tanıklık ederken aynı zamanda taraf olarak özellikle Rusya Çarlığının Türkler üzerinde uygulamaya çalıştıkları dil politikalarına karşı mücadele vermiştir.

İslamca-Müslümanca

Gaspıralı İsmail'in yazılarında Türk dili ve Çağatay Türkçesiyle ilgili birçok terim dikkati çeker. Dil yerine *til, dil, lisan, lehçe, şive* kelimelerini kullanırken bazen lehçe ve şive sözlerini doğru olarak dilin alt kolları anlamında cümle içinde geçirir. Rusya Türklerinin kullandığı Türkçeler için *İslamca* ve *Müslümanca* gibi din üzerinden kullandığı bazı terimler de dikkati çeker. Gaspıralı'nın birçok yazısında Müslüman kimliği içinde Türklerin soy ve dil birliğinden

de söz edilmektedir. Gaspıralı milliyeti tarif ederken "din birliğini ve dil birliğini" birbirinden ayırmaz. Türklük ve İslamiyet Gaspıralı'nın milliyet anlayışında birbirini tamamlayan ve güçlendiren iki kavram olarak birlikte yer alır (Akpınar, 2015, s. 32). Ceditçilerin "İslam" terimini kullanımları, daima, açık ya da dolaylı olarak Türkistan Müslümanları anlamında coğrafî bir sınırlılığa sahipti. *Müslümanca* ifadesinin Ruslar tarafından da kullanıldığını belirten Khalid'e göre Rus bürokratlar için, Arap alfabesiyle yazılmış veya aralarındaki birkaç eğitimli oryantalist dışında herkes tarafından anlaşılmayan her şey "Müslüman"dı. Böylece, yönetim kitapçılara dilden bağımsız olarak po-musul'manski ("Müslümanca") kitap satışı için ayrı lisanslar verdi. Bu kullanım, açıkça Türkistan Müslümanlarının dilini kastetmesine rağmen, yerel halk tarafından benimsendi. Tojjar gazetesi, yayın başlığında "Müslüman dilinde" (musulmanca) yayınlandığını ilan etti. Ancak bu kullanım açıkça yerel bir bağlamda, Türkistan Müslümanlarının dili olarak anlaşılıyordu, zira aynı gazete ilk sayısında, 1905 Ekim Manifestosu'nun ardından çıkan on veya on beş gazetenin hepsinin "Türkçe veya Tatarca ve Türkistan'ın saf dilinde olmaması" gerçeğinin yarattığı boşluğu doldurduğunu iddia ediyordu. Türkistan Müslümanları bir milletti, ancak bu millet romantik kalıptaki diliyle tanımlanmıyordu (1998, s. 192). Gaspıralı'nın yazılarında birçok yerde *İslâmca* ve *Müslümanca* terimi Rusya Türklerinin dili yerine kullanır:

Nasırov'un Kazan Salnamesi (Kazan Yıllıkları), Çernyayevski'nin Vatan Dili, Celal Efendi'nin Keşkül mecmuası, Kazan matbuatımızın ocağı olduğundan maada (başka) İslâmca (Müslümanların dili ile) evvel kitap basılan yer Kazandır (Gaspıralı, 2008, s. 265).

Batum için, Rusça-Müslümanca okutmak üzere bir usul-i cedit mektebinin vücudu vacip hükmündedir (bir yeni usul okulun olması mutlaka gereklidir) (Gaspıralı, 2008, s. 347).

Çağatayca

Gaspıralı, Çağatay Türkçesi yerine *Çağatay dili Çağatay lisanı Çağatay şivesi, Çağatay Türkçesi Çağatay Türkisî, Çığatay tili, Türkî Çağatay şive -i Türkisî, Türkistan dili, Sart dili, Sart şivesi, Sartiye dili, Sartiye şivesi* gibi farklı ifadeleri kullanmıştır. Türkistan'da daha çok yerleşik nüfusun konuşmasını belirten Sart dili terimini Gaspıralı çoğunlukla Çağatay/Türkistan Türkçesiyle eşanlamlı kullanır: *Sart ve daha doğrusu Çağatay lisanı* (2008, s. 59-60), *Sart, yani Türkistan şivesi* (2008, s. 62). Togan'a göre *Sart* sözü göçebe Türkler tarafından medeni Türklere karşı bir aşağılama içermekteydi. Göçebe Türkler tarafından ticaretle uğraşmak en alçakça iş sayıldığından *Sart* kelimesi tahkir edici bir anlam da kazanmıştır. 18-19. yüzyılda Fergana ve Taşkent bölgesinde yaşayan yerleşik kentli Türkler tarafından etnik kimlik olarak da kabul edilen *Sartlık* bazen Tacik, Kırgız ve Özbeklerin yanı başında yaşayan bir Türk kavmini belirtmek için de kullanılmıştır (1981, s. 65).

Gaspıralı; *"Sart dili" Çağatay Türkîsinin avamlaşmış, pazar ve uram (sokak) şivesidir. Uram dili edebiyata gelişmeyeceği malûmdur"*. (2008, 58) sözleriyle Türkistan'da Tacikçe tesiri altındaki Özbek ağızlarına dayalı olarak geliştirilmeye çalışılan yazı diline karşı çıkar. Z. A. Alekseyev tarafından 1884 yılında hazırlanan Frazı na Sartovskom Yazıke: s Russkim Perevodom i Transkriptsiyey (Sartça Konuşma Cümleleri: Rusça Tercüme ve Transkripsiyonuyla) adlı eser günlük konuşma dilini yansıtması hem de bölgede kullanılan dile verilen adı göstermesi bakımından önemlidir. Eserde yer alan örnekler ünlü uyumu bozulmuş Özbek ağızlarına ait olup bugünkü Özbekçeye yakındır (Mairambek Kyzy, 2023).

Gaspıralı Kutadgu Bilig'in dilinin Çağatay Türkçesinden önceki bir döneme ait eski Türkçe olduğunu belirtir: İşbu *Kutadgu Bilig nam kitabın dili, Arabî, Farisî lügatlerinden hâlî olup tamam açık ve eski Türkî ile yazılmıştır. Bu Türkî, Çağatay şive-i Türkîsine mukaddemdir* (2008, s. 26).

Gaspıralı Türkler arasında Kırgız (Kazak), Tatar, Azerbaycan, Osmanlı ve Çağatay şivelerini en yaygın konuşucusu olanlar olarak sayar. Çağataycanın kullanıldığı coğrafî alan ve

nüfus hakkında bilgi verir: *Biri Şark ya ki Çağatay şivesidir ki Kaşgar'da, bütün Aziya-yı Vusta'da (Orta Asya'da) ve şimalî Afganistan'da kullanılıyor. Bu şive ile tekellüm eden halkın miktarı 9 milyon hesap olunuyor* (2008, s. 47).

Gaspıralı'ya göre Çağatayca gelişmiş bir dil olup bu dille her türlü eser yazılır ve diğer dillerden yapılacak tercümeye uygundur. *Sultan Babür Mirza Babür- «Babürname'sinde; Mir Alişir'in birçok asarında (eserlerinde) vesair Maveraünnehir edebiyatının defter-i yadigârlarında müstamel (yadigâr kalan eserlerinde kullanılmış) ve bütün Türkistan'da ehl-i sevad beyninde (okumuşlar arasında) malûm ve makbul "Çağatay dilinde" fennî ve edebî her türlü eser ve tercümeler yazılabilir. Bu hâli inkâr kabil değildir. Gerçi Çağatay dili, zamanımızın ziyade terakki etmiş milletlerinin dilleri kadar meydan (geniş) ve işlenmiş ve ıstılahâtlı (terimlere sahip) olmasa da, sade yazılacak avamünnasın tenvir-i efkârına (halk tabakasının düşüncelerini aydınlatmaya) hizmet edecek risaleler için pek kâfî bir dildir. Türkistan ehline mahsus (Türkistanlılar için özel olarak) yazılacak ve tercüme edilecek şeyler de sade yazılırlar ise, istifade edilir. Hele Çağatay şive-i edebiyesi tursun, hatta Taşkent'in uram ve avam (sokak ve cahil halk) dili ile dahi yazı yazmak imkânı, otuz seneden beri neşrolunmakta olan Türkistan Gazeti'nin vücudu ile müspettir* (2008, s. 59).

Gaspıralı'ya göre Çağatay lisanına pek yakın olan Kazan şivesine Fransızcadan, Rusçadan tercümeler yapıldığına göre Sart ve daha doğrusu Çağatay lisanında da yapılabilir. Rus yönetiminin zaten şive-i Sartiye ve şive-i Kırgıziye'de kurmuş olduğu gazetelerle gerekli kanun ve haberleri tercüme ettirdiğini belirtir.

Her Türk grubunun kendi dilini öne çıkarmasını eleştiren Gaspıralı ortak umumî bir Türkçenin iletişim dili olarak kullanılmasını savunur. Tatar, Başkurt, Özbek, Kazak, Kırım Tatar, Azerbaycan Türkçesinden örnek cümleler sunar. Taşkentli'nin kullandığı Çağatay Türkçesi: için verdiği örnek cümlelerde ünlü uyumunun kısmen bozulduğunu görmekteyiz. Taşkentli diyor: *Bizler ilgeri zamanlardın kilgen Çığatay tili birlen söylermizlar. Çığatay tili hemme Türkî tillerini aslı kü! Bol medislarda bizlar Türkistan tili birlan kep urmak kirek" (Bizler eski zamanlardan gelen Çağatay dili ile konuşuyoruz. Çağatay dili bütün Türk dillerinin aslıdır. Bu meclislerde Türkistan diliyle konuşmamız gerek)* (2008, s. 112).

Gaspıralı Sart dili diye adlandırdığı geç dönem Çağataycasının tercümeye uygunluğu ve eğitim dili olarak kullanılabileceğini çeşitli aralıklarla yazı konusu yapar. 8 Mart 1901/1 Zilhicce 1318, Sayı: 9 tarihli *Yine Kütüb-i Sartiye'den Bahis* ve 4 Mart 1911 /17 R. Evvel 1329, Sayı: 10 tarihli *Çağatay Dili* başlıklı yazılarında Sart /Çağatay dilinin kullanım alanının genişletilmesini ister.

Yönetimin aldığı kararla Rusya Çarlığında yaşayan Türklerin gittiği Rus okullarında eğitimin Tatar yani Türki dilinde olacağını, Kazak ve Özbeklerin yaşadığı bölgelerde bulunan okullarda ise Rusça olacağını kaydeden Gaspıralı buna karşı çıkar. Özellikle sebep olarak gösterilen Kırgız-Kazak'ın ve Türkistan'ın "lisan-ı edebîleri" (edebî dilleri) olmadığının tam olarak gerçeği yansıtmadığını söyler. Gaspıralı'ya göre bu gerekçe edebiyat ve yazı dili olmayan Kırgız-Kazak için doğru olsa da Semerkant, Fergana, Sirderya bölgelerinde yaşayan Türklerin Çağataycaya dayalı dilleri için geçerli değildir: *Bu şivenin edebî olduğu bütün cihana malûmdur. Hatta Türk şive-i edebîlerinin en kadimi ve mebdei (en eskisi ve kaynağı) olduğu lisaniyyûn indinde musaddıktır (dilciler arasında tasdik edilmiştir). Taf[ta]zanîleri, Ahmet Yesevîleri, Ali Kuşçu, Alişir Nevaî vesaireleri vücuda getirmiş (yetiştirmiş) Türkistan niçik (nasıl) "tilsiz, edebiyatsız" addolunuyor (sayılıyor)?*

Rus milletinin lisan-ı edebîsi (edebî dili) olmadığı zamandan ve Lomonosov, Puşkin gibi Rus ediplerinin vücudundan (varlığından) üç ve dörtyüz sene mukaddem (önce)-(Mükâleme-i Lügateyn risalesine bak)- Çağatay yani Türkistan dili, Farsîye faik bulunduğu dâva olunur da (Farsça'dan üstün olduğu iddia edilir de), bugün Türkistan bîlisandır (dilsizdir) deyü nasıl hükmolunur? (2008, s. 157).

Kiyev ve Moskova beldelerinde Rum ve Lâtin lisanında birer ruhban şkolası tesis edilmezden mukaddem (Hristiyan dinî okulları kurulmadan önce), Buhara ve Semerkant'ta ilm-i tıp, he'yet (tıp ve astronomi bilimi), felsefe, tarih, coğrafya, hendese (geometri) vesaire ders ve tahsil edilir (okutulur). Uluğ Beyler, Farabîler, İbni Sinalar gibi Türk hükeması (bilginleri, bilgeleri) yetişir de bunların ahfadı (torunları) bugün niçik (nasıl) dilsiz addolunur?

Ana dilinde, Çağatay şive-i edebîsinde (Çağatay edebî dilinde) yalnız Alişir Nevaî'nin yirmi kadar eserleri bulunur da "dilleri bu kadar" ibaresi niçik ağza alınıyor?

Devlet Duması'nda Çağatay şivesine itibar edilmediği (değer verilmemesinin sebebi); bir taraftan Duma'nın gafleti ise, diğer tarafından ehl-i Türkistan'ın sükûtu (Türkistanlıların sessiz kalışı), adamsızlığı, ihmalidir (2008, s. 157-158).

Türkler arasında basın ve edebiyatta mahallî şivelere yönelmenin dilde bozulmalara yol açtığını ifade eden Gaspıralı'ya göre edebî dil kurallarına uyulması gerekir. Volga bölgesinde aksi yönde durumlar olsa da Kafkasya ve Türkistan'da buna uyulduğunu belirtir: Türkistan aydınlarının edebî dil kullanmalarını Çağatay edebiyatına bağlılıklarında görür.

Orta Asya'nın, Türkistan'ın -arabacılarından sarf-ı nazar- uleması ve ehl-i maarifi (âlimleri ve kültürlü insanları), lisan-ı edebiyi tercihte hiç tereddüt göstermiyor; çünkü, eski Çağatay edebiyatı ve Mir Alişirler sayesinde bunlar, hiss-i edebîden hisseli olup (edebî duygudan nasiplerini alıp) nefis lisandan lezzet ve zevk alıyorlar, güzel yazı ile kaba yazıyı, temeyyüz ediyorlar (birbirinden ayırıyorlar) (2008, s. 162).

Gaspıralı 1913 yılında kaleme aldığı "Dil etrafında" başlıklı yazısında "35 sene önce Tatar, Azerbaycan ve Çağatay milletlerinin edebî dillerinin işitilmediğini, bazı halk şairlerinden başka ediplerinin bulunmadığını, Osmanlı milletinin edebî dilinin ise Rumeli ve Anadolu'da anlaşılmadığını, Türk dilinin celladı olan uydurma bir şive olduğunu" ileri sürer (2008, s. 175). Gaspıralı'nın bu düşüncesi Tatarlar için bir ölçüde doğru olsa da <Bu dönemde öne çıkan Tatar yazarları *Şehabeddin Mercani, Hüseyn Feyizhanov, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Kayyum Nasıri*> Azerbaycan ve Çağatay sahası için gerçeği tam yansıtmamaktadır. Bu tarihlerde Azerbaycan'da eser veren *Qasım Bey Zakir, Mirze Şefi Vazeh, Abbasgulu Ağa Bakıxanov, İsmailbey Gutgaşınlı, Mirze Feteli Âhunzâde, Hacı Mirhemze Efendi Nigarî, Hurşud Banu Natevan, Mirze Nesrullah Bahar, Seyid Ezim Şirvânî, Hesenbey Zerdâbi, Şahingâr Hanım Rencur, Necefbey Vezirov,* Hokand, Hive, Semerkant bölgesinde *Muhammed Şerif Gülhanî, Nâdire, Medelihan, Ömerhan Emirî, Mahzune, Üveysî, Mahmur; Harezm'de Şermuhammed Munis, Ataniyaz Niyazî, Molla Kurban, Şevkî, Muhammed Rıza Erniyazoğlu, Agâhî Üveysî, Mukimî Zevkî, Furkat, Tecellî* gibi isimler edebiyat tarihlerinde yerini almıştır.

Rusça

Gaspıralı, Rusça üzerinden modern bilimsel anlayışa ulaşılacağını düşünerek Rusya'da yaşayan Türklerin bu dili mutlaka öğrenmesi gerektiğini savunmuştur. Millî bir canlanmayı harekete geçirmek için tarihten ve altın çağlardan yararlanmaya dair örnekler sıralayan A. Smith'e göre bunlardan biri laik entelijensiyanın, demotik etniyi seferber etmek ve onu siyasî bir millete dönüştürmek için, geleneğin eski bekçilerine sırtını döndüğü, "babalara karşı oğullar"ın kültürel savaşıdır. İsmail Gasprinski Bey'in (Gaspıralı İsmail) eğitim reformlarında görüldüğü gibi, bu yabancı (genellikle de "Batılı") unsurlardan seçici bir özümlemeyle yapılabilir. Ama aynı anda yeni kuşakların yeniden keşfedilmiş etno-tarih ve topluluğun yeniden ihya edilen diliyle iletişim ve toplumsallaşma kampanyasıyla yerli etnik temelin de güçlendirilmesi gerekir (Smith,1994,112). Gaspıralı Düşüncelerini hayata geçirmek için mektep ve medreselerde Rusça eğitiminin verilmesinin altını çizdi. Gaspıralı bu hamlesiyle Türkistan yönetimi yetkililerinin güvenini kazanarak cedit okullarının baskılardan uzak faaliyet göstermesini hedeflemiştir. Ona göre, Rus dilinin yerel halk arasında yaygınlaştırılması büyük ölçüde okullarda öğretim yönteminin basitleştirilmesine, yani. "kolay yöntem"in uygulanmasına

bağlıdır (Abdiraşidov, 2011, s. 87). Rusya Türklerinin aydınlanması ve medeni dünyaya eklemlenmesi için bu dilin Rusça olduğunu bilen Gaspıralı yazılarında sıklıkla harici dilleri öğrenmenin gerekliliğine işaret eder: *Türk olanlar, her nerede olursa olsun, gerektir ki en iptida (ilk önce) Türkçe söylesinler, okusunlar, yazsınlar; ama, bade (sonra) Rusya'da Rusça, İran'da Farsça; Çin'de Çince bilmeğe gayret etsinler; çünkü, zarurdur, lâzımdır* (2008, 119). *Bundan böyle hâzinenin en büyüğüne el urmak (el vurmak) ve istifade etmek için "lisan-i Rusî" bilmek lâzımdır* (2008, s. 291). *Rahat, mesudiyet ve terakki istiyor muşuz? Maarife yapışmak. Rus fabrikalarına gidip amele olmalı; gençlerimiz Rusça tahsil ederek maşina, sanayi, tehnika, kimya ve sair mekteplere talebe olmalı. Çin'e git tahsil eyle, buyurulmuş, Rusya yanımızda hazır bulunuyor* (2008, s. 449).

Ortak Edebî Dil

Gaspıralı Türklüğü bir arada tutacak olan en önemli bağ olarak dil birliğini görmekteydi. Bir yazısında *"Til meselesi yalnız bir "edebî" mesele değildir. Belki daim ziyade içtimaî, siyasîdir. İlim, tarih, fen, etnografya ve ulûm-ı siyasiyeye aşina olanlara bu iş, gün gibi zahirdir. "Yek lisan-ı edebiyesi" olmayan kavim ve millet, 5-10 değil, hatta 100 milyon can olursa (olsa bile) heyet ve millet olamıyor" (Bizim Matbuat, 3 Fevral 1906, Sayı: 9*) diyerek ortak edebî dilin millet hayatında ne kadar önemli olduğunu vurguluyordu (2008, s. 8). Gaspıralı kendi döneminde Türkler arasında artık dört büyük Türk grubuna ait yazı dili bulunduğunu 1888 yılında Tercüman'da çıkan Eski Lisan-ı Türkî başlıklı makalesinde *Türkî şivelerin büyüğü dörttür: Birincisi ve eskisi Çağatay şivesi, bade (sonra) Kazan şivesi, bade Azerbaycan ve Osmanlı şiveleridir. Bu şiveler oldukça ve ayrıca, kitabet (yazı) ve edebiyata maliktir (sahiptir)* (2008, s. 27).

Elli milyonluk Türk kavminin farklı konuşma dilleri ve söyleyişleri olsa da dillerinin bir olduğunu belirten Gaspıralı'ya göre bu soylu halkın ortak bir edebî dilinin olması gerekir. Türkler dünyada yaşamak istiyorsa her şeyden önce dilini birleştirme yoluna gitmelidir. Milletin başına gelen esas felaket ortak bir yazı ve edebiyat dilinin oluşturulamamasıdır (2008, s. 121). Edebiyat dilinin, yazı dilinin birleştirilmesini önceleyen Gaspıralı'ya göre Türk aydınlarının edebî bir dile ihtiyacı vardır. Ortak edebî dilin anlaşılması Kırım, Kazan, Taşkent bölgelerinde yaşayan Türkler için daha kolay olacaktır. Ancak Kırgız-Kazaklar için bu daha uzun bir süre gerektirir. Ders ve okul kitapları birleştirilirse okumuş kimseler ve bir iki sene okula gitmiş olanlar için ortak edebî dili öğrenmek kolay olacaktır (2008, 83). Dil birliğini sağlamış milletlere örnek olarak Rus, Alman, İtalyan ve Arapları gösteren Gaspıralı her milletin hal ve istikbali için dil birliğinin önemine dikkat çeker. Edebî dilden mahrum kalan bir millet ne kadar büyük olsa da ufak sayılır, çünkü dağılmış ve başkalaşmış bir halde bulunur. Milletin birliği; dilin birliği sayesindedir. Kültür, bilim, fazilet edinimi ancak dil birliği, edebî dil sayesindedir (2008, s. 75).

19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya Türkleri arasında mahallî şivelerde gazete ve dergilerin neşre başlaması Gaspıralı'yı endişelendirir. Bunun dil birliğine zarar verdiğini düşünür. Kırım, Kazan, Hankirman, Ufa, Kafkaz, Türkistan şiveleri arasında hayli farklar olduğunu belirten Gaspıralı yöresel farklılıkları mı koruyalım yoksa bütün vilayetler için ortak bir dil oluşturmaya mı çalışalım sorusunu sorar. Gaspıralı 1906 yılında yazdığı makalede Tercüman'ın 23 senedir yayımlandığını, her bölgede farklı Türk şivelerinde gazeteler çıksa da okur sayısının gittikçe arttığını, Tercüman'ın oluşturduğu iklimin ortak Türkçenin oluşturulmasına oldukça fazla katkı yaptığını belirtir. *1906 yılında mahallî şive ya ki Tataru namıyla kalem yürütmüş ekser muharrir biraderlerimizin lisanları (çoğu gazeteci-yazar kardeşlerimizin dilleri) dokuz ayda yüzde doksan derece "Türkleşti."* (2008, s. 103). Tevhid-i lisan yani dil birliği meselesinde meslek-i ömriyesinin geçtiğini bu yolda bir nokta geri çekilmediğini ve çekilmeyeceğini dile getiren Gaspıralı eğitimin ilk yıllarıyla sınırlı olmak kaydıyla yerel konuşma dillerinin kullanılmasının kabul edilebileceğini fakat "tevhid-i lisan", "lisan-ı umumî ve edebî"nin gerekliliğinin esas olduğunu belirtir: *Meslek-i ömriyemiz*

(ömrümüzün uğraşı) olan "tevhid-i lisan' meselesinde biz bir nokta geri çekilmedik ve çekilmeyeceğiz... Hem geri çekilmeye ne orun (yer) ne yol kaldı. Millet -yaşasın millet- murat ve hükmünü kafiyen (kafî olarak) bu sene anlattı: Vilâyetlerin hususî faydaları (özel yararları) ya ki maarif-i iptidaiyenin asanca intişarı için (ilk kültürünün kolayca yayılması için) -muvakkat (geçici) olarak- şive-i mahalliye İstimali caiz (yerel konuşma dilinin kullanımı uygun) görülse de "tevhid-i lisan", "lisan-ı umumî ve edebî" lüzumunu fiilen hükm eyledi (2008, s. 102).

Gaspıralı dil birliği fikrini fonetik esaslı okuma sistemi yaratıp uygulamalı olarak gerçekleştirmeye çalışmış ve bunun için edebî standartta belirli bir biçimde sadelik getirilmesini istemiştir. Özellikle Osmanlı sahasında kullanılan edebî dildeki halkın anlamadığı Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin kullanılmamasını talep ederek dilde özleştirmeciliğin öncüsü olmuştur.

Dilde Birlikten Türk Yazı Dillerine

Gaspıralı İsmail, boy adlarının, milletimizin adı olamayacağı ve milletimizin adının Türk olduğu; Osmanlı, Özbek, Tatar, Başkurt, Kırgız-Kazak vb. bütün boyların tek bir millet olduğu; dillerinin adının da lisân-ı Türkî (Türk dili) olduğu fikrindedir (Ercilasun, 2015, s. 22). Türkler arasında farklı konuşma dilleri olduğunu fakat tek bir iletişim ve edebî Türkçenin olması gerektiğini belirten ve bu vadide mücadele veren Gaspıralı İsmail 1913 yılında kaleme aldığı yazısında birden fazla Türk yazı dilinin varlığını normal karşılar. Hatta onların Türk dilinin genişlemesine hizmet edeceğini savunur. Gaspıralı'nın daha önceki düşüncelerine zıt olan bu durum bir gerçeğin kabullenilişinin de itirafı olarak değerlendirilebilir. Bu yıllarda Türk dünyasında beş ayrı Türk yazı dilinin oluştuğunu anlamaktayız: *Türk milletinin başlıca bugün dört-beş şubesi bütün hayatıyla edebiyata, medeniyete doğru çırpınışlarıyla ve sair harekâtıyla kendi mevcudiyetinden (var oluşundan) haber veriyor. Bunlar Osmanlı, Azerbaycan, Çağatay (Türkistan), Kırgız, Kazan şivelerinde söyleyen şubelerdir. Bunların böyle lehçe-i lisaniyelerinin başka türlü olması ve başka türlü namlar ile tanınması, kendilerinin anasl (aslında) Türk ırkına mensup olduklarına münafî (zıt, aykırı) ve muhalif olamaz ve her birinin kendi lehçesinde edebî dili vücuda getirmeleri de Türk diline bir noksan veremez. Bilakis (tersine) onun daha genişlemesine hizmet eder. Bugün Rus, Polyak (Leh, Polonyalı), Bulgar, Sırp, Karadağ kavimleri ve edebî dilleri gibi... Bunların dili ve edebiyatları ve millî adları başka başka olması her birinin İslav ırkından olduğuna münafî (aykırı) değildir* (2008, s. 173).

Rusya'nın Türk Müslüman halkları arasında kültürel, tarihi ve bölgesel homojenliğin olmaması ortak edebî dilin gelişmesi için gerekli sosyo-politik koşulların eksikliği; tek bir birleşik eğitim sisteminin olmayışı, eski yöntem medreseleri ve devlet Rus-Tatar okulları iki alternatif sistemin varlığı dilde birliğin sağlanmasının önündeki engellerdendi. Ayrıca bölgesel kimliklerin ulusal kimliğe, yerel konuşma dillerinin yazı diline dönüştürülmesine (Tatar, Başkurt, Kırım Tatar, Kırgız vb.) yönelik ortaya çıkan halk desteği başarısızlığın nedenleri arasındadır (Tihonova, 2019, s. 104-105). Lazzerini'ye göre Müslüman aydınlar arasında büyüyen milliyetçi duygu dalgasının sonu, pantürkist bir ideale değil, yerel Türk kültürlerinin gelişimine duyulan sempatiydi. Edebî dil üzerine başlayan tartışma ulusal ve ırksal kimlikle ilgili büyük bir tartışmaya dönüştü. Bu durum; "hangi dili konuşmalı ve yazmalıyım?" "ben kimim?" ve "ben Türk müyüm yoksa Tatar mıyım?" soruları etrafında Türk birliği savunucuları ile her Türk grubunun (sadece Tatarların değil) kendi kültürünü geliştirme hakkını destekleyen tikelcilik savunucuları arasındaki bir çatışmaydı (Lazzerini, 1973, s. 229) Gaspıralı'nın bütün çabaları zamanın ruhu ve devlet destekli dil politikası karşısında hedefine ulaşamamıştı.

Sonuç

Ziya Gökalp Rusya'da Mirza Fethali Ahundzade ile birlikte iki büyük Türkçüden biri olarak Gaspıralı İsmail'i sayar. *Gaspıralı'nın Türkçülükteki belgisi dilde, fikirde, işte birlik idi. Tercüman Gazetesi'ni Kuzey Türkleri anladığı kadar Batı Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı dilde birleşmelerinin olanaklı olduğuna bu gazetenin kendisi canlı bir delildi* (2018, s. 22).

Gaspıralı'nın Türk lehçelerinin birleştirilmesi, birbirine yakınlaştırılması fikri daha çok Kuzey-Doğu ve Güney-Batı yazı dillerini sadeleştirilmiş ve yabancı kelimelerden arındırılmış Osmanlı Türkçesi temelinde birleştirmeye dayanmaktaydı. Aynı zamanda lehçelerde ortaklaşan unsurlara da kullanımda öncelik verilmeliydi. Gaspıralı'nın dilde birlik ilkesi Rusya Türklerinin matbuat organlarında farklı uygulandı. Gaspıralı'nın aslında Tercüman gazetesinde kullandığı ortak Türkçe "İstanbul'un kayıkçılarından Doğu Türkistan'ın çobanlarına kadar" tüm Türklerin ortak iletişim aracı olarak kullandığı ve anladığı başarılı bir proje olup İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da diğer matbuat organlarının dilini de etkilemiştir. Yuldız, Ülfet, Vakit, Hayat, İrşad, Füyuzat, Semerkant gibi çok sayıda gazete ve derginin dili Tercüman'ınkine yakındır. Hatta Azerbaycan'da çıkan Hayat ve Füyuzat dergilerinde Osmanlı Türkçesi kullanılmaktaydı. 1905 yılında çıkan ana dilde gazete çıkarma hürriyetiyle çok sayıda gazete ve derginin de Tatar, Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde yayınlandığı da bir başka gerçektir. Çarlık dönemi dil politikası mimarlarından İlminski ve onun yolunu takip edenler Türkler arasında ortak bir iletişim aracı olarak Türkçe yerine Rusçanın olması gerektiği düşüncesinden hareketle faaliyette bulunmuşlardır. Bir taraftan yerel konuşma dilleri derlenip eğitim/yazı dili olarak geliştirilirken aracı dillerin kullanım alanının da daraltılması hedeflenmiştir. Mesela Bozkırlar Genel Valiliği idarecilerini Tatarcayı terk edip Kazakçayı kullanmaya ikna etmek için çalışıyordu. Bu durumda şöyle bir çelişki ortaya çıktı. Tatarca ulusal dil olarak desteklenip aracı dil olarak kösteklendi. Tataristan'da kurumsallaştırılırken, Kazakistan'da yasaklandı. Türklere yönelik olarak açılan Rus-Tatar okullarında eğitim dili Rusçaydı. Ortak Türkçe yerine yerli ahalinin konuşma dillerine dayanan değişkeler ise sınırlı olarak öğretilmekteydi. Eğitim alanında kullanıma giren yerel lehçeler Gaspıralı'nın dilde birlik ilkesinin aleyhine gelişerek yazı dili olma yolunda ilerlemiştir. Böyle bir ortamda birden fazla Türk yazı dili eğitim, basın yayın ve edebiyat alanında görülür oldu. Çarlık döneminde Türklere yönelik uygulanan milliyet ve dil politikası umum Türklük fikri aleyhinde gelişerek konuşma dillerinin yazı diline, yerel ahalinin milliyet haline getirilmesine dayanıyordu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Tatar ve Kazak aydınlarının bir kısmı kendi konuşma dillerine dayanan yazı dilleriyle eserler vermeye başladı. Çağataycayı ortak yazı dili olarak kullanan Türk boylarının her birinin ayrı yazı dili oldu. Gaspıralı'nın dilde birlik düşüncesindeki değişim aslında zamanın ruhuna uygun düşmekte olup ömrünü verdiği ortak Türkçe oluşturma fikri zemininin zayıfladığını görmesine bağlanabilir.

KAYNAKÇA

ABDİRAŞİDOV, Z. (2011). *İsmail Gasprinskiy i Turkestan v Naçale XX Veka: Svyazi – Otnoşeniya – Vliyaniye*. Taşkent: Akademnaşhr.

AKPINAR, Y. (2015). "İsmail Gaspıralı'nın Din ve Milliyet Anlayışı", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Gaspıralı*, (Ed.: Alev Sınar Uğurlu, Selçuk Kırlı). Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4, s. 28-37.

ERCİLASUN, A. B. (2015). "Gaspıralı İsmail'in Dil Anlayışı". *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Gaspıralı*, (Ed.: Alev Sınar Uğurlu, Selçuk Kırlı). Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4, s. 21-27.

GASPIRALI, İ. (2015). *Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, (Hzl. Yavuz Akpınar). İstanbul: Ötüken yayınları.

KHALID, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press.

LAZZERINI, E. J. (1973). *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914.* University of Washington, Ph.D., History, modern

MAİRAMBEK KYZY, L. (2023). *Son Dönem Çağatay Türkçesi Konuşma Dili***.** İstanbul: Kesit Yayınları.

SMITH, A. (1994) *Millî Kimlik*. (Çev. Bahadır Sina Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.

TİHONOVA, N. E. (2019). *Rol Krımskotatarskoy Gazetı "Perevodçikterdjiman" v Etnokulturnom i Politiçeskom Diskurse v Rossi v 1880-1910- E GG*., (Oteçestvennaya İstoriya Dissertatsiya na Soyskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk), Sankt-Peterbug.

TOGAN, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

ZİYA GÖKALP (2018). *Türkçülüğün Esasları*, (Hzl. Bilgehan A. Gökdağ). Ankara: Akçağ Yayınları.

ALİ ŞİR NEVAYİ'NİN MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN ESERİNİN TÜRKÇEYE KATKILARI

Elçin İBRAHİMİOV*

Özet

Türk dünyasında Türklerin birliğinin bir yolu da, ortak tarihi şahsiyetler ve onların şah eserlerinin öğrenilmesidir. Türk Dünyası'nın en önemli ortak şahsiyetlerinden biri olan Ali Şir Nevai, Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olmuş büyük bir ediptir. Çağataycayı klasik bir şiir ve nesir dili haline getiren Ali Şir Nevai Türk Edebiyatına otuzdan fazla değerli eser kazandırmıştır. XV yüzyıl dil politikası açısında Türkçenin çok değişiklik gösterdiğini ciddi önem arz ediyor. Bu dönemde Ali Şîr Nevâî¸ Türkçe'nin asırlardır ihmal edilişine karşı bayrak açmış ve bunun karşılığında Muhakemetü'l-Lügateyn eserini yazmıştır. Türkçe'nin hem sanat hem de bir ilim dili olduğu görüşünde olan Ali Şîr Nevâî¸ adı geçen eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırır ve Türk dilinin Farsça'dan birçok bakımdan üstünlüğünü savunur. Araştırmamızda XV yüzyıl açısından önem arz eden dönemi ve dönemin büyük şahsiyyeti olan Ali Şir Nevainin Muhakemetü'l-Lügateyn eserinden bahsedeceğiz.

Anahtar kelimeler: Muhakemetü'l Lugateyn**,** Türk Dünyası, Türk Dil Politikası, Ortak Şahsiyetler, Ali Şîr Nevâî, Türk edebiyatı.

CONTRIBUTIONS OF ALI ŞHIR NEVAYI'S WORK MUHAKEMETU'L LUGATEYN TO TURKISH

Abstract

One way of uniting Turks in the Turkish world is to learn common historical figures and their great works. Ali Şir Nevai, one of the most important common figures of the Turkish World, is a great writer who has made significant contributions to the development of the Turkish language and literature. Ali Şir Nevai, who turned Chagatai into a classical language of poetry and prose, has contributed more than thirty valuable works to Turkish literature. It is of great importance that Turkish has changed a lot in terms of language policy in the 15th century. During this period, Ali Şir Nevai raised the flag against the neglect of Turkish for centuries and wrote Muhakemetü'l-Lügateyn in response to this. Ali Şir Nevai, who is of the opinion that Turkish is both a language of art and science, compares Turkish and Persian in his aforementioned work and defends the superiority of the Turkish language over Persian in many ways. In our research, we will talk about the period of importance in the 15th century and the work of Ali Şir Nevai, who is a great figure of the period, Muhakemetü'l-Lügateyn.

Keywords: Muhakemetü'l Lugateyn, Turkish World, Turkish Language Policy, Common Figures, Ali Şîr Nevâî, Turkish Literature.

Giriş

XV yüzyıl dil politikası açısından Türkçenin çok değişiklik gösterdiği bir dönemdir. Türklerin Araplar ve Farslarla münasebetleri neticesinde yazar ve şairlerimiz arasında başlayan Arapça ve Farsça hayranlığı bir zaman sonra had safhaya ulaşmıştı. Hatta Arapça ve Farsça bilmeyen bazı yazar ve şairler eserlerinin ön sözlerinde Türkçeden başka dil bilmediklerinden

* Prof. Dr. Karabağ Üniversitesi, AZERBAYCAN; elchinibrahimov85@mail.ru

eserlerini Türkçe yazmak zorunda kaldıkları için okuyucudan özür dilemek zorunda bile kalmışlardı. Hâlbuki Türkçe özellikle Sultan Orhan ve Sultan Murad zamanında tıp kitapları yazılabilecek kadar gelişmişti. Sonraları ise cahilce bir yaklaşımla Türkçenin kaba bir dil olduğu algısı mesela Sinan Paşa gibi meşhur bir yazarı bile etkilemiş olmalı ki Tazarrunâme isimli meşhur eserini Türkçe yazdığı için okuyucusuna, bu eser her ne kadar Türkçe yazılmış olsa bile siz muhtevasına bakınız, diyor. (Eğerçi ol nüsha bir Türkî kitap gibidir surette, amma camii enva-ı ulûmdur hakikatte. Her taife haz alsun diye Türkî diline sokuşturdum.)

Belirttiğimiz dönemde Türkçenin küçümsendiği hor hakir görüldüğü zamanlarda bir kısım Türkçe âşıklarının çıkışları elbette göz ardı edilemez. Ali Şîr Nevâî, Türkçenin asırlardır ihmal edilişine karşı bayrak açtığı eseri Muhakemetü'l-Lügateyn'dir. Türkçenin hem sanat hem de bir ilim dili olduğu görüşünde olan Ali Şîr Nevâî, adı geçen eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırır ve Türk dilinin Farsçadan birçok bakımdan üstünlüğünü savunur.

İki dilin karşılaştırılması esasına dayanan eserinde Nevâî, Arapçanın bütün dillerden üstün olduğunu söylemektedir. Buna gerekçe olarak da Arapçanın din dili üzerine kurulu olmasını gösterir. Ali Şîr Nevâî, Arapçadan sonra en önemli dilleri ise Türkçe, Farsça ve Hintçe şeklinde sıralar.

Muhâkemet-ül-Lugateyn'i önemli kılan hususların en başında Türk yazar ve şairlerinin kahir ekseriyetinin Farsça bildikleri ve Farsça şiirler yazdıkları bir ortamda Türkçenin lügat zenginliğini, gramer şekillerindeki esnekliğini ortaya koyarak Türk gençlerinin güzel sanarak Farsça şiirler söyleme sevdasından vazgeçip öz dillerine iltica etmelerini savunmasıdır. Nevâî, zamanın gençlerini Türk diline karşı ilgisiz kalmamaları konusunda uyarır ve onları biraz da hırpalar: "Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri güzel sanarak Farsça şiirler söylemeye özeniyorlar. İyi ve etraflı düşünseler, Türkçede bu kadar genişlikler, incelikler, derinlikler ve zenginlikler durup dururken, bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, şiirlerinin daha beğenilir olacağını anlarlar."

Eserde iki dil karşılaştırılırken duygusallıktan ziyade bilimsel ölçütler kıstas alınmıştır. Bugün bile dilbilimciler bir dili değerlendirirken o dildeki fiilleri ve mecazları hesaba katmaktadır ki Nevâî de böyle yapmış iki dili önce fiiller açısından karşılaştırmış Türkçedeki hemen her hareket için farklı kelimeler kullanıldığına dikkat çekmiş sonra Türkçedeki yakın anlamlı kelimelerin zenginliğini örneklerle izah etmiştir. Dilin söz varlığını da inceleyen Nevâî, akrabalık adlarını, ev, mutfak, giyecek ve savaş kültürüyle ilgili kelimeleri Altay dillerinin önemli bir özelliğini teşkil eden erkek ve dişi oluşuna göre adlanan hayvan ve kuş adlarını, organ adlarını, cinsine ve yaşına göre çeşit çeşit olan atların ve onların vazgeçilmez eşyası eyer ve diğer binit takımının parçalarına kadar adını sayarken, milletinin zengin bir kültür birikimine sahip olduğunu anlatmak istemiştir. Nevâî, bu kelimelerin hemen hiçbirinin Farsçada olmadığını, söylenmek istendiğinde Türkçedeki bu kelimelere başvurulduğunu belirtmiştir.

Ali Şîr Nevai, Türkçeyi yüksek bir sanat dili halinde işlemeye çalışan, bu görüşü savunan ve Türk diline değer kazandıran üstün bir bilgin ve devlet adamıdır. Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazan Ali Şîr Nevai, Arapçayı da çok iyi öğrenmişti. Meşhur ilim adamlarından Molla Cami, onun şiir arkadaşlarındandır. Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk diline en büyük hizmet eden kişi olarak tanınan Ali Şîr Nevai, Türkçe'yi bırakarak eserlerini Farsça verenlere ithafen yazdığı Muhâkemetü'l-Lügateyn adlı kitabında Türkçe ile Farsça'yı karşılaştırarak pek çok yerde Türkçe'nin üstünlüğünü savunmuştur.

Bu makalemizde bir Türkçe sevdalısı ve aşığı olan Ali Şir Nevainin Türk Dünyasında özellikle Azerbaycanda ve Türkiyede öğrenilmesinden geniş şekilde bahsetmeğe çalışacağız. Özellikle son dönemlerde Ali Şir Nevai ile bağlı yapılan çalışmalardan bahsedeciğiz. Nevai edebi mirası Azerbaycan edebiyatında, o kadar içten bir yere sahip ki, bir defasında Samet Vurgun konuşmalarında "ben ve benim arkadaşlarım son yıllara kadar bilmiyorduk Nevai Özbek şairidi..." (Binnetova, 2009, 10).

Azerbaycan-Özbek edebi ilişkilerinin tarihi çok eski olsa da, bu ilişkiler tarihinde XV. Yüzyıl özel bir dönemi kapsıyor. Bu dönem büyük Özbek şairi Ali Şir Nevainin adıyla bağlıdır (Nağıyeva, 2001, 3).

Arapça ve Farsçaya da çok iyi derecede hakim olan Nevai, bu dillerdedeki edebî söyleyişleri Türkçeye uyarlayarak dilin zenginleşmesine katkıda bulunuyordu. Hayatı boyunca Türkçe'nin İran edebiyatı seviyesinde eserler verecek kadar zenginleşmesi için çalışmıştır Türkçenin söyleyişlerine uygun kullandığı sözcüklerle sonraları "Nevai dili" olarak vasıflandırılacak olan özgün bir söyleyişe sahipti. Ondaki Türkçe sevgisi milli şuuru eserlerinde görmek mümkündür. Edebiyatın temelini dil oluşturur. Nevai, Orta Asya Türk Edebiyatına kullandığı dil ve edebi eserleriyle millilik vasfı kazandırmıştır.

"Farsçanın resmi dil olarak hüküm sürdüğü Fars edebiyatının Câmî ile zirveye ulaştığı ve münevverlerin Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir devirde Nevâyî'nin Türkçe'nin Farsça'dan aşağı kalmayacak bir dil olmadığını müdafaa etmesi, Türkçe'yle de yüksek bir edebiyat vücuda getirmesinin mümkün olacağını bizzat eserleriyle ispat etmesi ve yenilerin Türkçe yazmaları hususunda teşvikte bulunması gözönüne alınırsa bu hizmetin derecesi ve önemi daha iyi anlaşılır" (Tarlan, 1942, s. 8.)

"Nevai bütün bu ilim ve sanat çalışmalarıyla şiire, resme ,musiki ve mimariye hizmetleriyle aynı zamanda popüler bir şöhret kazanmış ve geniş bir halk tarafından devamlı surette sevilmişti. Devrinin ve çevresinin örnek adamı idi" Nevai,"ilim uğrunda bir çok emek sarfetmiş, tarih ahlak kelam ve tasavvufa dair eserler vücuda getirmiş; edebiyatın nazari kısmında çalışmış ve devrinin en büyük münekkidi olmuştur."

"Nevai bütün eserlerini özel bir amaçla kaleme almıştır. Örneğin "Siracü'l-Müslimin", yurttaşlarına Müslümanlığı iyice tanıtmak, onlara dini görevlerini öğretmek için kaleme alınmıştır. Lisanu't_Tayr tasavvûfî bir eserdir. Attar'ın "Mantıkut'Tayr"ından esin alınarak yeni baştan yazılmıştır. Hikayelerin hepsi başkadır. Mahbûbu'l-Kulûb" içinde bulunduğu toplumun aynasıdır. Ahlâkî bir eserdir. Nesâyimü'l-Mahabbe" da Câmi'nin Nefâhat'ül-Üns'ünde eksik bıraktığı Türk şeyhlerini de almıştır. Muhakemetü'l-Lugateyn Türk dilinin haklı bir savunmasıdır. Şair bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırıyor. Türk dilinin daha zengin daha üstün olduğunu kaydediyor." "Sab'a-yı Seyyare'sinde kendi eserine hitaben "yoluna kendi vatanında başlamasını ve halka inmesini ısrarla istemektedir. Halka inmek ise ancak milli dil öz ana Türkçe ile kabil idi. Ali Şir'in de asıl aradığı bu idi" (Levend, 1966, s. 291) "Mizânü'l-Evzân" adlı risalesiyle Türk nazım ve musiki şekillerini tanıttır" (Köprülü, 1989, s. 434).

Nevai'nin Divan şiirinde tam bir tekamül seviyesine ulaştırdığı milli nazım şekilleri arasında tuyuğ gibi zarif bir şekil; milli zevke uyarak ve bilerek kullandığı redif ve cinaslı kafiyeler ve aliterasyonlar vardı. Türkçe kök ve eklerin Arap ve Fars kelimeleriyle de birleşerek meydana getirdikleri yeni cinaslar, Nevai'nin dilinde Türkçe'yi alabildiğine zenginleştiren bir zevk unsuru seviyesine varmıştı" (Banarlı, 1983, s. 424).

Türkçenin cinas ve kafiye için uygun bir dil olduğunu örneklerle anlatan Nevai, Türk dilinin zenginliğine verdiği örneklerle sık sık işaret eder. Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ifade ederken örnek olarak verdiği "ördek" sözcüğünü Farsça'da aynı anlamda kullanılan "mürgâb" ile şu şekilde mukayese eder; "Türkçede her çeşidinin başka adı olan "ördek"e Fâriside sadece mürgâb deniyor. Halbuki Türkçede ördeğin erkeğine "suna", dişisine "burçin" denir. Ördeğin ayrıca "çörke, almabaş, çakırkanad, temürkanad, alapeke, bağçal" ve başka isimleri de vardır." Bir başka örnekte Türkçe yüz kelime ile "ağlama"nın ifade edildiğini belirterek bunun karşılığında Farsçada sadece tek sözcükle bunun karşılandığını söyleyerek Türkçenin zenginliğini dile getirir.

Yüzyıllardan beri sürüp gelen Fars-Türk kültür mücadelesi böylece (Ali Şir Nevai ile) Türklerin ve Türkçenin lehine doğru kaymakta idi. İbrahim Kafesoğlunun belirttiği gibi: "Ali Şir Türkçede hem Nizami, Attar, Sâdî, Hüsrev-i Dehlevî, Hâfız gibi İran edebiyatının büyük üstadlarının sanat mahsulleriyle boy ölçüşecek eserler meydana getirmiş, hem de klasik şiirin en yüksek seviyesine çıkardığı Çağatay Dili vasıtasıyla Türkçenin mükemmel bir dil olabileceğini ispat etmişti ve bu sebeple Çağatay Dili ve Edebiyatı Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'a Delhi'ye Tebriz'e ve İstanbul'a kadar bütün Türk dünyasında 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar muazzam bir itibar kazanmıştır" (Kafesoğlu, 1969:9).

Nevai Türk Dünyası Edebiyatının bilge bir abide şahsiyetidir. Türk Edebiyatı'nda da Nevai'nin büyük tesiri vardır. Özellikle klasik edebiyatımızda şairler Nevai'yi anlamak için Çağatayca öğrenme ihtiyacı hissetmişlerdir. Onun eserlerini okuyup ona nazireler yazmışlardır. Nevai'ye göre "halka halkın dili ile" hitap edilmeli ve eserler verilmeliydi. Gerçek bir Türk milliyetçisi olan Nevai,Türklüğüyle gurur duyar, Türklerin yaratılış, anlayış ve kavrayış bakımından kimseye benzemediklerini ve bütün milletlerden üstün olduklarını belirtir: "Yakîn kılmamış halk sending kişi " (Muhakkak ki Allah senin gibi bir insan yaratmamıştır) diyerek Türk ırkını över. Eserlerinden bu duygu ve düşüncelere sıkça rastlanır.

"Hamsesine giren eserlerin her birinde kahramanları ideal bir Türk kahramanı kılığına sokmuş, hikayelerine ulusal bir hava vermeye dikkat etmiştir. Ferhâd u Şirin mesnevisindeki Ferhât, karakter ve çizgileri belirsiz bir kişi değil, Türkle ilgili özellikleri taşıyan bir kahramandır. Bu mesnevisine Harzem ve Hoten Türklerinin hayatından alınmış bir roman kimliği katmıştır. "Sedd-i İskenderî" de böyledir; Türk tarihiyle ilgili bir çok tablolar yer almıştır. Nevai'de dil bilinci ve milliyetçilik duygusu öylesine köklüdür ki, Türkçe konuşup yazmayanları, Türk soyundan olsalar bile Türk saymaz" (Dizdaroğlu, 1966, s. 294).

Türkçenin milli dil olmasında ve gelişmesinde verdiği eserlerle büyük katkıları olan Nevai, Türkçeye büyük hizmet ve emek vermiştir.

"Yabancı bir dilin edebiyat dili olarak kabul edildiği bir devir ve çevrede milli duygu ve şuurla ve imrenilecek bir cesaretle ortaya atılıp Türk Dilinin istiklâlini savunan onun Farsça'dan üstün olduğunu savunan, onun Farsça'dan üstünlüğünü ispat eden ve çok değerli eserleriyle yeni bir edebi dil kuran Nevai, Türk dili ve kültürüne sonsuz hizmetlerde bulunmuştur. O, Orhun yazıtlarından beri uyanık ve canlı gördüğümüz milli duygu ve şuurun Türklük ve Türkçülük ruhunun en büyük temsilcilerinden biridir. Milli dil ve edebiyatın meydana gelmesinde sayısız emeği geçen Türkçecilik davasının öncülerindendir" [Timurtaş, 1966:304]. Hayırsever bir kişiliğe sahip olan Ali Şir Nevai çok zengindi. Servetini ilim ve sanat için harcamıştır. "Horasan'da 370 parça hayrât inşa etmişti. Bunlardan 90'ı kervansaraydı. Bu hayrât içinde mescitler, camiler, tekkeler medreseler, köprüler vardı" (Tarlan, 1942, s. 3).

Fuzûlî'den Nedim'e kadar bir çok şairi etkileyen Ali Şir Nevai üzerinde doğulu ve batılı bir çok bilim adamı tarafından üzerinde araştırmalar yapılan Nevai'nin eserlerinin bir çok nüshası Türk Dünyası kütüphanelerinin ortak eserleri arasında yerini alır. Türkiye Kitaplıkları'nda bulunan Nevai yazmaları Agâh Sırrı Levend tarafından yayınlanmıştır. Daha sonraki araştırmalarla bu eserlerin sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Büyük sanatçı Nevâyî aradan geçen beş yüz yıla rağmen bugün hâlâ değerini ve önemini korumaktadır. Onun Türk dili ve kültürüne yaptığı hizmetler hep yâdedilecektir. O sanatçı kişiliği, Türk dili sevgisi ve duyarlılığıyla kendisinden sonraki bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarırnı etkilemiştir. Nevai külliyatının bütün Türk Dünyasında anlaşılacağı şekilde uyarlanması ve yeni nesillere tanıtılması gereklidir. Nevainin Azerbaycan edebiyatıyla ilişkilerini Firudin Bey Köçerli, Salman Mümtaz, Ali Nazim, M.Dadaşzade, H.Araslı, V.Zahidov, V.Abdullayev, H.Rüstemov, M.Kuluzade, C.Nagıyeva, A.Ü.Binnetova ve başkaları çok geniş şekilde eserlerinde vermişler (Nağıyeva, 2001, s. 4-5)

Ali Şir Nevâyî elbette Türk Dünyasında özellikle Türkiyede ve Azerbaycanda her zaman yüksek düzeyde araştırılmıştır. Buna örnek olarak edebiyyat listesinde kullanılanları göstere biliriz. Azerbaycanda hem Sovyetler döneminde hemde günümüzde Nevai mirası bir özellik taşımıştır.

KAYNAKÇA

BANARLI, N.S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı* Tarihi I. İstanbul: Milli Eğitim Basımev.

BINNETOVA A.Ü. (2009). *Ali Şir Nevai Azerbaycan Edebiyatında*. Bakü, Kartal.

CAFEROĞLU, A. (1966). *Türk Dili Dergisi,* XV/173.

DİZDAROĞLU, H. (1966). "Nevaide Dil Bilinci". *Türk Dili Dergisi*, XV:173.

ERASLAN, K. (1986). "Çağatay Şiiri". *Türk Dili,* Türk Şiiri Özel Sayısı II: 415-416.

KAFESOĞLU, İ. (1962). *Ali Şir Nevai Devri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı.

KÖPRÜLÜ, F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları 2*, İstanbul: Akçağ Yayınları.

LEVEND A.S. (1966). "Ali Şir Nevai" *Türk Dili Dergisi*, XV: 173.

NAĞIYEVA. C. (2001). *Azerbaycanda Nevai*, Bakü, Tural-Ə"

TARLAN, A.N. (1942). *Ali Şir Nevâyî*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu.

19. ASRIN SONLARI 20. ASRIN BAŞLARINDA TÜRKİSTAN'DA DİL MESELELERİ

Fatma AÇIK*

Özet

XVI. yüzyılın ortasında İdil Boyunun işgali ile başlayan Rus yayılmacılığı 1864-1884 yılları arasında Güney Türkistan'ın ele geçirilmesiyle tamamlandı. XIX. yüzyılın başlarında "Rusya Müslümanları" olarak anılan Müslüman Türk toplulukları esasında Volga havzasındaki Tatar-Başkurtlar; Kafkasya'da yaşayan Türkler ve Türkistanlılardan ibaretti. Topluluk, geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve sürekli ayrışmanın getirdiği nedenlerden dolayı Türkçenin daha özel türleri ortaya çıkmıştı. Soy ağacı ağız grupları, bölge ağızları ve yerel temel ağızlar gibi coğrafi varyantlara doğru dallanmış bir Türkçeye sahip olan Türkler batıda Osmanlı Türkçesi, doğuda Çağatay Türkçesi yazı dilini 20. yüzyıla kadar kullanmışlardır. Ancak 20. yüzyılda meydana gelen siyasî olaylardan Türk dili fazlası ile etkilenmiştir. Türk dilinin varlığını ve sonraki dönemlerde ayrışmasının temelinde Rusya etkin rol oynamıştır. İşte bu bildiride 19. asır sonları 20. asır başlarında Türkistan coğrafyasındaki dil farklılıklarının temelinde yatan Rusya'nın dil politikası ve planlamaları ile Türk soyluların bu politika ve planlamalarda rolü üzerinde durulacaktır. Rusların dil politikası olarak Rusçanın yaygınlaştırılması ve öncelikle bölgede ikinci dil akabinde ana dili konumuna getirme süreci ve bu sürece giden yolda yeni diller inşası, mevcut ve ortak alfabenin önce Latin alfabesine sonrasında Kiril alfabesine dönüştürülme aşamaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, Dil Politikaları.

LANGUAGE ISSUES IN TURKISTAN IN THE LATE 19TH CENTURY AND THE EARLY 20TH CENTURY

Abstract

Russian expansion, which began with the occupation of the Volga River in the middle of the 16th century, was completed with the capture of Southern Turkestan between 1864 and 1884. The Muslim Turkish communities referred to as "Russian Muslims" at the beginning of the 19th century were essentially Tatars-Bashkirs in the Volga basin; Turks living in the Caucasus and Turkestanis. The community had spread over a wide geography and due to the reasons brought about by the continuous separation, more specific varieties of Turkish emerged. The Turks, who had a Turkish language branched towards geographical variants such as family tree dialect groups, regional dialects and local basic dialects, used the written language of Ottoman Turkish in the west and Chagatai Turkish in the east until the 20th century. However, the Turkish language was greatly affected by the political events that took place in the 20th century. Russia played an active role in the existence of the Turkish language and its separation in later periods. This report will focus on Russia's language policy and planning, which underlies the language differences in the Turkestan geography in the late 19th and early 20th centuries, and the role of the Turkish nobility in these policies and planning. The process of spreading Russian as the Russian language policy and first making it the second language in the region and then the mother tongue, and the construction of new languages on the way to this process, and the stages of converting the existing and common alphabet first to the Latin alphabet and then to the Cyrillic alphabet are discussed.

Key Words: Turkestan, Russia, Language Policies.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3972-0799; fatmaacik1@gazi.edu.tr

Rusya'nın Dil Politikası ve Planlamaları

Türk dünyasında aşağı yukarı 20 standart dil vardır. Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Yakut Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi vb. lehçeler/ yazı dilleri Rusların dil politikası ürünüdür diyebiliriz. Çarlık Rusyası egemenliği altında yaşayan Türklerin yirminci asrın başlarına kadar konuşma dilleri farklı bile olsa Çağatay Türkçesi yazı dilini kullandığını biliyoruz.

Yeni yazı dillerinin oluşturulmasında; 1804'te kurulan Kazan Üniversitesi, 1876'da Rusça öğretmenleri yetiştirmek için Kazan'da Öğretmen Okulunun açılması, 1890'da imamların Rus dilini bilmesi zorunluluğu getirilmesi, 1892 tarihli bir kanuna göre Rusya dışında (özellikle Osmanlı ülkesinde) basılmış kitapların okutulmasının yasaklanması, okullarda yalnızca Rusya'da basılmış kitapların okutulma zorunluluğu (Tatarlardan gelen tepki üzerine bu düzenleme geri çekilmiş) bu yolda atılan ilk adımlardandır. Türkistan Genel Valisi Duhovskoy'un 1899 yılında Çar Hükümeti'ne gönderdiği "Türkistan'da İslam" (ÖCMDA (Özbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi) , F (Birim Numarası), Op. (Kayıt Numarası) 32, D (Dosya Numarası) 384, s. 1-11) raporunda sert çözüm yollarından kaçınılması gerektiği, halkın iç dünyası ve şuurunu ele geçirmenin önemi üzerinde durmuş ve Orta Asya devletlerinin bürokrasisinde, söz sahibi olunabilmesi için tüm resmi yazışmaların Rus diline geçirilmesi uyarısı ve önerisinde bulunmuştur.

Çarlık Rusyası 19. yüzyılın son yirmi yılında uyguladığı politikaların başarılı olabilmesi için Türk çocuklarıyla Rus çocuklarını aynı okullarda eğitme stratejisi ile birlikte Türk lehçelerinin Rus harfleri ile öğrenilmesini ve müspet ilimlerden ziyade el sanatlarına ağırlık verilmesini uygulamaya geçirmiştir (Akgün, 2008, s. 154). İlminskiy kendisinden önce yerlilerin eğitiminde kullanılan Rusçanın faydalı olmadığını, ancak Türk urugları, boyları arasındaki güçlü kavmiyetçilikten hareketle önceliğin öğrencilere ulaşmak olduğunu keşfetmişti. Rus olmayan çocuklara Rusçayı ana dillerini kullanılarak tercüme metodu ile öğretilmesi; çocuklar, Rusçayı, yeterli seviyede okuyacak ve anlayacak seviyeye gelene kadar eğitim, onların ana dilinde ancak Kril Alfabesiyle hazırlanmış kitapların yardımıyla yapılmasını önermişti (Somuncuoğlu, 2006, s.91-96). 1906'da Rusya Eğitim Bakanlığı'nca "31 Mart Kuralları" adıyla anılan 37 maddelik "Rus Olmayan Milletlerin Eğitimi" ile ilgili bildirgede İlminskiy tarafından öne sürülen gayr-i Rus milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları mecburiyeti getirilir. Rusya Bilim Bakanlığının eğitim konusundaki özel talimatında, Rusya sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlara yönelik eğitim faaliyetlerinde ağırlığın misyonerlik çalışmalarına verilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Talimatta, Türkistan'da açılan her kademedeki okullarda Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma hedefine göre eğitimin faaliyet ve programlarının düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda İlminskiy önderliğinde E. Malov, N. Ya. Bliznovkiy, V. T. Trofimov, N.N. Ostroumov, N.İ. Zolotnitskiy, İ. Ya. Yakovlev, N. A. Bobronikov, V.V. Katarinskiy, A.A. Voskresenskiy, T.E. Egorov, Tatar asıllı profesör M. A. Masanov, P. A. Yüngenov ve Çuvaş asıllı N. F. Katanov gibi ilim adamları dini içerikli metinleri Türk Lehçelerine çevirmişlerdir.

Ayrıca İlminskiy'nin "Materialy K İzucheniyu Kirgizskogo Narechiya / Kırgız Dilinin (Lehçesinin) İncelenmesi İçin Materyaller" adlı çalışması Kırgız (Kazak) dilinin fonetik, gramer ve kelime dağarcığından oluşur. Melioransky, Kazak dilinin gramer yapısını "Kratkaya Grammatika Kazakh-Kyrgyzskogo Yazyka/ Kazak-Kırgız Dilinin Kısa Grameri" adlı çalışmasında ele almıştır. Petersburg ekolünün Türkoloğu olan M.A. Terentyev, "Grammatika Turetskogo, Persidskogo, Kirgizskogo i Uzbekskogo Yazykov / Türkçe, Farsça, Kırgızca ve Özbekçe Dilbilgisi" adlı bir eser yazmıştır. Burada Kazak Türkçesi diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırılmıştır. Katarinsky, "Kratkiy Kirgizsko-Russky Slovar/ Kırgızca-Rusça Kısa Sözlük" (1895, 1898), "Rus-Kirgizsky Slovar/Rusça-Kırgızca Sözlük" (1899-1900) ve "Kyrgyzsko-Russky Slovar/Kırgızca-Rusça Sözlük" (1897) adlı çalışmaları yapmıştır. Katarinsky'nin, A.N.

Kononov ile birlikte yazdığı, "Grammatika Kyrgyzskogo Yazyka/ Kırgız Dilinin Grameri" (1897) adlı eser fonetik, etimoloji (morfoloji) ve sözdizimi alanlarında önemli bilgiler içeren eserlerle Türk lehçelerinin oluşturulma sürecine hız kazandırılmıştır.

Kononov "İstoriya İzuçeniya Turkskih Yazıkov v Rossii" (Rusya'da Türk Dillerini Öğrenme Tarihi) adlı eserinde Türkistan'a misyonerler gönderilirken Türkistan'da siyasi ve ekonomik araştırmalar yapabilmek ve Ruslaştırma siyasetinin gereklerini yerine getirebilmek için yerlilerin dillerini ve geleneklerini bilenlerin seçildiğini ifade etmektedir (Kononov, 1982'den aktaran Egamberdiyev, 2005, s.103-108). Türkistan Komünist Partisi tarafından 17-25 Haziran 1918 tarihinde yaptığı birinci toplantıda da ulusların ana dilinde yayın yapmaları gerektiği ile ilgili karar imzalanmıştır (Aşçı, 2009, s. 8). Eğitim öğretim faaliyetleri ile paralel olarak yürüyecek olan süreli basın yayın işleri sayesinde hem propaganda faaliyetleri rahat bir şekilde yapılabilecek hem de bölge ağızlarına dayalı olarak oluşturulan yazı dillerini işleyebilmek için yeni bir alan ortaya çıkacaktı (Özgen, 2014, s.129). Ercilasun (2006), "İlminskiy gibi bir papaz olan Ostroumov'un 1870'ten 1918'e kadar Türkistan Vilayetinin Gazetesi'ni çıkararak bu gazete vasıtasıyla İrancalaşmış Özbek ağızlarını yazı dili haline getirmeye çalıştığını; 1888-1902 arasında çıkarılan Dala Vilayeti gazetesi Kazakçayı, 1905-1908 arasında çıkarılan Mecmua-yı Maverayı Bahr-ı Hazar Türkmenceyi yazı dili yapma gayretini ve bu üç gazetenin de Çar idaresince çıkarıldığını dile getirmiştir. 1917'deki Bolşevik ihtilâli sonrasında ise İlminskiy ve Ostroumov'un fikirleri zorla uygulanarak her Türk boyunun konuşma dili ayrı yazı dili hâline getirildiğini belirtmiştir.

Dil politikası, diller arasındaki ilişkileri düzenleyen bir araçtır. Bir devlet içerisinde bir ya da birden fazla dilin kullanılmasına karar verilme sürecidir. Bu karar süreci eğitim, basın yayın, askeriye, kamu kurumlarında vb. hangi dilin kullanılacağını kapsamaktadır. Sovyetler Birliği döneminde ulusal dillere, resmî ideolojinin hâkim kılınabilmesi için sistematik bir şekilde müdahale edilmiştir. Bu anlayış, yeni kurulan rejimin devamlılığı açısından çok dilliliği bir tehdit olarak algılamıştır.

Lenin'in "ulus, kültür ve kader birliği değil dil birliğidir." (V.J. Lenin, Polniye Sabraniye Saçneniya" t.24, s.388'den aktaran Sarı, 1996, s.26) anlayışından yola çıkılarak Sovyet ulusu oluşturmada dilin başat rol üstlendiğini söyleyebiliriz. Sovyetler Birliği içerisinde, iletişimin daha kolay ve sağlıklı sağlanabilmesi, yüzlerce dil ve lehçenin konuşulduğu topraklarda, tek bir dilin "norm" olarak toplumlara benimsetilmesi ile resmi bir politika görünümüne bürünmüştür. Bu politika, özellikle Lenin sonrası dönemde giderek ağırlık kazanarak varlığını sürdürmüştür. Komünist rejimin daha etkin ve yaygın bir hale gelebilmesi için Rus dili, bir politika aracı olarak kullanılmış ve tüm resmî kurumların zorunlu dili haline getirilmiştir. Bu yolla daha birleştirici ve kapsayıcı bir toplum ve yönetim modelinin oluşturulmasına çalışılmıştır. Sovyetlerin yeni kurulan ve geliştirilmesi amaçlanan sisteme ilişkin planlaması şu konular çerçevesinde şekillenmiştir (Dietrich, 2011, s. 465):

1. Her yerel ağzın standartlaştırılması,

2. Standartlaştırılan bir ağzın ortak dil statüsüne getirilmesi,

3. Sözlük çalışmalarının endüstri toplumunun tüm ihtiyaçlarını karşılayacak konuma taşınması,

4. Okur-yazarlık oranının artırılması,

5. Yeni bir alfabe yaratılması.

Eğitime dil inşası konusuna özel bir önem verilmiştir. Lenin döneminde lehçeler üzerine yoğunlaşılmış ve her dil için alfabe çalışmaları yapılmıştır (Goodman, 1956, s. 88). Bu durum her boyun kendine has bir özelliğe kavuşturulmasının ve ortak tarih bilincinin üstü kapalı bir şekilde ortadan kaldırılmasının bir göstergesidir. Bu aynı zamanda iktidarın meşrulaştırılması

için de bir gereklilik olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Rusçanın yaygınlaştırılması ile, dilin değiştirici, dönüştürücü ve bir amaca kanalize edici rolü kullanılarak bir Sovyet ulusu yaratılmak istenmiştir. Türk halklarının dönüştürülmeleri için dil ve alfabe önemli birer araç olarak kullanılmıştır

"Rusya Komünist Partisinin Sıradaki Maksatları" başlığı altında geri kalmış milletlerin Merkezî Rusya'ya yetişmesi için yardımın gerekliliği; basın, okul, tiyatro, kulüplerin, genel olarak kültür ve aydınlatma kurumlarının ana dilinde geliştirilmesi; bütün yönetim organlarında ve her şeyden önce aydınlatma çevresinde (ilk olarak Kırgızlar, Başkurtlar, Türkmenler, Özbekler, Tacikler, Azerbaycanlılar, Tatarlar, Dağıstanlılar için) yerli nitelikli işçi ve Sovyet parti personelinin kısa bir süre içinde yetiştirilmesi için ana dilinde eğitim yapılan müesseselerin, hem de meslekî-teknik nitelikteki kurslar ve okullar ağının oluşturulması ve geliştirilmesi kararları alınmıştır (PXS, 1933, s. 576 aktaran Şabdanaliyev, 2023, s.128).

Sovyetler genelinde 1918 yılında 200 dil konuşulması ilk başlarda proletarya iktidarının sağlanması için bir avantaj ve birleştirici bir etmen olarak görülmüştür. Lenin'e göre, etnik ve ulusal kimlikler küresel proleter devrimin sağlanması için birleştirici bir unsur olarak kabul edilmelidir. Lenin ayrıca milliyetçiliği proleter iktidarın sağlanmasının aracı olarak görmektedir (Grenoble, 2003, s. 35). Lenin de zamanla çok uluslu bir devlette tek bir dilin yaygın olarak birleştirici ve merkezileştirici bir güç olduğunu öngörmüştür (Weitz, 2002, s. 10).

1924 yılının Ocak ayında toplanan Türkistan ASSR meclisinin 12'nci kurultayında alınan "Kırgızlar ve Uygurlar gibi küçük toplulukların da kendi dilleriyle yazmaları" kararı, Kırgız yazı dilinin ve edebiyatının resmen başladığı tarih olarak kabul edilir. (Aşçı, 2009, s.5) 1924 yılında kabul edilen Azerbaycan SSC'nin Anayasasının 34. maddesinde devlet dili Türk-Tatarca olarak gösterilmiş; 1936 yılında kabul edilen yeni Anayasada ise devlet dili "Azerbaycanca" şeklinde değiştirilmiştir. Buna rağmen bütün resmî yazışmalar Rusça yapılmış, okullarda ana dil ikinci plana atılmıştır (Aliyeva, 2005, s.206). Azerbaycan'da 1932 yılında kurulan Dilcilik Enstitüsünde çalışan dil bilimciler, merkezden aldıkları talimatlar doğrultusunda Azerbaycan Türkçesi gramerine müdahale etmişlerdir. 1929 yılında basılan ilk imla kılavuzunun ardından, 1936 yılında ikinci imla kılavuzu yayınlanmıştır. 1937 yılında Bakü'de düzenlenen "Orfografiya ve Termonologiya Konferansı"nda alınan kararlar arasında; uluslararası terimlerin Rusçada olduğu haliyle kullanılmasına, Azerbaycan Türkçesinin Arap, Fars ve geleneksel Türk dillerine has olan imla kurallarından temizlenmesi ve Rusçaya mahsus unsurların dile dahil edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır (Gurbanov, 1967'den aktaran Subaşı, 2018, s. 263). Ayrıca Arapça ve Farsça kökenli terimler yerine, fonetik olarak değiştirilmiş Rusça kelimeler ödünçlenmiştir.

Kırgızistan'da Kırgızcanın standartlaştırılması ve öğretimi noktasında ilköğretim zorunlu hale getirilmiş ve İ. Arabayev'in "Alippe" (1924), Arabayev ile H. Karasayev'in ortak "Saamalık" (1927), K. Tınıstanov'un "Okuy caza bil", "Ene tilibiz" (1927-1928), T. Bayciyev ile Z. Bektenov'un "Ene til" (1933), Tınıstanov'un "Morfologiya" (1934), "Sintaksis" (1936) gibi ders kitapları yayınlanmıştır. Aynı zamanda 1920-1930 yılları arasında "Erkin-Too" gazetesi (1924), "Cay madaniyat colunda" ve "Kommunist" dergileri (1926) gibi kitle iletişim araçları Kırgızca neşredilmeye başlamıştır. (Oruzbayeva, 2004, s. 14-16). 7-12 Mart 1927 tarihleri arasında düzenlenen Kırgız ÖSSC'nin birinci kurultayında; Arap harfli alfabeden Latin alfabesine geçme kararı alınmıştır. (Osmonov ve Asankanov, 2003). 1928- 1940 yılları arasında K. Tınıstanov, H. Karasayev, O. Aliyev'in aralarında yer aldığı bir grup dil bilimci ve yazar mevcut eserleri Latin alfabesine aktarmaya çalışmıştır. Tüm bunlar 1940'lara doğru Latin alfabesini kullanan SSCB'deki milletlerin tamamının Kiril alfabesine direnmeden geçmesine zemin hazırlamıştır. Böylece zamanla SSCB'deki milletler, bunların arasında Kırgızlar da Kiril alfabesine geçmiştir (aktaran Şabdanaliyeva, 2023, s.134).

Karakalpakların ayrı bir edebî dili yoktu. Sovyet döneminde, 1928'de ortak Türk Latin alfabesi kabul edildikten sonra Karakalpak edebî dili oluşturulmaya başlandı. Sovyet döneminde Teke ve Yomud şivelerine dayanan yeni bir Türkmen edebî dil oluşturuldu. Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde 1921 tarihinde Tatarca devlet dili olarak ilan edilip ilk defa resmi bir statü kazanmıştır. 19. yüzyılın sonunda Rusça-Başkurtça ve Başkurtça-Rusça sözlükler düzenlenmiştir. O sözlüklerden ilki 1893'te Orenburg'da yazılan Kratkiy Russko-Başkirskiy Slovar'dır. N. İ. İlminskiy'nin öğrencisi V. V. Katarinsky tarafından hazırlanan bu sözlük Orenburg Başkurtlarının konuşma diline dayanmaktadır (İşbirzin vd., 1993; Husainova, 2017). 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı Başkurt aydınları Kazan edebî diline karşı kendi lehçelerinde yayın yapma denemeleri olmuştur (Aydıner, 2024).

Lenin'in ölümünün ardından başa geçen Stalin döneminde "yerelleşme" politikası terk edilmiştir. Marrı'ın dil teorileri Stalin döneminde uygulanan Rusçalaştırma odaklı dil politikalarında anahtar bir rol üstlenmiştir. Marr, özellikle Stalin iktidarının ilk yıllarında büyük bir yankı uyandıran "Yeni Dil Teorisi" ile Sovyet Dil Politikasının etkili ismi olmuştur. Sovyetlerin dil politikasında önemli bir yere sahip olan Marr'ın yeni dil teorisi yapısı itibariyle Marksist bir anlayışa sahiptir. Buna göre, dil politikası da Marksın görüşlerinde olduğu gibi sınıf mücadelesi, toplumsal gelişim ve diyalektik materyalizm ayaklarına dayanmalıdır. Marr bazı değişimlerin evrimleşerek gerçekleştiğini vurgulayarak kritik aşamalarda bu evrimsel sürecin kademeli olarak değil; aksine sıçrama şeklinde gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Marr bu varsayımları dile de uygulamış ve dillerin de şekilde gelişeceğini iddia etmiştir (Grenoble, 2003, s. 55).

Stalin döneminin temel politikasının Sovyetler birliğinde, eğitimde, kültürde, siyasette, günlük hayatta, sanatta, bilimde, orduda ve resmi dairelerde Rusçalaştırmayı bir an önce sağlamak olduğu söylenebilir (Grenoble, 2003, s. 54). Kiril alfabesine geçiş kararı Sovyet halkının ortaklaşa bir kararı gibi sunulmuş ve bu taleplerin sosyo-ekonomik gelişmenin bir gerekliliği olduğu vurgulanmıştır (Grenoble, 2003, s.54). 1928–1931 yılları arasındaki endüstriyelleştirme döneminde Rus dilinin "lingua franca" statüsü oluşmaya başlar. Nüfus göçünün gelişmesi ve milliyet özelliği bakımından cemaat içinde izolasyona yol verilmemesi şartlarında Ruslar her yerde ana dilinde eğitim alma imkânını elde etmişken, milliyeti farklı göçmenler için millî okullar açılmamıştır. Rusların SSCB'deki yazılı olmayan özel statüsü oluşmaya başlamıştır. Yani yasalara göre SSCB'deki tüm halklar eşit olmasına rağmen Ruslar ülkenin esas halkı olarak algılanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Rus dilinin daha prestijli bir dil olmasını diğer dillerin ise Rusçadan en azından bir adım geride kalması sağlamıştır. Rusların dışındaki halklarda ana dilini öğrenme ve kullanma motivasyonu oldukça düşmüştür (Şabdanaliyev, 2023, s.134).

1930'lu yılların sonlarına kadar Rusça öğrenmek konusu okullarda gönüllülük esasına göre yürütülürken, SSCB Halk Komiserleri Şurası ve Bolşevik Merkez Komitesi 13.03.1938 tarih ve 324 sayılı "Rus Dilinin Millî Cumhuriyetlerde ve Eyaletlerde Zorunlu Olarak Okutulması" konulu kararname ile Rusça zorunlu hale getirilmiştir. 1938 Halk Komiserleri Sovyeti 1. sınıftan itibaren tüm ulusal okullarda Rus dilini zorunlu hale getirmiştir. Okullarda ana dilde konuşmak yasaklanmıştır. 1939'da bir kararname ile orduda Rusça kullanımı etnik kökene bakılmaksızın zorunlu hale gelmiştir. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, başka dillerde eğitim veren önemli sayıda okul kapanmıştır (Alpatov, 1995'den aktaran Öztürk, 2020).

Arap alfabesi Bolşevik elitleri tarafından bir tehdit olarak görülüp Türkçe ile ilişkilendirilmiştir. Latin alfabesi Bolşevikler tarafından modernleşme ile Arap alfabesi ise geri kalmanın nedeni olarak gösterilmiş; Kiril alfabesi dayatılacağına dair iddialar yumuşatılmaya çalışılmıştır. (Kirkwood, 1991, s. 67-68). Bu doğrultuda 1919'da Kazan'da Bütün Rusya Türk Halklarının İmlâ Meseleleri Konferansı, Lenin'in de istediği Latin harflerine geçiş konusundaki görüşten hareketle toplanmış, imladan çok alfabe ıslahı ve değişikliği konusu üzerinde durulmuştur. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, 1925'te vatandaşlarına

kongrelerde, mahkeme ve devlet dairelerinde ana dilinden faydalanma hakkı" kabul edilir (Özkan, 2004: s. 49). Aynı yıl Arap alfabesi ile basılan tüm eserler yasaklanmıştır. Bunun yerine Latin alfabesinin kullanılmasına dair bir düzenlemeye gidilmiştir. 1926'daki Bakü Türkoloji Kongresi'nde bu düzenleme kabul edilmiş ve sayılan bu beş dil 1927-1930 yılları arası Latin alfabesine uyumlu bir hale getirilmiştir. Buradaki asıl amaç ise Orta Asya kültürünü İslam, Pers ve Arap kültüründen ayırmaktır (Bacon, 1966, s. 190 ve Dietrich, 2011, s. 466).

Latin alfabesine geçiş ilk olarak Azerbaycan'da denendi ve latinizasyon 1922'de başladı. Latinleştirilmiş Yeni Türk alfabesini geliştirmek için, S. A. Agamalioğlu başkanlığındaki Yeni Türk Alfabesinin Geliştirilmesi İçin Tüm Birlik Komitesi Bakü'de kuruldu ve daha sonra Yeni Alfabe Komitesi'ne dönüştürüldü. Reformun ilk yıllarında Arap ve Latin alfabeleri eşit olarak kullanıldı, 1925'te Latin alfabesi zorunlu hale getirildi. 1 Ocak 1929'dan itibaren Azerbaycan'daki okullar, ofis işleri, matbaalar tamamen yeni alfabeye dönüştürüldü. Bakü'deki I. Tüm Birlik Türkoloji Kongresi (1926), tüm SSCB milletlerinin Azerbaycan'ın deneyimini keşfetmelerini ve uygulamalarını önerdi (Isaev, 1979'den aktaran Shelestiyuk, 2019:6).

N. F. Yakovlev'in önderlik ettiği reform, Kafkasya (L. I. Zhirkov), Fin-Ugor (D. V. Bubrikh), Moğol (N. N. Poppe), Türk (N. K. Dmitriev ve K. K. Yudakhin) ve diğer dillerde uzmanlaşmış önde gelen dilbilimcilerin ortak çalışmalarını içeriyordu. Çok dilli E. D. Polivanov, Özbekçeden Dungan diline kadar çeşitli Orta Asya dilleriyle aynı anda ilgilendi. İlk olarak Türk dilleri için tek tip bir Latin alfabesi geliştirildi, ardından belirli dillerin ihtiyaçlarına uyarlanmış bireysel alfabeler geliştirildi. Alfabeler 26 (Yakut) ile 35 (Başkurt) harf içeriyordu. Latin alfabesindeki harfler Türk fonemlerinin belirsiz olmayan grafik aktarımı için yetersiz olduğundan, alışılmadık grafiksel kurallar aldılar. Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan ve diğer Türk cumhuriyetleri Latinleşmeye tabi tutuldu.

1931'den beri Kalmıkça da Latinleştirildi. Şubat 1931'de Latinleştirilmiş ortak bir Kuzey alfabesi onaylandı. Bundan önce, 1930'da Kuzey Halkları Enstitüsü (IPN) Leningrad'da kuruldu ve Kuzey Bölümü Herzen Pedagoji Enstitüsü'nde açıldı. Ocak 1932'de Kuzeyin dillerinin ve yazılarının geliştirilmesi üzerine Tüm Rusya Konferansı, IPN tarafından önerilen 14 kuzey dilinin geliştirilmesini planladı: Sami, Nenets, Mansi, Hantı, Selkup, Ket, Even, Evenk, Nanai, Udehe, Çukçi, Koryak, Nivkh, Eskimo. İtelmenler, Aleutlar, Nganasans, Yukagirler için edebi diller yaratmanın gerekli ve uygun olduğu görüldü. Azınlıklar akraba dilleri kullanacaklardı: Entler - Nenets, Karagaslar - Tuva, Ulçlar - Nanai, Oroçi - Udehe, Negidaller - Evenk. SSCB'nin 16 dili latinleştirmeyi reddetti ve Kiril alfabesinin kullanımında ısrar etti. Çuvaşlar, Mordvinler, Mariler Kiril tabanlı alfabelerini korudular ve geliştirdiler. Altay, Kalmıklar, Hakaslar, Şorlar, Vepsiler, İzhorlar, Karelyalar, Komi-Perm, Uzak Kuzey halkları (Nenets, Evenk, Even, Hantı, Mansi), Rus bilginler ve Ortodoks misyonerler tarafından oluşturulan eski Kiril alfabelerini kullandılar, örn. Yakut Kiril alfabesi - 19. yüzyılın başlarında O. N. Betling ve D. V. Khitrov tarafından geliştirildi (Isaev, 1979'den aktaran Shelestiyuk, 2019).

1936'da Yeni Alfabe Komitesi, 102 Sovyet uyruğunun listesini yayınladı; bunlardan sadece 12'sinin yazılı dili yoktu. 66 alfabe Latinceleştirildi: Abaza, Abhaz, Avar, Adige, Azerice, Altay, Asur, Başkurt, Beluci, Buryat, Vepsian, Dargin, Dungan, Yahudi-Tacik, İngrian, İnguş, İtelmen, Kabardey-Çerkes, Kazak, Kalmuk, Kara-Kalpak, Karaçay-Balkar, Karelya, Ket, Kırgız, Çince, Komi , Koryak, Kırım Tatarı, Kırımçak, Kumandin, Kumuk, Kürtçe, Laz, Lak, Lezghian, Mansi, Moldavya, Nanai, Nenets, Nivkh, Nogai, Oset, Farsça, Laponya, Selkup, Tabasaransk, Tacik, Talysh, Tatar, Tat, Türkmen, Udeghe, Udi, Uygur, Özbek, Hakas, Hantı, Tsakhur, Çeçen, Çukçi, Şor, Şuğni, Evenki, Even, Eskimo. Aleut, Arapça, Korece, Udmurt vb. dillerinin latinleştirilmesi için projeler hazırlandı. (Dimanshtein, 1930-1937'den aktaran Shelestiyuk, 2019, s.7).

1938 yılının Ağustos ayında Başkurt Parti Eyalet Komitesi Komünist Partisi üst makam Sovyet yetkililerine yazılı başvuruda bulunarak, Başkurt Halkı'nın millî kültürünün Sosyalist

emeller ile kaynaşmasını engelleyen Latin alfabesinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Burada Büyük Rus Halkından kendilerini ayıran bu Latin alfabesi yerine Kiril alfabesinin getirilmesi onlara göre daha birleştirici bir unsur olacak ve daha millî olacaktır. Latin alfabesinin değiştirilmesine ilişkin gerekli olan karar 23 Kasım 1939 yılında alınmıştır ve 1941 yılında Latin alfabesiyle yazılan diller tümden Kiril alfabesine geçirilmiştir. (Yapıcı, 2017, s. 300)

Nüfusun farklı kesimleri Latin alfabesine karşı çıktı, Latinleştirilmiş gazeteleri reddetti. Bazı ebeveynlerin şu taleplerde bulunduğu ifadeleri vardı: "Bu (Latinleştirilmiş) dili bize zorla kabul ettirmeyin. Çocuklarımızın bizim kadar dezavantajlı olmasına izin vermeyin" (Vdovin, 2013'den aktaran Shelestiyuk, 2019). 1927'de Dağıstan'da Latin alfabesine karşı protestolar oldu (Alpatov, 2000'dan aktaran Shelestiyuk, 2019, s. 9). Diğer etnik azınlıklar da benzer protestoları dile getirdi. 1935'te, başlangıçta Kiril alfabesi olarak yaratılan tüm Kuzey dillerinin Kiril alfabesine geri çevrilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Alfabelerin, grafiklerin Kirilleştirilmesi, ulusal dillerdeki yazımın normalleştirilmesiyle el ele gitti. Yeni Türk Alfabesinin Geliştirilmesi İçin Tüm Birlik Komitesi gibi tek bir devlet organı kurulmamış olmasına rağmen, yeterince hızlı bir şekilde yürütüldü. İlk Sovyet alfabesi değişimleri sırasında herhangi bir eşzamanlılık gözlemlenmedi: bazı halklar için 1937-1938'de, diğerleri içinse daha sonra gerçekleşti. Yeni alfabeler genellikle "sahada" yaratıldı. Yine de, Latin alfabesinden Rus alfabesine geçiş ilk "harf devrimlerinden" daha pürüzsüz ve daha kolaydı (Alpatov,1993). Kirilleştirmenin tamamlandığı Haziran 1941'de duyuruldu. Kiril alfabesi, RSFSR ve SSCB'nin birçok dilinde kullanıldı.

Latin alfabesinde yazılan kitaplar ise toplanarak imha edilmiş ve yasaklanmıştır. Buna ek olarak Türk lehçelerinde yer edinmiş İslami kelimelerin ayıklanarak yerlerine bu kelimelerin Rusçası yerleştirilmeye başlamıştır. Siyasi, teknik, ekonomik ve bilimsel diğer terimlerin ise Rusça olmasına ve bunun mecburi kılınmasına karar verilmiştir. En keskin alınan karar ise Türk lehçelerinin birbirinden kelime almalarının yasaklanmasıdır (Saray, 1992, s. 179; Gündüz, 2005). Ardından Türk boyları için ayrı köklerden geldikleri konusu ve lehçe farklarının artırılması çalışmaları sistemli bir şekilde uygulamaya konulmuştur.

Türk Soyluların Rusya'nın Dil Politikası ve Planlamalarında Yeri ve Rolü

Gaspıralı'nın hedeflerinden biri Rusya'da farklı lehçelerde konuşan Türk kavimleri arasında birlik ve dayanışma sağlamaktı. Bunu gerçekleştirmek için aşamalı bir yol takip etti. Aydınların kendi aralarında anlaşabilecekleri ortak bir yazı dili oluşturulması gerektiğini düşünüyordu. Ulaşım vasıtalarının gelişmesiyle beraber artan seyahat ve ziyaretler, ticari iş birlikleri; basmahanelerin sayısındaki artışla doğru orantılı kitapların sayısındaki artış her bölgenin kendi şivesinde konuşup yazıyor olma durumunda değişiklikler meydana getirmişti. Dolayısıyla, Türk şivelerinin birbirine karışıp ortak bir yazı dili oluşturabilmeleri için uygun bir zemin ortaya çıkmıştı. Kanlıdere (2004, s.153-156)'nin; "Kazanlı Muhammed Zahir Bigi, Uluf ya ki Güzel Kız Hadiçe, Günah-ı Kebir romanlarının dili Kazan Tatarcasına yakındır. Lakin bu, Kayyum Nasırilerin öncülük ettiği Tatar edebi dili değildir. Cümle dizilişinde Osmanlı Türkçesinin de etkisi görülmektedir. Tatar edebiyat tarihçisi G. Sagdi, Zahir Bigi'nin dilde Türkçülük ve Tatarcılık arasında gidip geldiğini, fakat seyahatnamesinde açıkça İsmail Gaspıralı'run umumi Türkçe idealini benimseyerek dil bakımından Tatar halkına yabancılaştığını ifade etmektedir." tespiti ortak yazı dilinin dönemin yazar ve aydınlarda karşılık bulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ortak dil bahsi Tercüman'la birlikte o kadar yaygınlaşmıştır ki Orenburg'dan Tercüman idaresine mektup yazan Zakir Hantemirof Tercüman'ın kendi mekteplerinde öğrenciler tarafından okunduğunu ve rahatça anlaşıldığını bildirmektedir. Bununla birlikte ortak dilin bir başka savunucusu olan Hayat gazetesinin de okunduğu ve buradaki fikirlerin öğrenciler tarafından mütalaa olunduğu ifade ediliyor (T., "Dil Meselesi Hakkında İdareye Mektup", 20 Yanvar 1906 / 6). Bu fikir bize ortak dilin ne kadar yaygınlaşabildiğini göstermekle birlikte

Tercüman'ın sınırlarını ve etkilerini de ortaya koymaktadır. Özellikle Kafkasya'da yayımlanan bir gazetenin (Hayat gazetesi) ortak dil sayesinde diğer Türk bölgelerinde takip edilmesi Tercüman-Azerbaycan ilişkileri açısından kayda değer bir gelişmedir.

Behbudî'nin Tercüman'a gönderdiği mektupta bu husus şu şekilde izah edilmektedir (T., "Hakikat Her Taraftan Zuhur Eder", 7 Mayıs 1906 / 9): "Rusya memleketinin her bir tarafında beş on nefer gazete evrâk-ı fenniye okuvcu Müslümanlar bulunduğu gibi biznin Semerkant'ta hem okuvcular tapıladur. Edebiyat-ı cedide karilarının mecmuıga "Tercüman", "Ülfet", "İrşad", "Hayat" ile "Yıldız", "Azat", "Nûr" ve emsali arz edilse şüphe yok ki bizim cihetnin Edebiyat-ı cedîde ile meşgul kişileri evvelki sınıf-ı evraknı ikinciden tercih ederler. Evvelkilernin mütaalası asan olganga göre mazmunına vakıf olurlar. Türkî gazete ve risalelerni istimal34 etmemiş Türkistanlı ki mezkûr iki sınıf varakalar gösterilip sual edilse elbette birinci sınıfga tüşünedür ki size tecrübe ile sabit olmuştur." İrşad ve Hayat gibi Azerbaycan'da yayımlanan gazetelerin kendi sınırlarını aşarak Rusya'nın birçok yerine ulaşması, ortak edebî dilin ne kadar etkili olduğunu ve taraftarlarının da çokluğunu bize göstermesi bakımından önemlidir.

Gaspıralı; "Maişet-i Memalik-i İslamiye" başlıklı yazısında; her kavmin iki büyük sermayesinden biri olan lisanın sade ve herkes tarafından anlaşılır olması gerektiğini "Sen anladın, ben anlamadım olmaz, herkes anlamalı" diyerek açıklarken sade dilin Adriyatik'ten Altay dağlarına kadar anlaşılabileceğini savunmuştur. Tercüman gazetesinin geniş bir coğrafyaya dağılmasını kullandığı sade dile bağlıyordu. Fransa ve Almanya'nın güney ve kuzeyinde farklı lehçelerle konuşulsa da, edebî ve yazı dillerinin tek olduğunu örnek göstererek Türk dünyasında da bunun gerçekleştirilmesi gerektiğine işaret ediyordu (Akpınar, 2008, s. 52-53). Zaten, bu şekilde yazan bir yazarlar grubu oluşmuştu bile. Âlimcan Barudî, Hüseyin Feyzhanov, Şemsi Efendi, Rızaeddin b. Fahreddin, Hâdi Maksudî, Abdürreşid İbrahim ve Fatih Kerimî gibi yazarları örnek göstererek onların bu yolda yürüdüklerini ve oldukça güzel eserler ortaya koyduklarını yazıyordu.

Tercüman gazetesinin başlığı altına "Dilde, Fikirde, İşde Birlik" ibaresini koydu. Onun gayretleri sonucunda Rusya Müslümanları Kongrelerinde dil birliği fikri bütün delegelerce kabul edildi. 1906'da yapılan III. Kongrede konuşma ve tartışmalar Türkî dilde yapıldı; kongre zabıtları bu dilde yayınlandı. Burada alınan karara göre, Müslüman okullarında eğitim yerel lehçede başlayacak, yukarı sınıflarda (ilkokulların son sınıfında ve rüştiyelerde) ortak Türk dilinde yapılacaktı. Gaspıralı, daha sonraki yazılarında hep bu karara atıf yaptı ve ortak yazı dilinde birleşme fikrini hatırlattı. Özbekistan'da Münevver Karî, tarafından Eylül 1906'da çıkarılmaya başlanan *Hurşid* gazetesinin amacı, dünya Müslümanlarını birbiriyle tanıştırmak, mektep ve medreseleri ıslah yolunda rehberlik etmek ve bütün Türkler için ortak bir yazı dili oluşturmaktı. Azerbaycanlı Mirza Kazım Bey de *Umumi Türk-Tatar Grameri* (Kazan, 1839)ni hazırlayarak Rusya Türkleri arasında ortak Türkçe oluşturmayı hedeflemiştir.

Ancak ortak Türkçe fikrine karşı olanlar da azımsanmayacak sayıda idi. Ataullah Bayezidov Gaspıralı'ya cevaben kaleme aldığı "Tatarlıktan Rücu" adlı makalesinde; Fikir gazetesinin Naşiri Kamil Muti'nin Tatar konuşma dilini esas alarak yayın yapma amacına verdiği destekle ortaya koymuştur. (Bayezidov, 1906, s.3-4'dan aktaran Alp, 2010, s. 227). Alimcan İbrahimov da; "Kendimiz Tatar, dilimiz Tatar dili, edebiyatımız Tatar edebiyatı, yaptığımız bütün işler Tatar işi, doğacak medeniyetimiz Tatar medeniyeti olacaktır." (İbrahimov, 1911 s.236-237'dan aktaran Alp, 2010, s.234) diyerek ortak Türkçeye karşı çıkanlardandır. Battal da; Türkistanlıların onları "Nogay" olarak adlandırması sebebiyle Nogay isminin revaç bulduğu bir dönemden sonra Mercanî ve Nasırî'nin tarih ve dil alanındaki çalışmalarıyla Tatar adına dönüş sürecinin başladığını savunur. Battal Tatar adının Rusya Müslümanlarını kapsadığını, Avrupalılar nazarında bile bu durumun geçerli olduğunu belirterek, "Türk" adlandırmasından yana olan Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Gaspıralı'yı eleştirir. Onların etkisinde olan yazarların "kıraat-ı türkiyye", "akaid-i türkiyye", "tecvid-i türkî" gibi başlıklarla kitap neşretmelerini, halkın millet ismi olarak kendisine "Müslüman" demesini

yanlış bulmuştur. (Battal, 1913'dan aktaran Alp, 2010, s.247- 248). Velidî 1905-1907 yıllarında dil meselesi ile ilgili tartışmaların ciddi fikirler ortaya koymak suretiyle orta bir yol bulmak amacını aşarak, ifrat ve tefrite kaçtığını tarafların yaklaşımlarından örnekler vererek ortaya koymaya çalışır. Ona göre: " Bazıları bütün Türk kavmi için müşterek bir edebî dil gerekli, biz Türküz. Bitsin bu Tatarlık, bırakalım bu sokak dilini dediler. İkinçi taraf ise Tercüman'ın dili kendilerinin olsun, Türklük bizim neyimize, biz Tatarız, Tatarca yazarız diyorlardı. Bir taraf Tatarca, Mişerce yazıp İlminskiy'nin amaçlarına hizmet ediyorsunuz derken, diğer taraf İstanbul'dan sırf Türkçe okuyup dönüyorsunuz, bizi Türk yapmaya çalışıyorsunuz diye amiyane cevap veriyorlardı." Velidî, dil meselesindeki tartışmaların Arapça ve Osmanlıca tesirine rağmen ayrı bir Tatar yazı dilinin gelişmesi ile kendiliğinden hal yoluna girdiğini, Tatarlık Türklük nizasın da çözüldüğünü, çözümün de Tatarlık'ın Türklük'ün bir şubesi olarak kabul edilmesi olduğunu belirtmiştir. (Velidî, 1914: 29-30'den aktaran Alp, 2010, s.252) Ayaz İshakî'nin de Sosyalist Devrimcilerin Tatar grubu olan Tançılar grubunun liderliğini yaptığı dönemde yazı dilinde Tatarca'dan yana tavır koyduğu görülür.

Tataristan'da *Şûrâ, Vakit ve Yıldız* gazetelerinin ortak bir yazı dili kullanma anlayışının karşısında olan Nâsırî, Kazan Tatar lehçesinde yazarak Gaspıralı'nın izlediği yolun tam tersi bir yol izledi. Nasırî, Nahiv kitabı(1860), Tatarca-Rusça Lugat (1878), "Lehçe-i Tatari" (1895), Kavâid-i Kitâbet (1892) gibi gramer kitapları ve sözlükleriyle Tatarcanın yazı dili haline gelmesinde rol oynadı. Özbekistan'da ise Kokanlı (Hokand) Aşurali Zahiri" imla konusunda hazırladığı bir kitapla Özbek Türkçesiyle ilgili ilk adımı atar. Ondan sonra Taşkent'te açılan "Çağatay Gürüngü" dil ve imla meseleleriyle derinden ilgilenir (Açık, 2002). Muhammad Karimhoca'nın "Turkcha qoidalar" (Türkçe Kaideler), İshakhon İbret'in "Lug 'at" (Lugat), Abdurauf Fıtrat'ın "Sarf" ve "Nahv" ile Zahiri, Rahimi, Ramazan, Zünnun, Elbek'in risale ve makaleleri ile yeni Özbek dilinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Fıtrat "Sarf" adlı kitabının "Dilimizin Tarihi Akımı" başlıklı giriş bölümünde Özbek dilinin tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi verir. Fıtrat bu bölümde Karahanlılar devri Türkçesi "Hakaniye" edebi dili ve Çağatay Türkçesi üzerinde durarak, bugünki Özbek edebi dilinin Hakaniye ve Çağatay edebi Türkçelerinin bir devamı olduğunu belirtir. (Kocaoğlu, 1983: 103). Türkmenistan'da 18. yüzyılda *Mahtumkul*u'nun mahallî dille yazdığı şiirler sayesinde Türkmence millî bir görünüm kazanmış ve edebî dil seviyesine ulaşmıştır. (Yılmaz, 2023). Orazmehmet Vefayev'in *Tokmak* dergisinde yayınlanan "Şive Bilen Oynayanlara" (1925-no:l) ve "Dil-Şive Doğrusunda" (1926-no:l) adlı şiirleri büyük tartışmalara neden oldu. 1920'li yıllarda Muhammet Geldiyev, Aliyev, Kümüşali Börüyev ilk Türkmence gramer ve sözlükleri hazırlayarak yayınlanıp halk çoğunluğuna sundular (Söyegov, 1998, s.117). 1920'li yıllardan itibaren Muhammet Geldiyev başta olmak üzere Orazmämmet Vepayev, Kümüşali Böriyev, Abdülhekim Gulmuhammedov gibi birçok Türkmen aydını ilkokul dersliklerini Arap harflerine dayalı Türkmen Türkçesiyle yayımlamak meselesini gündeme getirmiştir (Sarıyev, 2017, s.188-192). Aralık 1914'te yayımlanmaya başlanan Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta (Hazar Ötesi Günlük Gazete)nin iki sayfası Türkmen Türkçesi ile ve öbür iki sayfası ise Fars dili ile yazılmıştır.

Ş. Velikhanov, Baytupsınulı Ahmet, Kemengepulı Koşke, Omapulı Eldes, Şonanulı Teljan, Dosmukhambetulı Halel, İbiray Altinsarin gibi isimler Kazak yazı dilinin oluşturulması ve öğretilmesi aşamasında önemli rol üstlenmişlerdir. Ahmet Baytursınov, Kazak dilinin ana dil olarak öğrenilmesi ve öğretilmesini hedeflenmiştir. Kazak dilinin gramerini tamamen değiştiren Baytursunoğlu, her alanda ilk terimleri oluşturmuş ve dil biliminin temelini atmıştır. 1910'dan itibaren yeni bir Kazak yazısı oluşturmakla uğraşan Baytursunoğlu, 1912'den başlayarak temel bilimsel fikirlerini "*Aykap" ve "Kazak"* gazetelerinde yayımlamış ve uzun bir arayıştan sonra kendi alfabesini oluşturmuştur. Onun alfabesi, Kazak Türkçesine uyarlanmış bir Arap alfabesi türüdür ve zamanında Kazak öğretmenler arasında büyük destek görmüştür. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Jubanov, Kazak halkının manevi ve kültürel yaşamında büyük siyasi, sosyal ve ulusal öneme sahip sorunlardan olan yazı, imla, terminoloji konularına özel önem vermiştir (Erdembekov, 2020, s. 13-14)'dan aktaran Karabulut, 2023).

İlminskiy, Orenburg çevresinde yaşayan Kazakların eğitimi ile ilgili yapılacak ilk işin Tatarca verilen İslam derslerinin sonlandırılması ve bunun yerine Kazakça-Rusça eğitimin getirilmesini önermiştir. Okulları Tatar etkisinden kurtarmak için Kazak okullarının köylere dahi yayılmasını istemiştir. Açılacak okullarda okutulacak kitapların Rus Alfabesi ile Kazak dilinde yazılmış olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca açılacak bu okulların Altınsarin'dan yararlanılabileceğini belirtmiştir (Mirzahmetov, 1993, s.43'dan aktaran Açа, 2013, s.1468).

İlminskiy ve Ostroumov gibi misyonerlerin düşüncelerine göre, alfabe ve din her zaman birlikte kabul edilen unsurlardır. Batı Avrupa'nın Latin Alfabesini Latin Kilisesi vasıtası ile, Rusların Kiril Alfabesini ise Slovenya Kilisesi aracılığı ile kabullendiğini dile getiren İlminskiy ve Ostroumov, Arapçanın Türkistan halkları tarafından İslamiyet ile birlikte kabul edildiğini dile getirmiştir. Konuyu bu açıdan değerlendiren Rus misyonerler, Kiril Alfabesi aracılığı ile eğitim, kültür, dil ve din dönüşümünün gerçekleştirilebileceğini, Türkistanlıların bu şekilde Müslümanlıktan uzaklaşabileceğini savunmaktaydı (aktaran Öztürk, 2020).

Türk dünyasında alfabe konusunun öncelikle Arap alfabesinin ıslahı şeklinde gündeme geldiğini görmekteyiz. Mirza Fethali Ahundov' 1857 yılından itibaren, "alfabe" meselesini gündeme taşıdı. Ahundov, 1863'te İstanbul'a geldi ve Ali Paşa ile Fuad Paşa'yla görüşmüştür. Onlar bu projeye sıcak bakmamış ancak yeni alfabe fikri Münif Paşa ve Ali Suavi tarafından kabul görmüştür. Namık Kemal ise karşı çıkmıştır. Yaptığı teşebbüsün İstanbul'da kabul görmemesinin vermiş olduğu üzüntü ve kin ile Tiflis'e dönmüştür (Karadeniz, 2012, s. 217-218).

Ancak zaman içerisinde alfabenin ıslahı değil değiştirilmesi gündeme geldi. Arap alfabesinin değiştirilip Latin alfabesinin alınması fikrine karşı Gaspıralı muhafazakâr bir tutum benimsemiş; bu fikri ileri sürenlere karşı yazılar yazdı. Ona göre, Arap alfabesinin zorluğu gelişmeye engel değildi; Japonların alfabeleri de zordu. Bu zorluklar bazı ıslahlar sayesinde giderilebilirdi. Türkçe kelimelerin fonetik esasa göre yazılmasıyla bu sorun çözülebilirdi. Öngördüğü çözümü (alfabe reformunu) hayatının son yıllarında Tercüman gazetesinde uyguladı. Fakat Arapça kökenli kelimelerin yazılışlarına dokunma taraftarı değildi. Harflerin değiştirilmesi Rusya Türklerini eski edebiyattan ayıracak ve Müslümanlar arasına ayrılık sokacaktır diye düşünüyordu. [Latin alfabesi] "bizleri Avrupalı edemeyip Asyalılıktan da çıkaramayacaktı".

1922 yılında kurulan Yeni Türk Elifba Komitesi ve yayın organları olan *Yeni Yol* gazetesi Türkistan Türkleri ile aynı kaderi paylaşan bir Türk halkının attığı ilk adım olarak oldukça ehemmiyetlidir. Devamında ikişer yıl arayla önce 1924'te Latin alfabesi kabul edilmiş 1926'da Bakü Türkoloji Kongresi'nin gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Aslan, 2009, s.360). İlk Türkoloji kongresinin Bakü'de gerçekleşmesi için ise ısrarlı adım atan taraf Ruslar olmuştur. Aleksandr Samoyloviç ve Wilhelm Barthold Türkoloji alanında ilk çalışanlardan olarak bu kongrenin öncüsü olmuşlardır. 6 Mart 1926 yılında İsmail Gaspıralı ve Wilhelm Radloff şerefine toplanan kongre on iki oturum sürmüş, Hüseyinzade Ali Turan ve Fuat Köprülü gibi Türk aydınları sunum yapmıştır (Oral, 2004, s. 118).

Recebov (1988)'a göre Latin alfabesine geçiş sürecinde Orta Asya devletleri bir takım hazırlık süreçlerine girişmişler ve bu alfabeye geçerken sistemli bir çalışma yürütülmüştür. Mesela 1927 yılında Muhammet Geldiyev ile birlikte Yeni Türk Alfabesi Komitesine üye olarak seçilen Böriyev, Türkmen Latin alfabesini hazırlama faaliyetlerine katılmış ve 1928'de Türkmen Latin alfabesi yazılış düzenini önce makale sonra kitap olarak yayımlamışlardır. Fakat aynı hazırlık 1938 yılında Kiril alfabesine geçiş sürecinde pek yaşanmamıştır. Bu dönemden sonra örneğin Azerbaycan'da ve diğer Türk devletlerinde, yeni alfabeye geçiş tartışılmamıştır. Bu dönemde konu ile ilgili olarak aleyhte yazı yazan dahi olmamıştır. 1940 yılından itibaren ağırlıklı olarak kabul edilen yeni alfabe tüm Türkistan halkları için kullanılacak ortak özellikler içermekten uzaktı. Her bir Türk cumhuriyeti için ayrı ayrı birtakım özellikler içermekteydi.

Aynı zamanda ortak bir edebi dil yerine yerel ağızların seçilmesi yolu tercih edilmişti. Bunun nedeni, Stalin'in siyasi emelleri ile örtüşen ayrıştırma politikasıdır. Böylelikle Türk boylarının edebi alanda birleşmelerinin önü kapanmış olacaktı (Aliyeva, 2005).

Dilde standartlaşma, kodlama aşaması tamamlanmış ve toplum için seçilmiş bir dilin gramer ve telaffuz kitapları, sözlük çalışmaları ve diğer yazım kaynaklarıyla da desteklenerek zenginleştirildiği bir süreci ifade etmektedir (Wardhaugh ve Fuller, 2015, s. 33). Standart bir dilin geliştirilmesi için aynı zamanda resmi olarak kabul görmüş bir normun da belirlenmesi gerekmektedir. Ulaşılmak istenen amaca giden yolda en önemli aşama olan bu normlaştırma süreci toplumun kabul gördüğü şekliyle yapılandırılmak zorundadır. Toplumun gerçekleri ve ihtiyaçları ile örtüşen normlaştırılma aşamasıyla başarılı bir standartlaşma yakalanabilir (Wardhaugh ve Fuller, 2015, s. 35).

KAYNAKÇA

AÇA, M. (2013). "Misyoner-Şarkiyatçı İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hrıstiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri". *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*.55. Kasım-Aralık s.1464- 1477.

AÇIK, F. (2006). "Yaş Türkistan Dergisi'nde Dil Meseleleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 22- 23: 23-38.

AÇIK, F. (2002). "Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dilbilimcisi ve Düşünürü Fıtrat". *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar*. IV/2: 91-100.

ADİLBAYEV, A. (2002). "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *bilig*. 23: 67-89.

ALİYEVA E. M. (2011). "Rus Türkolojisinde Dil Öğretimi ve Eğitimi Meselesi Üzerine (1965-2011)". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*.6/3: 447-460.

ALİYEVA, G. (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması*. Ankara: Ankara Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

ALP, A. (2010). *Kazan Tatarlarının Siyasî Konum Ve Yönelişleri (1905- 1916)*.Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

ALP, A.(2011). *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*. Ankara: Berikan Yayınları.

ALPATOV, V. M. (2000). 150 yazykov i politika: 1917- 2000 (150 Languages and Politics: 1917-2000). (Kraft+, Oriental Studies Institute of the Russian Academy of Sciences. Moscow.

ALPATOV, V. M. (2016). Sovyet ve Sovyet Sonrası Coğrafyada Sosyo-Lengüistik Sorunlar: Dil ve Politika (1917-2000). (Çev. İlyas Üstünyer), Ankara:Gece Kitaplığı.

AKÇURAOĞLU, Y. (1909). "Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair". *Sırâtı Müstakîm, II/39*: 201-204.

_____ (1912). "Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*. II/10 (6 Eylül 1328). s. 690-695.

AKÇURA, Y. (2019). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AKGÜN, E. (2008). "Çarlık Rusya'sının Türk Halklarına Yönelik Politikası ve Bu Bağlamda Uygulamaya Koyduğu Yaptırımlar". *Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 1/1. s.139-157.

AKPINAR, Y. (2008). *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri III Dil- Edebiyat-Seyahat Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

AMİNOV, K., JENSEN, V., JURAEV, S. vb.(2010). "Language Use and Language Policy in Central Asia". *Central Asia Regional Data Review*. 2/1. (https://osceacademy.net/upload/file/language_use_and_language_policy_in_central_asia.pdf)

ASLAN, B. (2009). "Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak "Birleştirilmiş Türk Alfabesinden "Rus Kiril" Alfabesine Geçirilmesi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* 16 /40: 357 – 374.

AŞÇI, U. D. (2009). "Kırgız Dili ve Edebiyatının Kuruluş Yıllarına Ait Arap Harfli Kırgız Metinlerinde Alfabe ve Yazım Kuralları". *Türkbilig Türkoloji Araştırma Dergisi*. 17: 5-32.

AYDINER, M. (2024). *Kuruluş Dönemi Başkurt Yazı Dili.* Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

BACON, E. (1966). *Central Asians Under Russian Rule*. New York: Ithaca: Cornell University Press.

BALTABAYEV, H. (2007). "Fitret'in Türk Dili Üzerindeki Araştırmaları". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK yayınları. s. 167-172.

BATTAL-TAYMAS, A. (1913a). "Milliyetni Bilgilev". *Mekte*p. 6: 149–153.

BATTAL-TAYMAS, A. (1913b). "Kayu Milettensin" . *Mektep*. 7: 169–173.

BATTAL-TAYMAS, A. (1925). *Kazan Türkleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

BENNİGSEN, A. - S. E. WİMBUSH (1985). *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*, London: C. Hurst & Co. Publishers.

BENNİGSEN, A. - Chantal LEMERCİER-QUELQUEJAY (1967). *The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and their Linguistic Problem*s, London: Pall Mall.

BAYEZİDOV, A. (1906). "Tatarlıktan Rücu". Nur. 21: 3-4.

HÜSEYNOV, M. C. F. (2000). *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*. İstanbul: Birleşik Yayınevi.

CHEVALİER, J. F. (2006). "Russian as the National Language: An Overview of Language Planning in the Russian Federation". *Russian Language Journal*. 56. https://www.jstor.org/stable/pdf/43669126.pdf?refreqid=excelsior%3A47c59525263b21e1989147223c444129&ab_segments=&origin=

DEVLET, N. (1996). "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 2. s. 403-408.

DİMANSHTEİN, S. M. (1930-37 Ch. Ed.). Revolyutsiya i natsional'nosti (Revolution and nationalities). CEC of the USSR and the Communist Academy, Moscow.

DİETRİCH, A. (2011). "Soviet and Post-Soviet Language Policies in the Central Asian Republics and the Status of Russian". *International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS)*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

EGAMBERDİYEV, M. (2005). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. 6/1. s: 103-108.

ERDEMBEKOV, B. A. (2020). Kudaybergen Kuwanulı Jubanov (bibliyografiyalıq körsetkiş). Jalpı Redakciyasın Basqarğan Erdembekov. K.Jubanov Atındağı Aqtöbe Öñirlik Memlekettik Universitetiniñ «Jubanov Universiteti» Baspa Bölimi. – 99 bet.

GRENOBLE, L. (2003). *Language Policy In The Soviet Union*. Netherlands, Boston: Kluwer Academic Publishers.

GOODMAN, E. R. (1956). "The Soviet Design for a World Language". *Russian Review*. 15/ 2: 85-99.

GÖKDAĞ, B. A. (2002). *Dil Planlaması Bağlamında Türk Yazı Dillerinin Görünümü. Türkler*, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

GÜNDÜZ, A. (2005). "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları". *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. 6/1: 1-12.

İBRAHİMOV, A. (1911). "Biz Tatarmız". *Şura*. 8: 236-237.

ISAEV, M. I. (1979). Yazykovoe stroitel'stvo v SSSR (Protsessy sozdaniya pis'mennostei narodov SSSR) (Linguistic construction in the USSR: the process of creating written languages of the peoples of the USSR). Nauka, Moscow.

KALKAN, İ. 2012). *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasi Modernleşmenin Kökenleri: Kazak Örneği (1822-1920*). İstanbul: Marmara Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

KANLIDERE, A. (2005). *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.

KARABULUT, F. - KURMANBEKKIZI, M. B. (2023). "Kazak Dil Bilimci Kudaybergen Jubanov Ve Fonem Teorisi: Hayatı, Çalışmaları, Tespitleri Ve Tezleri". *TÜRÜK International Language, Literature and Folklore Researches Journal*. 11/35: 53-75.

KARABULUT, F. (2023). "Kazak Dil Bilimci Kudaybergen Jubanov Ve Fonem Teorisi: Hayatı, Çalışmaları, Tespitleri Ve Tezleri". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi.* 11/35: 53-75.

KARADENİZ, Y. (2012). "İran'da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzâde'nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)". *History Studies*. 4 /Özel Sayı. s. 215-226.

KANLIDERE, A. (2004). "Muhammed Zahir Bigi (1870-1902): Hayatı, Romanları ve Türkistan Seyahatnamesi". *Türklük Araştırmaları Dergisi*- I 5 (Bahar 2004). S.143-175.

KİRKWOOD, M. (1991). "Glasnost, 'The National Question' and Soviet Language Policy". *Soviet Studies*. 43/1. s. 61-81.

KOCAOĞLU, T. (1983). "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri". *TDK BELLETEN*. 30-31/1982-1983. s. 101-112.

chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/647282

KONONOV, A. İ (1982). *İstoriya İzucheniya Turkskih Yazıkov v rossii*. Moskova.

KURAT, A. N. (1966). "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXIV/3-4: 95-194.

LEMERCİER-QUELQUEJAY, Chantal (1983). "Abdul Kayyum Al-Nasyri: A Tatar Reformer of the 19th Century". *Central Asian Survey*. I/4: 109-132.

MİRZAHMETOV, M. (1993). *Kazak Kalay Orıstandırıldı*. Almatı.

ÖZGEN, N. (2014). *Kırgız Edebiyatı Tarihi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZKAN, F, (2004). "Sovyetler Birliği Döneminde Türk Boylarında Dil ve Alfabe ile İlgili Görüş ve Uygulamalar". *1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni* (15 Ekim 2002). s. 45-57.

ÖZKAYA, Y. (2013). *Tercüman Gazetesinde Azerbaycan Edebî ve Fikrî Muhiti*. İzmir:Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

ÖZTÜRK, Z. (2020). *Özbekistan'da Dil Politikası: Standartlaşma Ve Modernizasyon*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

ÖZDEMİR, C. (2018). "Kazak Türkleri'nin ve Kazak Dilinin Tarihi Gelişimi". *Atlas Internatıonal Refereedjournal On Socıal Scıence*s . 4/13. s. 1124-1138.

RECEBOV, E.E.(1998). "Dilcilik Tarihi, Maarif Neşriyatı, Bakû, (akt. Aslan, B. (2009). Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak "Birleştirilmiş Türk Alfabes"inden "Rus Kiril" Alfabesine Geçirilmesi". *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* 16/40: 357-374.

SARAY, M. (1992). *Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.

SARAY, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞABDANALİYEV, N. (2023). "1920'li ve 1930'lu Yıllarda SSCB'de Yürütülen Dil Siyaseti ve Bunun Kırgız Türkçesi Üzerine Etkisi". *Bürküt Türk Dünyası Dergisi*. 2/2: 126-141.

SARI, N. (1996). *Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

SARIYEV, B., (2017). *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler*. (hzl. Emrah Yılmaz-Tuğba Yılmaz). Ankara: Akçağ Yayınları.

SAĞLAM, S. (2019). "Muhamet Geldiyev". (Ed. Ahmet Buran, Türkiye Dışındaki Türk Düyası Türkologları -Dilciler-, Cilt. 1). Ankara: Akçağ Yayınları.

SHELESTYUK, E. (2019). "National in Form, Socialist in Content: USSR National and Language Policies in the Early Period". *SHS Web of Conferences* 69. /shsconf_cildiah2019_00104.pdf

SÖYEGOV, M. (1998). "Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi Hakkında Bazı Tesbitler ve Yeni Malûmatlar". b*ilig.* 7/Güz. S. 112-121.

SUYÜNŞALİYEV, H. (1997). *Kazak Adebietinin Tarihi.* Almatı.

SUBAŞI, T. – ABBASLI, S. (2018). "Sovyetler Birliği'nin Rusçayı Azerbaycan'da Hâkim Kılma Politikaları". *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 3/1. Bahar/Spring.

SOMUNCUOĞLU, T. B. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo Politik Açıdan Eğitime Yaklaşım*ı. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora tezi).

TOGAN, Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TOMBAK, F. (2011). "20. Yüzyıl Sovyet Rusyası'nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme". *History Studies.* .3/ 2. s. 359-370.

VELİDÎ, C. (1914). *Millet ve Milliyet.* Orenburg: Vakit Matbaası.

VDOVİN, A. I. (2013). Russkie v XX veke. Tragedii i triumfy velikogo naroda (Russians in the twentieth century. The tragedies and triumphs of the great nation). Moscow: Veche.

WARDHAUGH, R. ve FULLER, J. M. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics*. West Sussexx, UK: Wiley Blackwell Publishings.

WEİTZ, E. (2002). "Racial Politics Without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges". *Slavic Review*, 61/1. s. 1-29.

YAPICI, F. (2017). *Liderlerin Sovyet'i: Devrimden Perestroykaya. Sovyet Dönemi Dil Politikaları*, (ed. A. Kaşoğlu). Ankara: Çeviribilim Yayınları. s. 291-313.

YILMAZ, E. (2023). "Divan (Mahtumkulu Firâkî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, URL: http://tees.Yesevî.edu.tr/madde-detay/divan-mahtumkulu-Firâkî. (04/09/2023).

https://islamansiklopedisi.org.tr/mahtumkulu

УЙГУРОПИСЬМЕННЫЕ РУКОПИСИ «МАХЗАНУ-Л-АСРАР» МИР ХАЙДАРА ХОРАЗМИ

Касимжон САДЫКОВ*

Краткое содержание

В государстве Темуридов имела широкое распространение так называемая уйгурская письменность (по словам Алишера Навои *türkčä xaṭ*). Все тюркоязычные поэты, жившие в этот период, к числу которых относятся Мир Хайдар, Атаи, Гадаи, Лютфи, Саккаки, широко пользовались этим алфавитом. В науке известны уйгурописьменные и арабописьменные списки маснави «Махзану-л-асрар» Мир Хайдара, уйгурописьменные списки которого считаются более ранними и близкими к авторскому варианту. Поэтому они являются важным источником в создании научных, научно-критических и сводных текстов этого уникального памятника тюркоязычной поэзии первой половины XV столетия.

Ключевые слова и словосочетания: уйгурская письменность, книжное дело и книжное искусство, восточная рукопись, уйгурописьменная книга, узбекская классическая литература, тюркский язык, маснави.

UYGHUR WRITTEN MANUSCRIPTS "MAKHZANAL ASRAR" OF HAIDAR KHORAZMI

Abstract

The so-called Uyghur script (according to Alisher Navoi, *türkčä xaṭ*) was widely used in the Temurid state. All Turkic poets who lived during this period, including Mir Haidar, Atai, Gadai, Lutfi, Sakkaki, widely used this alphabet. Science knows the Uyghur-written and Arabic-written copies of the masnavi "Makhzanu-l-asrar" by Mir Haidar, whose Uyghur-written copies are considered earlier and closer to the author's version. Therefore, they are an important source in the creation of scientific, scientific-critical and summary texts of this unique monument of Turkic poetry of the first half of the 15th century.

Key Words: Uyghur writing, book industry and book art, oriental manuscript, Uyghur-written book, Uzbek classical literature, Turkic language, Masnavi.

Известный поэт тюркской классической литературы Мир Хайдар Хоразми жил в первой половине XVв. Он стал известен своим маснави «Махзану-л-асрар» («Сокровище секретов») (см.: Ḥaydar Ḫᵛārizmī, 2020, s. 7–50). В истории литературы его также называли «Гулшану-л-асрар» («Сад секретов») и «Махзан Мир Хайдар» («Сокровище Мир Хайдара»).

В письменных памятниках имя и инициалы поэта даются по-разному.

* доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет, востоковедения, УЗБЕКИСТАН, kasimjonsadikov@gmail.com

Так, например, в уйгуроязычном списке «Махзану-л-асрар», переписчиком которого является Абдурраззак-бахши, в заглавии произведения автор упоминается как *Mavlānā Ḥaydar* (İA.28b).

В списке, хранящемся в рукописном фонде дворца Топкапы в Стамбуле, автор назван *Mavlānā Ḥaydar telbä* и трактуется как восхвалитель султана Искандера Шерази, правителя земли персов в эпоху Темуридов (*Sulṭān İskandar Šerāzînïŋ mādiḥï ekändür*) (T.1b). В данном случае слово *mādiḥ* (*ap*. مادح) приведено в значении «восхвалитель».

В самом произведении «Махзану-л-асрар» поэт называет себя *Ḥaydar* и *Ḥaydarî,* ср. его бейт:

Tuttï jihān zamzama-yi Ḥaydarî,

Toldï ṣadā gumbad-i nīlūfarî (UB.14a,1–2).

Шейх Ахмад Тарази в своем литературоведческом труде «Фунуну-л-балага», описывая виды восточных стихов, в качестве примера даёт отрывки из стихов классиков тюркской и персидской литературы. В нем в самом начале упоминается имя и титулы авторов, после них приводятся бейты из стихов. Среди них есть имя Мир Хайдара. Автор книги назвал его *Mavlānā Ḥaydar*, а затем привел примеры из стихов поэта, большая часть которых извлечена из «Махзану-л-асрар». Одно из таких заглавий звучит так: *Misāl-i dīgar amlaḥu-l-matāhīn Mavlānā Ḥaydar aytur* (FB.12b,14). См. также страницы: 14a,5; 47a,10; 137b,3.

Во втором разделе своей книги «Маджалису-н-нафаис»Алишер Навои посвятил отдельную статью, посвященную поэту, и озаглавил его *Mīr Ḥaydar majδūb* (MN/KN.664b,5–10). В классических текстах, в частности в трудах Навои слово *majδūb* (*ap*. مجذوب) использовано в двух значениях: (1) «слабоумный человек»; (2) «человек, испытавший приятности настоящей, т.е. божественной, любви» (НАЛ.150). Имя Мир Хайдара, по всей вероятности, указывает на второе значение этого суфийского термина.

В седьмом разделе «Мажолису-н-нафоис» Навои также упоминает имя Мир Хайдара и называет его *Mavlānā Ḥaydar türkîgōy*. При упоминании *Sulṭānaİskändaar Šerāzî,* он пишет о нем следующее: … *yeti yā sekiz yïllïq salṭanatïda gōyā-ki, üč ganj tapïpdur. Mavlānā Ḥaydar türkîgōy anïŋ mādiḥï ekändür. Bu anïŋ masnavîsïdïn durur-kim*:

Himmat elidür yad-i bayḍā degän,

Er nafasïdur dam-i 'İsā degän (MN/KN.686a,6–8).

Эти данные также являются свидетельством значимости Мир Хайдара в государстве Темуридов .

Алишер Навои в своем научном труде «Мухакамату-л-лугатайн» дает обзор творчеству туркоязычных поэтов периода Темуридов, среди которых упоминается и имя Мир Хайдара. Здесь он назвал его *Ḥaydar X^{v}ārazmî* (حیدر خوارزمی) (*см.:* MLF.780a,11; ML/KN.781a,2–3; MLP.284b,2).

Навои пишет: *Temür Kürägän zamānïdïn farzand-i xalīq Šāhrux sulṭānnïŋ zamānïnïŋ āxirïγača türk tili bilä šu'arā paydā boldïlar va ul Ḥaḍratnïŋ avlād-u aḥfādïdïn ham xūšṭab*

salāṭīnï ẓuhūrγa keldi. Šu'arā Sakkākî-vu Ḥaydar X^{v}ārazmî va Atayî-vu Muqimî va Yaqïnî-vu Amīrî va Gadāyî-deglär (MLF.780a,9–11).

Имя поэта и его произведение упоминаются и в словаре «Абушка», принадлежащем анонимному составителю. При описании значения слов, употреблённых в классических текстах, составитель словаря даёт примеры из произведений знаменитых поэтов. Среди них отмечен и Мир Хайдар.

Например, в толковании слова *köklä-* он пишет: *Köklä – kāf lar kāf-e 'arabîdur, amr edüp* «*sāz čal-*» *ma'nāsïnadur-*ki, «*Maxzan Mīr Ḥaydar*»*da maqāla-i avvalda kelür-*ki, *bayt*:

Türk surudïnï tüzük birlä tüz,

Yaxšï ayalγu bilä köklä qobuz (DDT.269).

Описание уйгурописьменных списков «Махзану-л-асрар»

Науке известны уйгурописьменные и арабописьменные списки стихотворного произведения «Махзану-л-асрар». Количество арабописьменных списков составляет порядка двадцати. Из уйгурописьменных сохранились всего три списка (*см.*: Haydar Tilbe 2008,6–7; Çakmak 2019,336–338; Жўраев 2023, s. 37–52).

Уйгурописьменные списки памятника:

Первая рукопись (UB). Уйгурописьменный список «Махзану-л-асрор», переписанный Алишахом-бахши. В настоящее время хранится в Берлине, в Национальной библиотеке (Staatsbibliothek zu Berlin) под номером Ms. orient. Oct. 358. PURL: http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000391A00000000 (об этом рукописе см.: Çakmak 2019). Он является самым ранним из известных рукописей произведения.

Обложка ори втеснена крупная ромбообразная тамга с орнаментами, но без записи; на верхнем и нижних кончиках небольшие тамги, тоже с орнаментами.

В верхнем углу каждого листа современными цифрами указаны номера. К сожалению, эти цифры не дают представления о первоначальной погинации книги. Видимо, книга, до поступления в фонд, хранилась небрежно; были перепутаны листы, в результате чего в таком виде книга заново была переплетена с прежней обложкой.

Поскольку погинации в рукописи (внизу каждого листа написано первое слово слудующего листа) позволяют установить порядок следования страниц, было чрезвычайно важно установить, является ли, на самом деле, начало текста на следующем листе продолжением предыдущего.

На 1a странице имеется несколько печатей, обрамленные пометками о них. Все они, кроме последней, арабописьменные. Последняя печать и запись свядетельствуют о поступлении книги в новый фонд. Печати и другие записи сведетельствуют о том, что книга много раз передавалась из одной библиотеки в другую.

Текст произведения начинается с 1b листа. Книга начинается орнаментной вставкой; от начального до конечного листа текст начертан золотистой линией. В ней оставлены квадратики для заглавий, но они пустуют. Видимо, бахши планировал их написать другими чернилами, к сожалению, работа не была завершена.

Текст написан прекрасным уйгурским каллиграфическим шрифтом. На первой странице текст состоит из семи строк, на других - из одиннадцати. Между строками

большой пробел, и это отмечается до самого конца книги. Один из читателей, воспользовавшись этим, под начальными пятью строками (четыре из них на странице 1b, одна - на 2a), написал подстрочный текст, т.е. транслитерацию арабскими шрифтами, как это делается в двуписьменных текстах. Простой стиль и почерк резко отличаются от почерка оригинального текста. Ему надо было учесть, что большие пробелы между уйгурскими шрифтами оставлены не для записи второго, подстрочного текста. Они необходимы для диакретических знаков и обеспечения эстетического вида рукописи. Уйгурописьменный текст данной рукописи сопровождается диакретическими знаками. При этом бахши, приступив к делу, очень умно применил оригинальный способ. Диакретические знаки встроены в одну линию над текстом. Важно еще и то, что бахши использовал здесь в качестве диакретических знаков, наряду с такими знаками, как *madda, sukun, tašdid* и др., большинство букв арабского алфавита (например, *ra, za, ṭā, ha, ʾayn, γayn* и др.).

Имя переписчика указано в конце книги, где написано: *ʾAlîšāh baxšï* (UB.55b,11). Во времена Темуридов каллиграфы уйгурского письма назывались *baxšï*.

Алишах-бахши был знатным каллиграфом и высококвалифицированным специалистом Гератской школы. Пользуясь уйгурским письмом, он переписал «Мирадж-наме» и «Тазкира-и авлия».

Вторая рукопись. На страницах 10b–11a рукописи, хранящейся в библиотеке Стамбульского университета под номером FY 1423, дается отрывок из «Махзану-л-асрар» Мир Хайдара (33 бейт). Уйгурописьменный текст обрамлен несколькими небольшими арабскими и персидскими вставками.

В начале основного стихотворного фрагмента арабско-куфийским стилем написана басмала, а затем следует заглавие «*Min maqālat-i Maxzanu-l-asrār*», написанное уйгурским шрифтом. Уйгурописьменный текст написан крупным и мелким почерком на две страницы: крупные уйгурские буквы написаны в куфийском стиле; мелкие буквы напоминают стиль рукописей «Кутадгу билиг», «Мирадж-наме», «Тазкира-и авлия».

Внизу страницы 11a записан колофон. В нем отмечено, что текст переписан Зайну-л-Абидин ал-Хусейни. Это и другие уйгурописьменные тексты, созданные Зайну-л-Абидином-бахши, доказывают, что он был знатным деятелем Самаркандской школы каллиграфов. Уйгурописьменные книги, созданные им, очень популярны в тюркско-мусульманском книжном искусстве. Один из них - уйгурописьменный список «Хибату-л-хакайик» (= «Атабату-л-хакайик»), переписанный в 1441 г. в Самарканде.

Этот куфиобразный стиль уйгурского шрифта можно наблюдать только в работах Зайну-л-Абидина-бахши. В самаркандской рукописи произведения Адиба Аҳмеда Югнаки в куфийском стиле написано его название «*ʾAtabatu-l-ḥaqāyiq kitābï*» (YugA.2,1–2), а также заглавие «*Nabî* (عليه السلام) *naʾtïnda*» (YugA.5,8).

Третья рукопись (İA). Еще один уйгурописьменный список «Махзану-л-асрар» включен в состав рукописного сборника, переписанного Абдурраззаком-бахши в 1480 году в Стамбуле. В данное время рукопись хранится в библиотеке мечети Аясофия в Стамбуле под номером 4757 (об этом рукописном сборнике см: Arat 1992, s. 27–30; Sertkaya 1972). Она является одним из великолепных экземпляров книжного исскуства своего времени.

Обложка первичная, из черной кожи, с повёрнутой обложкой. На лицевой и оборотной сторонах - ромбообразная тамга, на верхнем и нижнем кончиках нарисованы орнаменты. Обрамляет все это кругообразный золотистый орнамент.

С 1b по27a листы сборника занимает книга «Хибату-л-хакайик» Адиба Ахмеда Югнаки, затем идет второе крупное произведение Мир Хайдара «Махзану-л-асрар», занимающая 28b–81a страницы сборника.

На 81b–88b листах рукописного сборника даны газели Мавлана Лютфи и Саккаки (см.: Sertkaya 1972:15–32; Levha XI–XXV).

Все произведения сборника исполнены на основе двух график: основной текст написан уйгурским шрифтом, чтение же строк отображено (транслитерация) арабскими буквами.

Колофон (дата и место) расположен лишь в одном месте сборника – после завершения «Махзану-л-асрар». На нем написано: *Tārix sekiz yüz seksan dörtdä, toŋuz yïlï, δulqa'da ayïnïŋ on yetisidä, šambi küni tamām boldï. Qutluγ bolsun, davlat kelsün, meḫnat ketsün tep Šayx-zāda 'Abdu-l-razzāq baxšï Qustantaniyyada bitidi* (İA.81a,5–11).

В уйгурописьменном тексте имя переписчика дается не как *'Abdu-r-razzāq* (как это было принято в арабописьменных текстах), а так, как читается:*'Abdu-l-razzāq*. При этом после слова *bitidi* переписчик (бахши) оставил свою подпись.

Важно то, что Абдурраззак-бахши был уроженцем Самарканда. Став известным, был приглашен турецким султаном в Стамбул. Продолжая свою работу, он занимался созданием уйгурописьменной книги. Это стало оригинальным направлением в османском книжном искусстве. Для него были доставлены уйгурописьменные рукописи из культурных центров Темуридского государства – Герата, Самарканда и Езда.

По его просьбе был отправлен из Герата в Стамбул уйгурописьменный список рукописи «Кутадгу билиг» В конце этой рукописи, в качестве приложения, даны четверостишия, принадлежащие перу Абдурраззака-бахши. Одна из страниц этого текста по своему стилю отличается от стиля «Кутадгу билиг». Он скорее напоминает стиль стамбульской рукописи «Махзану-л-асрар».

Важно и то, что в конце этих стихов автор поставил свою подпись с пометкой внизу: *baxšï belgüsi,* идентичная подписи в конце рукописного сборника, составленного Абдураззаком-бахши в Стамбуле.

Еще один важный момент заключается в том, что в этом списке памятника написаны заглавие книги и заглавии разделов произведения.

В начале произведения дается такое заглавие: «*Maxzanu-l-asrār-i Mavlānā Ḥaydar 'alayhi-r-raḥma*» (İA.28b).

Оглавления внутренних разделов даны на арабском, персидском или тюркском языках. Большая часть начальных традиционных глав написаны золотистыми чернилами на арабском или персидском языках.

Основные заглавия переданы на тюркском языке.

Тюркские заглавия написаны уйгурскими шрифтами, под каждым из них красными чернилами дается транслитерация арабскими буквами. Для наглядности приведем несколько примеров заглавий: «*Mirzā İskandarnïŋ ḫusn-i taḫallusï*» (İA.53a); «*Ya'qūbi payγambar ḫikāyatï,'alayhi-s-salām*» (İA.56b); «*Sulṭān Temürbegniŋ bu bir ḫikāyatï, taqrīb-i tasrīf üčün aytur*» (İA.58b); «*Sulaymān payγambar 'alayhi-s-salāmnïŋ ḫikäyatï, taqrīb üčün keltürüp turur*» (İA.75b–76a) и т.д.

Текст написан черными чернилами уйгурским шрифтом. Под каждой строкой дается транслитерация красными чернилами. Каждая страница состоит из одиннадцати строк. Текст написан красивым каллиграфическим почерком.

Стиль письма памятника отличается от стилей рукописей «Кутадгу билиг», «Тазкира-и авлия», а также уйгурописьменного текста «Хибату-л-хакайик», переписанного Зайну-л-Абидином-бахши в Самарканде в 1444 году.

В конце каждого листа под уйгурским текстом вставлена погинация.

Газели Лютфи начинаются такими заглавиями: «*Lutfî aytur*»; «*Bu dayï Lutfînïŋ yazalï*»; «*Bu dayï Lutfînïŋ*»; «*Mavlānā Lutfînïŋ yazalï*»; «*Lutfî yazalï*»; а газели Саккаки названы: «*Sakkākî aytur*»; «*Sakkākînïŋ yazallarïdïn yana bir yazal aytur*». Они тоже написаны черными чернилами уйгурскими буквами. Под каждой стракой дается арабописьменная транслитерация красными чернилами.

Заключение

Маснави «Махзану-л-асрар» Мир Хайдара является великолепным образцом узбекской поэзии первой половины XV в. В это время в государстве Темуридов имела широкое распространение уйгурская письменность. Алишер Навои назвал это *türkčä xaṭ*. Все тюркоязычные поэты этого периода, в частности Мир Хайдар, Атаи, Гадаи, Лютфи, Саккаки широко пользовались этим алфавитом. Для них он был родным.

Данные источников свидетельствуют о том, что Мир Хайдар написал маснави «Махзану-л-асрор» уйгурским шрифтом. Экземпляр книги, преподнесенный Султану Искандеру, был также отображен на основе этого письма. Наряду с ним существует и несколько других экземпляров рукописи, выполненных этим шрифтом. Все эти списки были сделаны при жизни поэта. Возможно, среди них имеются авторские варианты, о чем свидетельствуют текстовые различия дошедших до нас рукописей.

В дальнейшем, во второй половине XVв., когда арабский алфавит вытеснил старотюркский, появились арабописьменные экземпляры этого шедевра тюркской поэзии.

До наших дней дошли уйгурописьменные и арабописьменные списки «Махзану-л-асрар». Как показывают наблюдения, уйгурописьменные списки относятся к более раннему периоду, они уникальны и близки к авторскому варианту. Несмотря на то, что уйгурописьменный текст Абдурраззака-бахши относится к более позднему времени (1480 год), есть основания считать, что он переписан из неизвестного уйгурописьменного списка более раннего периода.

Современные научные публикации «Махзану-л-асрар», в своем подавляющем большинстве, составляются на основе арабописьменных рукописей. При этом уйгурописьменные списки остаются в тени. Между тем они являются важным источником для создания научных, научно-критических и сводных текстов этого уникального памятника тюркоязычной поэзии.

Письменные источники

UB – «Махзану-л-асрар» Мир Хайдара. Уйгурописьменный список Алишаха-бахши, хроняшиеся в Берлинском Национальном библиотеке (Staatsbibliothek zu Berlin) под шрифтом: Ms. orient. Oct. 358. PURL: http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000391A00000000

İA – «Махзану-л-асрар» Мир Хайдара. Уйгурописьменный список Абдурраззака-бахши переписанный в 1480 году в Стамбуле (на сртаницах 28b–81a). Рукопись хранится в фонде библиотеки месжеди Аясофия под номером 4757.

FB – Шейх Ахмед бин Худайдад Тарази. «Фунуну-л-балага». Бодлеанская библиотекта Оксфордского университета. Рукопись под номером: MS. Elliot 127.

MLF – «Мухакамату-л-лугатайн»: В куллияте Алишера Навои, хроняшиеся в отделе Фатих в библиотеки Сулеймания в Стамбуле под номером: 4056 (страницы 773b–781a).

ML/KN – «Мухакамату-л-лугатайн»: В куллияте Алишера Навои, хроняшиеся в музее дворца Топкапы в Стамбуле под шифром: Revan 808. – Külliyât-ı Nevāyî (İnceleme – Tıpkıbasım). Hazırlayan Günay Kut. – İstanbul, 2020 (774a–781b).

MLP – «Мухакамату-л-лугатайн»: В куллияте Алишера Навои, хроняшиеся в Французском Национальном библиотеке в Париже под шифром: Suppl. Turc. 317 / 1513 (на сртаницах 277b–285b).

MN/KN – «Маджалису-н-нафаис»: В куллияте Алишера Навои, хроняшиеся в музее дворца Топкапы в Стамбуле под шифром: Revan 808. – Külliyât-ı Nevāyî (İnceleme – Tıpkıbasım). Hazırlayan Günay Kut. – İstanbul, 2020 (659a–693a).

Yug – «Хибату-л-хакайик» Адиб Ахмед Югнаки: Arat 1992: *A* – факсимиле уйгурописьменного списока переписанной в 1444 году в Самарканде: S. I–LXII; *B* – факсимиле текста переписанной уйгурским, подстрочно арабскими шрифтами Абдурраззаком-бахши в 1480 году в Стамбуле: S. LXIII–CXVII.

DDT – Dictionnnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. – SPb., 1869.

Научная литература

ARAT, R. R. (1992) *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

НАЛ – Навоий асарлари учун қисқача луғат. Тузувчи Б. Ҳасанов. – Тошкент, 1993.

ÇAKMAK, S. (2019). "Mahzenü'l-Esrār'ın Uygur Harfli Ali Şah Bahşı Nüshası". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 66: 331–354.

SERTKAYA O.F. (1972). "Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri. III. Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parcalar I" *Journal of Turkish Language and Literature*. S. 15–32; Levha XI–XXV.

GÖZÜTOK, A. (2008). *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım).* Erzurum: Fenomen Yayınları.

PERI, B. (2020). *Ḥaydar Ḫʷārizmī. Maḫzan al-asrār (The Treasuri of Secrets).* An Edition of the Manuscript Preserved at the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Edited and Translated by Benedek Péri. – Budapest. P. 7-50.

ЖАМОЛИДДИН, Ж. (2023). *Жўраев Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан ул-асрор» асари матний-қиёсий тадқиқи*. Тошкент.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE TÜRKÇESİNİ 'ÇAĞATAYCALAŞTIRMA' TARTIŞMALARI

Mustafa ARGUNŞAH*

Özet

Çağatay Türkçesi, Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılın son çeyreğinde Ali Şir Nevayi'nin gazellerine nazire yazarak tanınmaya başlamış, özellikle 16. yüzyılda "Nevayi dili"ni taklit ederek kitaplar yazılmıştır. Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi tartışmalarına Çağatay Türkçesi de dâhil edilmiştir. Şemsettin Sami, yazdığı makalelerde ve *Kamus-ı Türkî*'nin ön sözünde Osmanlı Türkçesindeki Arapça, Farsça ve Batı dillerinden alıntılanan kelimelerin yerine Çağatay Türkçesinden alınacak kelimelerin kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Yazar, iki lehçedeki ortak kelimelerin sayısının artmasıyla Doğu ve Batı Türkçelerinin birbirine yaklaşacağını ve Türk dünyasında bir dil birliğinin kurulacağını söyler. Necip Âsım ise Osmanlı Türkçesinde günlük dilde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasına karşı çıkar fakat yeni kelimeler yapmakta Doğu Türkçesinin ve ağızlarının kaynak olarak kullanılabileceğini belirtir. Makalelerinde Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesinden alınmış çok az kelime kullanan ve tasfiyeciliğe karşı olan Türk Derneği üyeleri Yeni Lisan hareketi yazarları tarafından Türkçeyi Çağataycalaştırmakla suçlanmıştır. Aynı suçlama Yakup Kadri vb. yazarlar tarafından Yeni Lisancılara yapılmış, onlar da şiddetle reddetmiştir. Bu çalışmada, 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında Türkiye Türkçesinde Çağatayca kelimelerin kullanılıp kullanılmaması tartışmaları örneklerle anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Çağataycalaştırma

THE DISCUSSIONS ON THE 'CHAGATAYALIZATION' OF TURKEY TURKISH IN THE EARLY 20th CENTURY

Abstract

Chagatai Turkish became known in the Ottoman Empire in the last quarter of the 15th century by writing *nazire* [a poem modeled after another in terms of form and content] to the ghazals of Ali Şir Nevayi, and especially in the 16th century, books were written imitating the "Nevayi language". Since the Tanzimat period, Chagatai Turkish has also been included in the discussions on the simplification of Ottoman Turkish. Şemsettin Sami, in his articles and in the preface of Kamus-ı Türkî, suggested that words from Chagatai Turkish could be used instead of the borrowed words from Arabic, Persian and Western languages in Ottoman Turkish. The author claims that with the increase in the number of common words in the two dialects, Eastern and Western Turkish will become closer to each other and a linguistic unity will be established in the Turkish world. Necip Âsım, on the other hand, opposes the discarding of Arabic and Persian words used in everyday language in Ottoman Turkish, but states that Eastern Turkish and its dialects can be used as a source to create new words. Members of the Turkish Association, who used very few words taken from Old Turkish and Chagatai Turkish in their articles and were against purification, were accused by the writers of the New Language movement of turning Turkish into Chagatai. The same accusation is made by some authors, such as Yakup Kadri, to the New Language writers, who vehemently rejected it. In this study, the debates in the late 19th and early 20th centuries on whether Chagatai words should be used or not in Turkey Turkish are explained with examples.

Key Words: Ottoman Turkish, Chagatai Turkish, Chagatayalization

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ; ORCID: 0000-0003-4439-1341; mustafargunsah@gmail.com

Giriş

Anadolu'nun Doğu Türkçesiyle tanışması 13-14. yüzyıla kadar uzanır. Oğuz Türkçesinin yazı dili olmaya başladığı 13. yüzyılda, başta Moğolların önünde süpürülerek Horasan ve Türkistan'dan gelen yazarların beraberinde getirdikleri Doğu Türkçesine ait kimi ses ve biçim özellikleriyle söz varlığı bazı eserlere yansımış, bunlar "karışık dilli eserler" olarak anılmıştır. Batı Türkçesinin Doğu Türkçesiyle ikinci karşılaşması 15. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay şairi Nevayi'nin şöhretinin Anadolu'ya kadar yayılmasıyla olmuştur. Şemsettin Sami'nin Türk edebiyatının şüphesiz en büyük şairi olarak gördüğü Nevayi'nin eserleri daha sağlığında İstanbul'a kadar ulaşmış, Ahmet Paşa Nevayi'ye nazire yazma geleneğini başlamıştır. Öyle ki Anadolu'da 15-16. yüzyıllarda Nevayi'nin şiirlerini doğrudan veya dolaylı olarak tanzir eden 70 dolayında şair tespit edilmiştir. Mesela Fuzuli, şairin 73 gazelini tanzir etmiştir ki bunlardan 50'si Nevayi'nin zemin şiirlerini okuyarak doğrudan yazılmış naziredir (Çetindağ, 2006, s. 41). Tarlan'ın şu cümlesi Nevayi'nin Fuzuli üzerindeki etkisinin boyutlarını ortaya koyar: "Fuzûlî, o kadar Nevâi'nin havası içinde yaşar ki dil hususiyetleri olmasa bunları birbirinden ayırt etmek güç olur." (Tarlan, 1942, s. 18). Nevayi'nin etkisi yalnız nazire yazmakla sınırlı kalmamış, bazı şairler de "Nevayi dilince" şiirler söylemiştir. Bunlardan Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin tarihçisi Şükrî-i Bitlisî, 1530 yılında Kanuni'ye takdim ettiği *Selimname*'sini bu dille yazdığını iddia etmiş, hatta 17. yüzyıl şairi Cevrî, *Selimname*'nin dilini "Türkî-i kadim" bularak dönemin diline aktarma ihtiyacı duymuştur (Argunşah, 1986, 1997). Nevayi'nin Anadolu'daki etkileri üzerine Fuat Köprülü'den başlayarak Tarlan, Çavuşoğlu, Eraslan, Sertkaya, Uzgör, Argunşah, Çetindağ vd. araştırmacıların çalışmalarına bakılabilir. Buraya Nevayi'nin metinlerini anlayabilmek için yazılan Osmanlı sahasında *Abuşka Sözlüğü*'nü de eklemek gerekir.

Türkçenin sadeleştirilmesi tartışmalarında dilden çıkarılacak Arapça, Farsça ve ecnebi dillerden gelen kelimelerin yerinin nasıl doldurulacağı konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Mithat Efendi gibi aydınlar Osmanlı edebî dilini halkın diline yaklaştırmayı, dildeki Arapça ve Farsça tamlamaları atmayı veya bunları Türkçenin kurallarıyla ifade etmeyi savunurlarken bazıları da atılan kelimelerin boşluğunun Doğu Türkçesinden tamamlanmasını ileri sürmüştür. Bu görüşü sistemli biçimde ortaya koyan Şemsettin Sami'dir. Kendisi, Doğu kadar Batı'yı da tanımakta, iyi derecede Fransızca bilmekte ve Batı tarzı sözlükçülüğü hem *Kamus-ı Fransevî* hem de *Kamus-ı Türkî* ile ortaya koymuş kişidir. Onun Çağatayca hakkındaki görüşleri sonraki yıllarda çokça tartışılmış, özellikle Yeni Lisancılar kendilerinden önce gelen Türk Derneği üyelerini Türkçeyi Çağataycalaştırmakla suçlamışlar fakat aynı suçlama kendileri için de yapılmıştır.

Tanzimat Aydınlarının Çağatayca ile Tanışması

Osmanlı Türkçesini sadeleştirme ve alfabesini ıslah etme tartışmaları Tanzimat döneminde başlamıştır. 1851'de Encümen-i Daniş (1851-1862) ve 1861'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861-1867) gibi iki kurumun kurulması ve ilk özel gazetelerin yayın hayatına başlamasıyla bu iki konuda birçok görüş ortaya atılmıştır.

19. yüzyılda Avrupa'da başlayan Çağatayca metinlerin yayımı bir süre sonra Osmanlı aydınlarını da etkisi altına almış ve Tanzimat döneminde Türkistan coğrafyasına, orada yaşayan Türklere ve dillerine ilgi artmıştır. Bu aydınların ilki Ahmet Vefik Paşa'dır. Avrupa'da bulunduğu dönemde Çağatay Türkçesiyle yazılan eserler dikkatini çekmiş, Ebulgazi Bahadır Han'ın yazmış olduğu *Şecere-i Türk* adlı kitabın ilk üç bölümünü Osmanlı Türkçesine çevirerek 1862-1863 yıllarında *Tasvir-i Efkâr*'da tefrika etmiş, sonra kitap hâlinde yayımlamıştır (Şen, 2014, 83-84). Yazar 1872'de Ali Şir Nevayi'nin *Mahbubu'l-Kulûb* adlı mesnevisini de yayımlayarak ilginin bu yöne çevrilmesini sağlamıştır. Dönem yazarlarından Ali Suavi Çağatay Türkçesinin doğru Türkçe, Osmanlı Türkçesinin bu şiveden ayrılmış bozuk bir dil olduğu

görüşünü ortaya atmış, bu düşünce bazı aydınlar tarafından kabul edilirken bazıları tarafından eleştirilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi'nin 1882'de yayımlanan *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî* adlı sözlüğü ve Mehmed Sâdık'ın 1897'de *Üss-i Lisân-ı Türkî* adıyla Çağatay Türkçesinin ana hatlarını öğretmeye yönelik yazdığı kısa gramer kitabı bir taraftan bu dile ilginin artmasına, diğer taraftan Türklerin asli lisanının Çağatay Türkçesi olduğu görüşünün yayılmasına destek sağlamıştır (Şen, 2014, s. 86-87). Bu dönemde Çağatay Türkçesiyle ilgili en önemli fikirler Şemsettin Sami'ye aittir.

Şemsettin Sami: Arapça, Farsça Yerine Çağatayca Kelimeler

Şemsettin Sami 1881-1899 yılları arasında Türk dili ve edebiyatıyla ilgili çok sayıda makale yazmıştır[1]. Yazar hem bazı makalelerinde hem de *Kamus-ı Türkî*'nin başına yazmış olduğu "İfade-i Meram" başlıklı ön sözde Çağatay Türkçesine değinmiş ve Osmanlı Türkçenin bu dilden yeni kelimeler alabileceğini ifade etmiştir.

Şemsettin Sami, kendi çıkarmış olduğu *Hafta* dergisinin 29 Eylül 1881 tarihli nüshasında yazdığı "Şarkta Şiir ve Şuara -3-" başlıklı yazısında Çağataycayı "lisan-ı aslimiz" olarak nitelemiş ve bu lehçe hakkındaki bilgilerimizin azlığından şikâyet etmiştir. Türk edebiyatının en fazla parladığı ve belki ortaya çıktığı dönemin Timurleng'in zamanı ve onun soyundan gelenlerin saltanat yılları olduğunu söyleyen Şemsettin Sami, büyük fetihleriyle dünyanın en büyük devlet adamları arasına girmiş olan bu kişinin her ne kadar zulüm ve haksızlıkla şöhret bulmuş olsa da ilim, maarif ve ilerlemeye olan meyil ve muhabbetinin inkâr edilemeyeceğini; ancak sanki diğer milletlerin ve memleketlerin ilerlemesini kıskanıyormuş gibi, her tarafta mimari eserleri ve medeniyeti mahvedip kendi vatanını bütün ülkeler üzerine lider yapmaya çalıştığını ve başkenti Semerkant'ı hakikaten dünyanın kıskanacağı bir medeniyet seviyesine ulaştırdığını belirtir. Timur döneminde Farsça saray ve divana girip hâkimiyeti ele almışsa da Türkçe de ihmal edilmeyerek gelişmeye başlamış, halk kendi dilini kullanmış ve 15. yüzyılda birçok şair yetişmiştir.

Şemsettin Sami'ye göre, bu şairlerin en büyüğü Ali Şir Nevayi'dir ki eserleri hakikaten dilimizin klasik kitaplarının birincilerinden sayılmaya değerdir. Nevayi hakkında övücü sözler söyleyen ve onu Türk şairleri listesinin başına yazan Şemsettin Sami, özellikle *Ferhad u Şirin* ve *Leyla vü Mecnun* gibi mesnevilerini övgüye değer bulur (Ş. Sami, 1881a, s. 183-184).

Şemsettin Sami'nin Çağatay Türkçesini değerlendirdiği yazılarından biri "Lisân-ı Türkî (Osmanî)"dir. Osmanlıların kullandığı bu dilin Osmanlı'dan önce de var olduğunu, Buhara, Hive ve Kâşgar Türklerinin Türkçesi biraz başkaca olup özellikle telaffuzları bize garip gelse de böyle farkların iki eyalet arasında bile olabileceğini, bizim dilimizle onların dilinin aynı dil olduğunu, bizim de onlar gibi Türk olmaklığımızla söylediğimiz dilin de onların dili gibi Türkçe olduğunu belirttikten sonra bizim dilimize "Lisân-ı Osmanî" ünvanı ne kadar yakışmazsa Maveraünnehir'de ve Çin'deki soydaşlarımızın diline de "Çağatay" ünvanının o kadar yakışmadığını, çünkü Çağatay'ın Türk kavimlerinden yalnız küçük bir kavim olduğunu belirtir. Şemsettin Sami, bu gerekçelerden sonra iki dilin yeniden adlandırılmasını teklif eder. Her ikisine de "Lisân-ı Türkî" ortak adının kullanılmasını, aralarındaki farktan dolayı da onlarınkine "Türkî-i Şarkî" yani "Doğu Türkçesi", bizimkine "Türkî-i Garbî" yani "Batı Türkçesi" ünvanının uygun olacağını belirtir. Aralarındaki en büyük farkın zamanla gelişen imla farkı olduğunu, Doğu Türkçesinin doğru imlayı korurken, Oğuz Türklerinin bu dilden uzun yıllar ayrı kalması sebebiyle geleneksel imlayı unuttuğunu ve yüzyıllar sonra kendi yazı dilini oluştururken gelenekten habersiz yeni bir imla meydana getirdiklerini, onların sin ile yazdıkları kalın kelimeleri Batı Türklerinin Arapçadaki gibi sad ile yazdığını anlatır. Ayrıca Batı Türkleri "lisan-ı aslilerindeki" birçok kelimeyi unutarak Arapça, Farsça, Rumca, Frenkçe ve diğer

[1] Bunlar Yüksel Topaloğlu tarafından derlenerek Latin alfabesiyle yayımlanmıştır (Topaloğlu, 2012).

milletlerin dillerinden kelimeler alıp asli lisanlarından bir dereceye kadar ayrılmışlardır. Doğu Türkçesi de Arapça ve Farsçadan bazı kelimeler almışsa da onlar çoklukla ilmî ve edebî terimlerle yetinmişler, günlük dilde kullanılan kelimeler almamışlardır (Ş. Sami, 1881b, s. 200-201).

Şemsettin Sami bundan sonraki cümlelerinde Batı Türkçesinin Arapçadan aldığı günlük dildeki kelimeleri Doğu Türkçesindekilerle değiştirebileceğini söyler. Bu düşünce bu kadar açık olarak ilk defa dile getirilmektedir. Bundan sonra Türk basınında sık sık aynı görüşü savunanlar ve karşı çıkanların yazılarıyla karşılaşılacaktır. Yazar, Batı Türkçesinde günlük dilde kullanılan Arapça kelimelerin birçoğu için Doğu Türkçesinde Türkçe kökenli kelimeler bulunduğunu, bir dil yabancı kelimeleri ne kadar az, kendi kelimelerini ne kadar çok kullanırsa o kadar mükemmel, o kadar geniş ve o kadar zengin sayılacağını, Doğu Türkçesinin kaba telaffuzuna rağmen Batı Türkçesine tercih edilebileceğini; eğer dilimizin ıslahını ve genişlemesini murat ediyorsak Arapça kelimelerin kullanımında mübalağa etmekten vazgeçip asli lisanımız olan Doğu Türkçesinin bizce unutulmuş ve bilinmeyen (metruk ve meçhul) kelimelerini *uyandırarak* onları kabul edip kullanmaya çalışmamız gerektiğini söyler:

> "Bunun için, bizim lisân-ı âdide kelimât-ı Arabiye ile ifham etmekte olduğumuz mevaddın ekserisi için onların kelimât-ı Türkiyyeleri vardır. Bir lisan ise kelimât-ı ecnebiyeden ne kadar âri ve kendi kelimeleri ne kadar ziyade olursa o kadar mükemmel, o kadar vâsi, o kadar zengin addolunacağından lisân-ı Türkî-i Şarkî, sekālet-i telaffuzlarıyla beraber bizim lisan-ı Türkî-i Garbîye tercih olunabilir. Binaenaleyh, lisanımızın ıslah ve tevsi'ini murat ettiğimiz hâlde, kelimât-ı Arabiye istikrazında mübalağa etmekten vazgeçip lisan-ı aslîmiz olan Şark Türkçesinin bizce metruk ve meçhul olan kelimelerini uyandırarak onları kabul ve istimale çalışmaklığımız iktiza eder." (Ş. Sami, 1881b, s. 201).

Şemsettin Sami'nin, ileri sürdüğü birçok görüşüyle kendisinden yıllar sonra gelecek olan Yeni Lisancılardan önemli bir farkı Arapça ve Farsça kelimelerin dilimizde eğreti durduğunu, bu yüzden değiştirilebileceğini tespit etmesidir. Bunun için zamana ihtiyaç vardır. Ortak Türkçede yer alan, zamanla halkımız tarafından unutulmuş kelimeleri yeniden canlandırarak Arapça ve Farsça kelimelerin yerine kullanılması gerektiğini ifade eden yazar, bunların önce yazı dilinde kullanılarak yavaş yavaş yayılmasını önerir. Onun en önemli görüşlerinden birisi de Nevayi gibi büyük yazarların eserlerinin Osmanlı mekteplerinde okutulması yoluyla iki dilin birbirine yaklaşmasının sağlanmasıdır:

> "Ona göre, dilimizin Türkçe, Arapça ve Farsçadan mürekkep olduğu söyleniyorsa da bu birleşme diğer bazı dillerde olduğu gibi âdeta "imtizac-ı kimyevî" ile meydana gelmediğinden dilimizde kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler daima yabancı sıfatıyla durup tamamıyla dilimize karışmamış ve dilimizin kuralları ve şivesi asla değişmemiş, yine asli biçimini korumuştur. Bu yüzden ne zaman isterse bu yabancı kelimeleri atarak dilimizi temizlemek elimizdedir. Kendi dilimizin bizi Arapçadan büsbütün kurtaracak kadar genişliği yok ise de hiç olmazsa günlük dilde yetecek kadar kelimeleri mevcut olduğundan Arapça terimlerin bilim ve edebiyat diliyle sınırlı kalması ve özellikle Farsçaya ihtiyaç kalmaması mümkündür. Mesela, herkesin kullanmaya alışmış olduğu *vakit* kelimesini terkle onun yerine Türkçe bir kelime olan *çağ* kelimesini yeniden uyandırmak biraz güç ise de eli kalem tutan kimseler bu maksada hizmet etmeyi murat ettikleri vakit bu gibi kelimelerin öncelikle yazı dilinde kullanımına başlayarak yavaş yavaş yayılmasını başarabilirler. Özellikle bu gibi kelimeler büsbütün atılmış olmayıp bazı eski yazar ve şairlerimizin eserlerinde mevcut oldukları gibi, Anadolu'nun bazı taraflarında dahi hâlâ kullanılmaktadır. Doğu Türkçesiyle yazılmış olan Nevayi gibi büyük yazarların eserleri okullarımızda okutularak,

> kullanım alanına konulmakla da bu maksada hizmet edilebilir." (Ş. Sami, 1881b, s. 201-202).

Şemsettin Sami, aynı yazıda ortak kelimelerin sayısının artmasıyla Doğu ve Batı Türkçelerinin birbirine yaklaşacağını ve Türk dünyasında bir dil birliğinin kurulacağına inanmaktadır. Bunun iki yönden, yani edebî ve siyasi faydaları olacağını, edebî yönden Türk dilinin daha geniş ve daha güzel bir dil hâline geleceğini, siyasi yönden de sekiz on milyondan fazla olmayan Batı Türklerine bu miktardan aşağı olmayan Orta Asya ve Rusya Türklerinin de ekleneceğini ve bunların tamamının aynı dille konuşacağını, böylece tek bir millet (ümmet-i vâhide) hükmüne geçerek Türk milleti yirmi milyonluk bir büyük millet olacağını belirten yazar sözlerini şöyle tamamlar:

> "Bu ikincisinin inkârı mümkün olamayacağı gibi birincisi de gerçektir. Çünkü bir dil ne kadar güzel ve mükemmel olsa, onun kelimeleri o lisan için güzel olup diğer bir lisana geçince sakil ve kaba görünür. Mesela *çağ* kelimesi lisanımızın şivesine *vakit* kelimesinden elbette daha uygun gelir ve kulağımıza dala mülayim ve latif görünür." (Ş. Sami, 1881b, s. 202).

Yazar makalesinin sonuna "Böyle olmasa bile 'Kişinin üstündeki kendi eski püskü hırkası, ödünç alınmış yeni hırkadan yeğdir.'" anlamında Farsça bir beyit ekler.

Şemsettin Sami aradan yıllar geçtikten sonra, 1898 yılında yazmış olduğu "Yine Lisan ve İmlamız" adlı makalede, 1881 yılındaki yazılarına atıfta bulunarak, etraftan birçok muarızın hücum edip susturuncaya kadar bağırdıklarını, "Çağatayca ile bizim ne işimiz vardır? Türklerle bizim ne münasebetimiz vardır? Biz Arabız!" diye haykırdıklarını, çok şükür ki o zamandan beri fikirlerin çok değiştiğini, o yıllarda adını bile işitmek istemediğimiz Çağatayca ve Uygurcayı bugün kendisine iş edinmiş Necip Âsım gibi uzmanların yetiştiğini belirtir." (Ş. Sami, 1898, s. 3).

Yine aynı yıl İbnürrıfat Samih Efendi ile girişmiş olduğu imla tartışmasında dil birliğinin sağlanması ve bunun kazanımları üzerinde durur:

> "Ben isterim ki yazacağımızı Kâşgarlı, Taşkentli, Kırımlı, Tebrizli de anlasın ve onların yazdığını biz anlayalım. Siz istersiniz ki yazdığınızı İzmitli anlamasın ve siz onun sözünü anlamayasınız. Ben derim ki, mesela İngilizler Fransızcadan birçok kelimeler ahz ettikleri hâlde Fransız olmayıp yine Anglo-Sakson cinsine mensup oldukları gibi, biz dahi Arabî ve Farisîden birçok kelimat aldığımız hâlde ne Arap'ız, ne Acem'iz, Türk oğlu Türk'üz ve kâffe-i Türklerle hem-cins ve hem-zebanız. Binaenaleyh umum Türklerle müşterek olan lisan-ı umumimizin ta esasından kavaid ve ahval-i asliyesini tedkik ve mütalaa ile erkân-ı esasiyesine halel getirmeksizin ıslahına ve umum tarafından kabul olunabilecek metîn bir lisan-ı edebî vücuda getirmeye çalışalım." (Ş. Sami, 1898, s. 3).

Şemsettin Sami'nin Doğu Türkçesiyle ilgili düşüncelerinin yer aldığı diğer önemli yayını *Kamus-ı Türkî*'nin başına 22 Ocak 1900 tarihinde yazmış olduğu 'İfade-i Meram' başlıklı ön söz'dür. Burada, Osmanlı Türkçesiyle Çağatay Türkçesini ya da Batı Türkçesiyle Doğu Türkçesini karşılaştırmış, yirmi yıl önce ileri sürdüğü gibi, Osmanlı Türkçesinin Çağatay Türkçesiyle desteklenmesi fikrini daha geniş olarak ortaya koymuştur.

Yazar, Türkçe denildiği zaman yalnız Türkiye Türkçesini anlamaz. Onun 'elsine-i Turaniye' zümresinden saydığı Türkçe, Asya'nın bütün kuzey bölümlerinde konuşulan ve oradan batıya doğru ilerleyerek bir şubesi de Anadolu'da ve Rumeli'de konuşulan bir dildir (2010, s. 9).

Şemsettin Sami, Batı Türkçesinin Doğu Türkçesine göre telaffuz ve ifade yönünden pek çok zarafet ve letafet kazandığını, fakat Arapça, Farsça, Rumca, İtalyanca gibi dillerden aldığı

kelime ve tabirlere karşı kendi kelimelerinden birçoğunu terk ettiğini veya öldürdüğünü, bu sebeple asli yapısından bir dereceye kadar ayrıldığını burada da ifade eder. Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi arasındaki farkın sanıldığı gibi İtalyanca ile Latince veya İspanyolca ile Fransızca arasındaki fark kadar, yani bu iki Türkçeden her birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir dil saydıracak derecede olmadığını, ancak Kuzey ve Güney Almancası veya Toskana İtalyancasıyla Napoliten İtalyancası ya da Mısır Arapçasıyla Mağrip Arapçası arasındaki fark derecesinde bulunduğunu, Doğu ve Batı Türkçelerinin tek bir dil, ikisinin de Türkçe olduğunu vurgular (Ş. Sami, 2010, s. 10).

Bu iki dilin hangisinin daha çok değiştiği, hangisinin asli şeklini koruduğu biçimindeki bir soruya karşılık olarak yazar, Doğu Türkçesinin hemen eski hâlinde sebat ve devam ettiğini, Batı Türkçesinin ise yüzyıldan yüzyıla tamamen değişime uğrayıp nihayet şimdiki hâlini kazandığını belirtir (Ş. Sami, 2010, s. 10). Şemsettin Sami Osmanlı Türkçesindeki bu değişimin gelişme mi yoksa gerileme mi olduğunu da tartışır ve sonucu 'ne sırf olumlu ne de sırf olumsuz' olarak değerlendirir. Osmanlı Türkçesinin bazı yönleriyle gelişip bazı yönleriyle gerilediğini; telaffuzda ve ifade etmede zarafet kazandığını; Arapça, Farsça ve diğer dillerden aldığı kelimelerle elde ettiği genişlemenin bir ilerleme olduğunu düşünür. Fakat Turani dillerin asli genel kaidelerine olan uyuma bağlılığını bir dereceye kadar kaybedip bu uyuma asla uymayan kelimeler ve tabirler alması ve halis Türkçe olan binlerce kelimeyi unutarak diğer dillere muhtaç olmasıyla âdeta bir "diller türlüsü" hâline geçmesini dilin zayıflaması/gerilemesi olarak görür (Ş. Sami, 2010, s. 10). Yazar, Doğu Türkçesini telaffuzca ve ifadece biraz daha kaba, Batı Türkçesini ise çok daha zarif bulur, fakat Doğu Türkçesi kaidece ve esasen doğru, Batı Türkçesi ise galattır. Dilimiz Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden aldığı kelimelerle zenginleşmişse de Türkçe kelimeler ve tabirler bakımından Çağataycanın bizimkinden çok daha zengin olduğu tespitini tekrarlar (Ş. Sami, 2010, s. 10).

Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesini karşılaştıran Şemsettin Sami şu sonuçlara ulaşır:

1. İkisinin de grameri esasen bir ve ortak olup aralarındaki fark bunların ayrı ayrı iki dil sayılmasına gerekçe olacak derecede değildir. Bilakis aynı dil olduklarını ispat için en büyük delil bu gramer birliğidir.

2. İmla ve telaffuzca olan fark ortadan kaldırılırsa her ikisinin ihtiva ettikleri kelimelerin üçte ikisinden fazlası ortaktır ki bu da aynı dil olduklarını gösterir.

3. Çağataycada halis Türkçe olarak birçok kelime vardır ki bugün İstanbul'da kullanılmasa da bazıları düne kadar bilinmekteydi. Bunların birçoğuna eski şairlerin ve yazarların eserlerinde rastlanırken bazıları Anadolu'da hâlâ kullanılmaktadır. Türkçe kelimelerin bir miktarı Osmanlılar tarafından hiç kullanılmayarak Çağataycaya özgü kalmıştır. Bunlardan bazılarının Batı Türkçesinde eş anlamlıları olduğu hâlde bazılarının karşılıkları yoktur. Biz onların yerine Arapça, Farsça ve Batı dillerinden alınmış kelimeler kullanıyoruz. Bunların yabancılığı, Çağataycadakilerin Türkçeliği kesin olduğundan bunlara Çağatayca adını vermek hatadır, bunlar halis ve safi Türkçe kelimelerdir ki bizce ihmal olunup unutulduğu hâlde doğudaki soydaşlarımız tarafından yani Türkçenin beşiği ve asli mekânı olan Türkistan'da korunmuştur. Bu kelimelerin bizce de kullanım alanına konularak ihya edilmesiyle dilimizin bir kat daha genişlik ve zenginlik kazanması her 'hamiyet sahibi'nin arzu edeceği bir iştir.

4. Bizim Batı Türkçemizde doğudaki soydaşlarımızın anlamadıkları birçok kelime mevcuttur ki bunların çoğu Batı dillerinden alınmış, bazıları da konuşma dilinde kullanılan sonradan ortaya çıkmış sözlerdir (Ş. Sami, 2010, s. 10-11).

Şemsettin Sami Kamus-ı Türkî'ye Çağatayca kelimeleri almak istemişse de bunları Arapça ve Farsçanın tumturaklı tabirlerine tercih edecek kişilerin henüz az olması ve çoğunluğun bu fikre muhalif bulunması sebebiyle kendisini bu hizmetten mahrum bırakmaya

mecbur etmiştir. Sözlüğün hazırlandığı 19. yüzyılın sonlarında Çağatayca kelimelerin Osmanlı Türkçesi sözlüğüne alınarak kullanıma sokulması niyeti gerçekleşememiştir. Şemsettin Sami bunun için şartları uygun bulmamıştır. Bu duygularını şöyle ifade eder:

> "Bizce ihmal ve feramuş edilip Şark Türkçesinde müstamel bulunan halis Türkçe kelimelerin alelhusus bunlardan lüzumlu ve değerli olanlarının derci ve bu veçhile bunların bizim Türkçeye dahi kabulüyle ihya ve tamimleri hususuna hizmet etmek ehass-ı âmâlim iken mücerret kavmiyet ve cinsiyet muhabbetini takdir ve iltizamla bunların Arabî ve Farisî tabirât-ı tumturak-kârâneye tercih edecek zevatın henüz nedreti ve ekseriyeti bu fikre muhalif bulunması kısmen bu hizmetten kendimi mahrum bırakmaya mecbur etmiştir." (2010, s.11).

Batı Türkçesinin Arapça ve Farsça dil bilgisi kurallarından arındırılması hatta Doğu Türkçesinden ve eski kaynaklardan kelimeler alınması görüşleri Şemseddin Sami'nin 1881'deki yazılarından sonra *İkdam, Malumat, Tarîk* gibi yayın organlarında zaman zaman dile getirilmiş, hatta öz Türkçe kelimelerle, Arapça ve Farsça kullanmadan yazma denemeleri yapılmıştır (Develi, 2011, s. 55). Bu dönemde tartışmaların içerisindeki isimlerden birisi de Necip Âsım'dır. Onun gazetelerde sade bir dille yazdığı makaleler dolayısıyla, "bütün Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden aldığımız kelimeleri çıkarıp yerine Çağatayca, Kıpçakça, Özbekçe, Azerice ve saireden kelime koymak istiyor" sanılmış, bu fikir beğenilerek uygun görülmüş, hatta bu dönemde "mektup" yerine "betik" yazanlar da olmuştur (Develi, 2011, s. 56).

Necib Âsım, Osmanlı İmparatorluğu içinde konuşulan dil üzerinde daha fazla durmasına rağmen, o da dili zenginleştirmek için ana kaynak olarak Doğu Türkçesini görmüş ve bu kaynağın gün ışığına çıkarılması için bir ön çalışma yapılmasının gereği üzerinde önemle durmuştur. Hatta bu kelimelerin aranıp bulunarak tanıtılması için tam bir kaynak liste de çıkarmıştır (Kushner, 2009, s. 146-147). Necip Âsım, 1900 yılında *İkdam'*da yayımladığı "Dilimize Hizmet" başlıklı makalesinde Osmanlı Türkçesindeki yabancı kelimelerin yerini doldurmak için 15 eserlik .in kaynak listesi vermiştir. Bu listede Arapça, Farsça, Avrupa dilleri, İstanbul'da yaşlı kadınlara varıncaya kadar bütün halkın dilinde dolaşan Türkçe kelimeler, Anadolu ve Rumeli halkının dilindeki kelimeler, türetme kaidesine uyarak birtakım yeni türetilmiş kelimeler, "Çağatayca dediğimiz Şark Türkçesinin eski ve yeni kelimeleri" ile Azeri, Kırım, Kazan, Uygur, Özbek, Kalmuk ve diğer Türk kavimlerinin lehçelerinden kelimeler veya bu lehçelerden Türkçenin türetme kaidesiyle yapılmış yeni kelimeler almak da vardır (Kushner, 2009, s.147).

Batı Türkçesindeki alıntı kelimelerin yerini Çağatay Türkçesinin doldurup dolduramayacağı konusu II. Meşrutiyet'ten sonra da tartışılmaya devam etmiştir. Özellikle Türk Derneği'nin ve bu derneğin aynı adlı yayın organının daha sonra gelen Yeni Lisancılar tarafından acımasızca eleştirilmesi, Osmanlıcanın Çağataycalaştırılmak istenmesi suçlamasına kadar vardırılmıştır.

Türkçenin sadeleştirilmesi yöntemleri aranırken yapılan tartışmalara 1910 yılında Mehmet Akif de katılmış, *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yazdığı "Hasbihâl" başlıklı yazıda konuyu değerlendirmiş (IV/92, 9 Haziran 1910), sadeleşmeden yana olmakla birlikte *İkdam* gazetesi yazarlarıyla aynı görüşte olmadığını, özellikle Çağatayca kelime kullanımına karşı olduğunu belirtmiştir:

> "…Evet lisanın sadeleştirilmesi farzdır. Gazetelerde zabıta vukuatı öyle ağır bir lisanla yazılıyor ki avam onu bir dua gibi dinliyor. "Mehmet Bey'in hanesine leylen ferce-yab duhul olan şârik sekiz adet kaliçe-i giran-baha sirkat etmiştir", deyip de "Mehmet Bey'in bu gece evine hırsız girmiş, sekiz halı çalmış" dememek âdeta maskaralıktır. Avamın anlayabileceği maani avamın kullandığı lisan ile eda edilmeli, lakin bir icmal-i siyasi Çağatayca

> yazılmamalı. Çünkü iki taraf da anlamayacak! Lisanımız bu hâle gelebilmek için asırlar geçmiş. Bunu bir senede yıkıp yenisini yapmaya çalışmak garip bir teşebbüs olmaz mı?" (Öksüz, 1995, s. 72).

Türk Derneği Batı Türkçesini Çağataycalaştırmak İstedi mi?

Çalışmamızın bu bölümünde Türk Derneği'nin dil görüşleri, tasfiyeciliği ve Türkçeyi Çağataycalaştırma suçlamalarının gerçekliği üzerinde durulacaktır. *Türk Derneği* dergisinin Haziran 1909'da yayımlanan birinci sayısında, "Dernek'in esas teşebbüsatını mutazammın olan ve nizamnamesini bir dereceye kadar müfessir bulunan aşağıdaki maddeler maksadı daha ziyade izah eder." (Türk Derneği, 1909b, s. 4) denilerek 14 maddelik "Türk Derneği Beyannamesi" yayımlanmıştır (Türk Derneği, 1909b, s. 3-6). Bu Beyanname, Türk Derneği'nin Türkçe ile ilgi görüşlerini ve yapmak istediklerini açık seçik ifade etmektedir. Beyannamede, Osmanlı Türkçesinin yabancı memleketlerde mümkün olduğunca yayılmasına çalışılacağı, bütün Osmanlıların ileride ticaret sahaları olacak Azerbaycan, Afganistan, Kâşgar, Buhara ve Hive gibi memleketlerin dillerinin Osmanlı Türkçesine ve hatta merkez şivesine yaklaştırılacağı, Türk memleketlerinin meşhur merkezlerinde kurulacak Türk Derneği şubeleri vasıtasıyla mektepler açılarak ve gazeteler neşredilerek Osmanlı Türkçesinin ve medeniyetinin yayılmasına çalışılacağı belirtilmiştir (Argunşah, 2024, s. 91-92). Derginin temel dil politikası, Osmanlı Türkçesini sadeleştirmektir. Bunu yaparken öncelik, Türkçede karşılığı bulunan Arapça ve Farsça kelimeler ile tamlama ve çokluk yapılarını dilden atmak ve imlayı basitleştirmektir. Bu Beyanname'den anlaşılacağı gibi, Türk Derneği'nin dil politikalarının birçoğu *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan Yeni Lisancılarla örtüşmektedir. Dikkat edilirse, burada Osmanlı Türkçesinin Çağataycalaştırılması değil, aksine Çağataycanın Osmanlıcalaştırılmasının öncelendiği görülecektir.

Genel olarak dönemin edebî diliyle yazılmış yazılar yayımlayan *Türk Derneği* dergisinde tasfiyeci anlayışın yansıdığı yalnız iki yazı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ahmet Hikmet'in "Yakarış" (Türk Derneği, 1909b, s. 73-75) adlı denemesidir. Aynı dergide yayımlanan "Dilimiz" başlıklı makalesini dönemin edebî diliyle yazmış olan yazar, "Yakarış"ta hiçbir yabancı kelimeye yer vermemiş, Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan, eski metinlerden alınmış *"dilmaç, yalavaç, uçmak, arık, us, ulus, iss(i), ugan, tutsak, yarlık, öğdül, bitik, dirlik"* kelimelerini kullanmıştır. Yeni kelimelerin yer aldığı ikinci metin ise Alman şair August von Platen'den (1796-1835) çevrilen "Hürmüzan" (1909, s. 101-102) başlıklı şiirdir. Çevirmeni belli olmayan bu şiirde yazı dilinde yaygın kullanılmayan *"yurt, savaş, öngülük, susak, tutsak, dek"* kelimelerine yer verilmiştir (Argunşah, 2024, s. 108).

Türk Derneği'nde yeni dili en çok savunanlardan biri Ispartalı Hakkı'dır. Onun dergideki yazıları dikkatle incelendiğinde kendilerini "tasfiyeci" yani dildeki bütün alıntı kelimeleri atarak Çağataycadan kelimeler alacak olmakla suçlayan Yeni Lisancılardan farklı düşünmediği görülmektedir. Ispartalı Hakkı, yazılarında dilde tasfiyecilikle suçlananların en çok maruz kaldıkları soruya da cevap arar. Yazar, dili sadeleştirirken birilerinin vesveselere düşüp Türkçeyi altı yüz veya bin sene evvelki hâline döndürecekleri, bugünkü dili bırakarak Çağataycaya hatta Uygurcaya gidecekleri, "ateş"in unutularak "od" denileceği iddialarını ciddiye bile almaz. Bir süre önce *Tanin* gazetesinde yayımlanan "İskenderkale, Buhara, Ufa mektupları"nı hatırlatarak dilimizin o diken gibi yazılara benzeyecek diye korkulmasına yer olmadığını söyler. Yazar yine de Eski Türkçede görülen güzelliklerin günümüze taşınmasına karşı çıkmaz:

> "Şu var ki lisanımızın altı yüz veya bin sene evvelki hayatında gömülmüş, unutulmuş bir güzelliği, bir iyiliği görülürse onlar ortaya çıkarılıp canlandırılacaktır. Bugün dünyanın her tarafına, Asya içlerine yayılmış Türk kardeşlerimizle yavaş yavaş dilleşilip dertlenebilecektir. Kim bilir, kara topraktan ne çiçekler belirip çıkacak? Kim bilir, bugünkü çalılardan, dikenlerden ne güller sürüp açacak." (Ispartalı Hakkı, 1909, s. 136).

Raif M. Fuat (Köseraif), Türk Derneği üyeleri arasında arı dili en çok savunan kişi olarak bilinir. Hatta birçok çalışmada onun *Türk Derneği* dergisindeki yazılarında Türkçedeki bütün yabancı kuralları ve kelimeleri atmak suretiyle saf bir Türkçe yaratma görüşünü savunduğu ileri sürülmüştür. Hâlbuki bu dergide en çok yazısı olan yazar, hiçbir yazı ve şiirinde saf Türkçeyi savunmamış, aksine sıklıkla Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar kullanmıştır. O yalnız çocuklar için yazdığı "Bahariye" şiirinde yeni olan *"öŋdüç*, *saçı/saçılık, kinci"* kelimelerine yer vermiş ve bunları dipnotta açıklamıştır. Hatta onun padişah Sultan Mehmet Reşat için yazdığı "Millet Yakarışı" başlıklı şiirinin nakarat beyti yazar hakkında ileri sürülen görüşleri tamamen boşa çıkaracak niteliktedir.

Derneğin ve özellikle Fuat Raif'in Türkçedeki bütün Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasını istediği görüşünü herkes gibi Ziya Gökalp da dile getirmiş, fakat Fuat Raif kendisine itiraz etmiştir. Gökalp bu olayı şöyle anlatır:

> "Türkçülüğün Tarihi mebhasında, tasfiyecilerin halk lisanına geçmiş olan Arapça ve Acemce kelimeleri de Türkçeden çıkarmak istediklerini yazmıştım. Dün Fuad Raif Bey'le bu hususa dair tekrar görüştük. Tasfiyecilerin lideri mevkiinde bulunan mumaileyh, halk lisanına geçmiş olan Arapça ve Acemce kelimelerin Türkçe sayılması hususunda bizimle hiçbir ihtilafı olmadığını ve aramızdaki ihtilafın edatlara münhasır olduğunu söyledi." (Ziya Gökalp, 1976, s. 124).

Dergide yalın dille yazılmış metinlerin iki örneği daha vardır. Bunlar, Mehmet Salih'in "Sakın Bozma" ve Ömer Halis'in "Türkçe Manzume" başlıklı şiirleridir. Sonuncuda yeni olarak yalnız *"öŋdüç"* ve *"öğdül"* kelimelerine yer verilmiştir. Bunlar dışında dergide yeni türetilmiş, yazı dilinde kullanılmayıp ağızlardan alınmış veya Türk lehçelerinden ödünçlenmiş sözler yer almamıştır (Argunşah, 2024, s. 109).

Yeni Lisancılar'ın Çağatayca Karşıtlığı

Yukarıda görüldüğü gibi, Türk Derneği üyeleri ısrarla kendilerinin tasfiyeci olmadıklarını savunsalar da Yeni Lisan hareketinin yazarları başta Ömer Seyfettin olmak üzere sık sık bu suçlamayı yöneltmiş, *Genç Kalemler*'deki "Yeni Lisan" makalelerinde bu görüşler sık sık dile getirilmiştir.

Genç Kalemler Tahrir Heyeti tarafından hazırlanan ve Yeni Lisan'ın programını maddeler hâlinde veren *Yeni Lisan ve Bir İstimzaç* adlı eserdeki 14. maddede "Türk Derneği ve diğer tasfiyeciler!" Çağatayca, Türkmence ile Anadolu ve Rumeli lehçelerine ait kelimeleri kullanmakla suçlanırlar:

> "Türk Derneği'nin ve sair tasfiyecilerin yaptıkları gibi Çağataycaya, Türkmenceye yahut yalnız Anadolu, Rumeli lehçelerine mensup kelimeler Yeni Lisan'da kullanılmayacaktır. Yeni Lisan İstanbul'da tekellüm edilen ve edebî lisanımızın ıstıfasıyla nezih ve necip bir mevki kazanan üslup ve kelimeleri istimal edecek ve bu üslup ve kelimeler İstanbul şivesinde mündemiç bedaate tevfikan daha ziyade güzelleştirmeye çalışacaktır." (Genç Kalemler Tahrir Heyeti, 1911, s. 13).

Genç Kalemler dergisi etrafındaki Yeni Lisancılar düşünce olarak Arapça ve Farsça kelimelerin yerine başka dil ve lehçelerden kelime alınmasına şiddetle karşı çıkarak, Türkçeye yerleşmiş ve artık Türkçenin malı olmuş, Türkçenin kurallarına uymuş alıntı kelimelerin Türkçe kökenli olsalar bile yenileriyle değiştirilmesinin mümkün olmadığını vurgulamışlardır. Ali Canip'in hatıralarında Ziya Gökalp tarafından yazıldığını belirttiği "Yeni Lisan'ın Güzelliği" adlı makalede bu görüşler şöyle dile getirilmiştir:

> "Bu lisan canlı kelimelerden, canlı kaidelerden, canlı ahenklerden terekküp eder. Başka lisanlardan alınan kelimeler, kaideler, ahenkler ölüdür. Yeni

> Türkçe Selçukçadan, Çağataycadan kelimeler, kaideler, ahenkler alamadığı gibi Arapçadan, Acemceden, Türkçeden, Avrupa lisanlarından da bu unsurları iktibas edemez. Çünkü bu mukaddes unsurlar cansız uzuvlardan ibarettir. Yeni Türkçe bu lisanlardan yalnız muhtaç olduğu kelimeleri alır ve bunları kendi kaidelerine, kendi ahengine, kendi bedaatine, kendi selika ve mizacına tevfik ederek temsil eder. O zaman bu mehuz kelimeler canlanır. Yaşamaya, istihale ve tekâmül etmeye başlar. Yeni Lisan Türkçenin ahengine muvafık olmayan bir kelimeyi aslı Türkçe olsa bile Türkçe saymaz. Başka lisanlardan alındığı hâlde temsil edilmiş, Türkçenin tecvidine uydurulmuş kelimeleri 'halis Türkçe' gibi telakki eder. Max Müller'in dediği gibi "Bir lisan kendi cezirlerinden değil, kendi tasarruflarından müteşekkildir." 'Keder' kelimesi 'kaygu' kelimesinden daha Türkçedir. Çünkü 'kaygu' kelimesinin mümasilleri olan 'sayru, ağu' gibi kelimeler lisandan tart edilmiştir. 'Keder' kelimesinin Türkçede mümasilleri olan 'emek', 'elek' gibi kelimeler ise kesretle müstameldir. Çünkü lisanın tecvidine muvafıktır (Genç Kalemler Tahrir Heyeti, 1911, s. 85).

Ömer Seyfettin başka bir yazısında ise Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinin farklı diller olarak gösterilmesine şiddetle karşı çıkar:

> Bunun için evvela lisanı inkâr ederler ve Türk dilini "Osmanlıca, Çağatayca, Azerbaycanca, Karabağca, Özbekçe, Kırgızca, Şimalce, Cenupça, Kırımca, Tatarca" gibi parçalara ayırırlar. Hâlbuki bunlar ayrı bir lisan değil, birer lehçedir. Ve hepsi Türkçedir. Hele Rus âlimleri rahatça yutmak için Tatarları lisanca Türklükten ayırmaya son derece çalışırlar (Ömer Seyfettin, 1914, s. 50).

Yeni Lisancılar kendilerinden öncekileri tasfiyecilikle suçlarken dönemin birçok aydını da daha ilk sayılarında itibaren onları aynı şeyle suçlamıştır. Ziya Gökalp, *Genç Kalemler* dergisinin 2. sayısında Ali Canip'le ortak yazdığı "Yeni Lisan" makalesinde Yeni Lisan'a itiraz eden ve onları Çağatayca ve diğer lehçeleri desteklemekle suçlayan bir yazara verdiği cevapta bunu kesin bir dille reddetmiştir:

> "Genç Kalemler'in vazifesi bu mühim cereyana sarih ve usuli bir şekil vermekten başka bir şey değildir. Yeni Lisan Çağatay Türkçesini yahut Anadolu lehçelerini tervice çalışmıyor, geriye, maziye dönmüyor, İstanbul'da konuşulan en mütekâmil Türk lehçesini bütün incelikleriyle meydana çıkararak bütün Türklere tamim etmek istiyor. Milletin en hakiki natıkası olduğu için Yeni Lisan'dan hiçbir zaman vazgeçmeyeceğimize emin olabilirsiniz…" (Ali Canip-Ziya Gökalp, 1911, s. 27-28.)

Ömer Seyfettin de Yeni Lisan'ın yanlış anlaşıldığını, bu yanlış anlaşılmadan dolayı kendilerine hücum edildiğini söyler. Bu yanlış anlaşılmanın kasten yapıldığı inancındadır:

> "Lisanımıza Uygurca, Çağatayca, Tatarca kelimeler sokacaklar. Lisanımızdaki bütün aslen Arapça, Acemce olan kelimeleri çıkarıp atmak, yerlerine manasını bilmediğimiz eski kelimeleri koymak istiyorlar," davasıyla meydana atılırlar. Muallim Naci'nin ürktüğü bu zatlar 'suali anlamadan cevaba tasaddi eden' sınıftandır. 'Tasfiyeciler'le 'Yeni Lisancılar'ı, çok defa kasten, birbirlerine karıştırırlar. Bir taşla iki kuş vurup sadelik, tabiilik cereyanını durdurmak hülyasını güderler. Hâlbuki 'lisanda sadelik' hareketinin âmilleri olan tasfiyecilerle Yeni Lisancıların umdeleri, esasları birbirlerine son derece zıttır. Yeni Lisancılara itiraz edenler mütalaalarını onları hep tasfiyeci farz ederek yürütmüşlerdir." (Ömer Seyfettin, 1919, s.113)

Yeni Lisan Soruşturmasında Çağatayca Cevapları

Genç Kalemler Tahrir Heyeti, dönemin önemli yazarlarına Yeni Lisan'ın ilkelerini tanıtmak için *Yeni Lisan ve Bir İstimzac* başlığıyla küçük bir kitap ve onların fikirlerini almak için birkaç soruyu içeren matbu bir mektup göndermiştir. Bu soruşturmaya beklenilen ilgi gösterilmemiş, yalnız Hamdullah Suphi, İgnaz Kunoş, Şehabeddin Süleyman, Raif Necdet, İzzet Ulvi cevap vermiştir. Mektuptaki sorulardan birisini Ömer Seyfettin mealen şöyle hatırlamaktadır: "Türkçeyi sadeleştirmek için şimdiye kadarki tasfiyecilerin yaptıkları gibi lisanımızda menus Arapça, Acemce kelimeleri atarak Çağataycadan, Türkmenceden kelimeler almak lisanların tabii tekâmülüne muvafık bir hareket midir?" (Argunşah, 2021, s. 280). Gelen cevaplarda bu soruya verilen karşılıklar aşağıda değerlendirilmiştir:

Bu soruşturmaya ilk cevap verenlerden birisi dönemin Türkçülerinden Hamdullah Suphi olmuştur. 6 Ekim 1911 tarihinde yazdığı cevap yazısında, Doğu Türkçesine ait kelimelere büyük bir muhabbet beslediğini, Doğu ve Batı Türklüğünün esasen birbirine yakın olmakla birlikte aradan geçen zaman ile artık yabancılaştıklarını, dilimizdeki alıntı kelimelerin bu lehçelerden alınan kelimelerle değiştirilmesinin mümkün mümkün olmadığını söyler:

> "Bir de lisanın sadeleştirilmesi maksadıyla Asya içlerinden davet edilen kelimeler kalıyor ki onlara sebebini tasrih edemeyeceğim pek harim bir muhabbet duymakla beraber, burada işleri olmadığına ve kendilerinin Adem'in, Havva'nın sair evlatları gibi bize esasen yakın olmakla beraber mesafe ve zaman ile artık birbirimizi tanımadığımıza, bize yabancı olduklarına kanalım. Lisanımıza girmiş olan, on, on beş bin Arabî, Farisî kelimeyi Çağatay, Nogay, Türkmen kelimeleriyle tebdil etmek kolay bir iş olmasa gerektir. Bu teşebbüse lisanı ıslah etmek değil yeniden bir lisan vücuda getirmek dense hakikate daha yaklaşılmış olur." (Hamdullah Subhi, 1911, s. 196).

Şehabeddin Süleyman 1 Eylül 1911 tarihli cevabi yazısında Arapça ve Farsça kelimelerin atılarak yerine Çağatayca, Türkmence, Nogayca kelimelerin kullanılmasına taraftar olmadığını, bunun zamanla yabancılaşan Doğu Türkçesine dönmenin tekrar yabancılıkla karşılaşmak olacağını şöyle anlatır:

> "Esasen kökleri başka lisanlarla temas etmeyen bir lisan yok gibidir.
>
> Yalnız Arapça, Farisî kelimeler atılarak yerine Çağatayca, Türkmence, Nogayca kelimelerin kullanılmasına taraftar değilim, olamam.
>
> Bu suretle hareket; lisanın tabii cereyanına mâni olmak, zaman ile pek ecnebi bir şekil iktisap etmiş olan esasi lisana avdet eylemek, yine ecnebilikle karşılaşmak demektir.
>
> Lisanımıza dâhil olmuş olan Arapçaları, Farisîleri kendi malımız telakki eder, yalnız bunların kaidelerini lisanımızdan def eyler, ilerleyebiliriz." (Şehabeddin Süleyman, 1911, s. 2).

Genç Kalemler dergisinin Yeni Lisan ile ilgili yaptığı soruşturmaya cevap veren yazarlardan birisi olan Raif Necdet de bu konuya değinmiş, Genç Kalemler Tahrir Heyeti'ne hitaben yazmış olduğu yedi maddelik cevap yazısının 4. maddesinde lehçelerden kelime almanın tekâmüle uygun olmadığını, bunun Türkçeyi geri götüreceği kanaatini ifade etmiştir:

> "Türkçeyi sadeleştirmek için Türkçeden başka ne kadar kelimeler varsa çıkararak onun yerine Çağataycadan, Türkmenceden ve saireden kelimeler almak İstanbul Türkçesinin geçirdiği birçok tekâmül devrelerinden sonra aldığı bugünkü zarif şekle bir irtica darbesi vurmak demektir… Bu, lisanların tabii tekâmülüne muvafık bir hareket değildir." (Raif Necdet, 1911, s. 50).

Yeni Lisancıları Çağataycacı Olarak Suçlayanlar: Yakup Kadri

Yeni Lisan hareketinin karşısında duran birçok yazar onları çeşitli yönleriyle eleştirmiştir. Bu eleştirilerden bir kısmı bu hareketin tasfiyeci olduğu, Arapça ve Farsça kelimeleri atarak yeni kelimeler kullanacakları, özellikle de Çağatayca ve Eski Türkçeden alacakları kelimelerle yeni bir dil yaratacakları yönündedir. Meşrutiyet yazarlarından özellikle Yakup Kadri'yi Yeni Lisancıların dili yabancı unsurlardan arındırıp sadeleştirirken eski dile dönüleceği korkusu rahatsız etmektedir (Argunşah, 2011, s. 20). Yakup Kadri *Rübab* dergisinde yazmış olduğu "Netayic" ile "Efkâr ve Âdât" başlıklı yazılarda bu hareketi eleştirmiş, özellikle halkın kullandığı Arapça kökenli "millet" gibi kelimelerin atılarak Eski Türkçeden "bodun" kelimesinin canlandırılacağı endişesini dile getirmiştir. Onun endişelerinden birisi de Doğu Türkçesinin kaba telaffuzunun gelişmiş Batı Türkçesini bozacağı yönündedir:

> "…Fakat Yeni Lisan… Yeni Lisan sizin için muhakkak kullanılması pek güç bir zinet olacaktır. Dilinizi irsî, kesbî bütün itiyatlarından tecrit edeceksiniz, yeni lehçeniz olacak. Mesela "millet" kelimesi bilmem nasıl bir istihale ile "bodun"a inkılap edecek, "yaşasın millet" diyemeyeceksiniz, "yaşasın bodun" diyeceksiniz. Boğazınız uzun bir müddet uygur, turgur, gurgur ilh… misillü kelimelerin dikenleriyle yırtılacak. Filvaki onlar size diyecekler ki, her gülün bir dikeni vardır. Fakat aldanmayınız efendiler! Bu gül değil, bu kâmilen dikendir." (Yakup Kadri, 1912, s. 144).

Yakup Kadri, aynı makalede, "Biz Osmanlıyız ve bu Osmanlı lisanıdır. İstiyorlar ki biz Çağatay olalım ve Çağatayca söyleyelim. Hayır, bu kabil olmayacaktır. Hayır… Zavallı yenilik, zavallı bayramlık elbiselere benzeyen garip yenilik." (1912, s. 144) diyerek Yeni Lisancıları, Osmanlıları Çağatay, Osmanlı Türkçesini de Çağatayca yapmak istemekle suçlar. Yakup Kadri, benimsediği edebiyat anlayışı dolayısıyla ahenkli dilin kaybedileceği endişesini yaşamakta, Batı Türkçesine göre daha kaba ve işlenmemiş bir dil olarak gördüğü Doğu Türkçesini kendi sanat anlayışına uygun bulmamaktadır. "Efkâr ve Âdât" adlı makalesinde Doğu Türkçesini "vahşi" bulduğunu söyler. "Aynı makalede gerçeklere dayanmadığı hâlde buna bir tenkit daha eklenir. Türkçenin uzak lehçeleri en az Arapça ve Farsça kadar uzaktadırlar. Bunlardan kelime getirilmesi bozulmuş olduğu söylenen dili düzenlerken yeni karmaşa yaratacaktır." (Argunşah, 2011, s. 21-22).

Yakup Kadri'nin bu acımasız ve yersiz eleştirilerine *Genç Kalemler* dergisi yazarlarından Ömer Seyfettin "Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar" başlıklı makalesiyle cevap verir. İddia edilenlerin hiçbirisinin doğru olmadığını, Yeni Lisancıların böyle düşüncelerinin bulunmadığını ifade eder:

> "Karaosmanzade Yakup Kadri Bey biraz elini başına koysun. Dimağıyla düşünsün, sinirlerine kendi cevap versin.
>
> -Kelimeler anlatacakları fikirlere göre intihap edilir. Sırf eski Türklüğe ait bir iki manzumede yazılan "bodun", "millet"in yerine kaim olmayacaktır. Fakat eğer yine böyle eski Türklüğü hatırlatmak icap ederse şüphesiz pervasızca yazılır. Yeni Lisancılar hareketlerini ilme ve mantığa uyduruyorlar." (Ömer Seyfettin, 1912, 43).

Yakup Kadri'nin Yeni Lisan eleştirilerine ve özellikle Çağataycalaştırma endişelerine *Genç Kalemler* dergisinin yazarlarından M. Nermi de cevap verir. Arapça ve Farsça sözlüklerden daha önce duymadıkları ve bilmedikleri kelimeleri bularak Türkçede kullanan Yakup Kadri ve benzer şairlerin "rükûn" kelimesini kullanırken "bodun" kelimesini kaba bulmalarına şöyle itiraz eder:

> "…her eski lisan şairi *Ferheng-i Şuurî*'de, *Ahterî*'de, *Lügat-i Naci*'de en mehcur kelimelerin kulağından tutuyor, inlete inlete edebiyat sahasına getiriyor. Bunlar itiyadı hiç bozmuyorlar, değil mi? Mesela, "rencide-i rükûn" terkibi… "Rükûn" kelimesiyle "bodun" kelimesi arasında ne fark var? "Rükûn"un alınmasına müsaade eden bir şair "bir hikâyeci vicdanı", "bodun"un kullanılmasına niçin müsaade

> etmesin? Yoksa bizim zevkî miyarımız Yakup [Kadri] Bey midir, Fuat [Köprülü] Bey midir?" (M. Nermi, 1912, S. 234).

M. Nermi, Yakup Kadri'nin, "Biz Osmanlıyız, bizi Çağatay yapmak istiyorlar, biz Osmanlı kalacağız!" diye bağırdığını belirttikten sonra, "Biz de Osmanlıyız… Kimseye demedik ki Çağatay olsun. Ben Yakup Kadri Bey gibi kibar terbiyesi görmüş bir gencin Çağatay değil hatta Türk bile olmaya tenezzül etmeyeceğini pek iyi bilirim. Çünkü büyük Türk milletini, o da Boşo Efendi gibi, belki daha şiddetlice "hamakati alkışlayan, hamakate âşık ilh…" vasıflarıyla sıfatlandırdığını ifade eder. M. Nermi aynı aynı makalede Yeni Lisancılardan daha önce duymadığımız yeni şeyler de söyler. Yeni Lisancıların konuyla uygun düşmek şartıyla bazı unutulmuş kelimelerin kullanılmasını tavsiye ettiklerini, mesela Timur Han'ın Semenkant'ta topladığı şûra yerine unutulan "kurultay" kelimesinin kullanılmasında bir sakınca görmediğini ifade eder.

Ziya Gökalp'ın Eski Türkçe Kelimeleri

Ziya Gökalp, *Genç Kalemler* dergisine Yeni Lisan hareketinden önce katılmış, Tevfik Sedat imzasıyla 17 Şubat 1911 tarihinde yazmış olduğu "Turan" şiiri derginin birinci cildinin Mart 1911 tarihli 6. sayısında yayımlanmıştır. Daha sonra Genç Kalemler Tahrir Heyeti'nde yer almış ve çoğu imzasız Yeni Lisan makaleleri yazmış, bu hareketin çerçevesinin çizilmesi ve ilkelerinin belirlenmesine önemli katkıda bulunmuştur. Hatta kanaatimizce Yeni Lisan hareketinin arkasındaki güçlü kalem ve fikirler Ziya Gökalp'a aittir.

Yeni Lisan hareketine yön veren Gökalp, *Genç Kalemler* dergisinin 27 Ocak 1912 tarihli 14. sayısında "Altın Destan" (s. 40-47) başlıklı uzun bir şiir yazmış, bu şiirde Yeni Lisan hareketinin genel görüşlerine uymayan bir tavırla Eski ve Doğu Türkçesine ait birçok terim ve sözcüğü bu şiirde kullanmıştır. "Vatan Sesleri" üst başlığıyla verilen bu şiirin üstüne yayımcı tarafından şu cümleler eklenmiştir: "Aşağıda Türk ananelerini havi satırları bugün Asya'nın sakin ve nihayetsiz çöllerinde dolaşan tahrir heyetimizden Gökalp Bey orada, o ana yurdunda yazarak göndermiştir." Gök Alp imzası taşıyan bu şiir 16 Ocak 1912 tarihinde İran'ın Kazvin şehrinde yazılmıştır. Başlığının altında Bismarck'tan alınan "Türkler Asya'nın centilmenleridir." vecizesine yer verilmiş, eser "Genç Kalemler ve Türk Yurdu muharrirlerine" ithaf edilmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, şiirin özelliği 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkçesinde kullanılmayan birçok Eski ve Doğu Türkçesi kökenli kelimeye yer vermesidir. Yazar şiirini tamamladıktan sonra, "Altın Destan'da birçok ana lügatleri var ki bugün bizce tamamen meçhuldür; izah zımnında şu satırları yazıyorum" cümlesiyle kırk kadar terim ve sözcüğü açıklamıştır (s. 44-47). Bu listede *çit*, *yağı*, *yad*, *Ugan*, *us*, *Kırgız, Kazak, Sart, Şaman, tigin, ulus, bodun, yasa, Uygur, uysal, alp, Turan, Yüce Türk Tanrısı, yalavaç, dilmaç, Altın Destan, beş ulus, kırklar, öç, erenler yolu, kurultay, Tanrı Dağı, Altın Dağ, kımız, ayağ, Oğuz Han Bayramı, Hıtay* gibi terim ve sözcükler yer almıştır. Bazılarının açıklaması uzun birer paragraf boyutundadır. Bugün Türkçemizde yaygın olarak kullandığımız *ulus, us, yasa, uysal, alp, Turan, öç, kımız* gibi kelimeler o dönem halkına yabancı olduğu için Gökalp tarafından açıklama ihtiyacı duyulmuştur.

Yeni Lisan hareketi Türkçenin bilinen kelimeleri yerine Eski Türkçeden, Çağataycadan, başka lehçelerden kelime alınmasına kesinlikle karşı iken Gökalp'ın bunları kullanmış olması hareket içerisinde rahatsızlık yaratmış, Ali Canip hatıralarında Gökalp'ın buna benzer bir şiirini derginin yayım ilkelerine aykırı bulunduğu gerekçesiyle yayımlamadığını, Gökalp'ın da şiirinin arkasına düşmediğini, niçin yayımlanmadığını dahi sormadığını anlatır:

> "…Ziya'nın mehcur Türkçe kelimeleriyle kaleme almış olduğu Altın Destan ünvanlı bir manzumesi İstanbul'da itirazlara sebep olmuştu; ben ve Ömer Seyfettin de bu tarzda bir yazı diline muarızdık. Ziya'nın bu tarzda ikinci bir manzumesini neşretmedim. Hiçbir şey demedi." (Yöntem, 1929, s. 282).

Dilde tasfiyeci olmadıklarını iddia eden Yeni Lisancıların bu kelimeleri kullanmış olması harekete karşı çıkan yazarlar tarafından çeşitli eleştirilere sebep olmuştur. Bu eleştirilere gerekli cevaplar da yine *Genç Kalemler* dergisinde verilmiştir. Derginin 21. sayısında (29 Mayıs 1912) Genç Kalemler Tahrir Heyeti imzasıyla, Fuat Köprülü'nün *Servet-i Fünun*'daki yazılarına cevap veren "Yeni Lisan ve Muarızlarından Bir Numune" başlıklı yazıda konu Gökalp'ın destanlarında kullandığı dilin eleştirisine gelmiştir. Köprülü'nün eleştirilerine cevap olarak, Yeni Lisan hareketinin *keder* kelimesini *kaygu*, *tasa* ve *gussa*'ya tercih ettiği, kelimelerin milletin bir kısmını değil bütün bir milleti ilgilendirmesi gerektiği, *kaygu*'nun taşra halkını, *tasa*'nın kadınları, *gussa*'nın ise eski adamları hatırlattığı belirtilir. Yeni Lisan'ı yüz milyonluk koca bir Türk neslinin gelecek dili olarak düşündükleri için Köprülü'nün makul ve mantıklı bulduğu tasfiyecilerden ayrıldıklarını, bir avam dili meydana getirmeye çalışmadıkları anlatılır. Hatta "tahrir heyeti" yerine kullanılacak "yazı heyeti"nin bütün bir kavmin değil, bir grubun dilini ifade edeceği için Yeni Lisan'ca kabul görmediğini, bu sebeple "numara" karşılığında "sayı" sözünün de tercih edilmediği söylenir. Yazıda, Gökalp'ın eski kelimeleri kullanmasıyla ilgili şu savunmayı yapılır:

> "Sırf bundan mütevellittir ki yeni veya eski lisanlardan hiçbirine misal olarak yazılmayan Gökalp'ın destanları eski Türk lafızlarıyla doludur. O büyük ve muhterem refikimiz bu kelimeleri ihya için değil, o muhteşem maziyi ihtar [hatırlatmak] için yazmıştır." (Genç Kalemler Tahrir Heyeti, 1912, s. 205)

Gökalp'ın yazdığını düşündüğümüz imla konusunun ele alındığı "Osmanlı İmlasının Tarihi -2-" başlıklı imzasız seri yazının ikincisinde Çağataycadan Farsça aracılığıyla dilimize geçen *"otağ, sancak, tuğ, yay, baba, atabek, aka, yarlıg, yasa, han"* kelimelerinin asli imlalarını koruyarak med harfleriyle yazıldığı belirtilmiştir (Genç Kalemler Tahrir Heyeti, 1912, s. 180). Ziya Gökalp'ın 1916'da yazdığı "Lisan" şiirindeki "eski köke tapmayız" cümlesinden artık eski veya Doğu Türkçesine has kelime kullanma fikrinden vazgeçtiğini anlıyoruz. *Genç Kalemler* dergisinin bu tavrı Eski ve Doğu Türkçesinin önüne set çekmiş ve hareket içerisinde bir daha gündeme gelmemiştir.

Bu tartışmalar bir süre daha devam etmiş, Yeni Lisan hareketinin başarılı olmasıyla son bulmuştur. 1933 yılında başlayan dil devrimiyle Türkiye Türkçesine kazandırılan çağdaş lehçelere ve Eski Türkçeye ait kelime ve ekler başka bir çalışmanın konusu olduğu için kapsam dışı bırakılmıştır.

KAYNAKÇA

ALİ CANİP-ZİYA GÖKALP (1911). "Yeni Lisan". *Genç Kalemler.* II/2: 25-29.

ARGUNŞAH, H. (2011). "Ömer Seyfettin ve Yakup Kadri'nin Yeni Lisan Tartışmaları". *Türk Dili*. 715: 19-27.

ARGUNŞAH, H. (2021). "Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar", *Ömer Seyfettin, Makaleler.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

ARGUNŞAH, M. (1986). *Şükrî'nin Selim-nâmesi ve Eserdeki Doğu Türkçesi Unsurları.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ARGUNŞAH, M. (1997). *Şükrî-i Bitlisî Selîm-nâme.* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

ARGUNŞAH, M. (2024). "Türk Derneği ve Dil Görüşleri". *Sadettin Bayrak Hatıra Kitabı.* (edit. Hayati Develi – Ömür Ceylan – Yakup Türkdil). İstanbul: Kesit Yayınları, 89-111.

ÇETİNDAĞ, Y. (2006). *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

DEVELİ, H. (1911). "Yeni Lisan Hareketi Yeni mi?". *Türk Dili*. 715: 51-58.

GENÇ KALEMLER TAHRİR HEYETİ (1911). *Yeni Lisan ve Bir İstimzaç.* Selanik: Mithatpaşa Sanayi Matbaası.

GENÇ KALEMLER TAHRİR HEYETİ (1911). "Yeni Lisan'ın Güzelliği". *Genç Kalemler.* II/5: 81-86.

GENÇ KALEMLER TAHRİR HEYETİ (1911). "Osmanlı İmlasının Tarihi -2-". II/11: 178-180.

GENÇ KALEMLER TAHRİR HEYETİ (1912). "Yeni Lisan ve Muarızlarından Bir Numune". *Genç Kalemler*, III/21: 202-207.

GÖK ALP (1912). "Altun Destan". *Genç Kalemler.* III/14: 40-47.

HAMDULLAH SUPHİ (1911). "Yeni Lisan" [soruşturma cevabı]. *Genç Kalemler.* II/12: 194-196.

ISPARTALI HAKKI (1909). "Türkçenin Sadeleştirilmesi". *Türk Derneği.* 4: 130-136.

KUSHNER, D. (2009). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908.* İstanbul: Kesit Yayınları.

MEHMET AKİF (1910). "Hasbihal". *Sırat-ı Müstakim.* IV/92.

M. NERMİ (1912). "Yeni Lisan İstilası Karşısında". *Genç Kalemler.* III/22: 226-251.

NECİP ÂSIM (1900). "Dilimize Hizmet". *İkdam.* 2331: 23 Aralık 1900.

ÖKSÜZ, Y. Z. (1995). *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖMER SEYFETTİN (1912). "Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar". *Genç Kalemler.* IV/24-25: 39-50. (hzl. Hülya Argunşah (2021). *Ömer Seyfettin Makaleler.* İstanbul: Dergâh Yayınları, 272-285)

ÖMER SEYFETTİN (1914). "Türkçeye Kimler 'Osmanlıca' Der?". Türk Sözü. 7/49-50. (hzl. Hülya Argunşah (2021). *Ömer Seyfettin Makaleler.* İstanbul: Dergâh Yayınları, 357-359)

ÖMER SEYFETTİN (1919). "Tasfiyecilik Başka…". *İfham (Haftalık Edebî İlave).* 8/113-114. (hzl. Hülya Argunşah (2021). *Ömer Seyfettin Makaleler.* İstanbul: Dergâh Yayınları, 929-931)

RAİF NECDET (1911). "Yeni Lisan" [soruşturma cevabı]. *Genç Kalemler.* III/15: 49-52.

Ş. SAMİ (1881a). "Şarkta Şiir ve Şuara -3-". *Hafta*. I/7: 104-109.

Ş. SAMİ (1881b). Lisân-ı Türkî (Osmanî)". *Hafta*. I/12: 177-181.

Ş. SAMİ (1898). "İzah-ı Meram". *Sabah.* 3160: 3.

Ş. SAMİ (1898). "Yine Lisan ve İmlamız". *Sabah.* 3202:3.

Ş. SAMİ (2010). *Kamus-ı Türkî*. [hzl. Paşa Yavuzarslan], Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞEHABEDDİN SÜLEYMAN (1911). "Yeni Lisan" [soruşturma cevabı]. *Genç Kalemler.* III/13: 1-2.

ŞEN, M. (2014). "Tanzimat Aydınlarının "Çağatay Türkçesi"ne Bakışı ve Şemseddîn Sâmî'nin Tesiri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. IX/9: 81-102.

TARLAN, A. N. (1942). *Ali Şir Nevayi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

TOPALOĞLU, Y. (2012). *Şemsettin Sami, Süreli Yayınlarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları (İnceleme-Metin).* İstanbul: Ötüken Yayınları.

YAKUP KADRİ (1912). "Netayic". *Rübab.* 14: 143-149.

YÖNTEM, A. C. (1929). "Ömer Seyfettin İçin". *Hayat.* 119: 282-284.

ZİYA GÖKALP (1976). *Türkçülüğün Esasları.* (hzl. Mehmet Kaplan). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

XV YUZYILLIKDA BITILGAN UYG‘UR YOZUVLI HUJJATLARNING O‘QILISHI BILAN BOG‘LIQ YANGI TALQINLAR VA MULOHAZALAR

Qudratulla OMONOV*

Annotatsiya

Jahon fanida temuriylar davriga tegishli hujjatlarning nashr va tadqiq ishlari qariyib bir asrdan ortiq vaqt moboynida amalga oshirilib kelmoqda. Ushbu nashrlar o‘z davri uchun katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Maqolada dunyo turkologiyasining keyingi yillardagi yuksaluvi va erishgan yutuqlari, yozma yodgorliklarni o‘rganish borasida zamonaviy sharqshunoslik erishgan natijalarni qo‘llagan holda o‘rta asrlardan bizga qadar yetib kelgan rasmiy matnlarning o‘qilishi va talqini bilan bog‘liq yangi nashrlarni amalga oshirish zarurati haqida so‘z boradi. Xususan, temuriylarning boshkentlaridan biri Hirotda bitilgan Shohruh nomidan 1422 yilda berilgan uyg‘ur yozuvidagi hujjatning o‘qilishi va mazmunini bo‘yicha olib borilayotgan izlanishlar hamda Zahiriddin Boburning otasi Umarshayxning 1469 yili marg‘ilonlik Mir Sayid Ahmad nomiga Andijonda bitilgan suyurg‘ol hujjatining talqini bilan bog‘liq kuzatuvlar maqoladan o‘rin olgan.

Kalit So‘zlar: Hujjatchilik, Temuriylar, Shohruh Mirzo, J. Deni, Toyun, Aux moines (bouddigues), Umarshayx, Hujjat o‘qilishi, Talqin

NEW COMMENTS AND THOUGHTS ON THE READING OF DOCUMENTS IN UYGHUR LETTERS WRITTEN IN THE 15TH CENTURY

Abstract

In world science, the publication and research of documents related to the Timurid era has been carried out for more than a century. These publications were of great scientific importance for their time. The article discusses the rise and achievements of world Turkology in recent years, the need to carry out new publications related to the reading and interpretation of official texts that have come down to us from the Middle Ages, using the results achieved by modern orientalism in the study of written monuments. In particular, the article includes research on the reading and content of the document in Uyghur script issued in 1422 in the name of Shahrukh, written in Herat, one of the Timurid bastions, and observations related to the interpretation of the Suyurgol document issued in 1469 in the name of Mir Sayid Ahmad of Margilan in Andijan.

Key Words: Documentation, Timurids, Shahrukh Mirzo, J. Deni, wedding, Aux moines (bouddigues), Umarshaikh, document reading, interpretation

O‘zbek xalqi tarixida hujjatchilik bilan bog‘liq an’analarning ildizlari uzoq o‘tmishga ega. Bu teran ildizlar davlatchiligimiz tarixi bilan uzviy bog‘liq. Ayniqsa, Turonning sultoni Temurbek va uning avlodlari - temuriylar zamonidan qolgan yozma obidalarning salmoqli bo‘lagi rasmiy hujjatlardan iborat.

Ushbu hujjatlar Temuriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tarixini o‘rganishda, o‘sha kezlardagi jamiyatdagi etno lingvistik vaziyatni yoritishda va turkiy tilning ish

* Prof. Dr.; Tashkent State University of Oriental Studies; UZBEKISTAN; ORCID: 0000-0001-5562-8493 qudratomonov@gmail.com

yuritishdagi mavqeini belgilashda eng ishonchli, birlamchi manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun, mazkur hujjatlar topilishi bilanoq dunyoning yetuk sharqshunos va turkshunoslarining doimiy e’tiborida bo‘lib kelgan.

Jahon fanida temuriylar davriga tegishli hujjatlarning nashr va tadqiq ishlari qariyib bir asrdan ortiq vaqt moboynida amalga oshirilib kelmoqda. Ushbu nashrlar o‘z davri uchun katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Biroq dunyo turkologiyasining keyingi yillardagi yuksaluvi va erishgan yutuqlari o‘tmish salaflarimiz amalga oshirgan nashrlarni qayta tadqiq etish zarurati borligini ko‘rsatmoqda.

Shu o‘rinda, temuriylar davridan bizga qadar yetib kelgan rasmiy matnlardan biri Sohibqiron Temurbekning o‘g‘li Shohruh Mirzoga tegishli hujjatdir. Ana shu hujjat boshlanmasidagi bir birlikning o‘qilishi va talqini masalasiga to‘xtalsak.

Shohruh Mirzo nomidan berilgan rasmiy yozma suyurg‘ol hujjati hisoblanadi. Hujjat 1422 yilda turkcha xatda bitilgan. Uni 1947 yili mashhur fransuz tilshunosi Emil Benvenist Afg‘onistonga uyushtirgan ilmiy safari chog‘ida qo‘lga kiritadi (Deny 1957, s. 253). Ushbu hujjatni E. Benevistga bergan kishi Maymana - Shimoliy Afg‘onistondagi eski uyini buzayotgan vaqtida topib olgan ko‘zadan chiqqanini aytgan. O‘tgan asrning dovruqli turkshunosi J. Deni mazkur hujjatni faksimili va fransuzcha tarjimasini 1957 yili Parijda Jurnal Aziatikda e’lon qildi (Deny 1957, s. 253–266).

J. Deni hujjat tili va uslubi xususida quyidagi fikrni bildirgan: “Bizning hujjatimiz qisqaroq, chunki u ancha sodda va dabdabali uslubga ega emas. Til ham grammatik nuqtai nazardan unchalik to‘g‘ri emas” (Deny 1957, s. 254). Olimning ushbu mulohazalariga asoslanadigan bo‘lsak turkshunos hujjat matni va talqiniga chuqur kira olmagani hamda rasmiy yozmaning ayrim o‘rinlarining o‘qilishi va talqiniga to‘liq ishonch hosil etmaganiga shohid bo‘lamiz.

Xususan, Temuriylar salatanatining boshkentlaridan biri Hirotda bitilgan Shohruh nomidan berilgan yozmaning o‘qilishi va mazmunini birinchi bo‘lib J.Deni fanga olib kirgan va birinchi bor o‘qilishi o‘z davri uchun katta kashfiyot bo‘lgan. Lekin o‘qilishi va mazmunda ayrim xatolar ketgan. Masalan, olim hujjat boshlamasidagi murojaatni *toyunlarğa* ko‘rinishida o‘qib, fransuzchada *Aux moines (bouddigues)* (buddaviy rohiblarga) deya talqin etadi hamda muslmon bo‘lmagan rohiblar, asosan, buddaviy rohiblarga nisbatan ishlatiladi tarzida izohladi. Ayni o‘rinda turkshunosning o‘zi ham jumlani shu tarzda o‘qilishi to‘g‘ri ekanligiga shubha qiladi hamda buni quydagicha izohlaydi: “Hujjatni o‘qish davomida savol tug‘iladi: – Bu shubhasiz, Buddaviy idodatxona bilan bog‘liq. Bu ajablanarli emas va biz buni bilamiz. Turkiston va Xurosonda buddizm keng tarqalgan edi (qarang: Bartold, Turkiston mo‘g‘ullar istilosidan oldin). Lekin qanday qilib hujjatni oluvchi musulmon ismi Ismoil nomi bilan ataladi? Bu yangicha murojaatmi? Lekin musulmonning boshqa dinni qabul qilishini dindan chiqish, deb hisoblash kerak emasmi?”

J.Denining matnni o‘qishi va talqini boshqa olimlarni ham chalg‘itib qo‘ydi. Chunonchi, tarixchi A. Grigorev rasmiy matnning boshlamasi to‘g‘risida fikr bildirib: «Shohruh bitigi «budda rohiblariga» qaratilgan. Biroq matn mazmunidan hujjatda berilayotgan imtiyozlar budda rohibiga emas, musulmon ruhoniysiga berilganligi ayon bo‘ladi. Shuning uchun o‘sha kezlarda «to‘yun» atamasi buddaviy ruhoniylardan tashqari, boshqa dinga e’tiqod etuvchi kishilarga nisbatan ham qo‘llanilgan bo‘lishi mumkin», – deb yozgan edi (Григорьев 1978, s. 84). Asl matnga e’tibor qilinsa, bu so‘zning budda rohiblariga

umuman bog‘liqligi yo‘q: u *toyunlarğa* emas, *divānlarğa* deb o‘qiladi. Bu so‘z matn boshlamasining adresati bo‘lib, Shohruh Mirzoning murojaatini anglatadi. Matnni ana shunday o‘qilganda, unga munosabat ham o‘zgaradi, ya’ni davlatning kirim-chiqim, savdo-sotiq, soliq yig‘ish ishlarini olib boruvchi va nazorat qiluvchi mahkamalarga murojaat qiliningan bo‘ladi. Shunda rasmiy matnning maqsadi ham oydinlashadi. Aslida temuriylar davri hujjatlarida devonlarga murojaat qilish hujjat bitishning muhim qolipi hisoblanadi. Xususan, Zahiriddin Boburning otasi Umarshayxning 1469 yili Marg‘ilon buzruglaridan Mir Sayid Ahmad nomiga Andijonda bitilgan suyurg‘ol hujjatida ham murojaat Marg‘ilon tumanining barcha soliq yig‘ish ishlarini olib boruvchi amaldorlari va vakolatli shaxslariga murojaat qilingan: *Divānlarğa barča Marğïnan orčïnïŋ tušumal amaldār sāhib jamlarïğa.* – «Devonlarga. Barcha Marg‘ilon tumanining vakolatli shaxs, soliq yig‘uvchiyu sohibi jamlariga».

Endi yuqorida qayd etganimiz Umarshayx hujjati talqini bilan bog‘liq bir mulohaza. Hujjatini P. Melioranskiy faksimili, transkripsiyasi, rus tiliga tarjimasi va so‘zligi bilan 1904 yilda nashr etgan (Мелиоранский 1906, s. 01-012). U o‘z tadqiqotida ayrim so‘zlar o‘qilishi va talqinidan ko‘ngli to‘lmaganini qayd etgan. Shuning uchun: "tak chto slova tri i teper ostayutsya, po moemu ubejdeniyu, somnitelnimi (Mening ishonchimga ko‘ra, hali ham 3 ta so‘zning o‘qilishi shubhali bo‘lib qolmoqda)" deb yozgan edi.

Xususan, rasmiy matndagi 4 satrdagi “sohib jam” atamasini "nachalnik pochtovix stansiy" deb o‘giradi. Bu atama Alisher Navoiy asarlarida "vaqf, yer-mulk, hosil va daromadlarni to‘plovchi" manosida qo‘llanilgan. Agar so‘zning shu shaklda talqin etilsa hujjat mazmuniga to‘g‘ri keladi.

Ushbu mulohazalar temuriylar davridagi ikkita hujjatning birgina nuqtasi bilan bog‘liq fikrlar edi. Buning singari o‘qilishi va so‘zning talqini bilan bog‘liq mulohazalarni boshqa hujjatlar misolida ham aytish mumkin bo‘ladi.

Umuman, temuriylar davrida yaratilgan rasmiy matnlarni va yozma yodgorliklarni zamonaviy sharqshunoslik fani erishgan bugungi natijalar asosida yangi nashrlari, talqinlari va tadqiqotlarni amalga oshirish vaqti keldi deyishga asos bor.

KAYNAKÇA

DENY, J. (1957). *“*Un Soyurgal du Timouride Sahruh en ecriture Ouigoure.” *Journal Asiatique*. Tome CCXLV. Paris. P. 253–266.

ГРИГОРЬЕВ, А.П. (1978) *Монгольская дипломатика XIII–XV вв. Ленинград*.

МЕЛИОРАНСКИЙ П. (1906). “Документ уйгурского письма Султана Омар-Шейха”. *ЗВОРАО*. Т. XVI, СПб., С. 01–012.

ERKEN DÖNEM TÜRKÇE PEYGAMBER KISSALARINDA TÜRKLER

Serkan ŞEN*

Özet

Din, tarihin başlangıcından beri insanoğlunun kendini ve içinde yaşadığı dünyayı anlamlandırmasına vesile olmuştur. Dinlerin birer anlam kaynağı hâline gelmeleri, dinî kitapların yanında rol modeller olan peygamberlerin hayatlarını da önemli kılmıştır. Bu bağlamda, peygamberlerin ve din ulularının hayatları hakkında derinlemesine bilgiler sunan "*kısasü'l-enbiya*" ya da "*kısas-ı enbiya*"lar önem arz etmektedir. Peygamber kıssalarının incelendiği bu çalışmada, biri Doğu Türkçesi metni olmak üzere, beş adet telif ve üç adet tercüme metin taranacak, söz konusu metinlerdeki Türklere dair malumatlar bir araya getirilecektir. Türklerle ilgili bahislerin kronolojik olarak; Hz. Nuh Kıssası'ndaki Türk'ün Yafes soyu meselesi, Hz. İbrahim Kıssası'nda Türkçenin oluşumu, Hz. Musa Kıssası'ndaki Hz. Muhammed'in Türklere yolladığı mektup, Hendek Gazası'nda Türkistan'ın fetih müjdesi, vefatı öncesi Hz. Muhammed'in mucizeleri sıralanırken pişmiş oğlağın Türkçe konuşması hadiseleri olduğu belirtilecektir. Sonuç olarak Türklerle ilgili en geniş bilginin yer aldığı Rabgūzî'nin eserinde millî olumlamanın yoğun olduğu, bunun yanında Türkleri olumsuzlayan anlatıların da mevcudiyeti, insanlığın Nuh'tan türeyişiyle ilgili anlatılarda onun torunları ve kızlarıyla ilgili adlandırmalar ve bunlardan türeyen kavim adları değişkenlik gösterse de Türklerin ağırlıklı olarak Yafes soyuna dayandırıldığı, İslam'ın ana kaynaklarında geçmeyen türeyiş anlatısının Tevrat'tan uyarlandığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Peygamber Kıssaları, Türkler, Kısasü'l-Enbiyalarda Türkler.

TURKS IN EARLY TURKISH PROPHET STORIES

Abstract

Since the beginning of history, religion has helped human beings make sense of themselves and the world they live in. The fact that religions have become a source of meaning has made the lives of the prophets, who are role models, important in addition to religious books. In this context, "kısasü'l-enbiya" or "kısas-ı enbiya", which provide in-depth information about the lives of prophets and important people of religion, are of importance. In this study examining the stories of the prophets, five copyrighted and three translated texts, one of which is in Eastern Turkish, will be examined and information about the Turks in these texts will be brought together. It will be said that the issues related to the Turks can be listed chronologically as events the issue of the Turk's Japheth lineage in the Story of Prophet Noah, the Formation of Turkish in the Story of Prophet Abraham, the letter sent by Prophet Muhammad to the Turks in the Story of Prophet Moses, good news of the conquest of Turkestan in the Battle of the Trench, The cooked goat speaking in Turkish while listing the miracles of the Prophet Muhammad before his death. In conclusion, the following will be said: The most extensive information about the Turks is in Rabgūzī's work, and the value of the Turks is emphasized in this work. In addition, there are narratives that do not exalt the value of the Turks very much. In the narratives that tell that humanity originated from Noah, the names of Noah's grandchildren and daughters and the clan names derived from them differ. It is thought that the Turks are mainly based on the lineage of Japheth. The lineage narrative, which is not included in the main sources of Islam, is thought to be adapted from the Torah.

Key Words: Prophet Stories, Turks, Turks in Kısasü'l-Enbiya

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN, 0009-0004-5986-0483; serkansen55@hotmail.com

Tarihin şekillenmesinde olduğu gibi anlaşılmasında da dinî mensubiyetler son derece belirleyici bir rol oynar. İnsanoğlunun yaşadığı dünyayı manalandırmasında ilk başvuru kaynağı çağlar boyu din olmuştur. Bu doğrultuda Türkçenin erken dönem metinlerine yansıyan tarih algısı İslamiyet öncesi ve sonrası dönemlere göre farklılık arz eder. Köktürk Yazıtlarında *üze kök tengri asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oglı kılınmış kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olurmış* (KT D 1, BK D 2) (Ercilasun, 2014, s. 508, 556) "Yukarda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumın Kağan, İstemi Kağan hükümdar olmuş" sözleriyle evrenin yaradılışının ardından Bumın ve İstemi Kağan'la başlayan bir millî tarihe işaret edilir. Müslüman olan Türklerse İslam kaynaklarında ikinci Âdem olarak nitelendirilebilen Hz. Nuh'la başlayan bir türeyişi benimsemişlerdir. Bu konuda Türkçe kaleme alınmış ilk bilgileri bizlere sunan DLT'ye göre Türkler, Nuh peygamberin oğlu Yâfes'in Türk adındaki oğlundan türemişlerdir (Ercilasun, 2014, 10, 151). Dolayısıyla İslami çevredeki tarih görüşümüzün erken dönemleri, peygamberler tarihi etrafında biçimlenmiştir desek çok da ileri gitmiş olmayız.

Kutsal kitaplarla genel çerçevesi çizilen konuların, müminlere yaşanmışlıklarla somutlaştırılıp aktarımında başlıca rol modeller kuşku yok ki peygamberlerdir. Bu anlayışla ilahî dinler Hz. Âdem'den itibaren kendi elçilerine dek gelen peygamberlerin hayat öykülerini ayrıca önemsemişlerdir. İslamiyet'in "resul" ve "nebi" şeklinde nitelendirdiği Tanrı elçilerine ilişkin malumatın ana kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'da zikredilen peygamberler, başlarından geçenler yanında hayatlarından çıkarılacak derslerle anılırlar. İnanç kültürü bağlamında peygamberlerin ve din ulularının hayatları hakkında derinlemesine bilgiler sunan metinlere ise "*kısasü'l-enbiya*" ya da "*kısas-ı enbiya*" adı verilmektedir. Bu türden eserlerde evrenin ve insanın yaradılışından başlayarak pek çok konu peygamber hayatları odağında dinî hikmetlerle açıklanır. Açıklamalarda nas ile yorumun iç içe geçmesi söz konusudur. Müellif veya mütercimler yetiştikleri kültürel ortamın, kendilerinden önceki rivayetlerin, bilgi birikimlerinin ya da hayal güçlerinin etkisiyle farklı anlatım biçimlerini benimseyebilirler. Peygamber kıssalarının sözlü gelenek zemininde ortaya çıkışı onlara menkıbevi bir üslup katabilmiştir. Dolayısıyla erken dönem kısasü'l-enbiyalarda / kısas-ı enbiyalarda "*kıssa*" teriminin lügat manasına uygun olarak gerçek ve kurmaca yan yanadır.

Türkler, Müslüman olduktan sonra başta kutsal kitapları olmak üzere İslami kaynakları, kendi dillerine aktarmışlardır. Bu doğrultuda Müslüman Türklerin, din kültürünü kitlelere aktarmak üzere kaleme aldıkları eserler arasında peygamber kıssaları önemli bir yere sahiptir. Öyle ki dinî bilgilendirme maksadıyla Türkçeye kazandırılan kitaplar arasında Kur'an'dan sonra ilk sırayı bu türden metinler almaktadır. Erken dönem peygamber kıssalarının dikkat çeken yönlerinden birisi de Yahudilik ile Hristiyanlıktan İslam kaynaklarına geçtiği kabul edilip İsrailiyat adı verilen bilgilerle desteklenmeleridir. Peygamberlerin hayatlarına dair öncü nakilleri sunan Arapça kaynakların yazarları Kâ'b el-Ahbâr (öl. 652), Vehb bin Münebbih (öl. 732) gibi isimlerin Yahudilikle irtibatları, edindikleri tarih birikimini İslam'a uyarlamalarında etkili olmuştur. Gelinen noktada, ilk İslam tarihçilerinin Kur'an ve hadisle çelişmeyen konularda İsrailiyat'a dair verileri göz ardı etmediklerini özellikle belirtmek gerekir (Ata, 2011, s. 85-86). Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-zünûn* adlı eserine göre ilk *kısasü'l-enbiya* / *kısas-ı enbiya* yazarı Vehb bin Münebbih'tir. Onu, Kisâ'î ve yaklaşık bir asır sonra da Sa'lebî takip eder. Farsça olarak kaleme alınan ilk metin ise Nişâbûrî'ye aittir (Şahin, 2022, s. 495).

Türkçe ilk kısasü'l-enbiya, Doğu Türkçesiyle Nasırüddin bin Burhanüddin Rabgūzî tarafından Harezm sahasında yazılmıştır. Bir Oğuz Türk'ü olan Rabgūzî, eserini 1310 yılında tamamlayarak İslamiyet'i sonradan kabul etmiş Moğol asıllı Türk prensi Tok Buga'ya sunmuştur. Bazı araştırmacılar Rabgūzî'nin *Kısasü'l-enbiyâ*'sı için Arapçadan Farsçaya yapılmış bir tercümenin Türkçeye uyarlaması değerlendirmesinde bulunsalar da yaptığımız karşılaştırmalar müellifin bir tek kaynaktan beslenmediğini ortaya koymaktadır. Nitekim ilim erbabı olup kadılık makamına layık görülen Rabgūzî, eserinin başında, özel ilgisi nedeniyle pek

çok peygamber kıssasını inceleyip onlardaki eksik ve uygun yönleri tetkik ettikten sonra kitabını kaleme aldığını belirtmiştir[1]. Kanaatimizce onun eserinin özgün yapısı telif olarak nitelendirilebilecek ölçektedir.

Rabgūzî'nin Doğu Türkçesiyle kaleme aldığı kısasü'l-enbiya yanında Anadolu'yu yurt tutan Oğuzlar da Batı Türkçesiyle peygamber kıssaları kaleme almışlardır. 14. yüzyılın başlarından itibaren beylikler çağı Türkçesiyle yazılmaya başlanan bu eserler[2] (Yılmaz vd., 2013, s.13; Cemiloğlu, 2000, s. XIX.) dört farklı kaynağa dayanır. Bunlardan ikisi Arapçadan, bir tanesi ise Farsçadan çevrilmiş olup tercüme niteliğindedir. Müellifi, müstensihi ve mütercimi bilinmeyen ve dördüncü grupta değerlendirebileceğimiz metinlerden[3] önemli bir kısmının değişik kaynakların Türk bakış açısıyla yorumlanıp harmanlanması sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Arapçadan tercüme edilen kısas-ı enbiyalar Kisâ'î ve Saʿlebî'ye; Farsçadan tercüme edileni ise Nisâbûrî'ye dayanır. Arapçadan tercüme edilen kısas-ı enbiyaların en belirgin özelliği asıllarına uygun şekilde Hz. Muhammed bahsine geçmeden sonlanmalarıdır. Nisâbûrî'ye ait Farsça metin ise Hz. Muhammed ve sonrasındaki kıssaları içermekte olup Türkçeye çevirisi Saʿlebî tercümelerine göre daha geç dönem dil özellikleri sergiler. Eski Oğuz Türkçesi dönemine ait peygamber kıssalarının telif olarak nitelendirilmesinde Hz. Muhammed'in hayatı ve sonraki gelişmelere değinip değinmemeleri yanında Nisâbûrî tercümesine göre özgünlükleri belirleyicidir. Bu doğrultuda hem özgünlükleri hem de Arapça ve Farsça metinlerde bulunmayan konu başlıklarını içermeleri, Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmış peygamber kıssalarının bir kısmının farklı kaynaklardan yararlanılarak oluşturulduğunu düşündürmektedir. Bu yönüyle tercüme veya uyarlama nitelemesinin dışında, telif çerçevede değerlendirilebilirler. Gelinen noktada, Hz. Muhammed'in hayatının önemli bir kısmını kapsayan ve İsmet Cemiloğlu'nun "*14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*" başlıklı çalışmasında yayımladığı Bursa Kurşunluoğlu Kütüphanesi 141 (BK 141) numarada kayıtlı yazmayı hacim ve içerik bakımından telif olarak kabul edebiliriz. Hüseyin Kaba, *Kısas-ı Enbiya İnceleme-Edisyon Kritikli Metin-Dizin-Tıpkıbasım* başlıklı doktora tezinde (Kaba, 2021) Bursa 141 ile "Ankara Nüshası" şeklinde adlandırdığı nüshayı karşılaştırmalı olarak yayımlamıştır. Ancak Kaba'nın tenkitli metnine esas olan Ankara nüshasında dünyanın yaratılışından Hz. İbrahim kıssasının ortalarına kadarki gelişmeleri kapsayan baştan elli varak bulunmamaktadır. Yazmanın son kısmı da B 141'e göre eksiklik göstermektedir (Kaba, 2021, s. 23). Yazma Eserler Kurumu Veri Tabanı üzerinde "Kısas-ı Enbiyâ" başlığı altında yaptığımız taramada Ankara nüshası dışında BK 141 ile aynı aileye mensup başka yazmalara da ulaşılmıştır. Tarama sürecinde temel ölçütümüz yazmaların kâğıt, yazı, dil ve üslup özellikleri yanında Hz. Muhammed ve dört halife dönemini içerip içermemesi olmuştur. Nihayetinde BK 141 ile aynı kaynaktan gelen şu yazmalar tespit edilmiştir: Bursa İnebey Kütüphanesi'ndeki

[1] *tarih yiti yüz tokuzda it yılınıŋ evvelinde kasıd* ***(14)*** *yetildi kim peygamberler kıssalarıga gayet ragbetimiz bar. Tegme yirde ol kitabet taplur amma* ***(15)*** *bazısı müstakim ve bazısı na-müstakim, bir ançası mükerrer, bir ançası muteber, birevlerinin sözleri* ***(16)*** *kesük, birevlerinin maksudları öksük. İmdi seniŋ deheniŋdin çıkan kalemüŋdin* ***(17)*** *akgan kitab ma seniŋ, ibaret ma seniŋ bolup birge Kısasü'l-Enbiya bolsa* ***(18)*** *okugluka kereklig, okumakka yaraglıg bolgay erdi tip iltimas ma yarlıg işaret* ***(19)*** *boldı erse egerçi özümüzni ol işke layık, ol amelge muvafık ermesin erken* ***(20)*** *özini agırlap nefsin saklamış bolup bu agır işke yüz evürdük.* (Ata, 1997, s. 2v 13-21 [5].)
Bkz. Ata, A. (1997). *Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabġûzî, kısasü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları), I giriş-metin-tıpkıbasım.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

[2] Yılmaz, E., Demir, N. ve Küçük, M. (2013). *kısas-ı enbiya.* Türk Dil Kurumu Yayınları.
Cemiloğlu, İ. (2000). *14. yüzyıla ait bir kısas-ı enbiyâ nüshası üzerine sentaks incelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

[3] Budu, M. (2020). Türkçe kısasü'l-enbiyâ tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefi'l-Müzekkir En-Nisâbûrî'nin kısasü'l-enbiyâ'sının Türkçe tercümesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60(1), 71-95. https://doi.org/10.26650/TUDED2020-0012

Kıssa-i Hazret-i Muhammed başlıklı[4] 921 (Bİ 921), Millî Kütüphane'deki B 492 (MK B 492), A 5720 (MK A 5720), Beyazıt Kütüphanesi'ndeki B5098 (B B5098), Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'ndeki 83480 (K 83480) numaralı nüshalar.

Yukarıda sıralananlar ile önemli benzerlikleri barındırsa da özgün yanları bulunan Süleymaniye 07763 (Sül 07763) numaralı yazma, bu aileden uzaklaşan anlatıları bakımından farklı bir yerde durmaktadır. Ayrıca Millî Kütüphane A 3536 (MK A 3536), A 3765 (MK A 3765) numaralarda kayıtlı birbirinin kopyası durumundaki yazmalar, Hz. Muhammed sonrası gelişmeleri içerip BK 141 ile ortak bahislere sahip olsalar da ayrıca değerlendirilmeleri gerekir. Bunlara nazaran daha az eskicil dil özellikleri sergileyen Süleymaniye 04340 (Sül 04340) numaralı yazma da erken dönem peygamber kıssaları içerisinde özgün bir yapı arz etmektedir.

Çalışmamızda Türklere değinen erken dönem anlatıların tespiti için telif çerçevede düşündüğümüz Doğu Türkçesi peygamber kıssalarını temsilen Aysu Ata'nın hazırladığı Rabgūzî'ye ait kısasü'l-enbiya yayımı[5] esas alınmıştır. Aynı çerçevede Batı Türkçesiyle kaleme alınmış müstensihi ve mütercimi bilinmeyen nüshaların mensup olduğu aile için İsmet Cemiloğlu'nun "*14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*" başlıklı kitabından yararlanılmıştır. Bu ailenin dışında kalan yazmalarınsa orijinalleri üzerinden okumalar yapılmıştır. Çeviri niteliğindeki erken dönem peygamber kıssaları bağlamında Arapçadan aktarılandan Saʿlebî tercümelerini temsilen Emine Yılmaz ve arkadaşlarının hazırladığı metin yayımı; Kisa'i tercümesi içinse Ayasofya 03354'de kayıtlı yazmanın kendisi esas alınmıştır. Her ne kadar bu yazma üzerine Kemal Eraslan bir bitirme tezi hazırlamışsa da (Eraslan, 1956) bu tez yalnızca eserin başlangıç kısmının transkripsiyonunu içerir. Farsçadan aktarılan Nisâbûrî tercümesi için Mariana Budu tarafından hazırlanan "*Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbûrî'nin Kısasü'l-Enbiyâ Tercümesi: Fiiller-Metin-Sözlük*" başlıklı doktora tezinden (Budu, 2019) yararlanılmıştır. Ancak, Budu'nun çalıştığı Kastamonu 2827 numaralı nüsha Nisâbûrî tercümesinin Hz. Zekeriya kıssasından sonraki bahislerini kapsamaktadır. Nisâbûrî tercümesinin önceki kısımlarının transkripsiyonu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu genel ağ sayfasındaki Yazma Eserler Veri Tabanı üzerinden erişilen Süleymaniye Kütüphanesinde 04329 (Sül 04329) numarada kayıtlı yazma esas alınarak tarafımızdan yapılmıştır.

Sonuç olarak metin yayımları ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu veri tabanı çerçevesinde taradığımız metinleri kaynakları bakımından şu şekilde tablolaştırmak mümkündür:

[4] Bu yazma Hz. Muhammed ve dört halife dönemiyle sınırlıdır. Ancak içerik açısından aynı grupta değerlendirdiğimiz diğer yazmaların Hz. Muhammed ve sonrası anlatılarıyla dil ve üslup neredeyse birebir örtüşmektedir.

[5] Ata, a.g.e.

TELİF METİNLER					**TERCÜME METİNLER**		
Doğu Türkçesi	**Batı Türkçesi**				**Batı Türkçesi**		
					Arapça		***Farsça***
					Kisâ'î	Saʿlebî	Nisâbûrî
a. British Museum 7851 (Ata, 1997)	a. BK 141 (Cemiloğlu, 2000)	a. MK A3536; b. MK A3765	Sül 07763	Sül 04340	Ayasofya 03354	TDK A/145 (Yılmaz vd., 2013)	Kastamonu 2827 (Budu, 2019); Sül 04329

Tablo 1

Transkripsiyonu gerçekleştirilen metinler üzerinde yaptığımız karşılaştırmada Türklerle ilgili malumat içeren peygamber kıssaların içeren bahisler kronolojik olarak şu konu başlıklarında karşımıza çıkmaktadır.

1. Hz. Nuh Kıssası'ndaki Türk'ün Yafes soyu.

2. Hz. İbrahim Kıssası'nda Türkçenin oluşumu.

3. Hz. Musa Kıssası'ndaki Hz. Muhammed'in Türklere yolladığı mektup.

4. Hendek Gazası'nda Türkistan'ın fetih müjdesi.

5. Vefatı öncesi Hz. Muhammed'in mucizeleri sıralanırken pişmiş oğlağın Türkçe konuşması.

I. Türk'ün Yafes Soyu

Kutsal kitaplarda Nuh Tufanı sonrası insanlığın türeyişine dair ilk bilgileri Tevrat'ta buluruz. Tevrat'ın Yaratılış bölümünde konuyla ilgili şunlar ifade edilir:

Yar.9: 20 *Nuh çiftçiydi, ilk bağı o dikti.* **Yar.9: 21** *Şarap içip sarhoş oldu, çadırının içinde çırılçıplak uzandı.* **Yar.9: 22** *Kenan'ın babası olan Ham babasının çıplak olduğunu görünce dışarı çıkıp iki kardeşine anlattı.* **Yar.9: 23** *Sam'la Yafet bir giysi alıp omuzlarına attılar, geri geri yürüyerek çıplak babalarını örttüler. Babalarını çıplak görmemek için yüzlerini öbür yana çevirdiler* **Yar.9: 24** *Nuh ayılınca küçük oğlunun ne yaptığını anlayarak,* **Yar.9: 25** *şöyle dedi: Kenan'a lanet olsun, Köleler kölesi olsun kardeşlerine.* **Yar.9: 26** *Övgüler olsun Sam'ın Tanrısı RAB'be, Kenan Sam'a kul olsun.* **Yar.9: 27** *Tanrı Yafet'e bolluk versin, Sam'ın çadırlarında yaşasın, Kenan Yafet'e kul olsun* **Yar.9: 28** *Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşadı.* **Yar.9: 29** *Toplam dokuz yüz elli yıl yaşadıktan sonra öldü. Nuh Oğullarının Soyu* (1Ta.1:5-23) **BÖLÜM 10 Yar.10: 1** *Nuh'un oğulları Sam, Ham ve Yafet'in öyküsü şudur: Tufandan sonra bunların birçok oğlu oldu.* **Yar.10: 2** *Yafet'in oğulları: Gomer, Magog, Meday, Yâvan, Tuval, Meşek, Tiras.* **Yar.10: 3** *Gomer'in oğulları: Aşkenaz, Rifat, Togarma.* **Yar.10: 4** *Yâvan'ın oğulları: Elişa, Tarşiş, Kittim, Rodanim.* **Yar.10: 5** *Kıyılarda yaşayan insanların ataları bunlardır. Ülkelerinde çeşitli dillere, uluslarında çeşitli boylara bölündüler."* (Kutsal Kitap, 2024, 8 Ekim).

Hristiyanlarca da benimsenen bu anlatı Kur'an'da geçmez. Kuran-ı Kerim'deki Nuh Suresi'nde Tufan konu edinilse de Yahudi ve Hristiyan yaklaşımından farklı olarak milletlerin oluşumuna dair bir malumata yer verilmemiştir. Konuya yalnızca Saffat Suresi'ndeki "Nuh'un soyunu, yeryüzünde kalan ve O'ndan türeyip çoğalan bir toplum kıldık." mealindeki ayet çerçevesinde ana hatlarıyla yaklaşılır.

Tevrat'taki Nuh Tufanı'nın ardından insanlığın türeyişi yaklaşımı, İsrailiyat üzerinden İslam kaynaklarına geçmiştir. Zira Tevrat'ta ulusların kökenine dair açık bilgiler sunulmamışken sonraki çağlarda Yahudi çevrede ortaya çıkan yorumlar üzerinden etnisitelerin izahı yaygınlık kazanabilmiştir. Vehb bin Münebbih gibi ilk dönem peygamber kıssalarını kaleme alan âlimlerin İsrailiyat'a dair aktarımları Müslümanların tarihçilik geleneğine tesirde bulunmuştur. Sonuçta Tevrat'taki anlatının farklı hassasiyetlerle uyarlanması sonucu Türklerin Nuh'un Yafes adlı oğlundan türedikleri bilgisi erken dönem Türkçe peygamber kıssalarında şöyle karşımıza çıkabilmiştir:

British Museum 7851 (Rabgūzî)

Anlatıya göre bir gün Nuh aleyhisselam uyuyordu. Rüzgar esti ve Nuh'un elbisesini kaldırdı. Nuh'un edep yeri göründü. Ham onu görüp güldü. Sam, Ham'a çıkıştı. Yafes durumu görüp elbisesiyle Nuh'un üzerini örttü. Allah bu uğursuz tavrından dolayı Ham'ın omurgasındaki döl yatağını kara kıldı. Onun çocukları kara oldular. Utancından hanımının elinden tuttu, deniz kıyısındaki çadıra girdi. Kamıştan ev yaptı. Onun soyu Hindular, Habeşiler, Zencilerdir. Ama Arap ve Acemin atası Sam'dır. Hz. Nuh, Ham'ı Hindistan'a yolladı. Sam'ı Arap ve Acem illerine gönderdi. Yafes'i ise Türkistan ülkesine gönderdi. Bütün Türkler Yafes soyudur. Yafes'in bu tavrı nedeniyle Türkler aziz (ulu, yüce) ve mükerrem (muhterem, hürmet edilen) oldular"[6].

BK 141

Yazmada Nuh'un uykuya dalması Tevrat'taki gibi sarhoşluğuna değil yorgun ve uykusuz oluşuna bağlanır. Ham'ın Nuh'un bedduasından ötürü yüzünün kararıp soyundan zencilerin gelmesi Rabgūzî ile aynı nedene dayandırılmıştır. Ancak burada Nuh'un açılan elbisesini örten Yafes yerine Tevrat anlatısına uygun şekilde Sam olarak zikredilir. Yafes ise ona göre daha arka plandadır. O nedenle Nuh Sam'a soyundan peygamberler gelmesi duasında bulunur. Yafes'e ise dünyada erk sahiplerinin ve hükümdarların onun neslinden türemesi için dua eder.[7] Eserde Nuh'un oğulları ve torunları sıralanırken Tevrat'taki isimler farklılaşmış; Tevrat'a göre etnik

[6] *bir kün Nūḥ aleyhis'selam udıyur erdi yel esnedi Nūḥ etegin kötürdü uvıt endamı açıldı Ḥâm anı körüp küldi sam Ḥâmga melamet kıldı Yāfes anı körüp tonı birle örtdi mevli teala anın şumlıkında Ḥâmnın ongurkasındakı nufteni kara kıldı oglanları kara boldı uyalmışda ewlügi elgin aldı tengiz kıragındakı otagga kirdi kamış birle ew kıldı andaguk urugları Hindular Habeşiler zengiler kamugı anıng urugı tururlar amma arab ve acemning atası sam turur Ḥâmnı hidustanga ıddı samnı arab ve acem vilayetınga yasfesni türkistan vilayetınga ıddı kamug Türkler Yāfes urugı turur ol yoldın Türkler aziz ü mükerrem boldılar* (Ata, 1997, 27r-27v [38])

[7] **[34a]** (**8**) *Rivayetdür kim bir gün Nūḥ oglı Ḥâm'a eytdi: "Ya ogul, gemiye girelden berü toyunca* **(9)** *uyku uyumadum. İmdi dilerven kim birez yatam, uyuyam." didi. Başını Ḥâm'uŋ dizine kodı,* **(10)** *uyudı. Nāgāh bir katı yil esdi, Nūḥ'uŋ setrin açdı. Çün Ḥâm anı gördi,* **(11)** *güldi. Yāfes çagırdı, Sam dura geldi, anı örtdi. Çün Nūḥ ol uykudan* **(12)** *uyandı, geldi, Ḥâm'a kakıdı, yoz dua kıldı. Eytdi: "Ya Ḥâm, senüŋ yüzüŋ kara olsun."* **(13)** *Heman saat yüzi kara oldı. Döndi Yāfes'e eytdi: "Senüŋ asluŋdan gelen cebbariler* **[34b] (1)** *dahı firavnlar olsun." Andan Sam'a eytdi: "Ya ogul, sen benüm setrüm örtdüŋ, Allah Teala senüŋ* **(2)** *setrüŋ örte, peygamberler dükeli senüŋ zürriyyetüŋden gele* (Cemiloğlu, 2000, 34a/8-34b/3 [141])

ayrıntıya girilerek Yafes'in Nireş adındaki oğlundan olan Türk adlı evladından Türklerin geldiği belirtilmiştir.[8]

MK A3536

Buradaki anlatılar büyük oranda BK 141 ile örtüşür. Nuh'un oğullarına paylaştırdığı yurtlar daha ayrıntılı verilmiştir.[9] Ayrıca Nuh'un Nireş adlı oğlundan gelen soyu sıralanırken Türk'le beraber Tatar da zikredilir.[10]

Sül 07763

Yazmada Nuh'un oğullarının yanında kızları da zikredilmiştir. Ham'ın yüzünün kara olması diğer yazmalarla aynı nedene bağlanmıştır. Ancak burada Nuh'un üzerini örten Sam değil Yafes'tir. Bundan ötürü Tanrı Türkleri aziz kılmıştır. Bu yönüyle Rabgūzî metniyle örtüşen millî bir yaklaşım söz konusudur. Sam'ın ikincil olarak zikredildiği yazmada onun soyu Acemlere bağlanmıştır. Diğer metinlerden farklı olarak Nuh'un damatlarına da Şam, Çin, Maġrib, Ḥabeş yurtlarını verdiği zikredilmiştir.[11]

Sül 04340

Metinde Hz. Nuh'un üzeri rüzgârla açıldığında ona gülen evladı olarak Ham'ın yanında Yafes de zikredilir. Nuh'un elbisesini edeple örten Sam, uyandığında babasına olan biteni bildirip Ham ve Yafes'i şikâyet eder. Kendisinin gülmek yerine onun üzerini örttüğünü anlatır. Nuh bunları duyunca Yafes ve Ham'a soylarının kötü şekilli, kötü yaradılışlı ve kötü görünüşlü olması için beddua eder. Ham'ın zürriyetinin saçları kulaklarından aşağı inmez kara Araplar, Zenciler, kötü konuşanlar, Hindular, kâfirler, fâsıklar, zalimler, münafıklar, şerliler, ayak takımı, korkunç görünümlüler zuhura gelir. Tatar, Türkler, Çagatay ve Sanlap (Saklap) ile özellikle Ye'cuc ve Me'cuc Yafes neslinden zuhur eylemiştir. Aldığı dua sayesinde Arap, Acem, bütün peygamberler, veliler, alimler, faziletliler, fıkıh bilginleri, hikmet sahipleri, edipler, akıllı kimseler bilcümle ahlakı ve görünüşü güzel mükemmel insanlar Sam neslinden vücuda

[8] *Amma Nūḥ oglı Yāfes'e maşrık ilin virmişidi.* **(7)** *Yāfes'üŋ biş oglı varıdı. Birinüŋ adı Cevher ve birinüŋ adı Nireş ve birinüŋ adı Menasıh* **(8)** *ve biri Besaf ve biri adı Sefuyil. Pes Cevher'den Rum oldı, Nireş'den Türk oldı,* **(9)** *ve Menasıh'dan Acem oldı, Besaf'dan Ye'cūc ve Me'cūc oldı, Sefuyil'den İrmeniler oldı* (Cemiloğlu, 2000, 34a/4-7)

[9] **[21a] (11)** *andan Nūḥ 'a m dünyayı üç bahş eyledi üç oglına* (**12**) *ısmarladı Sam'a Hicaz'ı ve Yemen'i ve Şam'ı virdi* (**13**) *'Arabıŋ atası oldur Ḥâm'a magrib vilayetin virdi Hind eller* (**14**) *atasıdur ve Yāfes'e maşrık vilayetin virdi Türk ve Tatar* (**15**) *atası oldur andan Nūḥ oglı Ḥâm'a eyitdi ey oğlum gemiye gireliden* (**16**) *berü hiç uyumadım dileremki bir mikdar uyuyam Nūḥ 'a m başını Ḥâm'ıŋ* (**17**) *dizine kodı uyudı nāgāh yil esdi Nūḥ'ıŋ setrin açdı* (**18**) *Ḥâm anı körüb güldi Yāfes'e çağırdı Sam turdı geldi anı örtdi* (**19**) *Nūḥ 'a m uyandı keyfiyyet bildi hatrı melul oldı Ḥâm'a kakıdı* (**20**) *yüzüŋ kara olsun didi heman Ḥâm'ıŋ yüzü kapkara* (**21**) *oldı döndi Yāfes'e eyitdi seniŋ aslından gelen cabbarlar ve fira'uniler* (**22**) *olsun ve Sam'a eyitdi ey oglum sen benim setrim örtdüŋ Hak Teala* **[21b] (1)** *dahı seniŋ setriŋ örtsün ve cümle peygamberler seniŋ aslından gelsün* (MK A3536)

[10] **[22a] (14)** *Kıṣṣa-i Yāfes ve Sām: Ammā Yāfes'e maşrıḳ vilayetin virdi Yāfes'in biş oglı var idi biri* (**15**) *Cevher ve biri Nireş ve biri Menaşıh ve biri Pusaf ve biri Senuil* (**16**) *Cevher'den Sestaliye ve Rum oldı Nireş'ten Türk oldı* (**17**) *Menaşıh'dan 'Acem oldı Pusaf'dan Yācūc ve Mācūc oldı* (**18**) *Senuil'den Ermeniler oldı* (MK A3536)

[11] **[18a] (10)** *Nuḥ 'aleyhisselamuŋ üç oğlı dört ḳızı var-ıdı ḳızları orda-idi oğlanları* (**11**) *adı biri Ḥâm biri Sâm biri Yâfes-idi ve ḳızları adı Rina, 'Ūda, Resa,*(**12**) *Esma-idi andan her bir oğlın bir yiri viribidi Ḥâm Hindistan'a viribidi* (**13**) *Ḥâm ḳarayıdı sebep bu oldıki bir gün Nuḥ 'aleyhisselamuŋ uyurdı yil doḳundı* (**14**) *Nuḥ 'aleyhisselamuŋ etegin ḳaldurdı edeb yiri açıldı Ḥâm baḳdı gördi 15 güldi Ḥaḳ Te'âla anuŋ yüzin ḳara eyledi Sâm'ı çağırdı Yâfes geldi örtdi bundan* **[18b] (1)** *ötürü Teŋri Te'âla Türkleri 'aziz eyledi Yâfes'i Türkistan'a virmiş-idi Türkler anuŋ* (**2**) *aşlıdur Sâm'ı 'Acem iline gönderdi şehir ḳavmi anuŋ aşlıdur andandurki berekâtı* (**3**) *Ḥaḳ Te'âla bunlara virdi ve güyegülerüŋ birisin Şam'a virdi birin Çin'e* (**4**) *virdi birin Maġrib'e viribidi ve birin Ḥabeş'e viribidi Ḥabeşler zengiler anuŋ aşlıdur* (Sül 07763)

gelmişlerdir. Ayrıca Ham'ın neslinden saçları kıvırcık (zenciler) Sam'ın soyuna daima köle olup hizmet etsin diye Hazreti Nuh aleyhisselam duada bulunmuştur. Metin bu yönüyle Türkleri olumsuzlayan bir tutumun ürünüdür.[12]

Ayasofya 03354 (Kisâ'î)

Metinde yorgunluktan uyuyan Nuh'un üzerini rüzgâr açtığında Ham'ın gülmesi sonucu durumdan haberdar olan babasından aldığı beddua, onun soyundan zencilerin gelmesine yorulur. Atasının üzerini örten Sam'ın soyundan ise Nuh'tan aldığı dua neticesinde peygamberler ve iyi kimseler gelmiştir. Yine bu dua sayesinde Ham nesli onun kölesi olarak tayin edilmiştir. Yafes ise olayların dışında kalmış; babasından kıyamete dek büyük hükümdarların ve erk sahiplerinin onun neslinden gelmesi duasını almıştır.[13] Metnin ilerleyen bölümlerinde milletlerin oluşumu anlatılırken Yafes ile Türkler arasında bağ kurulmuş Nuh'un Tebres adlı oğlundan Türk ve Hazrec kavimlerinin türediği bilgisi verilmiştir.[14]

TDK A/145 (Saʿlebî)

Metnin içerisinde Ham'ın soyunun zenci olması gemideki canlılar için geçerli cinsi münasebet yasağına uymamasıyla açıklanır.[15] Saʿlebî'nin eseri insanlığın türeyişi mevzuunda Yafes ve Türk ilişkisine doğrudan değinmez. Hz. Muhammed'e atfedilen hadis üzerinden başka

[12] **[27a] (8)** *bir gün Hazreti Nūḥ aleyhisselam gündüz yatub uyudı. Vakta ki uyurken rüzgar* **(9)** *Hazreti Nūḥ'un mübarek etegüni açdı. Ol aralıkda Ḥâm geçdi Yāfes dahı geçdi. Babalarını* **(10)** *bu halde görüb örtmesi lazım iken örtmeyüb heman gülüb geçmişler. Vakta ki Sam babasınun* **(11)** *etegini açılmış görince haylu edeble yanına gelüb babasınun etegin örtdi. Hazreti Nūḥ aleyhisselam* **(12)** *dahı uyandı ne haber deyu Sam'a sordı. Sam dahı didi ki rüzgar etegini serpüp* **(13)** *Ḥâm ile Yāfes gördikde gülüşüb gitdiler etegünüzi örtmediler. İşte ben geldüm bu ahvali* **(14)** *görince etegünüzi örtdüm didi. Vakta ki Hazreti Nūḥ aleyhisselam oglu Sam'dan bunı* **(15)** *işidicek Yāfes'e ve Ḥâm'a didi ki hak ta'ala sizden gelcek mahlukatı bed şekil ve bed halk ve bed* **(16)** *siret eylesün deyu aleyhlerine böyle dua eyledi. Ve Sam'a dahı hayr dua eyledi kaldı ki* **(17)** *Ḥâm'un zürriyyetinün saçları kulaklarından aşagı inmez kara arablar ve zengiler ve bed lehce olanlar* **(18)** *ve hindiler kafirler ve fasıklar ve zalimler ve münafıklar eşraler ve avaneler ve cebbar sıfatlular Ḥâm neslinden* **(19)** *zuhura gelmişdür. İy Tatar ve Etrak ve Cagatay ve Senlab hususa ye'cuc ve me'cuc* **[27b] (1)** *Yāfes neslinden zuhur eylemiş kaldı ki arab ve acem ve cemi enbiya ve evliya ve ulema ve fuzala ve fukaha* **(2)** *ve hukema ve udeba ve ukala bi'l-cümle ahlakı güzel ve evsafı mükemmel olan ademler Sam neslinden vucuda* **(3)** *gelmiş kaldı ki hatta Ḥâm'un zürriyyetinden saçları kıvırcık Sam'un evladına daima kul* **(4)** *olub hizmet eylesün deyu Hazreti Nūḥ aleyhisselam dua eylemiş idi.* (Sül 04340)

[13] **[97b] (2)** *idür Nūḥ 'alehisselām bir gün oġlanlarına etdi ya oġlanlarım men gimiye girende* (**3**) *bu güne dek bir uyḫudan ṭoymadum imdi dilerem birezgine yatam ṭoyınca idür* (**4**) *başın ḳoydı yatdı oġlanları ḳatında nāgāh bir yil esdi daḫı Nūḥ'uŋ* (**5**) *donı açıldı ve setri göründi Hām anı görügec ḳahḳaha ile güldi* (**6**) *yine sām durdı ve setrini örtdi ve ḥāmnı sögdi bu arada nūḥ* (**7**) *uyḫudan uyandı sordı bu ne gülmek durur didi Sām anı aŋa* (**8**) *söyledi Nūḥ buştı oġlı Hām üzerine daḫı itdi gülersen atanuŋ setri* (**9**) *açıldugı için anı ḳarġadı itdi Taŋrı hey'etinüŋ döndersün daḫı* (**10**) *yüzüŋi ḳara eylesün ve uruġunuŋ barça ḳulı ḳırnaḳ olsun idür ol sā'atde* (**11**) *yüzi ḳarardı yine sāma alḳış virdi yüzüŋ aġ olsun didi yine* **[98a] (1)** *Taŋrı saŋa setr eylesün dünyāda ve raḥmet ḳılsun saŋa āḫiretde ve senüŋ* (**2**) *oġlanlarından enbiyālar ve eyi saliḥ kişiler olsun didi ve Hām oġlanlarından senüŋ* (**3**) *oġlanlarına ḳul ḳırnaḳ olsun ḳıyāmete degin Yāfes'üŋ oġlanlarından ulu melikler* (**4**) *ve cabbārlar olsun dedi*

[14] **[100b] (4)** *nevbe ve zenc ve berber ve sind ve hind ve ḥabeş ve ḳamu ḳaralar* (**5**) *Hām oġlandan oldı ve ammā Yāfiś Nūḥ oġlı Maṣrıḳ'a vardı ve andan* (**6**) *biş oġlı doġdı biri adı cevher ve tebres ve eşar sekuyil ve meyāşiḥ* (**7**) *cevherden ṣaḳalibe ve rūm oldı ve anlaruŋ cinsi oldı ve tebresden barça* (**8**) *Türk ve ḫazrec oldı ve anlar cinsleri oldı ve meyāşiḥ ḳamu 'acemler oldı* (**9**) *ve eṣārdan yecūc ve mecūc ve cinsleri oldı ve seḳuyil barça ermen* (**10**) *ve gürc cinsleri oldı*

[15] *Ḥâm gemi içinde 'avratına yakın geldi Nūḥ du'a kıldı kim Taŋrı anuŋ dölin suyun kara kıldı pes cümle zengiler ve karalar andan kaldı* (Yılmaz vd., 2013, s. 106 [117])

ulusların oluşumu Hz. Nuh'un oğulları üzerinden aktarılır. Burada Yafes; Moğol ve Yec'uc Mec'uc'un atası olarak gösterilir. Yafes soyunun dağılma coğrafyası hakkında bilgi verilir.[16]

Sül 04329 (Nisâbûrî)

Anlatıda Sül 07763'te olduğu gibi Nuh'un oğulları yanında kızları da zikredilir. Hatta damatlarının adına da yer verilir. Ham'ın yüzünün kara oluşu önceki anlatılarda olduğu gibi rüzgârla elbisesi kalkan Nuh'un edep yerini görünce ona gülmesine bağlanır. Bu yazmada Nuh'un üzerini öretenin Yafes veya Sam olabileceği ihtimallerinin ikisi de zikredilir. Yafes seçeneğini benimseyenler onun bu tavrından dolayı Türkistan'ı yurt tutan Türklerin aziz olduklarını belirtmişlerdir. Sam seçeneğini benimseyenler ise onun soyundan gelen Acemlerin diğer halklardan daha güzel ve mürüvvetli olduklarını ifade etmişlerdir. Bunların dışında Rum, Çin ve Saklab'ın atası olarak Nuh'un damatları işaret edilir.[17]

II. Türkçenin Oluşumu

Yalnızca Rabgūzî metninde tespit edilen bu anlatıya göre Hz. İbrahim ve Sare Nemrut'un şerrinden gece karanlığında kaçarlar. Nemrut yolda bekçiler görevlendirmiştir. Onlara, İbranice konuşan kimselere rastlarlarsa yakalamalarını emretmiştir. (İbrahim'in yakalanmaması için) o gece Tanrı kudretiyle bütün diller karışıp aynı hâle gelir. Bu dile Babil denilir. Sonrasında (yetmiş) iki dil ortaya çıkar. On sekiz dil Ham nesli Hindular, on sekiz dil Sam nesli Arap ve Acemler alırlar. Otuz altı dili ise Yafes nesli Türkler almışlardır.[18]

III. Hz. Muhammed'in Türklere Gönderdiği Mektup

Bu anlatı da yalnızca Rabgūzî metninde tanıklanır. Kısasü'l-Enbiya'daki Musa kıssasına göre, Hz. Musa, Tur dağına gittiğinde Samir adlı büyücü ses çıkaran bir buzağı heykeli yapar. Hz. Musa'nın kavminden bazıları bu buzağıya tapmaya başlar. Buzağıya tapınanlar arasında

[16] *Rivayet kıldı Hasan Sümre bin Cündübden kim ol eyitdi peygambar 'as eyitti Nūḥ'uŋ oglı üçidi Sam ve Ḥâm ve Yafıs amma Sam 'Arab ve Faris ve Rum atasıdır ve Ḥâm karalar atasıdır Yafıs Mogol ve Yecüc ve Mecüc atasıdur. 'Atā eyitdi Nūḥ du'a kıldı Ḥâm kim anuŋ oğlanlarınuŋ saçı kalaklarından geçmeye ve anuŋ oğlanları Sam ve Yafıs oğlanlarına kul ola pes kaçan Nūḥ ve anuŋ zürriyeti gemiden çıkdı Nūḥ yir yüzin cümle üç oglına üleştürdi pes yirüŋ ortasın Sama virdi pes Beyte'l- Mukaddis ve Nil ve Fırat ve Dicle ve Seyhun ve Ceyhun ve dahı anuŋ içindeki ve ol Kaysundan ta Nilüŋ maşrıkdagı ucına değin ve cenub yili kopdıgı yirden ta şimal yili çıkdugı yire degin ve Ḥâm'a Niliŋ magrıbdagı yanına değin ve cenub yili kopdugı yirden ta Seyhundan dabur yili çıkdugı yire degin ve Yafise Kaysundan virdi ve anuŋ ardın ta saba yili çıkdugı araya değin* (Yılmaz vd., 2013, s. 115 (122)

[17] **[56b] (8)** *...üç oğlı varıdı dört ḳızı varıdı her birinüŋ eri dahı varıdı oglanlarınuŋ* (**9**) *adı birinüŋ Sam birinüŋ Ḥâm birinüŋ Yafıs idi kızlarınuŋ adı Ziba biri Za'ura biri Dünya* (**10**) *biri Esma'yıdı andan her oglını 'avratıyıla on kişiyile dahı cihanuŋ nevāhîlerine buyur* (**11**) *dı kim varalar güyegülerni kızlarıla dahı ayruk nevāhîlere buyurdı kim varalar böyle itdüler kim* (**12**) *Ḥâm'ı Hindustan nevāhîsine viribidi ol Ḥâm karayıdı andan ötürü kim atasınuŋ* (**13**) *'avretin görmişidi gülmişidi Nūḥ aŋa la'net okımışıdı anuŋ yüzi kara olmışıdı böyle* **[57a] (1)** *eydürler kim Nūḥ yatmış uyurıdı yil geldi Nūḥ'uŋ etegin götürdi 'avreti açıldı* (**2**) *Ḥâm anı gördi güldi Sam kakıdı çagırdı geldi örtdi bazılar eydür* (**3**) *kim Yafıs örtdi bundan ötürüdür kim Hak Teala Türkleri azíz eylemişdür zira kim* (**4**) *anlar Yafıs oglanlarındandur Nūḥ anı Türkistan'a viribimişidi Sam'ı Acem nahiyyetine* (**5**) *viribidi Acem ehli kalan taifeden hūbraḳ ve mürüvvetlürekidi ol berekata* kim (**6**) *Sam atasınuŋ hürmetin sakladı Ḥâm kakıdı amma güyegülerinüŋ biri Selem'idi anı ḳızıyıla* (**7**) *Rum nahiyetine viribidi bir güyegüsinüŋ adı Burh idi anı dahı bir kızıyıla Çin nahiyesine* (**8**) *viribidi ve birinüŋ adı Nun'ıdı adı daḥı Kızıyul Saḳlab naḥiyesine viribidi* (**9**) *her birin kim viribidi onar ādem bile viribidi hem oglanlarına ve hem ḳızlarına buyurdı kim* (**10**) *cihānı abādān idüŋ diyü Hak Teala'nuŋ kavliyle cihānı abādān itdiler* (Süleymaniye 04329)

[18] **(9)** *kenddin tünle karaŋguda kaçıp çıkdılar. Nemrūd yolda sakçılar koğup turur* irdi **(10)** *ʿİbrānį tillig kimirse yoluḳsa tutuŋ tip. Ol tünle ḳamuġ tiller Mevlį ḳudreti[ŋe]* **(11)** *bulgaşdı, tiller aynadı. Aymışlar:* **(12)** *Bābil timiş: iki türlüg til boldı, on sekiz til Ḥâm urugı Hindu[lar]* **(13)** *aldılar, on sekiz til Sam urugı ʿArab ve ʿAcem aldılar, otuz altı til Yāfes urugı* **(14)** *Türkler aldılar.* (Ata, 1997)

Yehuda'nın (Hz. Yusuf'un kardeşlerinden biri) torunlarının yarısı da vardır. Yehuda torunlarının yarısının buzağıya tapması, diğer yarısının tapmaması Yehuda'nın Yusuf'u öldürecekleri gün iki gönüllü (kararsız) oluşundan kaynaklanmıştır. Onun bu vasfı soyuna da yansımıştır. Torunlarının yarısı buzağıya tapınırken öteki yarısı tapınmamıştır. Şöyle bir söz vardır: Anne baba iyi olursa onların iyilikleri yedi göbek sonrasına dek erişir. Derler ki Mustafa (as) mektubu Türklere geldiğinde, hürmet ettiler, şüphesiz bu sebeple çocukları kıyamete dek hürmetli ve devletli oldular. Hindular Resul (as)'ın mektubunu horladılar, it boynuna astılar. Onun için onların (boyunlarını) bağlayıp satarlar.[19]

IV. Hendek Savaşı'nda Türkistan'ın Fethedilip Müslüman Olacağını Haber Veren Mucize

Bu anlatı Hz. Muhammed'in hayatına ve sonraki gelişmelere yer vermeyen Kisâ'î ve Saʿlebî metinlerinde yer almaz. Batı Türkçesiyle yazılan metinlerden BK 141'de olay şöyle anlatılır: Hendek Savaşı'nda Müslümanlar Mekke'nin etrafına hendek kazarlarken karşılarına bir taş çıkar. Ne kadar uğraşsalar parçalayamazlar. Resulullah su getirmelerini buyurur. O suyu taşın üzerine saçtıklarında taş parçalanır. Selman-ı Farisi şöyle aktarmıştır "Gördüm ki o taştan bir nur çıktı ve dünyayı kapladı. Üç tane şehir göründü. Bunun üzerine Hz. Muhammed 'Üç şehrin biri Horasan, biri Hindistan, birisi de Türkistan'dır. O üç şehir açılacak ve bana inanıp Müslüman olacaklardır, dedi ".[20] MK 3536'da [21], Sül 07763'te[22] ve Kastamonu 2827'de kayıtlı Nisaburi metninde[23] bu anlatı tekrarlanmıştır. Sül 04340'ta ise Hendek Savaşı'nın yapıldığı yıl belirtilmiş ayrıntı verilmemiştir.[24]

British Museum 7851'de kayıtlı Rabgūzî metninde ise Hz. Muhammed su saçtığında değil kayaya vurduğunda nur çıkmıştır. Bu nurla müjdelenen şehirler arasında Türklerin meskûn

[19] *aymışlar kaçan mustafa aleyhisselamnıng bitigi Türklerge keldi erse kabul kıldılar agırladılar lacerem kıyametga tegi oglanları hürmetlıg devletlıg boldılar hindular resul aleyhisselam bitigini horladılar it boynınga astılar anıng üçün boyunların baglap satarlar* (Ata, 1997, 126r [177])

[20] *Nagâh kazarken bir taş çıkdı. Niceki dürişdiler çıkarımadılar. Pes Resul buyurdu, su getürdiler, o taş üzerine saçdılar, o taş uvandı pare pare oldı. Selman-ı Farsî eydür "Gördüm ki ol taştan bir nur çıkdı dünyayı dutdı. Üç pâre şehr göründi. Andan Resul eyitdi "Üç pare şehrüŋ biri Horasan, biri Hindistan, biri Türkistan'dur. Ol üç iklim açılısardur, baŋa inanup Müslüman olusardur" didi* (Cemiloğlu, 2000, 174b 12- 175a3 [241])

[21] *nāgāh ḳazariken bir büyük ṭaş çıḳdı andan dürişüp ḳazamadılar resūl 'a m buyurdı kim ṣu getürdiler ol ṭaş üzerine dökdiler ol ṭaş ufandı pāre pāre oldı selmān eydür gördüm ol ṭaşdan bir nūr çıḳdı dünyāyı ṭutdı ve üç şehr göründi didi resūl 'a m eyitdi ol şehrler ki göründi biri ḫorasān ve biri hindistān ve biri Türkistāndur ol üç vilāyetler açılup imān getüriserlerdür dedi* (MK 3536: 278a/8-17)

[22] *6a. Resulullah 'aleyhisselam maṣlaḥat gördi andan ḳazmaġa başladılar bir ṭaş çıḳdı şöyle ki kesemediler Resul-7a. Allah ṣallallâhü 'aleyhi vesellem buyurdı ṣu getürüŋ deyü ṣu getürdiler ṣaçdılar ol ṭaş …. Selmân aydı 8a. gördümki çün ṣu ṣaçdılar ol ṭaşdan nur çıḳdı dünyayı dutdı şöyle ki üç şehir 9a. gördüm Resûlullah ayıtdı ol şehirler ki gördük Ḫorasan Hindistan Türkistan iḳlimiydi (Sül 07763: 157.varak 1.sayfa)*

[23] *Nāgāh bir ṭaġ gibi ḳaya çıḳdı balta ve ḳazma aña kār itmedi. Resūl (ʿa. m.)* (**15**) *su diledi, suyı ol ḳayaya urdı ve eyitdi, bi-smi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm,***[112a] (01)** *ol ḳaya Ḥaḳ Taʿālā'nuñ ḳudreti-y-ile ḳum gibi oldı. Selmān eyitdi: "Ben* (**02**) *ol ḫandaḳ üzerine durmışdum her gāh kim resūl ol ḳayaya su* (**03**) *urdı-y-ıdı nūr göge dökilür-idi. Şöyle kim ol nūruñ rūşenliginden* (**04**) *ayruḳ şehirleri gördüm resūl (ʿa. m.) āgāh itdüm ol ḥālden."* (**05**) *Resūl eyitdi: "Anı kim sen gördüñ şehirler degüldür. Bil kim diyār-ı* (**06**) *Pārs ve Türk ve Rūm ve Ḫorāsān'dur kim dükeli açılısardur, benüm* (**07**) *ümmetüm olısarlar." Ḳavluhū Taʿālā:* (Budu, 2019, 111b/14-112a/7 [453])

[24] [**376a] (12)** *Vakta ki Hicretün béşinci yılı oldukda handak gazası* **(13)** *vakı olmış* (Sül 04340)

olduğu Horasan, Diyar-ı Rum yani Anadolu bölgeleri sıralansa da Türkistan adı doğrudan geçmez.[25]

V. Pişmiş Oğlağın Türkçe Konuşması Mucizesi

Yalnızca Rabgūzî metnine has bu anlatıda Hz. Muhammed'in mucizeleri sıralanırken ayı parmağı ile ikiye yarması yanında pişmiş oğlağı Türkçe konuşturduğu ifade edilmektedir.[26]

Sonuç

● Türklere dair en geniş bilgiyi Rabgūzî'nin eserinde bulmaktayız.

● Türklere dair en geniş bahis Yafes soyuna dayanmaları mevzuudur.

● Rabgūzî'de Türk'e dair millî olumlama doruktadır. Bunun yanında Sül 07763'te de Türkleri aziz takdim eden bir yaklaşım söz konusudur.

● Türkleri olumsuzlayan anlatılar Sül 04340'ta yer almıştır.

● İnsanlığın Nuh'tan türeyişiyle ilgili anlatılarda onun torunları ve kızlarıyla ilgili adlandırmalar değişkenlik arz etmektedir. Aynı şekilde bunlardan türeyen kavim adları da istikrarlı değildir.

● Bütün metinler İslam'ın ana kaynaklarında geçmeyen türeyiş anlatısını Tevrat'ın ilgili bahsini İslam'a uyarlamak suretiyle kurgulamışlardır.

KAYNAKÇA

ATA, A. (1997). *Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabġûzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I Giriş-Metin-Tıpkıbasım.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beyazıt Kütüphanesi (2024, 15 Kasım). *B5098.* 15 Kasım 2024 tarihinde https://portal.yek.gov.tr/works/detail/568716 adresinden edinilmiştir.

BUDU, M. (2020). "Türkçe Kısasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm b. El-mansûr b. Halefi'l-müzekkir en-nisâbûrî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/1: 71-95. https://doi.org/10.26650/TUDED2020-0012

Bursa İnebey Kütüphanesi (2024, 15 Kasım). *921.* 15 Kasım 2024 tarihinde https://portal.yek.gov.tr/works/detail/26664. adresinden edinilmiştir.

CEMİLOĞLU, İ. (2000). *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-I Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERASLAN, K. (1956). *Kitabu bed'i'd-dünyâ ve Kısasi'l-Enbiyâ'nın İmlâ ve Dil Hususiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. (Yayımlanmamış mezuniyet tezi).

ERCİLASUN, A. B. ve Ziyat, Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

[25] **[228r]** *Ḳarım ḳaza başladılar. İçinde taş çıḳtı, metini anga ötmedi. Resūl ʿaleyhi's-selāmḳa* **(17)** *ħaber ḳıldılar. Keldi ol taşḳa suw saçtı, mitin alıp bi'smi'llāhi'r-raĥmāni'r-raḥim tidi, üç ḳurla mitin* **(18)** *urdı, toŋ taş ḳum tig uşandı. Selmān aytur raẓiya'llāhu ʿanhu: men ol sāʿat ḳarım başında erdim,* **(19)** *tigme mitin urmışınça nūr örleyür erdi. Ol nūr içinde şehrler körünür erdi. Resūlḳa ħaber birdim* **(20)** *erse Resūl ʿaleyhi's-selām aydı: ol şehrler turur kim menim ümmetim üçün açılġay, Fārs ve Rūm ve Ħorasān* **(21)** *taḳı aḏın şehrler.* (Ata, 1997, s. 329)

[26] **[236v] (20)** *muʿcizeler körgüzdüŋ, aynı ernek birle yardıŋ,* **(21)** *sökülmiş oğlaḳnı Türkįde sözlettiŋ* (Ata, 1997, s.342)

KABA, H. (2021). *Kısas-ı Enbiya İnceleme-Edisyon Kritikli Metin-Dizin-Tıpkıbasım* Düzce: Düzce Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Düzce Üniversitesi).

Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü (2024, 15 Kasım). *83480*. 15 Kasım 2024 tarihinde https://portal.yek.gov.tr/works/detail/83480 adresinden edinilmiştir.

Kutsal Kitap (2024, 8 Ekim). *Yaratılış 9*. 8 Ekim 2024 tarihinde https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.9 adresinden edinilmiştir.

Milli Kütüphane (2024, 15 Kasım). *B 492*. 15 Kasım 2024 tarihinde https://portal.yek.gov.tr/works/detail/599719 adresinden edinilmiştir.

ŞAHİN, S. (2022). Kısas'ı Enbiya. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı. C.25/ s. 495-496.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (t.y.). *Terceme-i Bed'ü'd-Dünyâ ve Kısâsu'l-Enbiyâ.* 8 Ekim 2024 tarihinde https://portal.yek.gov.tr/works/detail/204059 adresinden edinilmiştir.

YILMAZ, E., vd. (2013). *Kısas-ı Enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ТҮРКОЛОГИЯЛЫК КОМПОРАТИВИСТИКАНЫН ӨНҮГҮШҮҮ

Сымбат САДЫКОВА*

Резюме

Бу макаланын максаты – түркологиянын өзүнчө илимий тармак катары жаралышында түркологиялык лингвистикадагы салыштырма-тарыхый багытта конкреттүү кандай изилдөөлөр жүргүзүлгөндүн анализдөө болуп эсептелинет. XIX кылымдын орто ченинен тартып салттуу түркология жаатында сыпаттама, типологиялык мүнөздөгү изилдөөлөр жүргүзүлүп баштаган. Арийне XIX кылымдын экинчи жарымы чыгыш таануу багытында, өзгөчө анын түркология тармагында, илимий-нормативдик грамматикалык сыпаттоолор менен эле катар лексикографиялык, этимологиялык, фонетикалык багыттагы изденүүлөр да активдеше баштагандыгы байкалат. Көпчүлүк тилчи-түркологдор үчүн конкреттүү түрк тилдеринин лексикалык, грамматикалык жана фонологиялык, фонетикалык структураларын сыпаттап жазуу изилдөө предмети катары эсептелген. Мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыгы катары азыркы түркологияда бир катар түрк тилдеринин фонологиялык, грамматикалык жана лексикалык структураларына мүнөздүү ар кандай кубулуштардын тилдик маңызын түшүндүрүүгө багытталган изилдөөлөрдүн жаралгандыгын айтууга болот. Жалпысынан алганда, тектеш тилдердин бирдиктүү тобу катары түрк тилдеринин типологиялык структурасын атайын изилдөө иштери XIX кылымдын орто чендеринен эле тартып колго алынып, ал эми XX кылымда түркологиялык компаративистикада түрк тилдеринин грамматикалык спецификасын, типологиялык өзгөчөлүктөрүнүн маңызын ачуу боюнча бир катар жетишкендиктер жаралып калгандыгы тууралу сөз жүргүзүлдү.

Ачкыч сөздөр: түркология, түркологиялык компаративистика, фонология, грамматика, лексикография.

THE DEVELOPMENT OF TURKOLOGICAL COMPARATIVE STUDIES

Abstract

The purpose of this article is to analyze what specific researches were conducted in the comparative-historical direction of Turkological linguistics during the emergence of Turkology as a separate scientific field. From the middle of the 19th century, descriptive and typological studies were conducted in the field of traditional Turkology. In the second half of the 19th century, in the direction of Oriental studies, especially in the field of Turkology, along with scientific-normative grammatical descriptions, lexicographical, etymological, and phonetic searches began to become active. For most linguists-Turkologists, descriptive writing of lexical, grammatical and phonological, phonetic structures of specific Turkic languages is considered as a research subject. As a result of such studies, it can be said that in modern Turkology, research aimed at explaining the linguistic essence of various phenomena characteristic of the phonological, grammatical and lexical structures of a number of Turkic languages has been created. In general, special studies of the typological structure of Turkic languages as a single group of related languages have been undertaken since the middle of the 19th century, and in the 20th century, a number of achievements have been made in Turkological comparative studies to reveal the essence of the grammatical specificity and typological features of the Turkic languages.

Key Words: Turkology, Turkological Comparative Studies, Phonology, Grammar, Lexicography.

* Зарылкановна, филология илимдеринин доктору, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессору Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., ORCID: 0009-0006-7914-0103; symbat_s@mail.ru

Түркология филологиялык илим тармак катары жаралса, лингвистикалык түркология XIX кылымдын 2-жарымынан өз алдынча багыт катары өнүгө баштаган. Мындай жагдай түркологдордун алгач универсал-окумуштуулар катары түрк элдеринин тилин, тарыхын, адабиятын, этнографиясын изилдешип, андан соң аталган багыттар мезгилдин өтүшү менен тармактала баштагандыгы аркылуу түшүндүрүлөт. Сөз болуп жаткан багыттар боюнча университеттерде сабак өтүүнүн программасына ылайык, бир эле илимий кызматкер арабист, иранист, түрколог катары дарс окугандыгы араб, иран, түрк элдеринин маданияттарынын калыптануу тарыхындагы байланыштарга басым жасалгандыгынан, экинчи жагынан, тек гана түркология боюнча адистердин жетишпегендигинен кабар берет (Кононов, 1972, с. 3-5-б.).

Түрк тилдеринин тарыхын изилдөөгө түздөн-түз өбөлгө жана булак болгон тышкы факторлор катары Орхон-Енисей, байыркы кыргыз, уйгур жазма эстеликтерин, орто кылымдардагы араб, перс, түрк тилдүү авторлордун чыгармаларын эсептөө шарт. Маселен, Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашкаринин XI кылымдардагы түрк уруулары жана алардын тилдери туурасында жазылган «Дивани лугат ат-түрк», Жусуп Баласагындын "Кутадгу Билиг" эмгектерин өзгөчө белгилеп өтүүгө болот.

Албетте, азыркы учурдагы түркологияда илимий факты-материалдар жетиштүү болгондуктан, изилдөөчүлөр тигил же бул түрк тилдеринин же алардын диалектилеринин азыркы же кайсы бир тарыхый доордогу абалын илимий сыпаттоого кенен мүмкүнчүлүктөрү бар. Мындан тышкары мындай сыпаттама грамматиканын болушу азыркы түркологдорго түрк тилдеринин же башка тайпадагы тилдердин грамматикалык категориялары менен формаларын салыштырма, тектештирме планда изилдөөгө шарт түзөт. Болгондо да тилдик факты-материалдарды синхрондуу жана диахрондуу өңүттөрдөн изилдөөдө компаративистика багытында топтолгон материалдар жалпыланып, түрк тилдеринин ар тараптуу салыштырылып каралуусуна теориялык негиз бар экендигин айтууга болот. Бирок белгилей өтчү жагдай, түрк тилдерин жана грамматикасын XIX кылымдан XX кылымдын биринчи жарымына чейинки мезгил аралыгында изилдеп-иликтөө бир катар кыйынчылыктар менен коштолгондугу да маалым. Түркологиянын пайда болуп калыптануу тарыхында изилдөөчүлөрдүн алгачкы аракеттери, негизинен, түрк тилдери боюнча чогултулган тилдик факты-материалдарды каттоо жана систематизациялоо аракеттери менен чектелген. Көпчүлүк учурларда изилдөөчүлөр флективдүү тилдер катары эсептелген индоевропалык тилдердин материалдарынын негизинде иштелип чыккан тилдик фактыларды агглютинативдүү тилдердин эсебиндеги түрк тилдерине карата орунсуз, ылайыксыз пайдаланган учурлар катталган. Бирок эки башка типологиялык классификацияга кирген тилдерди изилдөөнүн теориялык негиздери дайыма эле бири-бирине ылайык, шайкеш келе берген эмес. Бирок акыркы мезгилдерде түрк тилдеринин түзүлүшүндөгү бөтөнчөлүктөрдү, конкреттүү тилдик фактыларды аналитикалык өңүттөн, тил теориясынын позициясынан чечмелеп түшүндүрүүгө түрк тилдери боюнча чогулган илимий факты-материалдар жетиштүү экендигин белгилөөгө болот. Демек, учурдагы изилдөө иштериндеги перспективдүү багыттардын катарында кандайдыр бир жалпы принципке негизделген концепцияга таянуу менен, ар бир тилдик каражаттын функционалдык табиятын ачып берүүгө болгон аракеттер да турат.

Азыркы лингвистикалык түркологияда басымдуу көпчүлүк түрк тилдеринин грамматикалык структураларын, алардын диалектилик өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо жана алардын лексикалык корун котормо жана түшүндүрмө сөздүктөрдө камтуу боюнча бир топ тажырыйбалар топтолгондугун билебиз. Атап айтканда, түркология тармагында салыштырма-тарыхый багыттагы, ошондой эле андан кененирээк алкактагы, тагыраак айтканда, алтай жана урал-алтай тилдеринин деңгээлиндеги фундаменталдуу изилдөөлөр бар.

XIX кылымдын орто ченинен тартып салттуу түркология жаатында сыпаттама, типологиялык мүнөздөгү көп сандаган изилдөөлөр пайда болгон. Көпчүлүк тилчи-түркологдор үчүн конкреттүү түрк тилдеринин лексикалык, грамматикалык жана фонологиялык, фонетикалык структураларын сыпаттап жазуу изилдөө предмети катары эсептелген. Мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыгы катары азыркы түркологияда бир катар түрк тилдеринин фонологиялык, грамматикалык жана лексикалык структураларына мүнөздүү ар кандай кубулуштардын тилдик маңызын түшүндүрүүгө багытталган изилдөөлөрдүн жаралгандыгын айтууга болот. Жалпысынан алганда, тектеш тилдердин бирдиктүү тобу катары түрк тилдеринин типологиялык структурасын атайын изилдөө иштери XIX кылымдын орто чендеринен эле тартып колго алынып, ал эми XX кылымда түрк тилдеринин грамматикалык спецификасын, типологиялык өзгөчөлүктөрүнүн маңызын ачуу боюнча бир катар жетишкендиктер жаралып калган.

Түрк тилдерин университеттерде окутуу, илимий грамматикасын түзүү Мырза Александр Казам-Бектин ысымы менен байланышат (Мырза Мамед Али-Касым уулу 1802-1870) (Казам-Бек, 1839; 1848, с. VIII-IX б.). Ал 1826-1849-жылдары Казан университетинде татар, түрк, перс, араб тилдеринен сабак берип, 1839-жылы "Грамматика турецко-татарского языка" деген биринчи грамматикасын жарыкка чыгарат. Бул грамматиканын илимий материалдар менен толукталган 2-басылышы "Общая грамматика турецко-татарского языка" деген аталышта 1846-жылы жарык көрөт. Грамматика жарык көрөөрү менен Жулиус Теодор Зенкер тарабынан немис тилине которулат (Allgemeine Grammatik der Türkisch-Tatarischen Sprache…, 1848, 2+XXII+271+7-б.). Бул грамматикада автор үч маселени чечүүгө аракеттенген, биринчиден, биринчи жолу тигил же бул түрк тилинин материалдарынын негизинде илимий-нормативдүү грамматика түзүүгө, экинчиден, ушул илимий-нормативдүү грамматиканы университеттерде окутуу маселесин чечүүгө, үчүнчүдөн, тектеш түрк тилдеринин тектештирме грамматикасын түзүүгө аракеттенген.

Жалпы түркологиянын, анын ичинде кыргыз тилинин да илимий-нормативдик деңгээлде грамматикалык өңүттө сыпатталышы "Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская" деген аталышта М.А.Терентьев тарабынан 1875-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн грамматикада ишке ашат. Бул грамматиканын кыргыз, өзүбек тилдерине тиешелүү бөлүмдөрү немис тилине которулуп, 1917-жылы Берлинде басылып чыгат (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 1917, с. 150-223-б.). Ушул эле учурда П.М.Мелиоранскийдин эки бөлүктөн турган "Краткая грамматика казак-киргизского языка" Ч. I. Фонетика, этимология" деген грамматикасынын жарык көрүшү казак тилинин материалдары менен эле бирге кыргыз тилинин да материалдары камтылгандыгын көрсөтөт. Анткени бул жерде казак термини өзүнчө, кыргыз термини өзүнчө колдонулуп, бул эки термин эки башка, бирок өтө жакын эки элге тиешелүү экендигин айгинелеп турат (Мелиоранский, 1894; 1897).

Ар бир илим тармагынын жаралуу жана өнүгүү тарыхында өз ишмердиги аркылуу ошол илим тармагынын пайдубалын негиздеген, ысымы жана эмгектери менен ошол илим тармагынын өнүгүү тенденциясын аныктаган окумуштуулар болот. Түркологиянын тарыхында ошондой окумуштуулардын сап башында Василий Васильевич Радлов турат. Бул мезгил "Радловдун доору" деп да аталат. Ушул өңүттөн алганда XIX кылымдын ортосунан XX кылымдын башына чейин өмүр сүрүп, түрк тилдерин тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөөгө негиз салган, түркологиянын өнүгүшүнө чоң салым кошкон В.В.Радловдун (1837-1918) илимий ишмердигин изилдөө да актуалдуу экендигинде шек жок.

Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин фонетикалык түзүлүшүн изилдөө багытында жалпы эле түрк, анын ичинде кыргыз тилинин тыбыштык курамы, үндүү, үнсүз тыбыштардын өз ара карым-катышы, сингармонизм закону жана анын табияты,

басым, анын локализациясы сыяктуу өзөктүү маселелер каралган "Phonetik der nördlichen Türksprachen. Vocale und Consonanten" – "Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы. Үндүүлөр жана үнсүздөр" аттуу фундаменталдуу эмгегин атоого болот (Radloff, 1882).

Түрк тилдеринин лексикографиясы жаатында дээрлик баардык түрк наречиелеринин сөздөрүн камтыган фундаменталдык мүнөздөгү "Опыт словаря тюркских наречий" аттуу 1888-1911-жылдары СПб. жарык көргөн көп томдук салыштырма сөздүгүн көрсөтүүгө болот. Аталган сөздүккө башка түрк тилдеринин сөздөрү менен эле катар кыргыз тилинин да 8 миңден ашуун сөзү кирген (Радлов, 1893; 1899; 1905; 1911).

Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин морфологиялык маселелерин изилдөө багытында жазылган Санкт-Петербургда 1906-жылы жарык көргөн "Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen" – "Түрк тилдеринин морфологиясы жөнүндө киришүү ойлор" аттуу эмгегинде жалпы эле алтай, түрк тилдеринин негизги типологиялык өзгөчөлүгү болуп эсептелген агглютинация механизми жана анын сөз жасоо, сөз өзгөртүү, форма жасоо процессиндеги мааниси жөнүндөгү ой-пикирлери берилет (Radloff, 1906).

XX кылымда түрк тилдеринин грамматикалык спецификасын, типологиялык өзгөчөлүктөрүнүн маңызын ачуу боюнча бир катар жетишкендиктердин жаралгандары окумуштуу А.М.Щербактын илимий ишмердиги менен байланышат.

А. М. Щербак В. В. Радловдун жана П. М. Мелиоранскийдин илимий багытын улантуу менен, түрк тилдеринин тектештирме-тарыхый грамматикасын түзүүдө түрк тилдеринин өзүнөн чыгып изилдөө жүргүзүү зарыл экендигин, ал эми алтай гипотезасы багытындагы изилдөө иштерин келечекке калтыруу керектигин белгилейт. Автордун эмгектеринде жазуусу бар байыркы жана азыркы түрк тилдерин иликтөө аркылуу алардагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын фонетикалык эволюциясы көрсөтүлгөн. Демек, А. М. Щербактын изилдөөлөрүндө түрк тилдеринин компаративистикасындагы дээрлик баардык гипотезалар иликтөөгө алынып, алардын жетишкен жактары жалпыланып берилет. Тажырыйба көргөзгөндөй, изилдөө ишинде негизги таяныч катары резервдик булактар да чоң роль ойнойт. Маселен, мындай булактарга байыркы жана азыркы тилдерде жазылган эстеликтерди, транскрипциялык тексттерди, башка системалардагы тилдерге түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдү киргизүүгө болот. Бирок байыркы түрк жазма эстеликтерин колдонуунун чектерин аныктоо туурасындагы маселе түрк тилдеринин компаративистикасында ачык маселе катары калууда. Аталган тармакта тектештирме-тарыхый метод, аны менен бирге ареалдык, типологиялык жана системдүү-диахрондук методдор толук кандуу пайдаланылышы шарт. Дегинкисинде, түрк тилдеринин тарыхый фонетикасы, грамматикасы жаатындагы бир катар маселелер фундаменталдуу деңгээлдеги текшерүүнү жана изилдөөнүн башка бир өңүттөрүн талап кыла тургандыгы да маалым (Щербак, 1966; 1970). А.М.Щербактын изилдөөлөрүнө карата окумуштуу Г.Дёрфердин (Dörfer, 1971) айткан пикири, ошондой эле халадж тилин изилдөө боюнча сунуштаган жаңы материалдары илимий чөйрөдө талаш-тартыштарды жараткан (Dörfer, Hesche, Scheinhardt, Tezcan 1971). Мында Г.Дёрфер түрк баба тилинин тыбыштык системасын реконструкциялоо боюнча өзүнүн вариантын сунуштаган.

Архаикалык элементтер сакталып калган жаңы тилдер менен диалектилердин ачылышы белгилүү болуп келген жоболорду кайрадан карап чыгуу зарылдыгын жаратат. Анткени өзүнө тектеш эсептелген тилдерден бөлүнүп калган айрым тилдерде архаизмдер баштапкы калыбында сакталып калганы менен, мындай тилдерде бир катар инновациялардын болушу да толук ыктымал. Маселен, халадж тилинин фонетикалык системасындагы Г.Дёрфер тарабынан келтирилген бир катар белгилер, чындыгында, башка тилдерден кирген элементтер болушу да мүмкүн.

1979-жылы жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китеби катары Б.А.Серебренников жана Н.З.Гаджиева тарабынан жазылган "Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков" аттуу китеби жарык көрөт. Аталган эмгекте түрк тилдеринин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшүн реконструкциялоо боюнча теориялык материалдар камтылган. Бул эмгек түркологиянын тарыхында тилдин лексикадан башка бардык деңгээлдерин камтыган түрк тилдеринин компаративистикасы боюнча жарык көргөн алгачкы эмгек болуп эсептелет (Серебренников, Гаджиева, 1979).

Ал эми 1980-жылы А.Н.Кононовдун «Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–IX вв.)» аттуу эмгеги жарыкка чыгат. Аталган изилдөө иши байыркы түрк адабий тилдеринин түзүлүшүн изилдөө үчүн, ошону менен эле бирге бардык түрк тилдерин салыштырма-тарыхый өңүттөн изилдөө үчүн да баалуу эмгек болуп эсептелет (Кононов, 1980).

Чет элдик түркология жаатындагы түрк тилдеринин грамматикасы боюнча фундаменталдуу эмгектер Ж.Дени, В.Банг, К.Броккельман, Г.И.Рамстедт, М.Рясянен, А.ф.Габен, В.Котвич жана башка окумушууларга таандык болсо, ал эми орус түркологиясында аталган багытта А.А.Казам-Бек, В.Вербицкий, П.Мелиоранский, А.Самойлович, В.Гордлевский, Н.Дмитриев өңдүү окумуштуулар эмгектенишип, түрк тилдеринин грамматикалык структурасын типологиялык өңүттөн изилдөө иштерин алдыга жылуусуна зор салым кошушкан. Ошондой болсо дагы бардык эле окумуштуулар тектеш түрк тилдерин типологиялык жактан изилдөөнү максат кылып коюшкан эмес. Көпчүлүк авторлор конкреттүү бир тилдин структурасын сыпаттап жазуу менен гана чектелишкен. Ошол эле учурда типологиялык жактан башка тилдер менен салыштыруу аркылуу алардын спецификаларын аныктоо максаты да коюлгандыгын көрүүгө болот.

Түрк тилдеринин жалпы структурасын изилдөөнүн мүнөзүнө карап, бардык грамматикалык изилдөөлөр Н.А.Баскаковдун пикиринде, негизинен, эки типке бөлүнүп каралышы ыктымал:

1) батыш, өзгөчө, немис түркологиялык мектебине мүнөздүү аналитикалык багыттагы изилдөөлөр;

2) орус түркологиялык мектебине мүнөздүү синтетикалык багыттагы изилдөөлөр (Баскаков, 1975).

Немис аналитикалык мектебине тиешелүү делген изилдөөлөр В.Банг, К.Броккельман жана фин алтаисти Г.И.Рамстедт өңдүү изилдөөчүлөргө таандык. Аталган мектептин өкүлдөрүнүн түзгөн грамматикалары жана грамматикалык багыттагы изилдөөлөрү айрым сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн морфологиялык сөздүктөрүн эске салат. Ошондой эле билдирген маанилери жана аткарган кызматтары өңүттөрүнөн иликтенген грамматикалык формалар изилдөөнүн объектиси катары алынган. Сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу Н.А.Баскаковдун «…следует отметить некоторую специфику результатов грамматических исследований западных тюркологов, использующих в большей степени сравнительно-исторический метод, тюркологов русской школы и современных советских тюркологов, работы которых характеризуются в большей степени использованием типологических сопоставлений, что может быть объяснено отчасти и практическими целями грамматик, ими составленных» (Баскаков, 1975, 11-б.) деген пикирин келтирүүгө болот. Мындан тышкары окумуштуу жогоруда сөз болгон эки багыттан тышкары тектештирме-тарыхый методдун колдонулуу зарылдыгын четке какпайт. Мындай изилдөөлөр катары автор Ж.Денинин түрк тилинин грамматикасы, В.Котвичтин алтай тилдери боюнча изилдөөлөрүн, ошондой эле Н.К.Дмитриеванын грамматикалык изилдөөлөрүн бөлүп көрсөткөн.

Азыркы түрк тилдеринин компаративистикасы жаатында тыбыштык өзгөрүүлөрдүн себептерин түшүндүрүү боюнча көптөгөн теориялар менен божомол ойлор бар экендиги маалым. Атап айтканда, үндүүлөр менен үнсүздөр системаларын реконструкциялоо боюнча ар кандай варианттар сунушталган. Бирок түрк тилдеринин тарыхый фонетикасын изилдөө чектелген, б.а., жарым-жартылай материалдардын негизинде жүргүзүлгөндүгүн да белгилей өтүү зарыл деген ойдобуз. Тилдик өзгөрүүлөрдү түшүндүрүүдө жана сыпаттоодо тилдик универсалийлер менен типтүү делген фонетикалык процесстер толук эске алынган эмес. Маселен, фонетикалык системалардын баба тилден тартып азыркы абалына чейинки өнүгүү эволюциясынын өткөөл баскычтары, тыбыштык трансформациялардын салыштырмалуу хронологиясы такталган эмес. Байыркы түрк баба тилин мезгилдерге бөлүштүрүү толук иштелип чыккан эмес. Ушул өңдүү маселелер түрк тилдеринин тектештирме-тарыхый фонетикасын жана грамматикасын түзүүнүн дагы эле актуалдуулугун жоготпой келаткан маселе экендигин айгинелейт.

БИБЛИОГРАФИЯ

DOERFER, G. (1966). *Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen*. Berlin. Bd.71, Heft 1-2.

КАЗАМ-БЕК, М. А. (1839). *Грамматика турецко-татарского языка*. Казань.

КАЗАМ-БЕК, М.А. (1846). *Общая грамматика турецко-татарского языка.* Казань.

КОНОНОВ, А. Н. (1980). *Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII—IX вв.)*. Ленинград.

МЕЛИОРАНСКИЙ, П.М. (1894) .*Краткая грамматика казак-киргизского языка*: в 2 ч. СПб.: Тип. Императ. АН. Ч. 1: Фонетика, этимология. – 78 б.; Ч. 2: Синтаксис. 92 с.

RADLOFF, W.W. (1882). *Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig.

РАДЛОВ, В.В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий*. СПб.: Тип. Императ. АН. Т. 1, ч.1/2: Гласные.

РАДЛОВ, В.В. (1899). *Опыт словаря тюркских наречий*. СПБ.: Тип. Императ. АН. Т. 2, ч.1/2. 974 с.

РАДЛОВ, В.В. (1905). *Опыт словаря тюркских наречий*. СПб.: Тип. Императ. АН. Т. 3, ч. 1/2. – 651 с.

РАДЛОВ, В.В. (1911). *Опыт словаря тюркских наречий*. СПб.: Тип. Императ. АН. Т. 4, ч. 1/2. 665 с.

SACHAU, E. (1917). Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich Wilhelms-Universität zu Berlin. Berlin. 150-223.

СЕРЕБРЕННИКОВ, Б.А. (1979). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Баку: Маариф. 304 с.

ЩЕРБАК, А.М. (1966). *О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков*. Москва. Вопросы языкознания. № 3. С. 21-35.

ЩЕРБАК, А.М. (1970). *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Наука. 204 с.

ЧАГАТАЙ ЖАЗМА АДАБИЙ ТИЛИНДЕ ЖАЗЫЛГАН РАСМИЙ КАТТАРДЫН (1813-1855-ЖЖ.) ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Каратаева Сонайым Кубатбековна*

Аннотация

XIX кылымдагы кыргыз тилинин өнүгүшү тууралуу даректүү маалыматтар кыргыз урууларынын Россия падышасынын Батыш Сибирдеги өкүлчүлүгүнө жазган расмий каттарында камтылган. Түрдүү мазмундагы расмий каттар топтомунда Чүй жана Ысык-Көл өрөөндөрүн жердеген кыргыз урууларынын Россия менен экономикалык, саясий алакаларды түзүү аракеттери чагылдырылган. Каттарды мазмунуна карай үч топко ажыратууга болот: 1) дипломатиялык каттар, 2) баяндамалар, 3) билдирүүлөр. Расмий каттар орто кылымдарда түрк тилдүү ареалда жазма адабий тилдин кызматын аткарган эски чагатай тилинин таасиринде жазылган. Бул документтердин баалуулугу алардын кыргыздардын чөйрөсүндө жазылгандыгында турат.

Негизги сөздөр: чагатай жазма адабий тили, дипломатиялык каттар, тарыхый документ, транслитерация, котормо, тыбыштык турпат, лексикалык маани.

ЯЗЫКОВАЯ ОСОБЕННОСТЬ ОФИЦИАЛЬНЫХ ПИСЕМ НАПИСАННЫХ НА ЧАГАТАЙСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (1813-1855 гг.)

Аннотация

Документальные сведения о развитии кыргызского языка в XIX веке содержатся в официальных письмах киргизских племен к представительству русского царя в Западной Сибири. В пакете официальных писем отражены стремления кыргызских племен Чуйской и Иссык-Кульской областей развивать экономические и политические связи с Россией. Письма по содержанию можно разделить на три группы: 1) дипломатические письма, 2) отчеты, 3) сообщения. Официальные письма составлялись под влиянием старочагатайского языка, выполнявшего функцию литературного языка в ареале тюркских языков в средние века. Ценность этих документов заключается в том, что они были написаны в кыргызской среде.

Ключевые слова: чагатайский литературный язык, литературный язык, дипломатические письма, исторический документ, транслитерация, перевод, фонетический состав, лексическое значение.

LINGUISTIC FEATURES OF OFFICIAL LETTERS WRITTEN IN THE CHAGATAY LITERARY LANGUAGE (1813-1855)

Abstract

Documentary evidence of the development of the Kyrgyz language in the 19th century is contained in official letters from the Kyrgyz tribes to the Russian Tsar's mission in Western Siberia. The package of official letters reflects the aspirations of the Kyrgyz tribes of the Chui and Issyk-Kul regions to develop

* Профессор, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547, Кыргыз Республикасы) филология илимдеринин доктору, ORCID: 0000-0001-9488-9880; sonayimkaratayeva@mail.ru

economic and political ties with Russia. The letters can be divided into three groups by content: 1) diplomatic letters, 2) reports, 3) messages. Official letters were composed under the influence of the Old Chagatai language, which served as a literary language in the area of Turkic languages in the Middle Ages. The value of these documents lies in the fact that they were written in a Kyrgyz environment.

Key Words: Chagatai Literary Language, Literary Language, Diplomatic Letters, Historical Document, Transliteration, Translation, Phonetic Composition, Lexical Meaning.

XVIII к. аягы XIX к. баш чендеринде патриархалдык-феодалдык баскычта турган түндүк кыргыз уруулары (бугу, сарыбагыш, солто ж.б.) түрдүү себептерден келип чыккан ич ара араздашуудан саясий ыдыроонун тилкесине түшсө, экинчиден, түндүк-чыгыштан Цин империясы, түштүктөн Кокон хандыгынын баскынчылык коркунучунда турган. Мындай татаал саясий кырдаалда күчтүү мамлекеттин колдоосун издеп, айрым кыргыз уруктары (белек, арык-тукуму, желдең) Россиянын курамына кирүүгө умтула баштаган. Кыргыз коомчулугунда орусиячыл маанайдын калыптанышына, биринчиден, кошуна жашаган казак уруулук топторунун (Орто Жүз, андан соң Улуу Жүз) Россиянын букаралыгын кабыл алышы, экинчиден, орус-кыргыз соода байланышын түптөөгө жана күчөтүүгө багытталган эки тараптуу иш-аракеттер түрткү берген.

Россия менен дипломатиялык алакаларды түзүү иш-аракеттери 1785-жылы сарыбагыш уруусунун бийи Атаке баатырдын жөнөткөн элчилигинен башталат. Элчилер (Абдрахман Кучаков жана Шергазы Орозбаев) Атаке баатырдын орус падышасы Екатерина IIге жана Сибирдеги губернаторго багытталган эки каты менен 1785-жылдын 23-августунда Омск шаарындагы аскердик гарнизонго келип түшөт. Бул жерде кыргыз депутаттары жылуу кабыл алынып, расмий уруксаттан кийин адъютант Иван Сипайловдун коштоосунда Санкт-Петербургга жөнөтүлөт. Императордун канцеляриясынын маалыматы боюнча, депутаттар Екатерина IIнин кабыл алуусунда болгон. Элчилик эки максатты көздөгөн: 1) Россиянын колдоосуна ээ болуу; 2) буга чейин Россияны Чыгыш Түркстан жана Индия менен байланыштырып турган соода жолун өзгөртүү эле. Эгерде бул соода жолу кыргыз уруулары жашаган аймактар аркылуу өтсө, кербен жолу 19 күнгө кыскармак. Бирок биринчи элчиликтин миссиясы аткарылбай, болгону эки тараптуу белектерди алмашуу менен аяктайт [В.Плоских, Д.Сапаралиев 1982].

XIX к. баш чендеринде кырдаал бир кыйла өзгөрөт. Россия Орто Азия чөлкөмүнө саясий, экономикалык таасирин күчөтүп, Кашкар, Кытай, Индия жана Тибетке «жаңы соода жолун» ачууну көздөйт. Мындай маанилүү соода жолдор түйүнү кыргыз уруулары жашаган аймактар аркылуу өтмөк. Ич ара согуштан алсыраган кыргыз урууларынын саясий-экономикалык оор абалы, чек арасындагы кооптуу абал жөнүндө толук маалыматы бар орус бийлиги үгүттөө жолу менен кыргыздарды Россиянын курамына киргизүү максатын коёт. Мындай саясий миссияны Сибирь башкармалыгы А.Бубеновго тапшырат. Ал 1813-1814-жылдары Ысык-Көлдөгү кыргыз урууларында болуп, аларда орусиячыл маанайдын бар экендигин өз жетекчилигине кабарлайт.

А.Бубеновдун үгүттөөсү менен көлдөгү белек уругунун бийи Шералы Шапак уулу биринчилерден болуп элчилерин жөнөтөт. Элчилер – Качыбек Шералы уулу менен Жакыпты Сибирь башкармалыгынын генерал-губернатору Глазенап кабыл алып, акчалай чыгым болбосун деп, борборго жөнөтпөй, сүйлөшүүлөрдү өзү жүргүзөт. Кыргыздардын Россиянын колдоосуна ээ болуп, букаралыгына кабыл алуу өтүнүчүнө орус бийлиги оң жооп берет. Глазенап кыргыз депутаттарын капитан аскердик чинине көрсөтүп, Качыбекке алтын медаль, Жакыпка бриллиант шакек ыйгарат. Бул элчилик кайсы бир деңгээлде орус-кыргыз соода жана саясий байланышынын күчөшүнө түрткү берет. Бирок

аралыктын алыстыгынан элчиликтин Россиянын букаралыгына өтүү максаты орундалбайт.

1824-1825-жылдары орус-кыргыз кат алышуулары күчөйт. Бугу уруусунун желдең, арык-тукуму жана белек уруктары биргелешекен элчилерин Сибирге жөнөтөт. Ал орус-кыргыз дипломатиясындагы үчүнчү, эң натыйжалуу элчилик катары белгилүү. Бул байланыш орус бийликтеринин бир нече жылга созулган үгүттөө иштеринин натыйжасы эле. Бирок Россиянын борбордук бийлиги жана анын Сибирдеги өкүлчүлүгү бул байланышты өз деңгээлинде баалабайт. Натыйжада, саясий кызыкчылык артта калып, биринчи орунга соода байланышын өнүктүрүү чыгат. Желдең, арык-тукуму жана белек уруктарынын Россиянын букаралыгына кабыл алуу өтүнүчү жоопсуз калат.

XIX к. 20-жылдарында Кокон хандыгы кыргыздардын түштүк аймагын багындыргандан кийин, түндүк кыргыз урууларына талоончулук жоортулдарын баштайт. 1821-жылы Кетмен-Төбө өрөөнүн, андан кийин Талас жана Жети-Сууга чейин жетет. Кокон хандыгынын түндүк кыргыз урууларын басып алышы, орус-кыргыз кат алышууларынын дээрлик отуз жылга токтошуна алып келген. Россия менен саясий-экономикалык байланыш 1855-жылдардан баштап кайрадан жандана баштайт.

Биз сөз кылып жаткан расмий каттардын эң ири топтому Омск облустук Мамлекеттик архивинин 3-фондунда, ушул эле каттардын бир катар нускалары Казакстандын (338-фонд), Өзбек Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивдеринде (1-фонд) сакталган [Койчиев 1996, 6].

Кыргыз урууларынын орус бийликтерине жазган каттарынын хронологиясы төмөнкүдөй:

1. 1785-жылы Атаке баатырдын Россиянын императору Екатерина IIге жана Батыш Сибирь башкармалыгына жазган каттары;

2. Батыш Сибирь губернаторунун катчы-котормочусу А.Бубеновдун көл кылаасындагы кыргыз урууларын Россиянын таасирине үгүттөө тапшырмасы менен келиши. Кыргыздардын буга жооп катары жөнөткөн элчилиги жана жазган каттары (1813-1815-жж.);

3. 1824-1825-жылдары белек, арык-тукуму жана желдең уруктарынын биргелешкен элчилиги жана орус бийликтерине жазган каттары;

4. 1827-жылы А.Бубеновдун буга чейинки элчиликтерге сыйлыктарды тапшыруу үчүн келиши жана кыргыз бийлеринин жооп ыраазычылык каттары;

5. Отуз жылдык тыныгуудан кийин 1855-жылдардан баштап Чүй, Ысык-Көлдү жердеген кыргыз урууларынын орус бийликтерине жазган каттары.

Каттар биринчи тарыхый документ катары тарыхчылар тарабынан изилдене баштаган. Орус-кыргыз кат алышууларынын орус тилиндеги айрым үлгүлөрү Н.Коншин тарабынан «1824-жылдагы каракыргыз элчилиги» аттуу макаласында жарыяланган. Андан соң кыргызтаануучулар - В.Бартольд, Б.Жамгырчинов, А. Хасанов, К.Үсөнбаев, В.Плоских жана А.Койчуев өңдүү тарыхчылардын эмгектеринде иликтенген.

Тарыхчы Б. Жамгырчинов кыргыздардын орус букаралыгын кабыл алуусун изилдеп жатып, каттардын орус тилиндеги канцелярдык варианттарын колдонгон.

В. Плоских Ысык-Көл кыргыздарынын Россия менен болгон дипломатиялык алакаларын изилдөөгө бир катар эмгектерин арнаган. Изилдөөчү «Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.)» аттуу эмгегинде биринчилерден болуп каттардын көчүрмөсүн жарыялаган [Плоских, 1970].

А. Койчиев «Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде)» аттуу кандидаттык

диссертациясында каттарды айрым үзүндүлөр түрүндө эмес, бир бүтүн тарыхый-маданий эстеликтер катары изилдеген. Ал биринчи жолу расмий каттардын кыргыз тилиндеги транслитерациясын берген [Койчиев, 1996].

Расмий каттар тууралуу лингвистикалык алгачкы изилдөөлөрдүн бири Ж. Шүкүровго таандык. Ал «Из истории киргизского языка» деген макаласында Казакстандын Борбордук архивинен 1850-60-жж. таандык кыргыз документтерин тапкандыгын айтып, бул биринчи эле издөөнүн жыйынтыгы экендигин, дагы кылдат издесе мындай документтердин санынын көбөйөрүн белгилейт. Макалада үч документтин тилдик өзгөчөлүгү изилденип, техникалык себептерден улам тексттердин фотокопиясы берилбей, алардан үзүндүлөр гана келтирилген. Автор: «каттардын эски чагатай адабий тилинде кыргыз улутундагы адам тарабынан жазылгандыгы эч кандай шек жаратпашын» айтып, бул пикирин кыргыздарга гана таандык айтымдардын, макалдардын текстте арбын колдулгандыгы менен бекемдейт [Шүкүров, 1952].

Тилдик жааттан каттар С.Кудайбергеновдун «Ранние киргизские письменные документы» аттуу макаласында талдоого алынган. Макалада үч документ изилденип, алардын төмөнкү өзгөчөлүктөрү белгиленген: 1) каттардын эки тилдүү мөөр менен (мөөрдүн ээсинин аты, титулу орус жана араб жазмаларында берилиши) бекемделиши; 2) жыл менен күндүн мусулман жыл санагы эмес, христиан календары менен берилиши; 3) текстте *генерал-губернатор, апрель* сыяктуу орусча терминдердин кезиккени. Ошондой эле С.Кудайбергенов эки катты кыргыз, ал эми үчүнчү катты уйгур же өзбек улутундагы адам жазганын белгилеп, пикирин тилдик фактылар менен тастыктаган [Плоских, Кудайбергенов 1968].

С. Кудайбергенов туура белгилегендей, документтердин баалуулугу - алардын кыргыздардын чөйрөсүндө жазылгандыгында турат. Каттарды мазмунуна карай үч топко ажыратууга болот: 1) дипломатиялык каттар, 2) баяндамалар, 3) билдирүүлөр.

Расмий каттар орто кылымдарда түрк тилдүү ареалда койненин кызматын аткарган орто түрк жазма адабий тили - эски чагатай тилинин таасиринде жазылган. Аталган жазма адабий тил түркологиялык адабияттарда «түркий (түркчө)» жана «эски өзбек тили» деген аталыштарда да колдонулат. Анын генезиси бизге белгилүү биринчи «түркий» - орхон-энисей койнесине таандык. Мындан «байыркы уйгур-караханид түркчөсү», же болбосо Махмуд Кашгари боюнча «хакания түркчөсү» калыптанат. Хакания түркчөсүнүн андан ары өнүгүүсү Орто Азия чөлкөмүндө жана Хорезмде жүрүп, XI-XIIкк. Хорезмдин тегерегиндеги талааларда «огуз-кыпчак койнеси» калыптанат. «Огуз-кыпчак койнеси» Кыпчак талааларына тарап, мындан XIII-XIV кк. жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ «волга түркчөсү», «чагатай түркчөсү» мындан эски өзбек, эски татар, эски крым түркчөлөрү келип чыгат. Бул тилдер жазма адабий тилдин кызматын аткарып, оозеки пикир алышууда колдонулган эмес.

Расмий каттар топтомунун ичинен эки документ лингвистикалык өңүттөн талдоого алынды: 1) Ажыбай Шералы уулу жана Абылгазы Шералы уулунун Батыш Сибирдин генерал-губернатору П.М.Капцевичке жазган каты (1825-жыл, 4-август), 2) Олжобай Түлеберди уулу, Акымбек Олжобай уулу жана старшина Мамбет Уметалы уулунун (1825-жыл, 5-август) Батыш Сибирдин генерал-губернатору П.М.Капцевичке жазган каты.

Жогоруда белгиленгендей, чагатай тилинин таасири каттардын тыбыштык турпатынан, грамматикалык түзүлүшүнөн айкын байкалат. Каттардын үлгүлөрү түп нускадан эмес, В.Плоскихтин эмгегинен алынгандыктан окуп чыгууда айрым кыйынчылыктарды жаратты. Анын үстүнө, текст араб жазуусунун «несхи (бат жазуу)» түрүндө жазылгандыктан, айрым тамгалар бири-бирине сиңирилип жазылгандай таасир калтырат.

Дүйнөдө кеңири таралган үнсүз-тыбыштык жазуунун негизги өкүлү - араб жазуусу болуп саналат. Ал болжол менен IVк. аягы Vк. баш чендеринде пайда болгон. Араб жазуусунун эң негизги графикалык өзгөчөлүгү - тилдеги үнсүз тыбыштар гана атайын графема менен белгиленет да, тамгалар туурасынан саптарда жайгашып, оңдон солду көздөй окулат. Жазуу 28 белгиден турат. Тамгалардын бардыгы үнсүз тыбыштарды, алардын ичинен үчөө (ا алиф, و вав жана ى йа) үндүүлөрдү билдирүүдө да колдонулат. Тамгалардын графикалык формасы сөздөгү алган ордуна, тактап айтканда, сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында келишине карай өзгөрүп турат. Алты графемадан башкасы (өзүнөн мурунку тамгага гана жалганат), өзүнөн мурун жана кийин келген тамгаларга жалганып жазылат.

фотокопия

Ажыбай Шералы уулу жана Абылгазы Шералы уулунун Батыш Сибирдин генерал-губернатору П.М.Капцевичке жазган каты

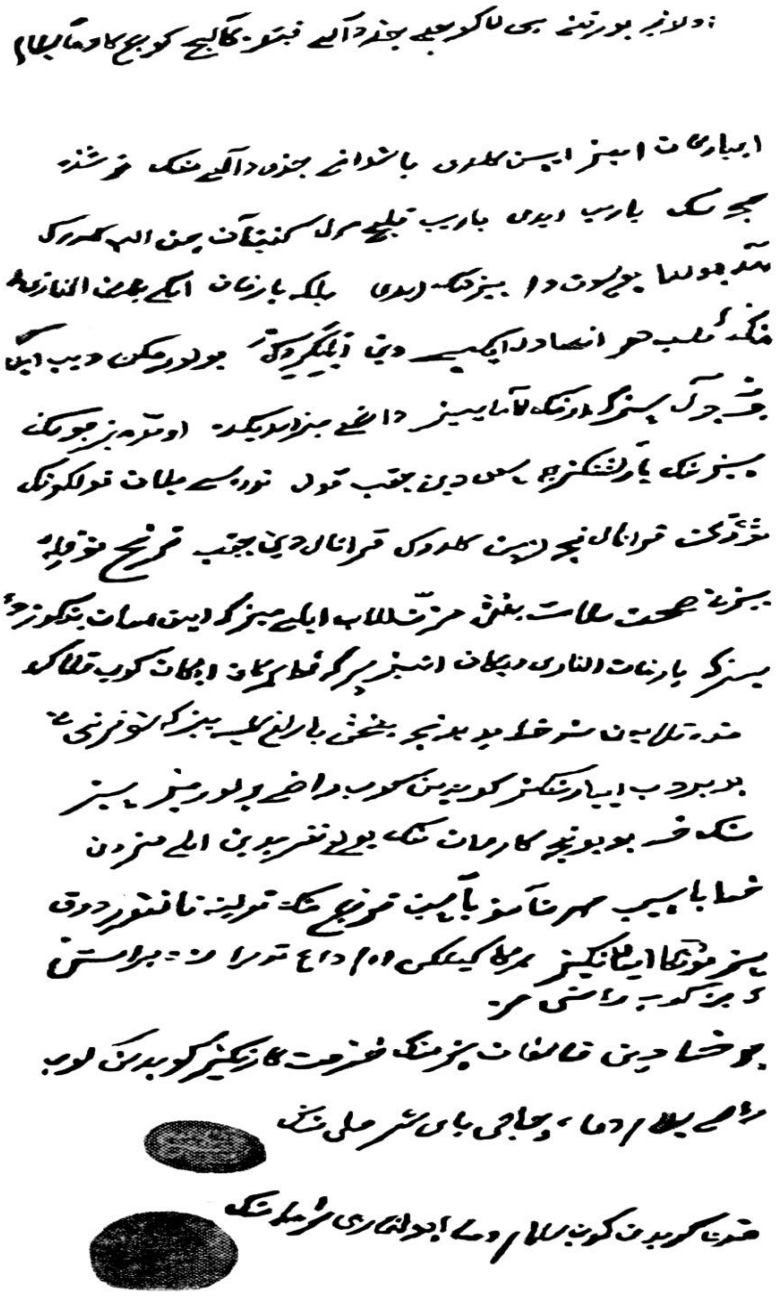

Транслитерациясы

(1) Улуғ йуртни бийлагужи жаздаалы Фетр Микаайлич Кобычка дуга салам. (2) Йибарган инимиз исен келди. Башдағы жазидаалиң тушда (3) Хачыбек барыб йиди. Барыб қылыч медал кафтаан чин алыб келдүк. (4). … йолда бу сонра бизниң йиди. Белек барган ики баланы Алгазыны (5) (те)ң кылыб хэр анча аул экисиден илгерирек болор мекен деп эдүк. (6) Бу йол сизгэ р.з.к.ламаймыз, разымыз амириң утримиз чоң. (7) Сизиң йарлығыңызча Семиден чыкыб кол төреси билан фолковник (8) Шуввун Караталгач эсен келдүк. Караталды чыкыб корунч Нухлэ (9) биз сахат-саламат, йахши ыззатллап элимизгэ эсен-аман йеткүзди. (10) Сизгэ барган Алгазы диган инимиз сизге хат берган экан. Көб тилак (11) миз тилаймин шу хат бойунча йахшы йарлыг келсе бизге шу корунчини (12) буйруб йибариңиз. Көбдөн-көб разы болормиз. Сиз- (13) ниң хат бойунча карваның йолу…. Элимиздан (14) хат басыб, мухур, тамга басыб коринчиң колины тафшурдук. (15) Сиз буңа ишаңиз. Бизга келген Омдагы төра Зубирастың (16) көб разимиз. (17) Бу хатдан калган сизнинг хызматкариңиз көбдөн-көб (18) разы, салам дуга Хажыбай Шергалинг (мөөрү), (19) мен да көбдөн-көб салам дуга Абылгазы Шералың (мөөрү).

Котормосу

Улуу журтту бийлөөчү генерал-губернатор Петр Михайлович Капцевичке дубай салам. (2) Жиберген инибиз эсен келди. Баштагы (мурунку) генерал-губернатордун тушунда Качыбек барган. Барып кылыч, медаль, капитан чин(ин) алып келдик. … жолду биз ачкан элек. Белек (бергенде) барган эки баланы Алгазы (менен) тең кылып коюпсуз, алда канча (ал) экөөсүнөн илгерирек болор бекен дедик эле. Бул жолу сизге (ыраазы болбой калдык), (бирок) (сизге) ыраазыбыз, амириңиз чоң. Сиздин жарлыгыңыз (менен) Семейден чыгып кол башчы жана полковник Шубин (менен) Кара-Талга чейин эсен келдик. Кара-Талдан хорунжий Нюхалов биз(ди) сак-саламат, жакшы ыззатап элибизге эсен-аман жеткирди. Сизге барган Алгазы деген инибиз сизге кат берген эле. Көп тилегенибиз: бул кат боюнча жакшы жарлык келсе, бизге ушу хорунжийди буйруп жиберсеңиз көптөн-көп ыраазы болобуз. Сиздин элибиздин (жанынан өткөн) кербен жолу боюнча кат(-ыңызга) кат(-ка) мөөр, тамга басып, хорунжийдин колуна тапшырдык. Сиз ушуга ишениңиз. Бизге келген Омскдогу төрө Зибберштейнге көп ыраазыбыз. Бул каттан калган (жазган) сиздин кызматкериңиз көптөн-көп ыраазы, салам дубасы менен: Ажыбай Шералы уулу (мөөрү), мен(-ден) да көпдөн-көп салам дуба: Абылгазы Шералы уулу (мөөрү).

Расмий каттардагы бир топ сөздөр маани жагынан да, тыбыштык турпаты жагынан да кыргыз тилиндеги сөздөргө далма-дал келет. Аларга төмөндөгү сөздөр кирет:

№1-фотокопия		**№2-фотокопия**	
سلام	салам (Рк.1)	اسل	асыл (Рк.1)
كلدى	келди (Рк.3)	گوسبدين	господин (Рк.1)
قلج	кылыч (Рк.3)	الجى	элчи (Рк.2)
مدل	медал (Рк.3)	قاشند	кашында(Рк.2)
جن	чин (Рк.3)	بويڭج	бойунча (Рк.3)

калада (Рк.4)	قالادا	белек (Рк.4)	بلک
үчүн (Рк.9)	وجون	барган (Рк.4)	بارغان
биз (Рк.9)	بز	баланы (Рк.4)	بالانی
дайым (Рк.12)	دايم	тең (Рк.5)	تنک
мен (Рк.12)	من	илгерирек (Рк.5)	الکررک
баласы (Рк.13)	بالاسی	чоң (Рк.6)	جونک
салам (Рк.14)	سلام	кол (Рк.7)	قول
бий (Рк.14)	بي	эсен (Рк.8)	اسن
миң (Рк.16)	منک	саламат (Рк.9)	سلامت
бешинчи (Рк.16)	بشنج	биз (Рк.9)	بيز
башында (Рк.16)	بشيندا	аман (Рк.9)	امان
бойнда (Рк.17)	بويندا	сизге (Рк.10)	سزکی
		келсе (Рк.10)	کلسی
		бизге (Рк.10)	بيزکی
		тамга (Рк. 14)	تآمغا
		мен (Рк.18)	من
		да (Рк.18)	دا

1. Айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, бирок маанисі өзгөрбөгөн сөздөр

№2-фотокопия		**№1-фотокопия**	
нысаблу (Рк.1)	نسبلو	улуғ (Рк.1)	اولوغ
мансаблу (Рк.1)	منسبلو	йуртни (Рк.1)	يورتنی
йенарал (Рк.1)	ينارال	бийлагужи (Рк.1)	بيی‌لاکوجی
кубернатр	کوبرناطر	дуга (Рк.1,	دغا

(Рк.1)		17,18)	
йибарүлмиш (Рк.1)	йибарлмш	йиберген (Рк.2)	йыбаркан
бизиң (Рк.1)	бизнк	инимиз (Рк.2)	анмз
баламыз (Рк.2)	балямз	исен (Рк.2)	йысн
бирлан (Рк.2,3,4,9)	бирлан	башдағы (Рк.2)	башдағы
берүлган (Рк.2)	бируылкан	тушда (Рк.2)	тушд
улуғ (Рк.2)	улуғ	йиди (Рк.3, 4)	йиди
бадышах (Рк.2)	бадышах	барыб (Рк.3)	барыб
хадратлариң (Рк.2)	хадратларнк	кафтаан (Рк.3)	кафтаан
хызматинда (Рк.2)	хызматында	алыб (Рк.3)	алыб
йахши (Рк.3)	йахшы	келдүк (Рк.3)	келдүк
кийүм (Рк.3)	кийум	йолда (Рк.4)	йолда
йарлығыңыз (Рк.3)	йарлығыңыз	ики (Рк.4)	ики
йиберилген (Рк.3,5)	йыбырылкан	кылыб (Рк.5)	кылыб
хызматлу (Рк.3)	хызматлу	аул (Рк.5)	аул
элли (Рк.3)	ылли	экисиден (Рк.5)	экисиден
кишиләр (Рк.3)	кшылар	мекен (Рк.5)	мкн
башлуғи (Рк.4)	башлуғы	бу(Рк.6)	бу
харунже (Рк.4, 11)	харунжы	йол (Рк.6)	йол
биргә (Рк.4)	биркя	разымыз (Рк.6)	разымыз
тургучи (Рк.4)	тургучы	сизиң (Рк.7)	сызың
лекур (Рк.4)	лкур	йарлығыңызча (Рк.7)	йарлығыңызча

сыйлаб (Рк.5, 9)	صيلاب	чыкыб (Рк.7)	جقب
алдунда (Рк.5)	آلدوندا	төреси (Рк.7)	تورسی
йуртимизниң (Рк.5)	يورطمزنک	билан (Рк.7)	بلان
бийлари (Рк.5)	بی‌لاری	фолковник (рк.7)	فولکونک
жыйлуб (Рк.6)	جيلوب	келдүк (Рк.8)	کلدوک
окуб (Рк.6)	اوقوب	корунч (Рк.8)	قرنج
көрүб (Рк.6)	کوروب	сахат (Рк.9)	صحت
хушывак (Рк.7)	حوشی‌واق	йахши (рк.9)	يحشی
олдук (Рк.7)	اولدوق	ыззатллап (Рк.9)	يزّتللاب
килган (Рк.7)	کيلکان	элимизге (Рк.9)	ايلی‌ميزکا
биурувиңиз (Рк.7)	بيورونکز	йеткүзди (Рк.9)	يتکوزدی
тилаймиз (Рк.9)	تلايمز	диган (Рк.10)	ديکان
өзүңиздан (Рк.9)	اوزونکـزدان	инимиз (Рк.10)	انميز
тубинчилик (Рк.9)	توبن‌جی‌لک	хат (Рк.10)	حط
ташламагайсыз (Рк.10)	طاش‌لامغای‌سز	берган (Рк.10)	برکان
кайсыдур (Рк.10)	قايسی‌دور	экан (Рк.10)	ايکان
карванлардан (Рк.10)	قارۋن‌لاردان	көб (Рк.10)	کوب
берүлган (Рк.10)	بيری‌لکان	тилак (Рк.10)	تلاک
хаты (Рк.10)	حطی	тилаймин (Рк.11)	تلايمن
мухрумизни (Рк.11)	محرومزنی	шу (Рк.11)	شو

басуб (Рк.11)	باسوب	йарлығ (Рк.11)	یارلغ
таамгаларумизни (рк.11)	طامغالارومزنی	буйруб (Рк.12)	بویروب
колине (Рк.11)	قولینی	йибариңиз (Рк.12)	ایبارنکز
табшырдук (Рк.11)	طابشردوق	көбдөн көб (Рк.12)	کوبدونکوب
хэр (Рк.12)	حر	болормиз (Рк.12)	بولورمز
эсенлигүңизни (Рк.12)	ایسنلکونکزنی	карваның (Рк.13)	کاروانnک
тилаб (Рк.12)	تلاب	мухур (Рк.14)	محر
мухрумни (Рк.12, 14)	محرومنی	колины (Рк.14)	قولینی
баласыдан (Рк.14)	بالاسیدن	тафшурдук (Рк.14)	تافشوردوق
көб көб (Рк.14)	کوب کوب	буңа (Рк.15)	بونکا
басдум (Рк. 14,15)	باسدوم	ишаңиз (Рк.15)	اشانکز
устаршин (Рк.15)	اُسطرشین	хызматкариңиз (Рк.16)	خزمتکارنکز
йүзда (Рк.16)	یوزدا		
йигирми (Рк.16)	یکرمی		
аавгустниң (Рк.16)	آۋکوستننک		
күнинда (Рк.16)	کونندا		
суниң (Рк.17)	صۋننک		

2. Кыргыз тилинде мааниси өзгөргөн сөздөр

№1-фотокопия		**№2-фотокопия**	
هر	хэр (Рк.5)	صالوب	салуб (Рк.11)
انجا	анча (Рк.5)	ططوب	тутуб (Рк.12)
قالغن	калган (Рк.17)		

3. Кыргыз тилинде кездешпеген сөздөр

№1-фотокопия		**№2-фотокопия**	
جزدآلی	жаздаалы (Рк.1)	اول	аввал (Рк.2)
جزیدآلیڭک	жазидаалиң (Рк.2)	حم	хэм (Рк.6,11)
سونرا	сонра (Рк.4)	ذیادا	зийада (Рк.6,8)
اوترمز	утримиз (Рк.6)	مرحمتلارڭكزدان	мархаматлариңиздан (Рк.10)

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

ӘБІЛҚАСЫМОВ, Б. (1988). XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нусқалары. -Алматы: Ғылым.

БАТМАНОВ, И.Н. (1952). Вопросы формирования киргизского литературного языка // Труды ИЯЛИ. 1952, вып., III.

БЛАГОВА, Г.Ф.(1982). О характере так называемого «чагатайского» языка конца XVв. // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. -М., 1980.

КОЙЧИЕВ, А.К. (1996). XIX к. Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде). Канд. дисс. автореферети. -Б.

НАДЖИП, Э.Н. (1972). О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках // СТ., №5.

Плоских В. М., (1982). Сапаралиев Д.С. Новые данные о первом киргизском посольстве в Россию // Известия АН Кирг ССР. №2. -67-73с.

ПЛОСКИХ, В.М. (1968). Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы // Известия АН Кирг. ССР. №4. -75-82с.

ПЛОСКИХ, В.М. (1970). Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.). -Фрунзе: Илим, 122с.

САМОЙЛОВИЧ, А.Н. (1973). Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями // СТ. №5.

Тенишев Э.Р. (1989). О киргизском литературном языке в донациональный период // ВЯ.

ТЕНИШЕВ, Э.Р. (1982). Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте // ВЯ. №2.

ШУКУРОВ, Ж. (1952). Из истории киргизского языка // Труды Института Языка, Литературы и Истории. Вып. III: 68-74с.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE ANADOLU (RÛM ve RÛMÎLER)

Vahit TÜRK*

Özet

Ali Şir Nevâyî, bütün Türk edebiyatı dikkate alındığında yanına ikinci bir kişiyi koymakta zorlanacağımız çok yazan, değişik konularda eserler veren bir sanatçıdır. Eserlerinde Türkistan, İran, Irak, Arabistan, Mısır, Hindistan, Kuzey Afrika ve Anadolu ile ilgili yer ve su adları, bütün bu bölgelerde yaşamış olan din bilginleri, mutasavvıflar, edebiyat adamlarıyla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Özellikle Mecalisü'n-Nefayis, Nesayimü'l-Mahabbe gibi tezkireleri ile divanlarında ve mesnevilerinde pek çok tarihî kişilikten, şair ve yazardan, ırmaklardan söz edildiği gibi bu bölgelerde yaşayan uluslardan ve boylardan da söz edilir. Nevâyî eserlerinde Türk yurtları ve Türk boyları da sıkça anılır. Timurlu ve Babürlü coğrafyasında yaşayanlar için doğrudan Türk adı yaygın olarak kullanılır. Bugün Doğu Türkistan olarak adlandırılan bölgeler için Hıta/Hıtay sözünün kullanıldığı ancak bölge Türkleri için farklı bir ad kullanılmadığı görülür. Harezm, İran, Irak, Doğu Anadolu bölgelerinde yaşayanlar, özellikle Akkoyunlular ve Karakoyunlular için Türkmen, Safeviler için etnik adlandırma yerine mezhep öne çıkar ve Kızılbaş sözü kullanılır. Kuzeyden, yani Deşt-i Kıpçak'tan gelenler için Özbek, Anadolu Türklüğü için Rûmî, Anadolu için ise Rûm sözcüklerinin kullanıldığı görülür. Nevâyî'nin II. Bayezit döneminde Osmanlı sarayı ile ilişki kurduğu Âşık Çelebi tezkiresinde kayıtlıdır. Sanatçının güçlü bir şair olduğu için Osmanlı şairleri üzerindeki etkisi yüzyıllarca süren sanatçının eserlerinde Batı Türklüğü ile ilgili oldukça değişik konularda bilgiler edinmek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: Ali Şir Nevâyî, Türk, Rûm, Rûmî.

ANATOLIA IN ALI SIR NEVÂYÎ (RUM AND RUMIS)

Abstract

Ali Şir Nevâyî is a prolific writer and a versatile artist, whose literary output across various subjects makes it difficult to find another figure of comparable stature in the entirety of Turkish literature. His works include references to place and water names related to Turkestan, Iran, Iraq, Arabia, Egypt, India, North Africa, and Anatolia, alongside detailed information about religious scholars, mystics, and literary figures who lived in these regions. Particularly in his biographical works, such as Mecalisü'n-Nefayis and Nesayimü'l-Mahabbe, as well as in his divans and masnavis, Nevaî discusses numerous historical figures, poets, writers, and rivers, while also providing insights into the nations and tribes residing in these regions. In Nevâyî's works, Turkic lands and Turkic tribes are frequently mentioned. The term "Turk" is commonly used to refer to those living in the Timurid and Mughal territories, while the term "Hita/Hıtay" is used for the regions now known as Eastern Turkestan. However, there is no distinct term used specifically for the Turks of this region. The inhabitants of Khwarezm, Iran, Iraq, and Eastern Anatolia, particularly the Aq Qoyunlu and Kara Qoyunlu, are referred to as "Turkmen". In reference to the Safavids, sectarian identity is emphasized rather than ethnic labels, and the term "Kızılbaş" is used. For those coming from the north, specifically from the Desht-i Qipchaq, the term "Uzbek" is employed. For the Turks of Anatolia, the word "Rûmî" is used, while the region itself is referred to as " Rûm." It is recorded in Âşık Çelebi's biographical work that Nevâyî established a connection with the Ottoman court during the reign of Bayezid II. As an exceptionally powerful poet, Nevâyî's influence on Ottoman poets endured for centuries. His works provide valuable insights into various subjects related to Western Turks, reflecting a wide array of topics.

Key Words: Ali Şir Nevâyî, Turk, Rûm, Rûmî.

* Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-8611-9939; v.turk@iku.edu.tr

Doğu Türk edebiyatında Türklerin etnik dağılımıyla ilgili adlandırmalar dikkat çekicidir. Hem Ali Şir Nevâyî'de hem de dönemin öteki şair ve yazarlarındaki kayıtlara göre Timurlu coğrafyasında yaşayan ve Türkçe konuşanlar Türk; Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Harezm bölgesinde yaşayanlar Türkmen; Kıpçak bozkırlarından gelip Timurlu coğrafyasında devlet kuranlar Özbek; Safeviler Kızılbaş olarak adlandırılırken Anadolu için Rûm ve burada yaşayanlar için de Rûmî sıfatı kullanılır. Bugünkü Doğu Türkistan bölgesi ise Hıtay olarak adlandırılır.

Timurlular çağında, özellikle de Şahruh'un oğlu Uluğ Bey'in Semerkant hâkimi olduğu yıllarda bölgedeki en ünlü Anadolulu, Kadızade Rûmî'dir. Büyük bir bilgin olan bu kişi, bilginin peşinde Bursa'dan kalkıp önce Herat'a, oradan da Semerkant'a gitmiş ve zaman içerisinde Uluğ Bey'in medresesinde baş müderris olarak görev yapmıştır. Kadızade'nin yetiştirdiği bilgin de Fatih çağında İstanbul'a çağrılan ve çağrıya uyarak gelen Ali Kuşçu'dur. On beşinci yüzyıl sonlarına kadar İslam dünyasının bilim merkezi Maveraünnehir ve Horasan'dır. Bu yüzden bütün İslam dünyasından bilgi heveslileri özellikle Semerkant ile Herat'a akın etmekte, bu kentlerin medreselerinde çağın bilimini edinmeye çalışmakta ve bir bölümü ülkesine dönmekte bir bölümü de Kadızade Rûmî gibi orada kalmaktadır. Türkiye'de bilim tarihi alanında çalışan bazı kişiler Kadızade'nin Nevâyî'nin hocalarından biri olduğuyla ilgili bilgi vermekte iseler de bunun tarih olarak pek mümkün olmadığı açıktır. Nevâyî, eserlerinde pek çok hocası hakkında bilgi verir ama Kadızade'den söz etmez. Eğer bir hocalık öğrencilik ilişkisi olsa idi mutlaka eserlerinde bununla ilgili bir bilgiyle karşılaşılırdı, ayrıca Nevâyî'nin 1441'de doğduğu bilinmektedir. Kadızade'nin bu yıllarda hayatta olup olmadığı ise tartışmalıdır.

Otuza yakın eser bırakan Nevâyî, Türk edebiyatında pek çok edebî türde ilkleri ortaya koymuş, kendisinden sonra gelecek olanlar için çığırlar açmıştır. Sağlığında ünü bütün Türk yurtlarına yayılmış, eserleri; İstanbul'da Osmanlı sarayında, Kahire'de Memluklu sarayında, Tebriz'de Akkoyunlu sarayında, Hindistan Türk saraylarında okunmuş, Anadolu'da, İran'da, Mısır'da, Hindistan'da çağın büyük hattatları tarafından çoğaltılmış, pek çok kütüphaneye girmiş, bütün eserleri bir araya getirilerek külliyatlar oluşturulmuş, eserlerinin okunup anlaşılması için sözlükler yazılmıştır.

Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde yer adları, deniz ve ırmak adları, etnik adlandırmalar çok sık geçer. Yalnızca onun eserlerinden hareketle ciddi yer adları ve tarihî coğrafya çalışmaları yapma imkânı olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle tezkire türündeki iki eserinde yüzlerce kişiden söz edilir ve bunların doğum yerleri yanında gezip gördükleri yerler aktarılır, bazen de bu yerlerle ilgili bilgiler verilir. Yer adları içinde de özellikle Horasan, Maveraünnehir, İran, Irak bölgeleri dikkat çeker.

Ali Şir Nevâyî'nin tezkire türünde ve Türk kültür tarihi için son derece değerli iki kaynak eseri vardır. Bunlardan biri; Türk edebiyatının ilk şairler tezkiresi olan *Mecâlisü'n-Nefâyis*, öteki ise dönemin Nakşibendî şeyhi ve Nevâyî'nin hem şeyhi hem de çok yakın dostu olan Molla Abdurrahman Cami'nin mutasavvıfların ve din büyüklerinin hayatlarını anlattığı *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâtü'l-Kuds* adıyla Farsça yazdığı evliyalar tezkiresinin pek çok eklemeler ve bazı çıkarmalarla özellikle Türk soylu mutasavvıfları ekleyip adını *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve* koyarak Çağatay Türkçesine çevirdiği eseridir. *Mecâlisü'n-Nefâyis*, Maveraünnehir ve Horasan'da yetişip Türkçe ve Farsça şiir yazan yüzlerce şair hakkında bilgi vermenin yanında dönemin edebî muhitleri ve kültür hayatı konusunda da eşsiz bir kaynaktır. Bu eserde Anadolu, daha doğru bir ifadeyle Batı Türklerinin şairlerinden söz edilmez ancak iki şairden söz edilirken Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî de anılır. Söz edilme nedeni Mevlânâ'nın eserlerinin Horasan ve Türkistan'daki etkisi ve şairlerin ondan ilham alarak yazdığı eserler olmasıdır. Mevlânâ'nın adı ilk olarak büyük mutasavvıf şairlerden Mir Kasım Envar'dan söz edilirken geçer ve adı geçen kişinin yazdığı Enîsü'l-Aşıkîn adlı mesnevinin Mevlânâ'nın mesnevisiyle aynı vezinde yazıldığı belirtilir: "*Ve mesnevileri (Enîsü'l-Aşıkîn)*

Mevlânâ Celalu'd-dîn-i Rûmî -sırrı kutlu olsun- mesnevisinin vezninde idi." İkinci olarak da Hüseyin Hârizmî adlı şairden söz edilirken Mevlânâ'nın adı geçer. *Kasîde-yi Bürde*'ye Harezm Türkçesiyle şerh yazdığı bilgisi de verilen Hüseyin Hârezmî'nin Mevlânâ ile ilgisi*, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin -sırrı kutlu olsun-Mesnevî'sine şerh yazmıştır.*" bilgisi verilerek belirtilir. (Eraslan, 2001).

Nevâyî'nin Mevlânâ ile ilgili doğrudan bilgi verdiği eser, yukarıda belirtildiği gibi bir evliya tezkiresi olan ve çağın hemen bütün İslam coğrafyasından 780'den fazla kişiyle ilgili bilgi bulunan, adını "*Yiğitlik Kokularından Sevgi Esintileri*" olarak Türkiye Türkçesine aktardığımız *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l- Fütüvve* adlı eserdir. Genel olarak tasavvuf, özellikle de Türk tasavvuf tarihi için son derece önemli bir kaynak olan bu eser Kemal Eraslan tarafından yeni harflerle yayımlanmış (Eraslan, 1979), tarafımızdan da Türkiye Türkçesine aktarılarak Ötüken Neşriyat'ın Türk Klasikleri dizisi içinde basılmıştır (Türk, 2021).

Adı geçen eserde başka mutasavvıflara kıyasla daha uzun tanıtılan Mevlânâ ile birinci derecede ilgili şu kişiler yer alır: Bahauddin Veled, Seyyit Burahanuddin Muhakkik, Mevlânâ Celâleddin Muhammet Belhî Rûmî (Mevlânâ'nın kendisi), Şems-i Tebrizî, Şeyh Selahuddin b. Feridun Konevî, Şeyh Hüsamüddin Hasan b. Muhammet b. Hüseyin b. Ahi Türk, Sultan Veled. Bu kişiler içinde Mevlânâ'nın babası ve oğlu olduğu gibi hayatında birinci derecede etkili olan hocası ve kendisinden sonra yolunu sürdürenler vardır.

Bu silsilede sözü edilen ikinci kişi, Seyyit Burhaneddin Muhakkik'tir. Hz. Hüseyin'in soyundan olduğu belirtilen Seyyit Burhaneddin, Bahaeddin Veled'in müridi olup Tirmiz kentindendir. Bahaeddin Velet dünyadan göçtüğü gün Tirmiz'de olan Seyyit Burhaneddin, "*Eyvah! Şeyhim ve üstadım hazretleri dünyadan göçtüler*" diyerek birkaç gün sonra Mevlânâ Celaleddin'in eğitimi için Konya'ya gitmek üzere yola çıkar. Dokuz yıl Mevlânâ Celaleddin'in çocuklarının eğitimiyle meşgul olur. Seyyit Burhaneddin'in mezarının Kayseri'de olduğu bilgisi de aktarılır.

Üçüncü sırada yer alan Mevlânâ'nın künyesi; Mevlânâ Celaleddin Muhammed Belhî-i Rûmî olarak yazılmıştır.

Nesâyimü'l-Mahabbe'de Mevlânâ ile ilgili olarak adı geçen dördüncü kişi, künyesi Mevlânâ Şemseddin Muhammed b. Ali b. Melik-dâd Tebrizî olarak verilen Tebrizli Şems'tir. Bu kişinin nasıl bir eğitim aldığı, kimlerin müridi olduğu, kimlerin sohbetine katıldığı, gezip dolaştığı yerlerle ilgili bilgiler verilir.

Seyyit Burhaneddin'in müridi olduğu belirtilen ve Şeyh Selahaddin b. Feridun Konyevî Maruf bi-zerkûb künyesiyle hakkında bilgi verilen kişi, eserde 504. sırada yer alır. Burada verilen bilgiye göre Mevlânâ, Şeyh Selahaddin'in kızını Sultan Veled'e ister ve dünür olurlar. Ulu Arif Çelebi'nin annesi, Şeyh Selahaddin'in kızıdır.

505. sırada Şeyh Hüsameddin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin b. Ahî Türk künyesiyle Çelebi Hüsameddin'den söz edilir. Şeyh Selahaddin'in ölmesiyle halifeliğin Şeyh Hüsameddin'e kaldığı belirtilir. Burada Mevlânâ'nın Mesnevi'yi yazma nedeni şöyle anlatılır: "*Çelebi Hüsameddin, müritlerin meylinin Hakîm Senâyî'nin İlâhînâme adlı eseriyle Attar'ın Mantıku't-Tayr ile Musîbetnâme adlı eserlerine olduğunu anlayınca Mevlânâ'ya 'Gazeliyyat esrarı çok olmuştur, eğer adı anılan kitaplar tarzında bir kitap yazılırsa dostlara yadigâr olarak kalır, bağışlayın' der ve Mevlânâ hemen sarığından bir kâğıdı çıkarıp Çelebi Hüsameddin'e verip Mesnevi'nin ilk on sekiz beytini yazdırır*." Bundan sonra Mevlânâ aralıksız olarak yazar ve Çelebi Hüsameddin onun yazdıklarını temize çekip yeniden Mevlânâ'ya okur. İlk defter sona erdiğinde Çelebi'nin eşi vefat eder ve bir süre ara verilir. Daha sonra yine Çelebi Hüsameddin yazmaya devam edilmesi isteğini iletir ve aynı usulle Mesnevi sonlanıncaya kadar yazarlar.

Nevâyî'nin eserinde Mevlânâ silsilesinin son kişisi olarak Sultan Veled yer alır.

Başka kişiler anlatılırken de Rûm'dan söz edilir. Eserin 39. sırasında yer alan Bişr-i Taberânî ile ilgili bilgi verilirken Nevâyî, "*Biz onun Anadolu taraflarından (Rûm sarı) olduğundan eminiz*" ifadesini kullanır.

Nesâyimü'l-Mahabbe'de Mevlânâ çevresinin dışında konumuzu ilgilendiren bir başka kişi Nesimî'dir. Nevâyî, Seyyid Nesîmî başlığı altında ondan söz ederken "*Irak ve Rûm tarafındaki ülkedendir. Rûmî ve Türkmenî dil ile nazım söylemiştir… Adı geçen yerde onun şiirine benzer nitelikte şiir yoktur. Taklit ehli onun yolunu kusurlu görüp suçladılar ve onu şehit ettiler.*" der ve Nesîmî'den şu iki Türkçe beyti örnek verir:

Kıbledür yüzüŋ nigârâ kaşlaruŋ mihrâblar

Sûretüŋ Mushaf velî hâl u hattuŋ i'râblar.

Ay Nesîmî, çün müyesser boldı ikbâl ü visâl

Koy tiriŋni soysa soysun bu pelîd kassâblar.

İkinci beyitte geçen boldı, tiri (deri) sözcükleri ile tiri sözcüğü üzerindeki +ni belirtme eki Doğu Türkçesi ögeleridir. Bunlar, Nevâyî tarafından değiştirilmiş olmalı.

Burada bir dilci olarak asıl dikkatimizi çeken; Rûmî ve Türkmenî dil ibaresidir. Bu ibare, on beşinci yüzyılda Oğuz Türkçesinin artık kesin biçimde lehçelere ayrıldığını ve bunun da artık bilinen bir durum olduğunu gösterir. Nevâyî'nin tabiriyle Rûmî til, Eski Anadolu Türkçesini, Türkmenî til ise bugün Azerbaycan Türkçesi diye adlandırılan lehçeyi ifade etmektedir. Bu ibarenin bugünkü Türkmen Türkçesini ifade ettiğini söylemek doğru olmayacaktır. Anlaşıldığı kadarıyla Nevâyî bu iki lehçeyi bildiği gibi Nesîmî'nin hem Anadolu hem de Azerbaycan Türkçesiyle şiirler söylediği bilgisine de sahiptir.

Eserin 460. Sırasında yer alan Ubeydullah Ahrar'ın etki coğrafyasından söz edilirken şu ifadeler dikkat çeker: "*Maveraünnehir sultanları kendilerini onun müritleri olarak görür ve onun buyruklarının mahkumu olarak bilirlerdi. Yalnız Maveraünnehir sultanları değil Horasan, Irak, Azerbaycan hatta Rûm ve Mısır'a kadar, bir yandan da Doğu Türkistan ile Hindistan'a kadar bütün melikler ve sultanlar kendilerini onun buyruklarının mahkûmu ve fermanının memuru olarak görürlerdi*."

480. sıradaki Şeyh Necmüddin Razî de Anadolu ile ilgisi olan kişilerdendir. Bu mutasavvıf, Cengiz Han'ın Türkistan'ı istila etmesi üzerine Anadolu'ya gelmiş ve burada Şeyh Sadruddin Konevî ve Mevlânâ Celaleddin Rûmî ile görüşmüştür. *Nesâyimü'l-Mahabbe*'nin 707. sırasında yer alan Baba Sarıg Pulad adlı kişiyle ilgili bilgi verilirken de "*aslı Rûm'dan idi*" ifadesi kullanılır. "*Bu fakir ile çok ülfeti vardı*" diyerek kendisinin de çok yakın olduğunu belirttiği Baba Sarıg Pulad, Nevâyî'nin belirttiğine göre giyecek olarak hiç kimseden bir kepenekten başka bir şey kabul etmemiş, yemek olarak da hiç kimseden hiçbir şey istememiştir. 565. sırada yer alan İbni Sakkâ da yolu Rûm'a düşen kişilerdendir ancak bu kişinin Anadolu'ya Bizans çağında gittiğinden ve Hristiyanlar ile tartışmalarından söz edilir.

Nevâyî eserlerinde Emir Timür'ün Anadolu seferiyle ilgili pek bilgi bulunmaz ancak *Nesâyimü'l-Mahabbe*'nin 694. sırasındaki Baba Hâkî'nin vaktiyle asker olduğu ve Emir Timür ile Rûm seferine katıldığı, daha sonra da askerliği bırakıp tasavvuf yoluna girdiği belirtilir. Eserin 713. sırasında yer alan Mir Seyyid Kasım Tebrizî de Rûm ile ilişkisi olanlardandır. Aslen Tebrizli olan bu kişi Türkistan'ı ve Horasan'ı dolaşıp pek çok şeyh ile görüştükten sonra Anadolu'ya gelir, burada Türkistan'dan tanıdığı Mevlânâ Cânî ile karşılaşır ve onunla konuşur. Mevlânâ Cânî ona "*Rûm dili ile*" başından geçen bir olayı anlatır.

Eserde Rûm ile ilişkisi olan bir başka kişi aynı eserin 717. Sırasında yer alan Şeyh Fahruddin Irakî'dir. Bu kişi Hindistan'da bir şeyhe intisap etmiş, şeyh öldükten sonra posta

oturmuş ancak şiirle fazlaca meşgul olduğu için huzursuzluk çıkmış, şikayet edilmiş ve o da bu durumu öğrenince rahatsız olup "*Rûm sarı tüşti*" yani Anadolu'ya doğru yola çıkmış ve Sadruddin Konevî'nin yanına gelmiştir.

Bu eserde Oğuz Türkleriyle ilgili adı geçen en önemli kişi hiç kuşkusuz Korkut Ata'dır. Korkut Ata, Hoca Ahmet Yesevî silsilesindeki mutasavvıflardan söz edilirken onlardan biri olarak anılır ve Oğuzlara ya da başka herhangi bir Türk halkına mensubiyetinden söz edilmez. Nevâyî'ye göre o, Türk ulusu arasında ünü, söz edilmesine gerek görülmeyecek kadar yaygın, her Türk tarafından bilinip tanınan bir kişidir. Yani o, bütün Türklerin bilicisidir ve kendinden yıllar öncesini bildiği gibi kendinden sonraki olacaklar konusunda da bilgi sahibidir.

Bu eserde Anadolu'dan yer adları olarak şunlar görülür: Entakıyye (Antakya), Tarsus, Rûm tarafında Çâypâre adlı yer, Dicle ırmağı, Dimyat, Kayseri, Larende, Konya, Hakkari, Harran, Rûm deryası (Akdeniz olmalı).

780'den fazla mutasavvıf ile ilgili bilgi verilen bu eserde Anadolu mutasavvıflarından yalnızca Türkistan ile ilişkisi olanlar anılır. Buradaki yer adları da genellikle Güneydoğu Anadolu'daki kentler ve Mevlânâ'nın çevresindekilerin bulunduğu yerlerdir. Bu esere Nevâyî nasıl Türk soylu Türkistanlı ve Hindistanlı mutasavvıfları eklediyse Lamiî Çelebi de kendi çevirisine Anadolu mutasavvıflarını eklemiştir. İki eser birlikte değerlendirildiğinde Türk tasavvufu için değerli bir kaynak olduğu anlaşılacaktır.

Mecâlisü'n-Nefâyis'in 106. sırasında Mevlânâ Muhammed Rûmî adlı bir şairden söz edilir ancak nisbesiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmez. Yalnızca Rûmî sözcüğü onun Anadolu'dan olduğunu belirtmektedir. Bu eserde çeşitli vesilelerle Mevlânâ Celaleddin Rûmî'den de söz edildiği yukarıda belirtilmişti.

Mecâlisü'n-Nefâyis'in 337. sırasında yer alan Seyyid Hasan Bâverdî konusunda bilgi verilirken Rûm sözcüğü geçer. Aslen Türkistanlı olan bu kişi hacca gider ve dönüşte Irak'ta kalıp daha sonra Mısır'ı ve Anadolu'yu gördükten sonra tekrar Horasan'a döner.

Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı sarayı ile doğrudan ilişkisi konusunda Aşık Çelebi Meşairü'ş-Şuara'nın Ahmed Paşa'yı anlattığı bölümünde bizi haberdar eder. Bu eserin e-kitap yayınının 112 ve 113. sayfalarında "*Ahir ömrinde Sultân Bâyezid'e Nevâ'î otuz üç gazel göndermişdür ki birisi bu gazeldür ki matla'ı budur. Matla'-ı Nevâ'î*

Ol perî-peyker ki hayrân bolmış ins ü cin aŋa

Cümle âlem maŋa hayrân u min hayrân aŋa

Sultân Bâyezid bu gazelleri Ahmed Paşa'ya gönderüp dimek emr itdükde cümlesine nazire diyüp lâkin Nevâ'î gazellerinüŋ iyilügi vezâret bereketi ve pâdşâhuŋ eser-i şeref-i sohbetidür dimegi bu gazelüŋ makta'ında bu vech ile edâ itmişdür. Makta':

Sözde uşşâkı muhayyir eyle dirsün Ahmede

Böyle gûyâ olmaga kûyuŋ gerek bustân aŋa

Hakkâ ki şu'arâ-yı Rûm'a mukaddem ve kendü zamânına dek olan şu'arâdan râcih idügi müsellem ve ol zümreye mihter-i sâhib-i tabl u alemdür." (Kılıç, 2018).

Ahmed Paşa, Ali Şir Nevâyî'nin gönderdiği bu otuz üç gazele nazire yazar ve bunlar Nevâyî'ye gönderilir. Nevâyî bu ilişkiden söz etmez ancak bir dörtlükte Rûm sultanından çeşitli armağanlar geldiğini ve dostlarının bunları yağmaladığını anlatır.

Nevâdirü'ş-Şebab'da 670. şiir olarak kaydedilen dörtlüğün baş kısmında "*Rûm tuhfelerni leşkeni diptür belki şâh pây-i endâzı dik talaşkannı aytur*" ibaresi vardır.

Tuhfeler kim yiberdi Kaysar-ı Rûm

Burusa cinsi Firenk dibâsı

Turfe körgil ki zümre-i İslâm

Aŋa saldı Firenk yagması (Karaörs, 2006)

Nevâyî'nin başka eserlerinde de Rûm'dan söz edilir ancak aradaki ilişkinin niteliğini göstermek bakımından bu aktarılanlar yeterlidir. Onun Batı Türk şairleri üzerindeki yüzyıllar süren etkisi ve şiirlerine yapılan nazireler üzerine pek çok çalışma yapılmış ancak aradaki ilişkinin öteki yanı pek gündeme getirilmemiştir. Biz bu çalışmayla konunun bu yönüne işaret etmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

ERASLAN, K. (2001). *Ali Şir Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERASLAN, K. (1979). *Ali Şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâ yimü'l-Fütüvve*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KARAÖRS, M. (2006). *Ali Şir Nevâyî Nevâdirü'ş-Şebâb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KILIÇ, F. (2018). *Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi Meşâ'irü'ş-Şuarâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-210485/asik-celebi-mesairus-suara.html.

TÜRK, V. (2021). *Ali Şir Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve (Yiğitlik Kokularından Sevgi Esintileri)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ТАРИХЫ: ХАНДЫҚ ДӘУІР ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Жанар СҮЙІНЖАНОВА[*]

Абдулкадир ӨЗТҮРК[**]

Аннотация

Әдеби тілді зерделеу тіл білімі мен әдебиеттің маңызды аспектісі болып табылады. Ол тілдік дамуды түсінуге, тілдік ерекшеліктерді анықтауға, әдебиеттің әсерін зерделеуге, тілдік талдау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Ғылыми баяндамада қазақ әдеби тілінің негізгі белгілері, даму тарихы, қазақ әдеби тілінің Хандық дәуірінде дамуы қарастырылады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің даму тарихында ақын-жыраулар шығармашылығындағы лексика-грамматикалық ерекшеліктер зерттеушілердің еңбектері негізінде сипатталады.

Тірек сөздер: Қазақ әдеби тілі, сөздік қор, тілдің белгілері, тарихи даму.

KAZAK EDEBİYATI DİLİNİN TARİHİ: HAN DÖNEMİ ESERLERİNİN DİLİ

Özet

Edebi dil araştırmaları, dilbilim ve edebiyat alanları açısından önem taşımaktadır. Öyle ki, dilin gelişim evrelerini anlamaya, dil özelliklerini kavramaya, edebiyatın etkisini irdelemeye, dil analizi becerilerini geliştirmeye yardımcı olur. Bu bildiride, Kazak edebi dilinin temel özellikleri, Hanlıklar Döneminden başlayarak Kazak edebi dilinin gelişimi ve tarihi süreci ele alınmaktadır. Çağdaş Kazak edebi dilinin gelişim sürecinde şair ve yazarların eserlerindeki söz varlığı ve gramer özellikleri, araştırmacıların çalışmaları temelinde bu bildiride açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak edebi dili, söz varlığı, dil özellikleri, tarihî gelişim.

HISTORY OF THE KAZAKH LITERARY LANGUAGE: THE LANGUAGE OF THE KHAN ERA'S WORKS

Abstract

Literary language studies are important in terms of linguistics and literature. As such, it helps to understand the development stages of the language, to grasp the language features, to examine the effect of literature, and to develop language analysis skills. In this paper, the basic features of the Kazakh literary language, the development of the Kazakh literary language starting from the Khanate Period and

[*] филология ғылымдарының кандидаты, доцент Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), ORCID:0000-0003-4036-9016; zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

[**] PhD, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz / PhD, доцент, Орду университеті (Түркия, Орду), ORCID: 0000-0002-3077-458X; akadirozturk@odu.edu.tr

its historical process are discussed. The vocabulary and grammatical features in the works of poets and writers in the development process of the contemporary Kazakh literary language are explained in this paper based on the studies of researchers.

Key Words: Kazakh literary language, vocabulary, language features, historical development.

Қазақ тіл білімінде әдеби тіл және оның тарихы туралы ғылыми зерттеулер жиырмасыншы ғасырдың орта шенінде қалыптаса бастады. XX ғасырдың басында орыс тіл білімінің әсерімен қазақ әдеби тілінің теориялық мәселелері, әдеби тілдің негізгі белгілері туралы зерттеу еңбектері жариялана бастады. Орыс тіл білімінде әдеби тіл тарихы туралы зерттеулердің ертерек қарастырылған, осыны ескере отырып, алдымен орыс тіл білімінде қалыптасқан пікірлерді саралап, әдеби тіл туралы анықтамалар мен әдеби тілге тән белгілерді анықтап, пікірлерді тұжырымдауға тырысамыз. Орыс тіл білімінде әдеби тіл, оның белгілеріне қатысты пікірлердің әртүрлілігін көреміз. О.С. Ахмановаңың лингвистикалық терминдер сөздігіндегі анықтамада «Әдеби тіл дегеніміз – белгілі бір қалыпқа түскен, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда жалпыға бірдей міндетті және «дұрыс» деп қабылданған нормасы бар тіл» деген анықтама береді (Балақаев- Жанпейісов-Томанов, 1961).

Әдеби тілдің тағы бір белгілі маманы Ф.П. Филин әдеби тілдің негізгі белгісі жазу деп қарайды. Осы пікірді көптеген зерттеушілер қолдайды (Балақаев, 1981). Дегенмен ұлттық дәуірдегі әдеби тіл мен ұлттық дәуірге дейінгі кезеңдегі әдеби тіл арасында құрылымы жағынан болсын, қоғамдық қызметі жағынан болсын айырмашылық болады деген пікір де білдіреді.

Орыс ғалымы В.В. Виноградов «Әдеби тіл – белгілі бір халықтың, кейде бірнеше халықтың жазба тілі, яғни ресми іс-қағаздардың, мектептегі оқу оқытудың, күнделікті тұрмыстағы жазбаша қарым-қатынастың, ғылымның, баспасөздің, көркем әдебиеттің тілі, сөз арқылы жазбаша, кейде ауызша білдірілетін бүкіл мәдениеттің көрінісі» деген пікірді береді (Балақаев-Сыздықова-Жанпейісов, 1968). Бұл анықтамадан әдеби тіл тек жазба тілде емес, ауызекі сөйлеу тілінде де көрініс табатынын көреміз.

Ғалым Қ. Өмірәлиев тек жалпыхалықтық тіл нормасында туған, онда да халықтың өз уақытында саяси-әлеуметтік жағдайларын тақырып етіп, қоғамдық ой-сананың көрінісі болған әдеби туындылардың тілі ғана әдеби тіл деген категорияны жасай алады деген пікірді келтіреді (Өмірәлиев, 1983).

М.Б. Балақаев жазба әдебиет арқылы жалпыға ортақ нормалары қалыптасқан, стильдік тармақтары сараланған, қоғамдық қызметі әр алуан халық тілінің жоғарғы формасы деп, осы белгілер толық кездеспеген жағдайда, тіл өзінің әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды дейді (Балақаев, 1981). Бұл пікірді қолдасақ, қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихын XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау керек болады.

Белгілі бір кезеңдегі әдеби тіл анықтамасы, негізгі белгілері үшін сол өмір сүріп отырған дәуірдегі әдеби тілдің нақтылы мүмкіндігі, қызмет аясы, қоғамдық қызметі ескерілуі керек.

Стильдік тармақтардың болу-болмауы, олардың қазіргі кездегідей саралануы әдеби тілдің көрсеткіші емес, әр кезеңдегі стиль түрлері, саны, жетілу дәрежесі біркелкі, бірдей болмайды.

Зерттеушілердің әдеби тілді жазба тілмен байланыстыруы жазуы ертерек дамыған, жазба скерткіштері ертеден сақталған Батыс Еуропа, орыс тілдері үшін дұрыс деп есептеуге болады. Әдеби тілдің тұрақты нормаланып қалыптасуында, сұрыпталып, сымбатталуында, жетілуінде, жанрлық-стильдік тармақтарының орнығып, дамуында, сөз

жоқ, жазба әдебиеттің алатын орны ерекше. Жазба әдебиет арқылы әдеби тілдің икемділігі, ортақтық қасиеті артып, құрылысы жүйелі қалыпқа түседі, «тілге оралымды, жүрекке жылы тиетін» элементтері ұштала түседі. Солай бола тұрса да, әдеби тіл деген ұғымды, бір жағынан, тек жазба әдебиетпен байланыстырып, сол шеңберінде ғана қарап, әдеби тілді жазба тілмен балама деп тану, екінші жағынан әдеби тіл тарихын сол халықтың қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени тарихынан бөлек қарау, соның негізінде жазуы жоқ немесе жазуы дамымаған, я кеш дамыған халықтың әдеби тілі де жоқ деген үзілді-кесілді пікір айтуға болмайды. Мұндай пікір әр халықтың әдеби тілін сөз еткенде, халықтың өзіндік ерекшеліктерін тарихымен, басынан кешкен саяси-экономикалық жағдайлармен байланысты, мәдени дәрежесінің өркендеуімен байланысты ерекшеліктерін ескермей, барлығын ортақ өлшеммен қараудан туады (Әбілқасымов-Мажитаева, 2009).

Міне осы тұрғыдан келгенде, мысалы, орыс әдеби тілі мен қазақ әдеби тілінің XVI ғасырдан бері қарайғы тарихын, қалыптасу, даму кезеңдерін т.б. бір қатарға қойып қарауға болмаса керек.

Көшпелі қазақ халқының XX ғасыр басына дейін жарық көрген қазақ тіліндегі кітаптарының басым бөлігі Қазан, Орынбор, Уфа, Ташкент қалаларының баспаханаларынан шықты. Шыққан кітаптардың көпшілігі түркі әдеби тіл дәстүрінде жазылып, басқа түркі халықтарына түсінікті болу жағы көзделді, және ол жазба әдебиет көпшілікке, халыққа жаппай таралмады. Осыған байланысты XX ғасырға дейін қазақ халқының әдебиеті, мәдениеті болмаған, әдеби тілі де қалыптаспаған деген үзілді-кесілді пікір айтуға болмайды.

XYIII-XIX ғ.ғ. қазақтың төл әдебиеті кітап болып басылып шықпаса да, жазылып қолжазбасы қалмаса да, әдебиеті, шығармалары, сол шығармаларда қалыптасқан, сұрыпталған әдеби тілі болғандығы бүгінгі күнде талас тудырмайтыны анық.

Ғалым С.М. Исаев та «тілдің жазба түрінің әдебиліктің бірден-бір негізгі критериі бола алмайды» деген пікірді айтады. Ғалым Р. Сыздықова да жазуды әдеби тілдің шартты белгісі деп қарайтын ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, Бұқар жырау, Ақтамберді, Жанкісі, Шал, Дулат, Шортанбай, Шернияз, Махамбет тәрізді ақын-жыраулардың көркем туындылары өз кезінде кейінгі ұрпаққа жазу, баспа арқылы жетпесе де, олардың жазба әдебиетке тән белгілеріне қарап, олардың жазба әдебиет өкілдері деп танимыз. Бұл қазір дау туғыза қоймайтын мәселе болды. Осында жазудың қызметін ұрпақтан-ұрпаққа жаттап алып жеткізу үрдісі атқарып отырды. Бұнымыз – қазақ әдебиетінің, оның қалыптасу, даму тарихының өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, оны қоғамдық өмір өзгерістерімен байланыста қарағанымыз болып табылады. Өйткені «хат білмейтін немесе хат білушілері өте аз көшпелі қазақ елінде өлең жыр сақтаудың одан басқа жолы жоқ еді» (Әбілқасымов-Мажитаева, 2009).

Қазақ ұлттық әдеби тілі қалыптасқанға дейін екі әдеби тіл болған, оның бірі – жазба әдеби тіл де, екіншісі – ауызша әдеби тіл. Қазақ зиялылары пайдаланған жазба әдеби тілі орта азиялық түркі әдеби тілі немесе оны шағатай әдеби тілі дәстүрін мықтап сақтаған, өз кезіндегі сауатты қауымға ортақ нормалары бар, белгілі дәрежеде қоғамдық қызмет атқарған тіл болды, ол XY-XYI ғасырлардан басталып, XIX ғасыр екінші жартысына дейін өмір сүрді.

Қазақ хандығы құрылған кездегі жаугершілік соғыс, көшпенді өмір ерекшелігі жазба тілден гөрі, ауызша әдеби тілдің дамуына әсер етті. Осы дәуірлердегі көркем шығармалар ауызша туып, ауызша тарады, шешендік сөздер, билік шешімдерінде ауызша әдеби тіл үстемдік алды. Ауызша әдеби тіл де белгілі дәрежеде нормаланған, халық мұқтажын өтейтін әлеуметтік қызмет атқарған, қазақ халқын құраған ру, тайпа, диалектілерінен жоғары тұрған, өңделген, сұрыпталған тіл еді. Бұл тілдің үлгісін біз XY-

XYIII ғ. өмір сүріп, өз аттарынан өлмес туындылар қалдырған ақын-жыраулар шығармаларынан көреміз, атақты билердің ел жадында сақталған шешендік сөздерінен, тұрмыс-салт жырларынан табамыз.

Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы XY ғасырдан бастау алып, қазақ ру-тайпаларының халық болып біріге бастауы, бір орталыққа бағынған қазақ хандығының құрылуы қазақ әдеби тілінің қалыптасуына тарихи қолайлы жағдай туғызды. Қазақ әдеби тілінің әуелде бастау алған қайнар көздері – жалпыхалықтық тіл мен аса бай фольклор тілі болды. Әдеби тілдің дамуында поэзия тіл үлгілерінің орны ерекше болды. Сол кездегі көркем поэзияның көрнекті өкілдері - жыраулар мен ақындар халық тіліндегі сөз асылдарын шығармаларына таңдап, талғап енгізу арқылы ауызша әдеби тіл нормаларын қалыптастыра бастады.

XV-XVII ғасырдағы әдебиет дидактикалық толғау (ақыл-кеңес, насихат), арнау толғау (нақты бір адамға бағытталады), портрет өлеңдер (белгілі бір оқиғаның, батырдың портретін жасайды). Сөз етіп отырған дәуірден бізге ішінара Қазтуған, Асан қайғы, Доспанбет, Шалкиіз, Жиембет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақындардың өлең-жырлары жеткенімен, олардың тіліндегі кейбір жаңа сөздер мен фразалар, грамматикалық тұлғалар өзгеріп, соңғы дәуірлерге жуықтап жеткенін көреміз. Оның себебі бұл шығармалардың кезінде хатқа түспей, бізге ауызша жетуінен.

Тілдік жағынан біраз өзгешелеуі – шежіре аталатын әдебиеттер. Бізге жеткен ең көне шежіре – XYI ғ. Қадырғали Жалариридің шежіресі. Шежіре дәстүрлі көне түркі әдеби тілінде жазылған, дегенмен автор ана тілінің элементтерін молынан кіргізіп отырған. Тілі шағатай ескерткіштеріне қарағанда, түсінікті. Бірақ фонетика-орфография саласында қазіргі **с, ж, у** дыбыстары келетін сөздерде **ш, й, ғ, ғ, г** әріптері (*баш, беш, иол, иоқ, тағ, бағ*) жазылған. Сөздің соңғы буындарында езулік ы, і дыбыстары келетін жерге еріндік ұ, ү жазылған (артұқ, отұз), үндестік заңы сақтала бермейді.

Грамматикада ілік, табыс септіктерінің **н** дыбысынан басталатын варианты (*орұснұң*) орын алған, келер шақ есімше *-ар* жұрнағымен қатар *-ұр/-үр* қосымшасы кездеседі, есімшенің *мыш* формасы, *-ған соң* орнына *-ғач,* көмектес септігі *бірлән, білән, бірлә* арқылы, есімшенің *-тын* жұрнағы *тұрған* сөзімен жазылған. Бұл ерекшеліктер одан кейінгі, XIX ғ. екінші жартысындағы шығармаларда да кездеседі.

XVII ғасырдан жеткен тағы бір шежіре – Әбілғазы Баһадұрханның «Түркі шежіресі» атты кітабы. Бұл шежіренің тілі «Жамиғат тауарихтан» да түсінікті, мұнда да жоғарыдағы лексика-грамматикалық ерекшеліктер сақталған. Шежіреде кездесетін көптеген қазіргі қазақ тілінде көп өзгеріссіз (мағыналық, құрылымдық) сақталған. Мысалы, аяғына жығылу, қамын жеу, үміт үзу, ажалы жеткен, таң қалу, бас ұру, аузы ала болу, жүрегі жарылу, ант беру, өш алу, көз тігу т.т. Қорыта айтқанда, бұл екі шежіре XYI-XYII ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің жайын танытатын тілдік материал болып табылады (Әбілқасымов-Мажитаева, 2009).

XV-XVIII ғасырлардан бастап аты белгілі ақын-жыраулардың, билердің өлең-жырларына, толғауларының тілінен қатынас құралы болу сипатынан өзгеше, көркем, әсем, әсерлі тіл болғанын көреміз. Мысалы, сөз етіп отырған дәуірдегі Қазтуған, Асан қайғы, Доспанбет, Шалкиіз, Жиембет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақындардың өлең-толғауларында сөз болатын қару-жарақ, киім-кешек, жер-су т.б. атаулары жалаң өзі аталмай, көркем анықтауыштармен (эпитеттермен) келеді. Мысалы, жай *найза* емес, *толғамалы ақ найза*, жалаң *қылыш* емес, *алдаспан ақ ауыр қылыш,* сондай-ақ жақпен атылатын оқтар да әсерлі көріктеуіш сөздермен келеді: *он екі тұтам оқ, ала білек оқ, күшіген жүнді оқ, шай жібек оқ* деп беріледі. Бір қарағанда, бұл тіркестер оқтың қандай екенін айыратын жай анықтауыштары сияқты көрінеді, бірақ

олар – жай сындар ғана емес, сипаттама әсерлі сындар екендігі даусыз. *Сұңгі* сөзі жай атала салмайды, *төрт қырлаған көк сұңгі* деп келтіріледі. Киім-кешектен жай ғана *тон* (ертеректе тон жалпы киім дегенді білдірген) *алқаракіс тон* (бұл жердегі тон қазіргі түсінігіміздегі қысқы киім емес) болып келеді. Тек қана зат есімдер емес, етістіктердің де ең әсерлі варианттары келтіріледі. Мұндай сөздер поэтизмдер, қазақшаласақ өлең сөзі немесе тек өлеңдегі қолданыстар болады. Мысалы, етістіктерден батырлардың қаһарланып жауға шапқанын *буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды* деп келтіреді. Мұндағы *буырқанды, бұрсанды – қаһарына мінді* дегеннің ауыспалы мағынасында айтылған варианты. Мұздай темір құрсанды (қару-жарақты байлады) деп жырланады (Сыздықова, 2015).

XV-XVIII ғасырлардағы өлең-толғауларда қазіргі уақытта қолданылмайтын тарихи сөздер кездеседі. Сол кездегі бір шығармада «*қоғалы көлдер, қом сулар»* деген жолдар бар. Мұндағы *қом, су* деген сөздердің екеуі де көне: *қом* – толқын, *су* – өзен. Толғауларда жыраудың айтпағын дәлелдеу үшін қарама-қарсы полюстерді салыстыру тәсілін пайдаланды*: жақсы – жаман, дос – дұшпан, жібек– жүн, сұлтан – құл т.б.* Бұл амал осы кезеңдегі әдеби тілдің фразеологиялық қорын және қарсы мәндес есім сөздер мен етістіктер қазынасын байытып, олардың қолданыстарын тұрақтандырады. Ал жыраулар поэзиясында *дұшпан, заман, несібе, дүние, дос* сияқты араб пен парсы сөздерін қолданудан бас тартпайды, өйткені мұндай сөздер қазақ халқын құраған ру-тайпалардың тіл тәжірибесінде алғашқы орта ғасырлардың өзінде-ақ орын алып келген болатын. Бірақ қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі ортаазиялық жазба түркі әдеби тіл дәстүріне жүгінбей дамыды (Сыздықова, 1993).

Қорыта айтқанда, біз қазақ әдеби тілінің қалыптасу кезеңі XY-XYII ғасырлардағы шығармалар тілін қарастырып, бұл дәуірдегі әдеби тілдің ерекшеліктерін, лексикалық, грамматикалық тұлғалардың қазіргі әдеби тілмен арақатынасын бізге дейін зерттелген еңбектер негізінде тұжырымдауға тырыстық. Ал қазақ әдеби тілінің XYIII ғасырда дамуы бөлек қарастырылуды қажет етеді. Бұл кезеңде қазақ жерінің Ресей патшалығының қол астына кіре бсатаған тұс, елдің әлеметтік, саяси, экономикалық жағдайы өзгеріп, қалалар мен қамалдар салынып, мектептер салына бастады. Міне осындай өзгерістер тілде де көрініс бермей қалмады.

ӘДЕБИЕТТЕР

БАЛАҚАЕВ, М., ЖАНПЕЙІСОВ, Е., ТОМАНОВ, М. (1961). *Қазақ әдеби тілінің мәселелері*. Алматы.

БАЛАҚАЕВ, М., СЫЗДЫҚОВА, Р., ЖАНПЕЙІСОВ, Е. (1968). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. Алматы: Мектеп, 239 б.

БАЛАҚАЕВ, М. (1981). *Қазақ әдеби тілі және оның нормалары*. Алматы, 183 б.

ӘБІЛҚАСЫМОВ, Б., МАЖИТАЕВА, Ш. (2009). *Қазақ әдеби тілінің тарихы (XY-XX ғғ.)*. Оқулық. Қарағанды: Қар МУ баспасы, 209 бет.

ӨМІРӘЛИЕВ, Қ. (1983). *Қазақ поэзиясының жанры және стилі*. Алматы: Ғылым.

СЫЗДЫҚОВА, Р. (2015). "Хандық дәуірдегі қазақтың сөз өнері". *А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы*. №3: 3-9.

СЫЗДЫҚОВА, Р. (1993). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. Алматы, 319 б.

AHMET YESEVİ EĞİTİMİNDE MADDİ VE MANEVİ DÜNYA

Elmira ADİLBEKOVA*

Özet

Bu makalede Türkistan'da kurulan devletlerin bilim ve edebiyat dilinin Türkçe olmasının önemi ve Yesevi'nin bu konudaki görüşleri ele alınmaktadır. Yesevi, Türk dilinin ve kültürünün gelişimine büyük katkılarda bulunmuş, Türkçe eğitiminin yanı sıra ana dilin korunmasının önemini de vurgulamıştır. Çalışamımızda Türk dünyasının coğrafi haritası üzerinden, bu toplulukların kültürel ve dilsel özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Türkçe, bu devletler arasında birleştirici bir unsur olarak öne çıkmakta ve edebî eserlerde, bilimsel çalışmalarda sıkça kullanılmaktadır. Yesevi'nin fikirleri, Türk kültürünün ve dilinin gelişiminde önemli bir mihenk taşı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Türkçenin sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda kimlik ve kültür inşasında da merkezi bir rol oynadığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi'nin hikmetleri, Ahmet Yesevi'nin fikir ve ruh dünyası, Ahmet Yesevi ve eğitim anlayışı, Ahmet Yesevi'nin bilgiye bakış açısı.

THE MATERIAL AND SPIRITUAL WORLD IN AHMET YASSAWI EDUCATION

Abstract

This article examines the significance of Turkish as the language of science and literature in the states established in Turkestan, as well as Yesevi's perspectives on this matter. Yesevi made significant contributions to the advancement of the Turkish language and culture, underscoring the necessity of safeguarding the mother tongue and promoting Turkish education. The geographical map of the Turkish world provides information about the cultural and linguistic characteristics of these communities. Turkish serves as a unifying element among these states, frequently utilized in literary works and scientific studies. Yesevi's ideas are regarded as a pivotal milestone in the evolution of Turkish culture and language. In this context, it is underscored that Turkish is not merely a means of communication, but also plays a pivotal role in the formation of identity and culture.

Key Words: The wisdom of Ahmet Yesevi, The intellectual and spiritual world of Ahmet Yesevi, Ahmet Yesevi and his understanding of education, Ahmet Yesevi's perspective on knowledge.

Giriş

Kazakların soy ağacının kökleri çok eskiye dayanmaktadır. Birçok kültüre ev sahipliği yapmış günümüz Kazak topraklarında Üysünler, Kargünler, Saklar, Karahanlılar, Hunlar, Oğuzlar, Kıpçaklar gibi birçok topluluk yaşamıştır. Bunların hepsinin Türk boyuna ait olduklarını çeşitli tarihi yazı ve kazılardan anlamamız mümkündür. Bugünkü Kazakistan topraklarında bulunan tarihi anıt, abideler, kazılar sırasında bulunan kıymetli örnekler ve değerli eserler, bu topraklarda köklü bir tarihin yaşandığına işaret etmektedir. Şimdi biraz tarih sayfalarını karıştırarak Kazak topraklarında bulunan tarihi değerlere göz atalım.

* Doç, Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ünivesitesi, KAZAKİSTAN; ORCID: 0009-0003-9685-1765; adilbek_elmira@yahoo.com

Kazakların hakimiyeti altındaki bugünkü Kazakistan topraklarında bulunan en önemli tarihi eser şüphesiz Ahmet Yesevi türbesidir. Ahmet Yesevi Türbesi Güney Kazakistan vilayetine bağlı Türkistan şehrinde bulunmakta olup XIV. Yüzyıla ait mimarlık abidesidir. Bu kıymetli mimari eser Emir Timur'un emri üzerine ünlü Türk sufi şairi, din adamı Hoca Ahmet Yesevi'nin mezarı üzerinde yapılmıştır.

Bu kıymetli mimari eserde meftun bulunan Hoca Ahmet Yesevi kimdir? Hoca Ahmet Yesevi hazretleri; sufizmin Türk dalının meşhur önderi, düşünürü, yaşadığı coğrafyadaki yerli halklar arasında ise popüler şair ve dini vaizdir. Ahmet Yesevi, bugünkü Çimkent şehri yakınında bulunan Sayram'da doğmuştur. 7 yaşındayken yetim kalan Ahmet'in ablası, onu öğrenim için Aslan Baba'ya vermiştir. Ahmet Yesevi'nin bir şahsiyet olarak oluşması, onun 17 yaşında Yesi'ye dönmesi ile başlamıştır. Daha sonra O, Buhara'ya giderek Yusuf Hemedani hocadan eğitim almıştır. Yetişmiş ve Yusuf Hemedani'den icazet almış bir sufi olarak Yesi'ye dönen Ahmet Yesevi, Aslan Baba'nın başlattığı hizmeti devam ettirmeye koyulmuştur. Ahmet Yesevi, Yesi şehrinde çok sayıda kişinin katılmış olduğu "Yesevilik" adlı sufizm tarikatını kurmuştur. Daha sonra onun bu başlattığı görevi, hizmeti Aslan Baba'nın oğlu Mansur devam ettirmiştir.

Ahmet Yesevi'nin ünlü eseri, "Divan-ı Hikmet"tir. Bu kitap, Yesevinin yaşadığı devrin Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Eserin dili oldukça sade, halkın anlayacağı bir dil olup, tüm Türk halklarının manevi servetidir ve manevi kaynağı olmuştur. Ahmet Yesevi'nin eğitim hakkındaki görüşleri çevresinde geçerli olan kendi kültür modunu kullanarak tutuculuktan uzak ve geniş görüşlü bir insan olduğunu göstermiştir. Bunu yaparken eski ile bağlantılarını da koparmamıştır. Halkın anlayabileceği şekilde eserler ortaya koyarak faydalı olmak istiyordu ve sohbet nitelikli eğitimlerde bulunuyordu. Ahmet Yesevi şeriat ile tasavvufu sünnet inancı doğrultusunda birleştirip ortaya koymuştur ve bu doğrultuda eğitim vermiştir. Allah sevgisi ile yanmış ve bunu motive edici güç olarak kullanarak eğitimde bulunmuştur. Şiiri sanat için değil dini yayma ve insanları eğitmede araç olarak görmüştür. Ahmet Yesevi sanatı Yüce Yaratıcıyı insanlara tanıtmak için bir araç olarak kullanmıştır. Eğitimde tövbeyi esas almış ve zikir ile devam ettirmiştir; çünkü zikir tasavvufta önemli bir yere sahiptir. Eğitimi Kur'an ve Sünnet ışığında gerçekleştirip zorlamadan, hoşgörü ile sabırla, kusurları bağışlamayla, inandırıcı olarak, uyarıcı ve müjdeleyici olarak, ürkütmeden kolaylaştırarak gerçekleştirmek gerektiğini savunur. Dini sadece günah ve sevap olarak görmeyip dinin iyi insan yetiştirme özelliğini unutursak İslam'da hedeflenen çizgiden ayrılmış olacağımızı söylemiş ve bu nedenle de öncelikle iyi insan yetişmek için gayret etmiştir. Gönüllere hitap edip kar zarar hesabını düşünmeden insanlara sevgi ile davranmayı savunmuştur (Coşan, 1996).

Çalışmamızda Ahmet Yesevi'yi seçme nedenim Ahmed Yesevi'nin öğretilerinin günümüzde hala uygulanabilir olması ilgimi çekmekle birlikte insanlığa ve inandığı şeylere hizmet edip hayatını bu yönde çizmesi, eğitimi gerçekleştirme şeklinin insanlığın yapısına uygunluğu ve gerçekleştirmek istediği her şeyin güzellikle olmasını istemesi bu konuyu seçmem için nedenlerden bazılarıydı. Diğer neden ise gelecekti bir eğitimci olarak eğitimde şefkat, hoşgörü ve sevgiyi ana araçlarım olarak görmek istediğim için Ahmet Yesevi'nin bu konuda bana yol gösterici olabileceği fikrindeyim.

Ahmet Yesevi'nin Eğitim Anlayışı

Türkiye Türkçesi içinde milyonlarca insan, Ahmet Yesevi'yi bilir. Türk Dünyasında Ahmet Yesevi'nin etkileri çok derindir. Ahmet Yesevi yolu bizi bize; bizi birbirimize; bizi çağa ve bizi insanlığa ulaştıracak yoldur. Bizi biz yapan öncelikle dilimizdir. Ahmet Yesevi'nin yaşadığı dönemde Türkçemiz Türk Dünyasında yoğun bir Farsça baskısı altındaydı. O devrin aydınları Türkçeyi benimsemez eserlerini Farsça yazarlar ve Farsça söylerlerdi. Fakat Ahmet Yesevi ile birlikte Türkçe için yeni bir başlangıç ortaya çıktı. Toplumu Türkçe söyleyerek ve Türkçe yazarak aydınlatma oluşumu başladı. Önce Yesi şehrinden başlayarak zamanla bütün

Ulu Türkistan'ı kapsayan bu aydınlanma Yesevilik yolunun sevdalıları, gönül erenleri ile Anadolu'ya geldi.

Ahmet Yesevi'nin Türkçe ve Türklük üstündeki etkisi büyüktür. Bugün dünya yüzünde yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu İslam dinine bağlıdır. Türkçe bilinci Anadolu'da kurulan bütün beyliklerde yaygındı. Türkistan coğrafyasında Ahmet Yesevi'nin baş eseri Divan-ı Hikmet defalarca yayınlanmıştır. Şimdi yeni bir zaman gelmiştir. 1991 yılından Sovyetler Birliğinin dağılması buna bağlı olarak da Sovyetler Birliği içerisinde bulunan Türk halkları bağsızlığını kazanmıştır. Bu bağımsızlıktan sonraki dönemde Türkistan coğrafyasında yeni bir zaman başlamış ve bu çerçevede yeni zamana göre Ahmet Yesevi'nin söylediği sözler yeniden ele alınmalıdır. Ahmet Yesevi neler söyledi ve bundan sonra neler söylemeli? İşte bu çalışmamızın asıl amacını oluşturmaktadır. Ahmet Yesevi'nin bugünkü durumda milletimize ve insanoğluna söyleyeceği nelerdir? Baştaki konumuza dönüp söylersek, milletimizi asıl onda bulacağımız, ulu kişinin milletimizin içinde bulunduğu sorulara cevapları ne olacaktır?...

"Milliyet" dediğimiz gerçekliğin iki ana unsurdan birincisi dil ise ikincisi de dilin ana taşıyıcı olduğu bütün kültür unsurlarıdır. İşte Ahmet Yesevi dilimizi, dinimizi ve dini anlayışımızı en çok borçlu olduğumuz insandır. Hatırlatalım ki: Ulu Türkistan coğrafyasında Ahmet Yesevi için kullanılan tabirler, Hazret Sultan, Piri Türkistan ve Peygamber-i Sani'dir. Ulu Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk halkları bu tabirleri bilinçli olarak kullanmıştır. Türk dünyasında bu bilinç yaygınlaştırılmalıdır. Türk dünyası haritası üzerine yerleşen Türklerin ana birleşme noktası "ana dili"'dir. Bu gerçek, Müslüman olanların aralarında dil bakımından da anlaşma sıkıntısının az olduğu bir gerçektir. Ahmet Yesevi'nin adını bilsin, bilmesin dünya Türklüğünün tamamında ya da doğrudan ya da dolaylı olarak ondan bir şeyler vardır. Gönlümüzün derinliklerinde ve dilimizin inceliklerinde biz, Ahmet Yesevi'den çok şeyler taşıyoruz.

Osmanlı Türkçesi temelinde Yesevinin kullandığı Türkçeyle başladı. Ahmet Yesevi'nin çizgisinde gelişti. Sonraki yüzyıllarda Türkçeye sokulan pek çok Arapça ve Farsça sözler bir başka gerçektir. Öyle de olsa artık Osmanlıda sonuna kadar devlet dili ve edebiyat dili Türkçe olmuştur. Türkistan'da kurulan devletlerde devletin bilim ve edebiyat dilinin artık Türkçe olması Ahmet Yesevi'nin büyük ve doğru seçimi ile olmuştur. Ulu Türkistan alanında Ahmet Yesevi büyük önder, İslamı Türkistan'a yayan insan olduğuna inanılır.

İşte böyle bir zamanda 12. yüzyılda Ulu Türkistan'ın Yesi şehrinde Hoca Ahmet adlı bir Ulu kişi ortaya çıktı... Farsçanın yaygın olarak kullanmasına karşılık Ahmet Yesevi Türkçe bayrağını yükseltti... Kurduğu okulda Türkçe eğitime başladı. Öğrettiği İslam'dı... İslam Tasavvufunun yollarıydı... Bilimdi... Dili Türkçeydi. "Türkçe şiir olur mu? Türkçe bilim olur mu? Türkçeyle din öğretilir mi?" diyenlere karşılık verdi.

Hoca Ahmet 126 yıl yaşadı... Binlerce öğrenci yetiştirdi.Yetiştirdiği öğrencileri Türk dünyasının her bucağına gönderdi. Herkes görevini biliyordu. Hoca Ahmet üstatlarının Hikmet adlı şiirlerinden örnekler veriyorlardı. Hikmetler Türkçeydi... Türkçe yayılıyordu... Türkçe edebi değerini yeniden kazanıyordu... Ölmek üzere olan Türkçe dirilmeğe başladı. Yeseviden icazet alıp öğretmen olarak Türk Dünyasına görevlendirilen öğretmenler, başöğretmenleri Hoca Ahmet'in hikmetlerine benzeterek şiirler yazdılar...

Türk dünyasında, Farsçacı Selçuklu aydınlarının dışında Türkçeci bir aydınlanma oluşumu başladı. Önce Ulu Türkistan'da başlayan bu aydınlanma Anadolu'ya sıçradı. Anadolu'ya Hacı Bektaş Veli geldi... Sarı Saltuk geldi... Yunus Emre ortaya geldi... Âşık Paşa onun yolundan geldi... Gazi Burhanettin onların ardından geldi... Dehhani, Ahmet Dai, Nesimi, Hacı Bayram Veli ve daha niceleri..

On beşinci yüzyıla gelindiğinde Türkistan'ın büyük şairi Ali Şir Nevai Türkçe ile Farsçayı karşılaştıran "Muhakemetül Lügateyn"ini yazacak ve Türkçenin üstünlüğünü ortaya koymuştur. Ahmet Yesevi'nin ve Türklük üstündeki etkisi sanıldığından da büyük olmuştur.

İşte Konya'yı kısa bir dönem içine alan ve kendisini Bey ilan eden Karamanoğlu Mehmet Bey'in ülkenin her yerine görevliler göndererek "Bundan böyle dergahta, sarayda, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmamasıyla ilgili" buyruğu bu etkiden doğan bilinçle ilgilidir. Bu Türkçe bilinci bütün beyliklerde yaygındı. Türkistan coğrafyasında Ahmet Yesevi öğrencileri Selçuklu beyliklerinde saygı görüyorlardı.

Osmanlıca Türkçe temelinde başladı. Ahmet Yesevi çizgisinde gelişti. Bunun en önemli göstergesi, delili Osmanlının kurduğu en temel kurumlardan biri Yeniçeri Ocağı'nın, Hacı Bektaş Veli yoluna teslim edilmesi en önemli göstergedir. Sonraki yüzyıllarda Türkçeye sokulan çokça Arapça ve Farsça sözler bir başka gerçektir. Öyle de olsa artık Osmanlı'da sonuna kadar devletin bilim ve edebiyat dili Türkçe olmuştur. Türkistan'da kurulan devletlerde devletin bilim ve edebiyat dilinin artık Türkçe olması Ahmet Yesevi'nin büyük ve doğru seçimi ile olmuştur. Evet, Yahya Kemal doğru söyledi: "Ahmet Yesevi bizim milliyetimizin yeniden kuruyucusudur."

Ahmet Yesevi'nin eğitim ve eğitim dışı çalışmalarından söz edersek, Ahmet Yesevi tasavvuf okulunu kurmuş ve talebeler yetiştirmiştir. Okulun prensiplerini Ahmet Yesevi koymuştur. Ahmet Yesevi ilimle uğraşmış bunun yanında dini yaymak adına çalışmalarda bulunmuştur, toplumda söylediği hikmetleriyle de tanınmıştır. O Yesevilik tarikatını kurmuş, onun basit anlatımı ve halkın anlayabileceği seviyeye inebilmesi öğretilerinin toplumda hızla yayılmasını sağlamıştır. Ahmet Yesevi, Orta Asya Türklüğü çevresine başta tebliğcilik olmak üzere birçok hizmette bulunmuş büyük bir sufidir. Yetiştirdiği talebeler ise dini yayma konusunda Ahmet Yesevi'nin yolundan gitmişlerdir (Coşan, 1996).

Ahmet Yesevi, Taşkent, Sır Derya taraflarında ve Seyhun nehrinin kuzeyinde yaşayan Türkler nezdinde önemli bir nüfuz edinir. Edebiyatçı Yahya Kemal Beyatlı'nın Ahmet Yesevi hakkındaki yorumu şöyledir: "Şu Ahmet Yesevi kim? Bir araştırın göreceksiniz bizim milletimizi asıl onda bulacaksınız."

Çevresindekilere sade ve akılcı bir dille dini ve tasavvufi konuda hikmetler söyleyerek onları İslamiyet'e ısındırmıştır. Ahmet Yesevi'nin hikmetleri sanat yapma kaygısından ve lirizmden uzaktı. Onun Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen yerli dil Türkçeyi kullanması halk arasında yankılanmasından sağlamıştır. Hikmetleri zamanla talebeleri tarafından toplanarak Divanlar oluşturulur. Yesevi mensuplarının zikir toplantılarında hikmet okumak veya ezberden söylemek bir gelenek haline gelmiştir. Yıllar geçince nüshaları çoğaltılan bu divanlar diğer Yesevi şairlerinin dörtlükleri de eklemiştir (Coşan, 1996). Ahmet Yesevi'nin "Akaid" adlı eseri vardır, bu eser İslam'ın temel esaslarının bulunduğu temel eserlerindendir. Bunun dışında elimizde iki eseri daha bulunmaktadır. Bunlar: Divan-i Hikmet ve Fakrname'dir. Fakrname ise Divan-i Hikmet'in önsözü durumundadır. Ahmet Yesevi'ye ait görülmektedir. Divan-i Hikmet'i derleyenler tarafından kaleme alındığı ilinmektedir (Eraslan, 1983). Öğrencileri tarafından ona mal edilerek yazılmıştı. Risalede on makam şeriatta , on makam tarikatta , on makam marifette , on makam da hakikatte olmak üzere kırk makamda risalenin makam , mertebe ve nurları zikredilmiştir (Coşan, 1990).

Divan-i Hikmet'in Yesevi'nin kaleminden çıkmaması olasılığı vardır. Bu eserin Fakrname risalesi dervişlerinin yazıya geçirmiş olma olasılığı vardır (Kurnaz, 2000). Divan-ı Hikmet hakkında bilgi verecek olursak birçok nüshası vardır. Bu nüshalarındaki dil değiştirilmiştir ve Yesevi'nin dilini yansıtmamaktadır. Divan-ı Hikmet kitap Ahmet Yesevi'nin hikmetlerini içerir fakat kendisinin derlememiş olmasından ve diğer Yesevi dervişlerinin hikmetlerinin de eserde bulunuyor olmasından dolayı hangi hikmetin gerçekten Yesevi'ye ait olduğu tespit edilemeyebiliyor.

"Divan-ı Hikmet," Ahmet Yesevi'nin en önemli eserlerinden biri olarak, Türk tasavvuf edebiyatının temel taşlarından birini oluşturur. Eser, derin bir felsefi anlayışla doludur ve insanın içsel yolculuğuna, Tanrı ile olan ilişkisine dair önemli mesajlar taşır. Yesevi, burada sade bir dil kullanarak, geniş bir kitleye hitap etmeyi başarmıştır.

Eserdeki hikmetler, sevgi, hoşgörü, sabır ve tevazu gibi erdemleri ön plana çıkarır. Yesevi, insanı özünde iyi ve değerli bir varlık olarak görür; bu bakış açısı, okuyuculara umut ve ilham verir. Ayrıca, eserin Anadolu'da İslam'ın yayılmasında büyük bir etkisi olmuştur. Yesevi'nin öğretileri, dini bilgiyi elit bir kesimden alıp halkın anlayabileceği bir düzeye indirmiştir.

"Divan-ı Hikmet," aynı zamanda Türk dilinin ve edebiyatının gelişimine de katkıda bulunmuştur. Eser, Türkçenin bir edebi dil olarak kabul edilmesine zemin hazırlamış ve bu yönüyle Türk edebiyatında bir dönüm noktası olmuştur.nEser, genellikle dörtlükler halinde kaleme alınmıştır ve tasavvufi öğretiler, insanın içsel yolculuğu, Tanrı ile olan ilişkisi gibi konuları işler. Sevgi, hoşgörü, sabır, tevazu gibi erdemleri vurgulayan Yesevi, insanın özündeki iyiliği ön plana çıkarır. "Divan-ı Hikmet," sadece bir tasavvufi metin değil, aynı zamanda Türk dilinin ve kültürünün gelişiminde önemli bir yer tutar. Yesevi'nin öğretileri, Anadolu'da İslam'ın yayılmasına katkı sağlamış ve halk arasında manevi bir rehber olmuştur. Bu eser, günümüzde de tasavvuf ve halk edebiyatı araştırmaları için önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Ahmet Yesevi'nin düşünceleri, çağlar boyunca insanlara ilham vermeye devam etmektedir (Akar, 2005: 305.) İlahi diye adlandırılan forma uyuyordu. Şiirleri Kur'an -ı Kerim'in bir tür yorumu şeklinde kabul edilebilirdi (Köprülü, 2005).

Divan-ı Hikmet'te pek çok konu ele alınmıştır. Bu konulardan biri de sosyal eleştiri veya zamane eleştirisidir. Bu bağlamda hikmetlerde dikkat çekici eleştirilere rastlanır. Bu eleştirilerden bazıları doğrudan kendi nefsine yönelik olduğu gibi, bazıları da Yeseviliğe mensup dervişlerin hal ve hareketlerinde görülen aksaklıkları düzeltmeye yönelik eğitici bir mahiyettedir. Bazen de devrin ilim adamları ve idarecilerinin davranışları, verdikleri fetvalarla isabetsiz kararlarında ve davalarında yaptıkları haksızlıklar da kıyasıya eleştirilmektedir. Örnek vermek gerekirse:

Molla müftü olanlar yalan fetva kılanlar
Akı kara kılanlar cehenneme girmişler
Rüşvet alan hakimler haram alıp yiyenler
Parmağını dişleyip korkup durup kalmışlar
Kadı imam olanlar haksız dava kılanlar
Eşek gibi olarak yük altında kalmışlar

Sonuç olarak, "Divan-ı Hikmet," yalnızca bir tasavvufi metin değil, aynı zamanda bir kültürel ve sosyal başvuru kaynağıdır. Yesevi'nin derin düşünceleri, günümüzde de insanlar için bir yol gösterici ve ilham kaynağı olmayı sürdürmektedir.

Sonuç

Ahmet Yesevi'nin en beğendiğim görüşü insanları bıktırmadan sevgi ile öğretileni sevdirerek eğitim vermesi ve sanatı araç olarak görerek eğitimi şiirle ve sohbet tadında vermesidir. Çünkü bir insana herhangi bir şey öğretmek istediğinizde önce bunun onun sevmesini sağlamalıyız, insanlar sevmediği bir konuda başarılı olamazlar. Sohbet tadında bıktırmadan sevgi ile sanat aracılığı ile eğitim verildiği zaman insanlar eğitilirken öğrendikleri konudan uzak kalmayacaktır. Eğiticinin öğrenme üzerindeki etkisi yadsınamaz. Eğitici olarak sevgi dolu olup öğreneceği konuyu sevdirmeliyiz ki karşımızdakinin öğrenme isteği kaybolmasın. Eğitime bana göre en önemli şey öğrenme isteğinin canlı tutulabilmesini sağlamaktır.

Ahmet Yesevi'nin günümüzdeki Türk eğitim sistemine katkısı ise eğitimciler dediğimizde sadece öğretmenler aklımıza gelmemeli. Eğitimle ilgilenip bir şeyler öğretmeyi çalışan herkesin yararlanabileceği bir kişi olduğu için Ahmet Yesevi'nin Türk eğitim sistemine katkısı büyüktür.

Ahmet Yesevi eğitime hoşgörü, sevgi ve ileri görüşlük, amaçlarının peşinden yılmadan ilerleme, ilimi ırk ve cinsiyet gibi ayrımlara bakmadan herkese ulaştırmaya çalışma gibi manevi değerler katmıştır. Bunun yanında kaşık yapıp geçimini sağlamasından anlıyoruz ki hayatta hazır bulmayı değil de çabalayarak bir şeyler başarmayı savunan bir kişidir.

Buna bakarak da azmi elden bırakmamak gibi başka bir manevi değer bıraktığını görüyoruz. Maddi olarak ise hikmetlerinin yer alıp öğütlerde bulunduğu Divan-i Hikmet ve din esaslarının yer aldığı dini eğitim kitabı Akaid adlı eseri ile katkıda bulunmuştur. Bunlar yol gösterici bilgilendirici ve öğüt verici nitelikteki eserlerdir. O eğitimcilere ve eğitilenlere hem dini hem de ahlaki özellikler kazandırıp iyi bir insan olma yolunda bilgiler vermiştir.

Yesevilik tarikatını kurmuş ve dışındaki diğer tarikatlarında oluşumunda etkili olması yeni görüşleri ve yeni eğitim şekillerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Y. (2012). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.

ANADOL, C. (1994). *Anadolu'yu Aydınlatan Güneş Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi ve Yesevilik*. İstanbul: Kamer Yayınları.

COŞAN, E. (1990). *Makalat*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

COŞAN, E. (1996). *Ahmed-i Yesevi*. İstanbul: Seha Neşriyat.

ERASLAN, K. (1983*). Divan-i Hikmetten Seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

KÖPRÜLÜ, F. (1984). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvuflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KURNAZ, C. (2000). *Yesevilik Bilgisi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

ZEYBEK, N., K. (2002*). Ahmet Yesevi Yolu (I. Baskı).* Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları.

ESKİ ÇAĞATAY DİLİ VE ÇAĞDAŞ AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORTAK DİL BİRİMLERİ

Galibe HACIYEVA*

Özet

Eski Türkçenin fonetik, sözcük ve gramer tabanına dayanan çağdaş Türk lehçelerinde tarihsel-coğrafi ve etnik faktörlere dayalı bazı farklılıklar ortaya çıksa da, bu lehçelerde Eski Türkçenin bir çok özellikleri ortak şekilde korunmuştur. Günümüzde Eski Türkçenin tarihi izlerini yaşatan Türk dilleri ailesinin Oğuz grubunun Oğuz-Selcuk yarımgrubuna ait olan çağdaş Azerbaycan Türkçesi 800 yıllık gelişim tarihinde diğer Türk lehçeleriyle etkileşim içinde gelişerek, günümüzde eski Türk dilinin hem edebi hem de diyalekt düzeyindeki tarihi özelliklerini korumaktadır. Bu bağlamda, çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle eski Çağatay dilindeki mevcut benzer ve farklı dil özelliklerini karşılaştırırken, bu dillerin tarihsel gelişiminde öncelikle sosyo-politik ve coğrafi faktörlerin dikkate alınması gerekir. Çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay Türkçesi farklı coğrafyalarda ve tarihi dönemlerde konuşulmasına rağmen, bu dillerin tüm tarihsel özelliklerinin ortak şekilde olduğunu görüyoruz. Eski Çağlardan itibaren Azerbaycan ve Çağatay Türklerinin bulundukları coğrafi alan ve temas ettikleri farklı yabancı diller göz önüne alındığında, dil dışı faktörlerin etkisi altında her iki dilde bazı farklılıkların olması doğal kabul edilmelidir. Ancak bunlara rağmen, gelinen aşamada Azerbaycan ve eski Çağatay dili, farklı coğrafi ve etnik isimlerle bağımsız bir dil olarak tanınmış olsa da, bu dillerdeki mevcut dilsel faktörler, çağdaş Azerbaycan ve Çağatay Türklerinin dilinin ortak bir soy köke sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Çağatay, Türk, Oğuz, Fonetik, Gramer.

COMMON LANGUAGE UNİTS İN OLD CHAGATAİ LANGUAGE AND MODERN AZERBAİJANİ TURKİSH

Abstract

Although some differences based on historical-geographical and ethnic factors have emerged in contemporary Turkish dialects based on the phonetic, lexical and grammatical base of Old Turkish, many features of Old Turkish have been preserved in common in these dialects. Contemporary Azerbaijani Turkish, which belongs to the Oghuz-Seljuk semi-group of the Oghuz group of the Turkish language family that keeps the historical traces of Old Turkish alive today, has developed in interaction with other Turkish dialects in its 800-year development history and today preserves the historical features of the old Turkish language both at the literary and dialectal levels. In this context, when comparing the similar and different language features existing in modern Azerbaijani Turkish and Old Chagatai language, it is necessary to take into account primarily the socio-political and geographical factors in the historical development of these languages. Although modern Azerbaijani and old Chagatai Turkish are spoken in different geographies and historical periods, we see that all historical characteristics of these languages are common. Considering the geographical area where Azerbaijani and Chagatai Turks have been located since ancient times and the different foreign languages they have come into contact with, it should be considered natural that there are some differences in both languages under the influence of non-linguistic factors. However, despite these, although Azerbaijani and old Chagatai languages have been recognized as independent languages with different geographical and ethnic names at the stage reached, the existing

* Doç. Dr.; Nahçıvan Devlet Üniversiteti; ORCID: 0009-0000-2837-7289; oguz.haciyev@gmail.com

linguistic factors in these languages prove that the languages of modern Azerbaijani and Chagatai Turks have a common ancestral root.

Key Words: Azerbaijan, Chagatai, Turk, Oghuz, Phonetics, Grammar.

Giriş

Türk dil ailesinin Oğuz grubuna ait olan çağdaş Azerbaycan edebi dilinin yaklaşık 800 yıllık gelişim tarihi, esas olarak eski ve yeni olmak üzere iki ana döneme ayrılmıştır. Antik dönemi XIII-XVII yüzyıllar, çağdaş dönemi ise XVII yüzyıldan sonraki dönem olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesi, Türk dilinin Oğuz grubuna ait olan Türk, Türkmen ve Gagavuz dilleriyle olduğu gibi, Kıpçak, Karluk-Uygur, Bulgar grubu ve diğer Türk lehçeleriyle de tarihi bağlarını ortak dil birimleriyle korumaktadır.Tarihsel karşılaştırmalı araştırmalar, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin yaratılış tarihinin Türk dillerinin genel tarihinin bir parçası olduğunu ve çağdaş Azerbaycan dilinin Orta Çağ'da kullanılan eski Türk dilinden oluştuğunu kanıtlamaktadır. Bu nedenle, eski Türk dilinin tarihi-dilbilimsel araştırmalarında en güvenilir referans noktası Orhun-Yenisey yazıtlarının yanı sıra, "*Kitabi Dede Korkut*", Mahmud Kaşgalı'nın "*Divanü Lüğati't Türk*", Abu Hayyan'ın "*Kitab el-idrak li-lisani el-etrak*", İbni Mühenna'nın "*Kitab Hilyetü'l-insan ve Helbetü'l-lisan*" gibi birçok eski sözlü ve yazılı kaynaklardaki mevcut dil faktörlerinin yanı sıra, eski dönemlerde kullanılan Türk lehçelerinin tarihi özelliklerini, özellikle bu dillerin kök birliğini kanıtlayan söz varlığını çağdaş Azerbaycan Türkçesinde görebiliyoruz. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin eski Türk lehçeleriyle tarihi bağlantıları XV-XVI yüzyıllarda Orta Asya'da kullanılan eski Çağatay Türkçesiyle karşılaştırıldığında daha net görülmektedir.

Burcu Meşe'nin araştırmalarında Çağatay dilinin yayıldığı areal hakkında verilen bilgiler çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dillerinin tarihi bağlarının kökünde etno-dilsel faktörlerin yanı sıra, coğrafi faktörlerin de önemli bir rol oynadığını gösteriyor: "*Çağatay Türkçesi 13 ile 19. yüzyıllar arasında Karadeniz, Kafkas dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey veya Doğu Türklüğü tarafından kullanılan bir yazı dilidir. Günümüzde Özbek ve Yeni Uygurlar bu yazı dilinin mirasçısı olarak kabul edilmektedir*." (Burcu Meşe, 2020, s. 3).

Çağatay Türkçesinin ilk devresi olarak kabul ederek bu edebi dilin XIII yüzyıldan kullanılmağa başlatıldığını yazan F.Köprülü Çağatay Türkçesinin yayıldığı coğrafyanın sınırlarının İlhanlı, Çağatay, Harezm bölgelerinden başlayarak, oradan da Altın-Ordu bölgesine ve Türkistan'a doğru uzandığını vurgulamaktadır (Köprülü, 1978, s. 275).

Caferoğlu ise, Çağatay Türkçesinin Ön Asya ile Müşterek Orta Asya edebi Türkçesinin birleştirilmesiyle Azerbaycan, Osmanlı, Türkmen, Özbek edebiyatları üzerinde etkisi olduğunu, XIV yüzyıl ile XIX yüzyılda Ön Asya ve Orta Asya'da inkişaf ettiğini belirtmektedir (Caferoğlu, 2000, s. 195- 211).

Çağatay Türkçesi üzerine yapılan ilk tanımın Armin Vambery'ye ait olduğunu yazan János Eckmann, Vambery'nin 1867'de yazdığı "*Tschagataische Sprachstudien*" adlı eserinde Çağatay terimini XII-XIX yüzyılın ortalarında Orta Asya Türk edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve bilhassa Özbek şivesi için de kullandığını gösteriyor (Eckmann, 2013, s. 13). Karşılaştırmalı araştırmalar, eski Çağatay dilinin Kafkasya ve onun güney kısmında, özellikle Azerbaycan'da da yaygın olduğunu gösteriyor. Çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dillerinde fonetik, sözcüksel ve gramer açısından bakıldığında, ortaya çıkan ortak dil birimleri çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dillerinin tarihi bağlantıları olarak görünüyor.

1. Azerbaycan ve Çağatay Dilinin Fonetik Yapısında Benzerlikler

Türk dillerinin fonetik sisteminde meydana gelen değişikliklerin fonetik sistemin uzun vadeli tarihsel gelişimi ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Tarih boyunca kitlesel göçler sonucunda Türk halklarının parçalanması ve yabancı dillerin çevresinde bağımsız bir toplum halinde gelişmesi, dilin fonetik yapısında olduğu kadar tüm yapısal-anlamsal sisteminde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dillerinde aynı kök ve anlama sahip olan kelimelerin fonetik yapısındaki bu tür değişmeler çağdaş Türk lehçeleri ve diyalektleri için karakterik olan **[*d>t, b>p, u>i, ü>u, ı>u*]** gibi belirli ses farklılıkları ile görülse de, her iki dilin temelde aynı fonetik sisteme sahip olduğunu gösterir: ***tilänçi-dilənçi, buzuq-pozuq, muškil-müşkül.***

Azerbaycan ve Çağatay dillerinin akustik fonolojik yapısı ve güçlü seslerin etkisi sonucu meydana gelen fonetik olaylar, bu dillerin fonetik özelliği olarak bu dilleri yabancı dillerden ayıran önemli unsurlardan biridir. Eski Çağatay dilindeki 9 ünlü ve 23 ünsüz aynı şekilde çağdaş Azerbaycan Türkçesinin alfabesinde de mevcuttur. Telaffuz sırasında kelimelerin yapısında tespit edilmiş uzun ve kısa ünlüler aynı şekilde her iki dilde daha çok Arap ve Fars dillerinden alınan kelimelerde görülmektedir: ***afāt, beçāra, munāsib, riyāsat, nāmus*** (Bodroglıgetı, 2001, s. 26-30).

Orta Çağ'da Arap ve Fars dillerinin Çağatay Türkçesi üzerindeki etkisi aynı şekilde Azerbaycan Türkçesinde de görülmektedir. Azerbaycan ve eski Çağatay dilinde Arap ve Fars dillerinden alınan *hicran* (ayrılık), *münasib* (uygun), *mehrab* (namaz), *mutrib-mütrüf* (eğlenceli, neşeli), *dünya-ahiret* gibi kelimeler yeni dönemde de Azerbaycan, Özbek ve Uygur dillerinde ortak işlevselliğini korumaktadır.

Çağdaş Azerbaycan dilinde olduğu gibi, eski Çağatayca'da da ünlü uyumu aynı şekildedir. Bu uyumu çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dillerinde mevcut eklerde aynı şekilde görmek mümkündür:

Azerbaycan		**Çağatay**	
-lar//lər	quşlar	**-lar// lär**	quşlar
	atlar		atlar
	kafirlər		kāfirlar
-laq//lək	yaylaq	**-laq//läk**	yaylaq
	ovlaq		avlaq
	qışlaq		qışlaq
-lı//li//lu//lü	bilgili	**-lı//li//lu//lü**	bilgili
	bahalı		bahalï
	ürəkli		yüräkli
	gülcü		küčli
	yüklü		yüklü
-lığ//lig//luğ//lük	atlıq	**-lığ//lig//luğ//lüg**	atlïğ
	bahalıq		bahalïğ
	günlük		künlüg
	sözlük		sözlüg
-sız//siz//suz//süz	balsız	**-sïz//siz//suz//süz**	balsïz
	hacatsız		hacātsïz
	dibsiz		tübsüz
	ədəbsiz		adabsuz (Bodroglıgetı, 2001, s.61-67)

Tablo 1

Aynı kökten olan akraba dillerde fonetik olarak farklı kelimelerde hangi varyantın başlangıç ve genel olduğunu söylemek zor olsa da, karşılaştırmalı tipolojik analizle aynı kökene sahip kelimelerdeki ses bozulmalarının ve değişmelerinin nedenlerini incelemek mümkündür. Kelimelerin değişmesinin nedenlerinin incelenmesi, aynı kökene sahip sözcük birimlerinin türev biçimlerini ve hatta ilgili dillerin sözcüksel anlam özelliklerini tanımlamayı mümkün kılar.

Tüm Türk dillerinde, aynı zamanda Oğuz grubu dillerinde çoğu zaman tarihi-coğrafi koşullar ve dil dışı etkiler sonucunda meydana gelen ses değişmeleri farklı gruba dahil olan Türk dilleri arasındaki fonetik benzerlikleri bazen ortadan kaldırmış olsa da, farklı fonetik yapıda aynı anlama sahip benzer kökenli sözlük birimleri her iki dilin köken birliği ile karakterize edilir ve Türk dillerine özgü tarihsel dil birliğini yansıtır.

Azerbaycan dili	**Çağatay dili**
dərdli	derdlü
ətək	etäk
Güzgü	közgü
Könül	köŋül
şəkər	şeker
Yaxşı	yaxşı
acıq (qəzəb)	açıq
gözlə	közlä
yüklə	yüklä
Başla	bašla
dişlə	tïšlă

Tablo 2

Unutulmamalıdır ki, çağdaş Türk dillerinde sözlerde ses farklılıkları yaratan ana etkenlerden biri de Türk halklarının alfabe sistemi ile ilgili sorundur. Uzun yıllar farklı dillerin alfabe sistemini kullanmak zorunda kalan Türk halkları arasında tek bir alfabe sisteminin olmayışı, aynı soydan gelen Türk halklarının dil birliğinin yanı sıra, günümüzde de en ciddi sorunlardan biri olarak Türk halkları arasındaki dil birliğinin önünde büyük bir engel olmaya devam etmektedir. Böylece tarih boyunca farklı etnik adlarla bölünen ve farklı coğrafyalarda yabancı dillerin etkisi altında yaşamak zorunda kalan Türk halkları arasında tek bir alfabe sisteminin oluşturulamaması, çağdaş Türk dillerinin fonetik sistemini çok ciddi şekilde etkilemiştir. Bu faktör, yabancı dillerin farklı ses sisteminde telaffuz edilen Türkçe kelimelerin belirli fonetik değişikliklere tabi olduğunu göstermektedir. Çağdaş Türk dilleri arasındaki fonetik farklılığın temel nedenlerinden biri, Türk dilinin ses sistemine ve fonetik yapısına uymayan farklı dillerin alfabe sisteminin farklı tarihsel evrelerde kullanılmasıdır.

2. Çağdaş Azerbaycan dilinin diayalektlerinde ve eski Çağatayca'da ortak kelimeler.

Eski Cigatayca ile çağdaş Azerbaycan dilinin tarihi ortak özellikleri her iki dilin sözcük katmanında ve yeni sözcük oluşturma sürecinde daha net göülmektedir. Çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dillerini birleştiren fonetik, sözcüksel ve gramer özelliklere Azerbaycan dilinin diyalektlerinde daha sık rastlıyoruz. Eski Çagatay dilinde mevcut **[p<f, ı<u, ü<i, b<m, d<t**] gibi pek çok fonetik özelliği aynı şekilde çağdaş Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında görmek mümkündür: ***yafrag-yarpaq, artuq-artıq, özi-özü, munda-bunda, tämür-dəmir***.

İlk Çağatayca'da ***tofrak, yafrak*** gibi sözlerde rast gelinen [**p<f]** sesdeğişimi tarihi izlerini (Eckmann, 2014, s.88) Azerbaycan dilinin Qazax (Gazah) diyalektinde koruyabilmiştir (Şireliyev, 2008, s.83). Eski Çağatay dilinde kullanılan bir takım sözcükler aynı fonosemantik kompozisyonda çağdaş Azerbaycan dilinin diyalektlerinde tarihin izlerini yaşatıyor.

Azerbaycan edebi dili	Azerbaycan ağızları	Çağatay dili
Maral	ahu	ahu
at	ayqır	ayğır
qısa	qısraq	qisraq
qulluqçu	qarabaş//qaravaş	qarabaš
yaşayış	dirlik//dirrik	tiriglik
gözətçi	qaravul	qaravul
qaranlıq, gecə	tün	tün
yaşlı	qarı	qarı
qorxulu	heybətli	haybatli
bacarıq	başarat	bašarat
böyük	ulug	uluğ
ərištə	tutmaç	tutmaç
un şorbası	bulamaç	bulamaç
dərman	dəva	dəva
çatmaq	yetişmək	yetişmək
öldürmək	boğazla	boğazla

Tablo 3

Orta Çağ'da Arap ve Fars dillerinin etkisiyle Azerbaycan ve Çağatay dillerindeki bazı kelime birleşimlerinin yapısı Arapça ve Farsçanın sözdizimsel modeline uygun, yani belirleyici kelime belirlendikten sonra kullanılmıştır: ***ğam-ğussa, rüsvā-yı tamām-ı, ehl- i 'ālem***, ***ehl-i dünyā.***

Üç kişidin üç iş yaman körünür

Saŋa 'arż iyley ***ehl-i dünyādın***

Āḫır yene iltifātnı kem ḳıldıŋ

Rüsvā-yı tamām-ı ehl- i 'ālem ḳıldıŋ (Burcu, 2020, s. 29-30).

3. Azerbaycan ve Çağatay Dilinin Morfolojik Özellikleri

Azerbaycan ve Çağatay dillerinde benzer durum gramer alanında da görülmektedir. Çağdaş Azerbaycan ve eski Çağatay dilleri dili üzerinde yapılan karşılaştırmalı araştırmalar Türk dilinin tarihi gramer özelliklerinin eski katmanlarındaki mevcut ortak dil unsurlarını ortaya çıkarıyor. Çağdaş Azerbaycan dilinin diyalektlerinde ve Eski Çağatay dilinde çok sayıda ortak söz ve gramer şekilleri vardır. Eski Çağatay dilinde ve çağdaş Azerbaycan ağızlarında tarihi varlığını ortak yaşatan böyle arkaik gramer unsurlarından biri ***"qıl//gıl***" fiili, diğeri ise [***-gıl//gil//ğıl***] eki ve onun değişik fonovaryantlarıdır.

Bitidim ṣafḥaē men cān tilidin, **qïlïban** arz hicran muškilidin

Bulardan hēč biri turub iki rakat namāz **qïlmaz** (Bodroglıgetı, 2001, s. 19-24).

**** ****

Āḫır yene iltifātnı **kem ḳıldıŋ**

Rüsvā-yı tamām- ı ehl- i ʻālem **ḳıldıŋ** (Burcu, 2020, s. 30)

**** ****

Ḳılmaġıl ey şūḫ-ı serkeş munça bîpervāylıġ

Bir méniŋ rāyım bile bol tābekey ḫodrāylı (Burcu, 2020, s. 106).

Egerçi iylemeseŋ yaḫşı yaḫşı **körgüzgil**

Mini aŋa niçe kim bar isem yaman yā Rab (Burcu, 2020, s. 72).

Eski Çağatay Türkçesinin karakteristik gramer özelliği olan ve çağdaş Azerbaycan edebi dilinde "***səcdə qılmaq", "namaz qılmaq***" gibi fiillerde korunan "**qıl**" fiilinin yanı sıra, eski Çağatay dilinde olan "**qıl//ğıl**" ekinin Azerbaycan dilinin şivelerinde [***-qınan//ginən***] fonovaryantlarına da rastlanmaktadır.

Günümüzde eski Çağatay ve çağdaş Azerbaycan ağızlarında ortak kullanılan [***-gıl//gil//ğıl***] eki Orhun yazıtlarından günümüzedek yazılmış bir çok edebi, tarihi eserlerin dilinde de aktif görülmektedir.

"Sabımın tüketi ***<u>eşidgil,</u>*** *ulayu iniygünüm, oğlanım, birki uğuşum bodunum, birye Şadapıt beğler..."*(*Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım, sağdaki Şadapıt beyler...*) (Tekin., 2003, s.34-35).

Orhon Yazıtları ve M.Kaşgarlı'nın "Divanü Lüğat-it Türk" eseriyle beraber, daha eski kaynaklarda, özellikle "Kitabi Dede Korkut" dastanlarında değişik fonovaryantlarda karşılaştığımız [*-gıl//gil//ğıl*] ekinin çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde sıkı bir şekilde korunması bu dil unsurunun Türk dilinde XI. yüzyıldan daha önceki devrlere ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Berü ***gelgil****, başım baxtı, evim taxtı!*

Yerinden urı ***turğıl****!*

Ala çadırın yer yüzine ***dikdirgil!***

Atdan, ayğırdan,deveden buğra,

koyundan koç ***öldürgil!***

İç oğuzun, Tış Oöuzun beğlerin üstüne

yığnağ ***etgil!***

*Ac görsen****, toyurğıl!*** *Yalıncg görsen,* ***tonatgıl!***

Borclıyı borcundan ***kurtargil!*** (KDQ, 1988, s. 108).

[*-gıl//gil//ğıl*] morfemi XIX. yüzyıl Azerbaycan yazı dili için normatif olmasa da, Türk dillerinin orta yüzilliklere ait yazılı abidelerinin dilinde daha aktif olmasıyla dikkat çekiyor. E.A. Bağırov [*-gıl//gil//ğıl*] ekinin XVII. yüzyıldaki eserlerin dilindeki mevcut [*-gilen//ginen//qilen*] şeklinin ise XVIII. yüzyıldan sonra daha yayğın olduğunu gösteriyor (Bağırov, 1986, s. 24-25).

Orn: Ol pəri mütləq məni-rüsvayə ***qılmaz*** iltifat,

Ey Füzuli, bilməzəm cürmi-məni-rüsva nədir. (Füzuli,1995, s. 171).

***

Zar könlüm Tanrına ***qılğıl*** sena iman ilən,

Buldı rövnəq dinü iman taəti sübhan ilən (Nəsr Bakui) (Heyet, 2011, s. 223).

***

Dərd ilə sən Nəsiminin gövhərini gəl ***almağıl,***

Aşiq olan kişilərə eşqə sipər nə faidə (Nesimi, 1985, s. 43)

***

Gəlgil ki, müştaq olmuşam şirin ləbin gül qəndinə,

Gəlgil ləbin qəndin ilət gül anların gülqəndinə (Nesimi, 1985, s. 40)

***

Nə surət var, nə mə'ni var, nə göftarım, nə kirdarım,

Yox eylə varımı, yoxdan məni var ***etginən,*** yarəb (Tebrizi, 2012, s.37) .

***

Yeri, şəbi-qəmim, ey şəm, rövşən ***eyləməgil,***

Bu gündə çün məni ol atəşin üzar istər (Tebrizi, 2012, s.68).

Sen Müşvigin yanında ***qalginen*** *sene qurban.*

İstersen bu canımı, ***alginan,*** *sene qurban (*M.Müşfig*).*

***

Balam yatar beşikdə,

Bülbül oxur eşikdə,

Sən yat yuxun ***alginən***

Mən durmuşam keşikdə (TFÖ., 2013, s. 247).

***

Heydərbaba, mərd oğullar ***doğgunan,***

Namərdlərin burunların ***ovgunan,***

Gədiklərdə qurdları tut ***boğgunan,***

Qoy quzular ayın-şayın otlasın,

Qoyunların quyruqların qatlasın (Şehriyar, 1966, s. 31).

Eski Çağatay dilinde mevcut (**-mu//mü**) ve (**-ğunča//günča**) soru edatlarının (***gayittimu, yetgünčə, qayıtğunča***) (Bodroglıgetı, 2001: s.16) çağdaş Azerbaycan Türkçesinde (**-mı//mi//mu//mü**) ve (**-ınca//incə//unca//üncə**) fonovaryantları kullanılmaktadır: ***qayıtdımı, yetincə, qayıdınca***.

Azerbaycan dilinde eski Çağatay dilinin tarihi izlerini koruyan dilsel olgulardan biri de Türk tarihinin en eski katmanlarının açılmasında büyük rol oynayan çeşitli türde özel isimlerin, yani onomastik birimlerin oluşmasıdır. Türk tarihinde ilk kez antroponim olarak Cengiz Han'ın oğlunun adı gibi kullanılan Çağatay sözünün daha sonra diğer onomastik birimlere aktarıldığını görüyoruz:

Antroponim: Cığatay Xan – Çingiz hanın oğlu; Çağatay Ulusoy – Türk aktyoru, Cığatay Şıxzamanov – senarist, Cığatel-Azerbaycan'da kadın adı;

Toponim: ***Cığatay* xanlığı** – Çığatay Han'ın adını taşıyan devlet, ***Cığatay*** – Azerbaycan'ın Xaçmaz (Haçmaz) ilçesinde köy; ***Cığatay*** Erdebil – Güney Azerbaycan'ın Meşkin şehrinde köy; Çağatay (Rezevi Horasan) – İran'da Çağatay şehrinin merkez şehri. Şunu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan aşık sanatında da Cığalı tecnis denilen bir müzik türü bulunmaktadır.

Azerbaycan, aynı zamanda diğer Türk halklarının dilindeki mevcut Çağatay adlı çeşitli onomastik birimler bu dilin coğrafyasının daha geniş bir alanı kapsadığını ve çağdaş Azerbaycan medeniyetinde çok büyük tarihi iz bıraktığını kanıtlıyor.

Sonuç

XIII-XIX yüzyıl arasında gerek yazı dili, gerek konuşma dili olarak Orta Asya'da kullanılan, Arapçanın ve özellikle Farsçanın etkisiyle hem içerik yönüyle hem de dilin kullanımı ile zengin bir edebiyat meydana getiren Çağatay Türkçesi üzerinde dil ve edebi yönden birçok çalışmalar yapılmış olsa da, çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırılmamıştır. Çağatay Türkçesi günümüzde Özbek ve Yeni Uygur yazı dilinin mirasçısı olarak kabul edilse de, tarihsel karşılaştırmalı araştırmalar gösterir ki, Türk halkları bu dil esasında diğer alanlarda da ortak değerlerini yaratmış ve tarih boyu yaşatmıştır. Bu bağlamda eski Çağatay ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinin karşılaştırılması sonucunda tarihi gelişim sürecinde Türk dillerinde baş veren değişikliklerin öğrenilmesiyle Türk dilinin tarihen çok güclü bir dil olduğu, yüzyıllar boyunca tarihi değişmezliği kanıtlıyor.

KAYNAKÇA

BAĞIROV, E.A. (1986). "XVII-XVIII Asrlar Azerbaycan Dili Menbelerinde Fiil Formaları". Bakü: *AOP'ye adanan II bilimsel teorik konferansın bildirileri*.

BODROGLIGETI, Andrâs J . E. (2001) *A Grammar of Chagatay, Lincom Europa, Languages of the World/Materials*. 155. Muenchen.

CAFEROĞLU, A. (2000). *Türk Dil Tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınları.

CAFEROĞU, A. (1995). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. c. 1 ve 2. Bakü: Şark-Gerp.

ECKMANN, J. (2011). *Harezm- Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

ECKMANN, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.

HEYET, C. (2011). *Türk dilleri ve lehçelerinin tarihi*. Bakü: Tehsil.

KAŞGARLI MAHMUD. (2013). *Divanü Lüğat-it Türk*. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yyaınları.

Kitabi Dede Gorgud (1988). Bakü: Yazıçı.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1978). "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

MEHEMMED Füzuli. (1996). *Eserleri*. c. 1 ve 2. Bakü: Azerbaycan.

MEŞE, B. (2000). *Klasik Dönem Çağatay Türkçesinde Zarf ve Sıfat Yapılarının Sentaktik İşlevleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yüksek Lisans Tezi).

ŞAH İSMAYIL HATAYİ. (1959). *Dehname*. (Ed. H. Araslı). Bakü: Uşaggencneşr.

ŞİRELİYEV, M. (2007*). Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakü: Şark-Gerb.

TEKİN, T. (1995). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg

Tebriz Folklor Örnekleri. (2013). Bakü: Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü.

TÜRKOLOJİNİN BAZI SORUNLARI KONUSUNDA

Halide İMAMOVA*

Özet

Sözkonusu makalede türkoloji alanındaki bazı konular ele alınarak incelenmektedir. Üzerinde durulduğu konular sırasına; dilbilimciliği, dil'e ait tarifler, Türk dilleri ailesinin geniolojik kaynağı olarak Altay dilleri ailesi, Ural-Altay dilleri va Turk dilleri ailesi görüşlerine atifta bulunarak, Türk dillerinin sınıflandırılması, Türk dillerine mensub olan Özbekçe ve Türkçe'nin XV-XX. yüzyıllar arasındaki karşılıklı ilişkileri, tarih boyunca gelişmesindeki *eski turk dilleri, orta turk diller, yeni (çağdaş)turk dillerinin* birinin ikincisine etkisi ve bu esnada ortaya çıkan eski kaynaklar: 1) Çağatayca sözcüklerin Osmanlı Türkçe'sine açıklamalı sözlükleri - "Abuşka", "Lug'ati Navoi", "Lug'ati Chig'atoi ve Türki Osmoni", "Akkuyunlu divan"; 2) Türkçe kelimelerin Farsça açıklamalı sözlükleri "Badoe ul-lug'at", "Kelurnoma", "Senglah"ın önemi üzerinde durulur. Özbekçe ve Türkçe Türklük bilimi alanındaki eş anlamlı terimler: *turkiyshunoslik=türklük bilimi, turkologiya=türkoloji, turkiyot=türkiyat'ın* yapımı ve kuruluşu ile ilgili görüşler sunulur. Özbekistan'da Türklük bilimi kendi özellikleri ve iç imkanları, tarihden gelen el yazmaları gereğince gelişirken, Türklük bilimi içinde turkşinaslık da kendi boyunu göstermektedir. Devletlerin ilişkileri ilerledikçe, o devletlerin dilinin incelenip araştırılması da genişler. Yavaş yavaş bilim dalındaki sorunlar da çözüm bulur.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, Özbekçe, Türkçe, Terimler.

SOME ISSUES OF TURKOLOGY

Abstract

In this article, some issues in the field of Turkology are raised and analyzed. These issues include linguistics, definitions related to language, the genealogical origin of the Turkic language family, Altaic language family, the Ural-Altaic languages family, and the Turkic language family, the classification of Turkic languages, mutual relations of the Uzbek and Turkish languages belonging to the Turkic language family between the 15th and 20th centuries , the mutual influence of ancient Turkic languages, middle Turkic languages, new (current) Turkic languages, their historical development, and the sources created on this basis: 1) Ottoman Turkic interpretation of Chigatay words dictionaries which are "Abushkha", "Lug'ati Navoi", "Dictionary of Chigatai and Turki Osmani". 2) The importance of dictionaries with Persian explanations of Turkic words; "Badoe ul-lugat", "Kelurnoma", "Sangloh" will be discussed. Synonymous terms in the field of Turkology such as turkiyshunoslik*=türklük bilimi, turkologiya=türkoloji, turkiyot=türkiyat* whil be mentioned. The origin and structure of these synonymous terms that come from Uzbek and Turkish linguistics are discussed. As the science of Turkic studies in Uzbekistan is developing on the basis of its internal capabilities, characteristics and written works, Turkic studies is also leading the way in Turkic studies. When a state or states develop, the study of the language of those countries also expands. Gradually, problems in science will also find their solution.

Key Words: Turkology, Uzbek, Turkish, Terminologies.

* Doç. Dr., Dünya Ekonomisi ve Diplomasi Üniversitesi, Roman-German Dilleri Bölümü Taşkent/ ÖZBEKİSTAN; ORCID: 0000-0002-3438-5514; imamova.h68@gmail.com / imam_muhammad@mail.ru

Dilbilimi yani lengüistiğin; konuşmanın meydana gelmesi, gelişmesi, dilin insan mantığı ile ilişkisi, toplumdaki yeri ve toplumla ilişkisi, dilin alt yapısı, dilin sınıflandırılması ile birlikte analiz etme üslupları gibi önemli konularla ilgilenen bilim dalı çeşitlerinden biri olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir (Ирискулов, 1992, 5-б.).

Dilbiliminin esas konusu olmuş, *dil* hakkında bir sürü tarifler söylenmiştir. Buna örnek olarak: "Dil insan bilincini ifade etmeye yarayan simgeler topluluğudur." (F.de Sossyur). "Dil insan görüşlerini ifade etmeye yarayan, telaffuz edilen, sınırlı sesler topluluğudur." (B.Grosse), gibi birçok tarifleri sıralamak mümkün oluyor (Ирискулов, 1992, 6-б.).

Buna benzer tarifler hem doğu hem de batı dilbilimcileri tarafından söylenmiştir. Her iki yöndeki dil bilimcileri tarafınca farklı farklı tarifler kaydedilmesine rağmen dilbilimcileri bugüne kadar kesin ve tam bir tarif üzerinde duramamışlardır. Bunun nedeni olarak, tüm söylenmiş tarifler uygun olsa da, hepsi dil özelliklerinin belli bir tarafını kapsıyor olmasıdır. Bu gibi sebeblerle günümüze kadar *dil tarifi* konusunda belli bir sonuca varılamamıştır.

Dünya dilbilimcileri dil tarifi konusunda ne kadar çok tarif söyleseler de dil, her zaman milletlerin ruhuna ait olan, maneviyatı ve kültürünü yansıtan ayna olmuştur. Bundan sonra da aynı görevini sürdürmeye devam edecektir.

Türkoloji veya Türklük bilimi dünya dilbilimciliğinde bugüne kadar bıraktığı miras açısından çok zengin ve zor bir bilim dalı sayılmakla birlikte çağdaş doğu bilimlerinin (şarkşinaslığın) önemli dalı olarak bilinmektedir.

Türklük bilimi, tüm Türk milletlerinin oturduğu alanı yani coğrafyasını, tarihini, dilini, edebiyatını, kültürünü gelenek ve görenekleriyle birlikte araştırarak inceler. Bilindiği gibi, günümüzde Türk halklarının oturduğu alan çok geniş bir coğrafyayı kapsıyor. Bu coğrafya sınırlarına sadece Orta Asya değil belki Rusya, Türkiye, İran, Azerbaycan, Irak, Pakistan, Afganistan, Çin ve başka devletler hududlarında da ikamet ettikleri bilinmektedir. Sonuçta Türklük bilimi tüm Türk boylarını, onların oturduğu coğrafyayı, tarihi, dili, edebiyatı ve kültürünü öğrenmeyi sürdürmektedir.

Doğu bilimlerinin bir dalı sayılmakta olan Türklük bilimi konusunda, Türk dillerinin geniolojik sınıflandırılması ile ilgili çeşitli görüşler bildirilmiştir. Türkolog bilimadamları E. D. Polivanov ve G. Ramstet Türk dillerini *Altay dil* ailesine ekliyor. O. Betling ve G. Vinkler ise *Ural-altay* dilleri diye adlandırıyor. N. A. Baskakov ise "Введение в изучение тюркских языков" adlı kitabında *Türk dilleri* ailesi diye kaydetmektedir (Баскаков, 1969, с. 350-354). Sınıflandırmasını da aşağıdaki gibi yapıyor:

A. Batı Hun dalı.

1. **Bulgar grubu**: Çuvaş dili.

2. **Oğuz grubu:** bir sürü küçük gruplardan oluşmakta:

1) Oğuz-Türkmen grubu: Türkmen ve Truhman dilleri;

2) Oğuz- Bulgar ve Balkan dilleri;

3) Oğuz-Saljuq: Azerbayjan, Türk, Kırım-Tatarlarının güney kıyı ağzı ve Urum dili.

3. **Kıpçak grubu** da birkaç küçük bölümleri oluşturuyor.

1) Kıpçak-Polovetsk bölümü; Karay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Kırım-Tatar dilleri.

2) Kıpçak-Bulgar bölümü; Tatar ve Başkırt dilleri;

3) Kıpçak-Nogay bölümü; Nogay, Karakalpak, Kazak, Özbek ağzının Kıpçak bölümü.

4. **Karluk grubu:** Özbek ve Yeni Uygur dilleri.

B. Doğu Hun dalı.

1. Uygur-Oğuz grubu:

1) Uygur-Tukuy bölümü: Tuva ve Tofa dilleri;

2) Yakut bölümü: Yakut dilleri;

3. Hakas bölümü: Halas, Şor, Çolum Tatar, Kamashi, Altay dilinin kuzey ağzı, Sarı Uygur dilleri

2. Kırgız-Kıpçak grubu: Kırgız ve Altay dilleri, diye ayırıyor.

Özbek dilbilimcisi M. T. İriskulov da N. A. Baskakov'un sözkonusu sınıflandırmasını "Tilshunoslikka kirish" (Dilbilimine Giriş) kitabında desteklemiş bulunuyor (Ирискулов, 1992, 177-178 б.).

Sonuç olarak, Türk dillerinin geniolojik sınıflandırılması konusunda da dilbilimcileri bir sonuca varamamışlardır. Türk dillerini geniolojik bakımdan üç gruba ayırdıkları görülür. Bunlar: *Altay dilleri* ailesi, *Ural-Altay* dilleri ve *Türk dilleri* ailesi olarak kaydediliyor.

Türklük bilimi bilim dalı olarak, Türk dillerinin gelişmesini, eski dönemlerden başlayarak bugüne kadar geçmiş olduğu yolunun dinamik durumunu inceleyerek araştırır. Bu şekilde Türk boylarının ve milletinin tarihî gelişimini tarihî alanı ile birlikte öğrenir. Her zaman yerleşim alanının değişmesi, genişleyerek daralması lengüistik faktörler esasında tespit edilir. Bu sadece Türk dilleri için değil, tüm dünya dilleri için de aynı şekilde önem taşır.

Türk dillerinin diğer dünya dilleri gibi geçmişten bugüne kadar süren uzun bir geçmişi vardır. Bilim dalı olarak Türklük bilimi de, bu geçmişi inceler ve Türk dillerinin gelişme aşamalarındaki dönemlerini kaydeder.

Bu şekilde Türklük bilimi, tüm Türk dillerini ve bu dillerle yazılmış bulunan yapıtların dillerini *eski Türk dilleri, orta Türk dilleri, çağdaş (yeni) Türk dilleri* olarak sınıflandırabilir. Söz konusu yapıtlar: taşa yazılmış bitigler, genelde deri ve kağıda yazılmış *el yazmaları* ve *taş baskıl*ardan oluşmaktadır.

Bu sınıflandırma kesin ve son bir sınıflandırmayı ifade edemez. Dilbilimciliğinde kaydedildiği gibi, dil atlamalarla gelişmez, belki yavaş yavaş ortaya çıkan değişmelerle ilerler. Bu nedenle, *eski Türk dilleri, orta Türk dilleri, çağdaş (yeni) Türk dilleri* arasında net bir sınır bulunmaz, bu sınıflandırmalar ihtimalî sınıflandırma olur. Bu sınıflandırmalar daha çok atalarımızın miras olarak bıraktığı: *taşa, kayalara, ahşaba, deriye, çeşitli kaplara, duvarlara, kumaşa ve kağıda* yazılmış çeşitli üsluplardaki metinleri oluşturan yapıtlara dayanmaktadır.

Tarihî kaynaklar çok olunca, araştırmalarda sınırlandırma olur: tarih, dil, kültür, edebiyat; yazılı edebiyat ve sözlü edebiyattaki üsluplar gibi. Dil araştırmalarında ne kadar derinlere gidilirse, sınırlamada daralma görülür. Dünyadaki dillerin tarihî bakımdan imkânları da değişir. Bunların tamamı yazılı edebiyat üsluplarına da yansır.

Bilindiği gibi her dönemin edebiyatı ve dili kendine göre belli bir şekil oluşturur. Çağdaş Özbek dilinin tarihi de aşağı yukarı XV. yüzyıldan başlar. XV. yüzyıla kadar bulunan dönem tüm Türk dilleri için genel bir dönem sayılıyor dersek hata olmaz diye düşünüyoruz.

Avrupa edebiyatında Osmanlı Türk dilinin ilk açıklamasının XV-XVI. yüzyıllara ait olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. Esas örnek olarak, İeronim Megizer'in 1533 yılında yazılmış ilk "Türk Dili" kitabının *elyazısı* hazırlanmış olduğu ve 1612 tarihinde ise yine ilk "Türk Dili Grameri" nin *taş baskı*sı yayınlanmış olduğu kaynaklarda görülmektedir (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2005, 733-б.).

Orta Asya'da özellikle Timur döneminde ilim ve kültür zirveye ulaşmış bulunuyor. Komşu ülkelerle ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler artmış. Devletçilik geliştikçe, Timur devletinin dili de araştırılarak incelenmesine önem verilmiş. Bunlar iki çeşit sözlüklerde daha çok görülür:

1. Çağatayca sözcüklerin Osmanlı Türkçesiyle açıklamasını kapsayan sözlükler; "Abuşka" (XVI. yüzyıl), "Lug'ati Nevai" (XVI. yüzyıl), Süleyman Buxari'ning "Lug'ati Çağatay ve Türki Osmani" (XIX.yüzyıl) vs.

2. Türkçe sözcüklerin Farsçaya açıklamasını kapsayan sözlükler: Tali İmanu Hiravi'nin "Bedai'ül Lugat" (XV. yüzyıl), Muhammed Yakub Çingi'ning "Kelurname" (XVII. yüzyıl), Mirza Mehdihan'in "Senglah" (XVIII. yüzyıl) vs. bu sıralardan yer almaktadır (Bozkurt, 1999, s. 226-238; Ўтил., 2005, 4-б.)

Sözkonusu sıralama aslında yine de uzatılabilir. Bu sözlüklerin hazırlanmasının muhtemelen nedeni Çağatay Türkçesini inceleyip öğrenmeye duyulan ilgi, itibar ve ihtiyaçtan kaynaklanmış olmasıdır.

Türklük biliminde ün kazanmış Sayın Hocamız Prof. Dr. E. Umarov: Türk dilleri arasında Özbek Türklerinin kültürel mirasının en zengin olması, günümüze kadar ulaşmış el yazılarının belli bir kısmı eski lugatlerden oluştuğunu Tiflis, Leningrad (günümüzde Sankt-Peterburg), Bakü, Taşkent şehirleri el yazısı kütüphanelerinde bulunmakta olduğu Fath Ali Han'ın "Kitabı Lugatı Atrakiya", Tale Xisravi'nin "Badai'ul-Lugat", Muhammed Xuyin'in "Hulosa-i Abbasi" ve başka sözlükler şunlar sırasındandır (Умаров, 1990, 6-сон.; Умаров, 1992, 36- *б*.), şeklinde kaydeder. Ayrıca İstanbul, Viyana, London, Tahran, Kahire ve diğer yabancı ülkeler kütüphanelerinde de birçok mirasımız bulunmaktadır.

XV. yüzyılda bilimsel ve kültürel ilişkilerin gelişmesi ve Çağataycaya ilginin artması XV. yüzyıla ait "Akkuyunlu Divanı" yapıtı üzerinden de öğrenmek mümkün oluyor. Söz konusu *Divan* Akkoyunlular Devleti hududundaki Nevai eserlerinin okuyucuları tarafınca hazırlanmış olup, Akkoyunlular Devletinde yaygın Oğuz Türkçesine uydurulduğu söylenir, örnek de gösterilir:

Mehir čox görsatdim, ammā mehribānē dapmadïm,

Jān basē qïldïm fidā, ārām-i jānē dapmadïm.

Ğam bilä jänïma yetdim, ğamgusārē görmädim,

Hajr ilä dilhasta oldum dilsitānē dapmadïm.

(Эркинов, 2015, 22-б.).

Özbek edebi dilinin gelişmesi ve gelişim yolundaki dönemleri hakkında özbek dilbilimcisi Ş. Şaabdurahmanov "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (Çağdaş Özbek Edebî Dili) konulu kitabında üç dönem üzerinde durur:

1. En Eski Türk Edebî Dili;

2. Eski Özbek Edebî Dili;

3. Çağdaş Özbek Edebî Dili (Шоабдураҳмонов ва б.қ, 1980, 7-б.).

Türk dilbilimcisi S. Eker de Türk dilinin gelişimi ve gelişim yolundaki dönemlerini üçe ayırır:

1. Eski Anadolu Türkçesi;

2. Osmanlı Türkçesi;

3. Çağdaş Türk Dili (Eker, 1999, 156.s.).

Türk Dil Kurumu üyesi Sayın Hocamız Prof. Dr. K. Sadıkov ise Özbek edebi dilinin gelişmesi ve gelişim yolundaki evreleri hakkında dururken V-XXI. yüzyıl içeriğini sekize ayırır: Altay ve Hun Evresi; En Eski Türk Dili, Eski Türk Dili veya Hakaniye Türkçesi; İlk Çağatay Dönemi; Çağatay Türkçesi; Özbek Klasik Yazılı Edebî Dili gibi (Содиқов, 2020,14-16 б.)

Sonuçta tüm Türk dillerinin diakron sınıflandırması mevcut ve bu Türk dillerinin sınıflandırmasını kendi içinde dönemlere ayırmak da mümkündür. Söz konusu sınıflandırma çerçevesinde Özbek ve Türk dilinin dönemleri genel sınıflandırmanın içinde yer almaktadır. Bununla birlikte Türk dillerinin her biri yine kendi iç sınıflandırmasına sahiptir.

Bilindiği gibi, her dönem dilbilimciliğinde kendine özgü özel söz varlığı mevcuttur. Özel söz varlığı dediğinde esas olarak terimler söz konusu oluyor. Terimler, çok dar bir alanda kullanılmakta olan ve sadece uzmanlar tarafınca anlaşılan sözcük veya söz öbeğinden oluşan birimler sayılır.

Özbek dilbilimciliğinde *türkoloji bilim dalı* için esas olarak üç çeşit term kullanılmaktadır. Bunlar: 1) 1) "*Turkiyshunoslik*"; 2) "*Turkologiya*"; (Ўтил, 2005, s. 196-б.) 3) "*Turkiyot*" terimleridir.

Türk dilbilimciliğinde *Türkoloji bilim dalı* için esas olarak üç çeşit terim kullanılmaktadır. Bunlar: 1) "*Türklük bilimi*" 2) "*Türkoloji*"; 3) "*Türkiyat*" (Tükçe Sözlük-2, 1988, s.1504).

Söz gelimi olarak, Özbekçe ve Türkçe terimlerde aynen sayı ile anlam bakımından birbiriyle tam uyum sağlanmaktadır: *turkiyshunoslik=türklük bilimi, turkologiya=türkoloji, turkiyot=türkiyat*. Özbekçe'de Türklük bilimi bilim dalı ile ilgilenen ve bu alanda çalışan uzmanlar için de üç çeşit terim kullanılmakta: *turkiyshunos, turkshunos* ve *turkolog.* Ayrıca, uzman olmasa da *Türk dilleri*nde konuşan veya yazı yazan kişiler için *turkona* (*türkane)* ve *turkigo'y* (*türkigöy)* yazar (şair) sözcükleri kullanılmış ve halen kullanılmaya devam etmektedir.

Şekil bakımından bu terimler birbirine çok benziyor. *Turkiyshunoslik* terimi *isim+fiil* yapısındaki *Özbekçe+Farsça* sözcüklerin bir araya gelmesiyle bileşik sözcük, *=türklük bilimi* ise tam Türkçe *isim+isim* yapısındaki kelime öbeği yani isim tamlaması, *turkologiya* terimi ise, *isim+isim* yapısındaki Özbekçe+Y*unanca* sözcüklerin bir araya gelmesiyle bileşik sözcük, *=türkoloji isim+isim* yapısındaki *Türkçe+Yunanca* sözcüklerinden yapılmış bileşik sözcük oluşturur. *Turkiyot=Türkiyat* terimi üzerinde durulursa, *isim+yapım eki+yapım eki* aracılığıyla yeniden oluşturulmuş sözcüktür.

Söz konusu terimler Özbekçede de Türkçede de tek bilim dalı olmuş Türklük bilimdalının üç türlü adı olmakla birlikte tam eşanlamlı sözcükler sayılır. Bilindiği gibi, bir kavramı anlatan sözcükler veya terimler eşanlamlılık sırasını oluşturuyorsa, bu eşanlamlı sözcükler arasında birisi mutlaka dominant görevini üstlenir. Özbekçede de Türkçede de tek bilim dalının komple adı sayılan *turkiyshunoslik=türklük bilimi, turkologiya=türkoloji, turkiyot=türkiyat* termleri arasında *turkologiya=türkoloji* dominant görevinde kullanılıyor. Dünya dilbilimciliğindeki terimlerle uyum sağlamak ve daha hızlı anlaşılır hale getirmek amacında *turkologiya=türkoloji* terimi dominant olarak daha çok kullanılmaktadır demek doğru olabilir.

Ek olarak Özbekçede söz konusu üç terim çerçevesinde yine *turkolog (Türkolog), turkiyshunos (Türklük bilimi araştırmacısı), turkshunos (Türk dili uzmanı), turkiyot (Türkoloji), turkona (Türkane) = turkiygo'y* (*Türkigöy*) - *türkçe konuşup, türkçe (şiir, hikaye) yazabilen şair veya yazar* terimleri de kullanılmakta. Aslında Özbek dilinin açıklamalı sözlüğünde *turkshunos, turkiyot* terimleri konusunda bilgi verilmemektedir, kayıtlarda bulunmamaktadır. Özbekçe sözlüğün sözcük makalelerinde sadece *turkolog, turkiyshunos, turkona, turkiygo'y* terimlerine denk gelebiliriz (Ўтил, 2005, 196-б.).

Bundan dolayı, Özbek dilbilimciliği Leksikoloji bilim dalında XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başlarında iki yeni terim *turkiyot (türkiyat)* ve *turkshunos (türk dili üzmanı)* kullanıma başlamış oluyor.

Şu anda günümüzde kullanımda olan *turkiyshunos (türklük bilimi araştırmacısı)* ve *turkshunos (türk dili üzmanı)* terimlerine dikkat edelim. Bir bakıma bu iki terim *turkiyshunos (türklük bilimi araştırmacısı)* ve *turkshunos (türk dili üzmanı)* eş anlamlı gibi geliyor. Özbek dilinin açıklamalı sözlüğünde *turkiyshunos (türklük bilimi araştırmacısı)* Türklük bilimi alanında uzman, bilim adamı diye kaydedilmekte (Ўтил, 2005, 196-б.). Bütün Türk dilleri, onların tarihi, edebiyatı, dili, kültürü ve başka bilgilerini edinen bilimadamı. *Turkshunos (Türk dili uzmanı)* terimi ise XX. yüzyılın 80. yıllarında kullanıma girmiş. *Turkshunos (Türk dili Uzmanı)* terimi Türkiye Türkçesi üzerinde çalışan dili, edebiyatı, tarihi, kültürü üzerinde uzmanlığa sahip, bilim insanları için kullanılmaktadır. Terimin anlam kapsamı açısından *turkiyshunos (Türklük bilimi araştırmacısı)* daha geniş olmakla birlikte tüm Türk dillerine ait oluyor. *Turkshunos (Türk dili uzmanı)* terimi daha küçük dar alanda sadece Türk dili uzmanları için söylenir. Bu yüzden *turkiyshunos (Türklük bilimi araştırmacısı)* terimi *turkshunos (Türk dili uzmanı)* terimini kavrıyor, ama tam tersi *turkshunos (Türk dili uzmanı)* terimi *turkiyshunos (Türklük bilimi araştırmacısı)* terimini kendi kapsamına sığdıramıyor. Belki belli bir zaman geçtikçe bu iki terim söz varlığındaki anlam daralması veya genişlemesi nedeniyle eşanlamlılık kazanabilir. Bunun için belli bir zaman geçmesi, uzmanlar mantığında değişim olması gerekmektedir. Eğer böyle bir olay meydana gelse bile, bu bizim Özbek dilimiz için bir sözcüğün kaybına yol açar.

Özbek ve Türk dillerinde kullanmakta olduğumuz ikinci terim *turkiyot=türkiyat'*dir. Özbekçe açıklamalı sözlükte *turkiyot* terimine yer verilmediğini, kayıtlarda bulunmadığını yukarıda ifade etmiştik. Türkçe Sözlük'te ve internet sitesinde *türkiyat* terimi Osmanlıca'dan alındığı ve *türkoloji= türklük bilimi* ile *eşanlamlı*lık yaparak, Türklük biliminin adı olarak açıklanır [Tükçe Sözlük-2, 1988, s.1504]. Daha yukarıda *türkiyat* terimini *isim+yapım eki+ yapım eki* birleşiminden oluştuğunu ve biz bu oluşumu türk + i + y + at şeklinde ayırdığımızı söylemiştik. *-at* yapım ekinin ünlü üyümün kuralına aykırı olarak kullanımı dikkatı çeker. Yapılışı aynı olan emin+i+y+et=*emniyet* kelimesinin oluşumunda Türkçedeki hem ünlü üyümü kuralına hem de ses düşmesi kuralına tam uyum sağladığı görülmektedir. İlgimizi çeken tarafı, kök Türkçe olmasına rağmen türk + i + y + at şeklinde ses uyumunun bozulmasıdır.

Dilbiliminde terim net ve tam kavramı ifade ederek, herhangi bir duygusallık, ek işlevlerden uzak olur (Ўзбек тили лексикологияси, 1981, 28-б.). Genelde sadece dilbiliminde değil, her türlü bilim alanındaki terimlerde eşanlamlılık tercih edilmiyor. Çünkü eşanlamlılık ister sözcüklerde olsun ister terimlerde, anlam farklılığı kazandırır. Anlamdaki bu farklılıklar kavramda yanlışlığa yol açabilir. Yukarıda görüldüğü gibi Özbek ve Türk dilbilimciliğinde, Türkoloji alanında eşanlamlığın kullanımına devam edilmektedir.

Sonuç olarak, dünya Türklük bilimi kendi alanında iç imkânları, özellikleri ve bıraktığı taş bitiği, el yazısı, taş baskısı gibi yapıtların incelenmesi ve araştırılması ile ilerlerken, Türklük bilimi çerçevesinde bugün Özbekistan'da Türkşinaslık da gittikçe ilerlemektedir. Türk dillerinin sınıflandırılması, atalarımız tarafından bırakılmış yazılı yapıtların incelenmesi, Özbek ve Türk dilbilimciliğindeki alana ait olan terimler *turkiyshunoslik=türklük bilimi, turkologiya=türkoloji, turkiyot=türkiyat,* uzmanlığa ait *turkolog, turkiyshunos, turkshunos, turkiyot, turkona, turkiygo'y* terimleri ile ilgili çeşitliliğin çözüm bulmasında *zaman* esas önem taşır. Devletlerin ilişkileri ilerledikçe, o devletlerin dilinin incelenip araştırılması da genişler. Yavaş yavaş bilim dalındaki sorunlar da çözüm bulur.

KAYNAKÇA

БАСКАКОВ, Н. А. (1968). *Введение в изучение тюркских языков*. Москва: "Высшая школа". С. 350-354

BOZKURT, B (1999). *Türklerin Dili*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

EKER, S (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Ofset. s. 156

ЭРКИНОВ, А. (2015). "*Оққуюнли мухлислар девони*", *Tokyo:* Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA) Tokyo University of Foreing Studies, *3-11-1 Asahicho Fuchu-shi. 22-б.*

ИРИСҚУЛОВ, М.Т. (1992). *Тилшуносликка кириш*. Тошкент: Ўқитувчи. 4-5 б:177-178 б.

СОДИҚОВ, Қ. (2020). *Эски ўзбек ёзма адабий тили.* Тошкент: Akademnashr. *14-16 б.*

Türkçe Sözlük 2. (1988). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

ШОАБДУРАҲМОНОВ, Ш. (1980). ва б.қ., *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. Тошкент: Ўқитувчи. 7-б.

УМАРОВ, Э. (1990). "*Қомуслар – маданий бойлигимиз*", "*Гулистон*" журнали, *6-сон.*

УМАРОВ, Э. (1992). "*Эски ўзбек луғатлари*" Тошкент: Ўзбекистон Фанлар Академияси Тилшунослик институти. 36-б.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ-Т., (2005). Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 196-б.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИ. (1981) Тошкент: Фан. 28-б.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ, Т ҳарфи. (2005). Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти. 733-б.

ESKİ UYGURCADA YABANCI KELİMELERE KARŞI TUTUMLAR

Hüseyin YILDIZ*

Özet

Türk dilinin başlangıcından bugüne kadar, zaman yabancı dillerle kelime alışverişinde bulunulmuş olup, bu kelimelerin çoğunun ana temel kelimelerden ziyade terim niteliği taşıdığı görülmektedir. Eski Uygurcaya yönelik kaynaklardaki ortak verilere bağlı olarak Eski Uygurca kelimelerde *Arapça, Çince, Farsça, Moğolca, Partça, Sanskritçe, Soğd(ak)ça, Tibetçe, Toharca* ve *Yunancanın* etkili olduğu söylenebilir. En çok alıntı yapılan diller olarak da Sanskritçe, Soğdakça ve Çince sayılabilir. Eski Uygurca için terim analizlerine bakıldığında dört sistemin uygulandığı görülmektedir: *alıntılama, ödünçleme, Türkçeleştirme* ve *oluşturma.* İlki hariç diğer üç sistemde Türk diline uygunluk prensibi benimsenmiştir. Eski Uygurca bazı terimlerde bu sistemlerden yalnız birinin, bazılarında ise birden fazla sistemin kullanıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Özellikle terimlerin; ikileme ve üçleme yapılarında kullanımı, eş kullanımlarında tercih edilen kelimeler, metaforik anlatım biçimleri bakımından ele alınması bugünün terim bilim çalışmalarına da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Terimbilim, Alıntılama, Ödünçleme, Türkçeleştirme, Oluşturma.

ATTITUDES TOWARDS FOREIGN WORDS IN OLD UYGHUR

Abstract

From the beginning of the Turkish language until today, words have been exchanged with foreign languages from time to time, and it is seen that most of these words are terms rather than the main basic words. Based on the common data in Old Uyghur sources, it can be said that *Arabic, Chinese, Persian, Mongolian, Parthian, Sanskrit, Sogdian, Tibetan, Tocharian* and *Greek* were influential in Old Uyghur words. *Sanskrit, Sogdian* and *Chinese* are the most frequently quoted languages. When we look at the term analyses for Old Uyghur, we see that four systems are applied: loanwording, borrowing, Turkification and creation. Except for the first one, the principle of conformity to the Turkish language was adopted in the other three systems. It should be noted that only one of these systems is used in some Old Uyghur terms, while in others more than one system is used. In particular, the use of terms in doubling and triadic structures, the words preferred in synonyms, and metaphorical forms of expression shed light on today's terminology studies.

Key Words: Old Uyghur, Terminology, Loanwording, Borrowing, Turkification, Creation.

Giriş

Eski Türkçe metinlerin yayını yönünde mesafe alındıktan sonra, araştırmacılar bir yandan metin yayınlarındaki eksik ve hatalar üzerine odaklanırken bir yandan da Eski Türkçenin yapısına ve söz varlığına yönelik çalışmalar kaleme almaya başlamışlardır. Eski Türkçenin yapısına yönelik çalışmalarda ağırlık *biçim bilgisi* üzerindeyken, söz varlığına yönelik çalışmalarda da tercih *sözcük bilgisi* yönündedir. Bir başka ifadeyle, Eski Türkçede *sesbilimi*,

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU; ORCID: 0000-0002-8055-7946; turkbilimci@gmail.com, huseyinyildiz@odu.edu.tr

ses bilgisi ve *sözdizimi* üzerine yapılan çalışmalar, Eski Türkçenin biçim bilgisi ve sözcük bilgisi üzerine yapılan çalışmaların gerisinde kalmıştır.

Sözcük bilgisi ve biçim bilgisinin kesişme kümesi olan araştırma alanlarından biri *terim bilimi* çalışmalarıdır. Terimlerin oluşma yolları, yapısı, sınıflandırılması vb. konulara odaklanan terim bilimi çalışmalarının Eski Türkçe özelinde son 20 yılda[1] ivme kazandığı söylenebilir. Başlangıcından itibaren Asya'da varlık gösteren Türkler en eski komşuları olan Çinliler, Soğdlar, Toharlar gibi milletlerle dil etkileşiminde bulunmuş ve diller arasında kelime alışverişine zemin hazırlanmıştır. İlerleyen zamanda siyasi gelişmelere bağlı olarak Türkçe, önce Moğolca, birkaç yüzyıl sonra Rusçayla; batıya göç eden Türklerde ise sırasıyla Farsça, Arapça, Yunancayla, son iki yüzyıldır da Almanca, İtalyanca, Fransızca ve İngilizceyle dil etkileşimlerine girmiştir.

Türklerin dilindeki bu etkileşimlerde komşuluk (Çin, Soğd, Tohar, Fars, Yunan vb.), siyasi güç (Moğol, Rus vb.) ve din (Sanskrit, Arap vb.) ve teknoloji (Almanca, İngilizce vb.) etkili olmuştur. Bu çalışmada öncelikle yabancı dillerle etkileşim sebebiyle Eski Türklerin dillerine giren yeni terimlere karşı tutumları incelenerek konuyla ilgili birtakım tespit ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Eski Türkçede Yeni Terim İhtiyacı

Eski Türkçe dönemi, Türk dilinin bilinen ilk yazılı kaynaklarından itibaren başlayarak Moğol istilasına kadar süren yaklaşık 600 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Bu süreç içinde ana hatlarıyla VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar Köktürkçeyle, IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Eski Uygurcayla, XI. yüzyıldan yine XIII. yüzyıla kadar da Hakaniye Türkçesiyle metinler oluşturulmuştur. XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan süreçte bir tarafta Eski Uygurca diğer tarafta Hakaniye Türkçesinin eş zamanlı olarak kullanıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır.

Köktürkçe metinler daha çok taş, kaya gibi sert zeminlere yazılı oldukları için hacimli değildirler. Köktürkçe metinler arasında en uzun olanları Orhun bengütaşları olarak tabir edebileceğimiz Köl Tigin ve Bilge Kağan metinleri olup, birçoğu kısa parçalardan oluşmaktadır. Eski Türk runik harfli metinlerin sayısı sadece Orhun bölgesiyle sınırlı olmayıp, sayıları Uygur, Yenisey yazıtlarıyla birlikte 200'ün üstündedir.

Eski Uygurca metinler, genellikle dinî içerikli ve çeviri eserlerden oluşmaktadır. Bu sebeple Maniheist ve Budist Uygurlara ait dinî içerikli eserler, Eski Uygurca metinlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bir kısmı eksik, kopuk ve yırtık, bir kısmı ise bütünlüklü kitap olarak değerlendirilebilecek olan Eski Uygurca yazılı binlerce varaktan söz edilebilir.

Hakaniye Türkçesi metinleri ise XI. yüzyılda *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'in yazılmasıyla zirveye ulaşmış olsa da, günümüze ulaşabilen az sayıda eserden müteşekkildir.

Her üç dönemde de din ve coğrafya değişikliği nedeniyle yeni kelimelerin dile girmeye başladığı görülmektedir. Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi inanç sistemleri Sanskritçe, Arapça gibi kaynak dillerden ya da Toharca, Çince, Farsça gibi aracı dillerden yeni terimlerin Eski Türkçeye geçişinde etkili olmuşlardır. Bu etkinin bir sonucu olarak, Eski Uygurca, Hakaniye Türkçesi ve sonraki dönemlerde[2] yeni terimler Türkçede kullanılmaya devam etmiştir.

[1] Eski Türkçe terim bilimine yönelik lisansüstü tez çalışmalarına örnek olarak Gül 2004, Tokyürek 2011, Batmaz 2013, Vezvezoğlu 2017, Geçerler Ceylan 2021, Tuncel 2023, Karadeniz 2024 ve Yıldız 2024 gösterilebilir.

[2] Bir not olarak Osman Fikri Sertkaya'nın *Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler* (2009) başlıklı makalesinde Çince kökenli 71, Moğolca kökenli 57, Hintçe kökenli 9, Hotence ve Hoten Sakacası kökenli 26, Kençekçe ve Kaşgarca kökenli 28, Toharca kökenli 6, Soğdca kökenli 21, Grekçe kökenli 5,

2. Eski Uygurcada Yeni Terimlere Karşı Tutumlar

Eski Uygurcada yeni terimlerin izini sürmek için Eski Uygurca söz varlığına yönelik çalışmaların kısaltmalar bölümlerine bakmak ana fikri vermek açısından yeterli olacaktır. Bu bakımdan Annemarie von Gabain (ETG) ve Kemal Eraslan'ın (EUTG) gramerleriyle Ahmet Caferoğlu (EUTS), Sir Gerard Clauson (EDPT), Klaus Röhrborn (UW) ve Jens Wilkens'in (HA) sözlükleriyle Rusça olarak bir heyet tarafından hazırlanan *Drevnetyurksky Slovar'*a (DTS) bakmak isabetli olabilir[3]. İlgili kaynaklara dil kısaltmaları yönünden bakıldığında ETG'de 7, EUTG'de 9, DTS'de 15, EDPT'de 4, EUTS'de 10, HA'da 32 ve UW'de 11 dil kısaltmasına rastlanmaktadır.

Tablo 1. Eski Uygurca Sözlük ve Gramerlerde Kısaltmalar Bölümlerine Göre Diller

	Sözlükler					**Gramerler**	
	DTS	EDPT	EUTS	HA	UW	ETG	EUTG
Aramice	+						
Arapça	+	+	+	+	+		
Baktriya Dili				+			
Çince	+	+	+	+	+	+	+
Geç Orta Çince							
Farsça	+	+	+	+		+	+
Orta Farsça	+			+			
Yeni Farsça				+			
Hint-Avrupa Dili	+			+			
Hint-Aryan Dili				+			
Orta Hint-Aryan Dili				+			
İbranice	+			+			
İranca	+			+			
Orta İranca				+			
Ketçe					+		
Moğolca	+	+	+	+	+	+	+
Eski Yazılı Moğolca	+						
Orta Moğolca				+			
Partça				+	+	+	+
Pehlevice			+				
Sakaca				+	+		
Eski Hotan Sakacası				+			
Hotan Sakacası				+			
Geç Hotan Sakacası				+			
Tumşuk Sakacası				+			
Sanskritçe	+		+	+	+	+	+

Farsça kökenli 30, Tibetçe kökenli 3 ve Arapça kökenli 2 kelime sayılırken Hendrik Boeschoten'in *A Dictionary of Early Middle Turkic* (2022) başlıklı sözlüğünde yer alan yabancı dil kısaltmalarının sayısının 21 [*Almanca, Aramice, Arapça, Çince, Ermenice, Farsça (Orta Farsça), Harezmce, İranca, İtalyanca, Latince, Litvanca, Macarca, Moğolca (Orta Moğolca), Rusça, Sanskritçe, Soğdakça, Tacikçe, Tibetçe, Toharca, Ukraince, Yunanca (Orta Yunanca)*]olduğunu belirtmek faydalı olacaktır.

[3] Burada hemen bir not olarak belirtmek gerekir ki, Marcel Erdal'ın *A Grammar of Old Turkic* (2004) başlıklı çalışmasında kısaltmalar bölümü bulunmadığından, bu karşılaştırmaya ilgili eser dahil edilememiştir.

Hibrit Sanskritçe						
Soğd(ak)ça	+		+	+	+	+
Hristiyan Soğdakçası			+			
Maniheist Soğdakçası			+			
Süryanice	+	+	+			
Tangutça			+			
Tibetçe	+		+	+		+
Toharca	+	+	+	+	+	+
Proto-Toharca A			+			
Toharca A			+			
Toharca B			+			
Tunguzca						+
Yunanca		+	+	+		

Tablo 1'e göre kaynaklardaki ortak verilere bağlı olarak Eski Uygurca kelimelerde 10 dilin etkili olduğu söylenebilir: *Arapça, Çince, Farsça, Moğolca, Partça, Sanskritçe, Soğd(ak)ça, Tibetçe, Toharca* ve *Yunanca.*

Eski Türklerin dil ilişkilerinde alıntılanan kelimelere bakıldığında, bunların çoğunun terim olduğu görülmektedir. Terimlerin yapısı incelendiğinde Eski Türklerin uyguladığı dört sistemden bahsedilebilir.

2.1. Alıntılama

Alıntılama, kaynak dildeki [KD] kelimenin, orijinal biçimiyle hedef dilde [HD] yer almasıdır. Türkiye Türkçesinden örnek olarak İngilizceden alıntılan *check-up* kelimesi gösterilebilir.

İng. *check-up* → Ttü. *check-up*

Eski Türkçede alıntı terimlerin bir kısmı, orijinal dildeki biçiminde olduğu gibi, alıntılama yoluyla kullanılmıştır.

KD AAA → HD AAA

Tablo 2. Eski Türkçede Alıntılama Örnekleri

	Kaynak Dil (*Alıntı Dili*)	**Hedef Dil** (*Eski Türkçe*)
Part.	*amwardišn*	*amvardişn* 'meditasyon' | Meditation || meditasyon HA 46
Tib.	*bum pa*	*bumpa* 'kap, sürahi, vazo' | Gefäß, Krug, Vase || kap, sürahi, vazo (s./bk. Mo. *bumba*) HA 199
Part.	*kādōš*	*kadoş* 'kutsal' | heilig || kutsal HA 318
Soğd.	*m'nyst'n*	*manistan* 'manastır' | Kloster || manastır HA 467
Sür.	*mdmkʾ*	*m(a)dm(a)ka* 'yatak, döşek' | Lagerstatt || yatak, döşek HA 458
Sür.	*nwḥmʾ*	*nohma* 'diriliş günü' | Tag der Auferstehung || yeniden doğuş günü, diriliş günü HA 494
OFa.	*parīg*	*parig* 'büyücü' | Hexe || cadı, büyücü HA 552
Soğd.	*pʾšyk ~ bʾšyk*	*başik* 'ilahi' | Hymnus (im Man.) || (Maniheizm'de) ilahi HA 148; *paşik* † → *bašik* HA 553
Sür.	*qabrā*	*k(a)bra* 'kabir, mezar' | Grabmal, Grab || anıt kabir, mezar, kabir HA 316
Sür.	*šlm*	*š(a)l(a)m* 'son, uç, bitiş' | Ende || son, uç, bitiş HA 643
Soğd.	*t'n*	*tan* 'beden, uzuvlar' | Körper, Glieder || beden, uzuvlar HA 669

Sür.	*tešboḥta*	*t(e)šbohta* 'methiye' | Lobpreisung || methiye HA 709

2.2. Ödünçleme

Ödünçleme, kaynak dildeki bir kelimenin, orijinal biçimiyle hedef dilde bir süre kullanılması sonra yerini hedef dilde türetilen yeni bir kelimeye bırakması sonucu hedef dildeki kullanımından düşmesidir. Türkiye Türkçesinden örnek olarak İngilizceden alıntılan *computer* ve *printer* kelimeleri gösterilebilir. Bu kelimeler Türkiye Türkçesinde bir süre kullanılmış, sonra da yerlerini sırasıyla *bilgisayar* ve *yazıcı* kelimelerine bırakmışlardır.

Eski Türkçede alıntı terimlerin bir kısmı, önce orijinal dildeki biçiminde olduğu gibi ödünçleme yoluyla kullanılmış, sonra da yerini türetilen yeni bir kelimeye bırakmıştır.

KD AAA → HD AAA → HD BBB

Tablo 3. Eski Türkçede Ödünçleme Örnekleri

Terim	**Kaynak Dil** (*Alıntı Dili*)	**Hedef Dil** (*Eski Türkçe*)
oruç	Skt. *upavasatha* > Soğd. βwsndy ~ βwsʾnty ~ βwsʾntk	*vusante* 'oruç' | Fasten || oruç HA 849
	Etü. →	*bačag ~ bačak* 'oruç' | Gebot, Fasten (Skt. *upavāsa*) || emir, oruç, perhiz (Skt. *upavāsa*) HA 134
dua	Skt. *āśirvāda* > Toh.B *āśirvāt*	*aşirvat* 'dua' | Lobpreis, Segensspruch, Segen || övgü, hayır dua, iyi dilek, kutsama HA 78
	Ar. *duʿā*	*dua* 'dua'| Gebet || dua HA 249
	Mo. *su, suu*	*süü / suu* 'dua' | talih, şans, hayır dua (vgl./krş. Mo.) HA 639
	OFa. *wihēzišn*	*wihezişn* 'dua' | Gebet, Bitte || dua, rica HA 851
	Etü. →	*alkış* 'dua' | *alkıš* Glückwunsch, Gratulation, Segen, Segenswunsch, Benediktion || iyi dilek, kutlama, hayır dua HA 31
		kut 'dua' | *kalın kutun* mit viel Segen || çok hayır dua ile HA 322; *kut alkış* (c) Gnade und Segen || rahmet ve hayır dua HA 428
		ötüg 'dua' | Gebet || dua HA 544
öğüt	Skt. *upadeśa* > Toh.A *upadeś* krş. Mo. *upadis*	*upadeş / upedaşa* 'öğüt' | Belehrung, Unterweisung (auch eine von den zwölf Klassen der buddh. Literatur) || öğüt, nasihat, açıklama, öğretme, ders (Budist edebiyatın on iki türünden de biri) HA 800
		videş 'öğüt' | Unterweisung, Instruktion, Belehrung || talimat, öğretim, direktif, uyarı, öğüt HA 844
	Etü. →	*ärig* 'öğüt' | Ermahnung, Anordnung, Rat, Ratschlag || öğüt, nasihat, emir, tavsiye; Erziehung || terbiye, eğitim, yetiştirme HA 115
		käŋäş 'öğüt' | Rat || öğüt (→ *käŋiš*) HA 357
		ögüt 'öğüt' | Ratschlag, Rat, Empfehlung || öğüt, tavsiye, öneri HA 529
		sav ~ s(a)v 'öğüt' | Rat || öğüt HA 591
		üt 'öğüt' | Ermahnung, Anordnung, Rat, Ratschlag || öğüt, emir, tavsiye, nasihat; Erziehung || eğitim, terbiye HA 830

2.3. Türkçeleştirme

Türkçeleştirme, kaynak dildeki bir kelimenin, orijinal biçimini dikkate almak kaydıyla Türkçenin fonetiğine uygun şekilde yapılandırılmasıdır. Türkiye Türkçesinden örnek olarak İngilizcedeki *show* ve *jacket* kelimeleri gösterilebilir. Türkiye Türkçesinde /s/ ve /h/ harflerinin bir ses için birlikte kullanımı ile /w/ harfi olmadığı için İngilizce *show* kelimesi yerine Türkiye Türkçesi *şov* kelimesini tercih etmiştir. tercih ederken; seslendirme ve yazım bakımından da *jacket* [/ˈdʒakıt/] kelimesini *ceket* [/t͡sɛkɛt/] yapmıştır.

KD. AAA[1] → HD. AAA[2]

Tablo 4. Eski Türkçede Türkçeleştirme Örnekleri

	Kaynak Dil (*Alıntı Dili*)	**Hedef Dil** (*Eski Türkçe*)
Sür.	*ʿbyʾ > ayva*	*avya* 'papazların omuz atkısı' | Pallium, Stola || pallium, papazların omuz atkısı HA 84
Skt.	*deśita* > Toh.B *deśit ~ teśit*	*dejit* 'tövbe' | Sündenbekenntnis, Sündenvergebung || tövbe, günahların affı HA 247
Skt.	*kand-ana* (*caṇḍana*) > Soğd. *cntn* > Çin. 旅檀 *zhan tan*	*çintan* 'sandal ağacı' | Sandelholz-Pulver, Sandelholz-Paste || sandal ağacı (*Santalum album*) HA 233
Sür.	*klbtwn > kolvatun*	*kolvatun* 'kerpeten, cımbız' | Zange, Pinzette (in der Liturgie der Apostolischen Kirche des Ostens) || (‚Nesturi' kilisesinde liturgyada) kerpeten, cımbız HA 391
Sür.	*pwrânâ > purgana*	*purgana* 'ödül' | Belohnung, Lohn (im relig. Sinne) || (dinî anlamda) ödül, mükafat HA 564
Skt.	*ṛṣi* > Soğd. rzʾy	*arji* 'keşiş' | Seher, Einsiedler, Unsterblicher (in der chin. Tradition) || kâhin, keşiş, (Çin geleneğinde) ölmeyen kişi HA 71
Sür.	*slyb' > sliva*	*sliva* 'haç' | Kreuz || haç, çarmıh HA 618
Çin.	公主 *gongzhu*	*kunçuy* 'prenses' | Dame, Prinzessin, Königin, Ehefrau || kadın, prenses, kraliçe, eş HA 423
Çin.	將軍 *jiang jun*	*saŋun* 'general' | General || general, paşa HA 584

2.4. Oluşturma

Oluşturma, kaynak dildeki bir kelimenin, orijinal biçiminden bağımsız olarak Türkçede var olan bir kelime ya da yeni bir kök ve ekler yardımıyla yeniden oluşturulmasıdır. Türkiye Türkçesinden örnek olarak İngilizcede *mobile phone* ya da *cellular phone* şeklinde kullanılan *cep telefonu* kelimesi gösterilebilir. Türkiye Türkçesinde *mobile* ya da *cellular* kelimesi yerine *cep* kelimesi tercih edilmiştir.

KD. AAA → HD. BBB

Tablo 5. Eski Türkçede Oluşturma Örnekleri

Terim	**Kaynak Dil** (*Alıntı Dili*)	**Hedef Dil** (*Eski Türkçe*)
iftira	?	*çaşut* 'iftira' | Verleumdung || iftira HA 224
		çaşı 'iftira' | verleumderisch || iftira niteliğinde, yalan HA 223
		yala ~ y(a)la 'iftira' | Verdächtigung, Gerücht, falsche

		Anschuldigung, Verleumdung || suçlama, isnat, iftira, söylenti HA 856
		yaŋku 'iftira' | Gerücht, Verleumdung || söylenti, iftira, boş söz; Jammer || feryat HA 864
		yoŋag 'iftira' | falsche Anschuldigung, Verleumdung, Betrug || iftira, kara çalma, tezvir, aldatma, hilekârlık HA 913
niyet	?	*barıg* 'niyet' | Effekt, Zweck, Wichtigkeit, Absicht || tesir, hedef, önem, niyet; Bestimmung || yönerge HA 143
		eşläşmäk 'niyet' | Vorsatz (), Geloben, (Gebote) Befolgen, Einhalten || maksat, niyet, kasıt, adama, (emirlere) uyma HA 264
		köŋül b(ä)lgüsi 'niyet' | Absicht || niyet HA 405

Eski Türkçedeki yeni terimlerin alıntılanma yolları hakkında MANASTIR ve ÖĞRETMEN kavramlarını incelemenin yeterli fikri vereceği düşünülebilir.

Tablo 6. Eski Türkçede "Manastır" Kavramı

Terim	**Kaynak Dil** (*Alıntı Dili*)	**Hedef Dil** (*Eski Türkçe*)
manastır	Skt. *āraṇyāyatana* > Toh.B *āraṇyātan* ~ *araṇyatan* krş. Mo. *aranyadan*	*aranyadan / ar(a)nyadan / aranyatana* 'manastır' | Kloster, Einsiedelei || manastır, inzivaya çekilme yeri HA 57-58
	Skt. *vihāra* > Soğd. *βrγʾr* krş. Mo. *buqar*	*buhar* 'manastır' | Kloster, Stūpa || manastır, Stūpa HA 196
		v(i)rhar / virhar / v(i)rh(a)r 'manastır' | Kloster || manastır; Stūpa, Schrein, Heiligtum || Stūpa, türbe, kutsal yer (vgl./krş.) (→ *buhar*) HA 846
	Sür. *ʿwmrʾ* > Soğd. *gwmrʾ*	*gumra* 'manastır' | Kloster || manastır HA 275
	Sogd. mʾnystʾn	manistan 'manastır' | Kloster || manastır HA 467
	Skt. **saṅghasthāna*	*saŋastan* 'manastır' | Kloster || manastır HA 583
	Skt. *saṅghārāma* > Soğd. *snkrʾm-* > Toh.A/B *saṅkrām* ~ Toh.A *saṃkrām* / *saṅgrām,* krş. Mo. *sangram*	*säŋräm* 'manastır' | Kloster || manastır; Stūpa || Stūpa HA 598
	Çin. 寺 *si*	*si* 'manastır' | Kloster || manastır HA 612
	Mo. *süme*	*sümä / süm* 'manastır' | Kloster || manastır HA 637
İKİLEMELER	*si säŋräm*	Kloster$_2$ || manastır$_2$ HA 612
	v(i)rhar säŋräm	Kloster$_2$ (Skt. *vihāra* und *saṃgharāma*) || manastır$_2$ (Skt. *vihāra* ve *saṃgharāma*) HA 846
METAFORİK ANLATIM	*nom ordosı*	Dharma-Palast (scil. buddh. Kloster) || öğreti sarayı (yani, Budist manastır) HA 496
	sögütlük	Ort mit Bäumen (Kloster) || söğütlerin bulunduğu yer, ağaçlı yer (manastır) HA 622
	toyınsız	ohne Mönche, mönchlos (Kloster) || rahibi olmayan, rahipsiz (manastır) HA 736
	yaylıklıg	mit Hallen (Kloster) || pavyonlu, çok büyük salonu olan (manastır) HA 880

EŞ KULLANIM	*tag aranyadan*	Berg-Kloster || dağ manastırı HA 659
	tag ar(a)nyatan oron	Berg-Kloster || dağ manastırı HA 659
	tag buhar	Bergkloster || dağ manastırı HA 659
	tag süm	Bergkloster || dağ manastırı HA 659

Tablo 6'ya göre MANASTIR kavramını doğrudan anlatımla işaretleyen kelimelerin tamamı yabancı dil kökenli kelimeler olup ikilemeler ve eş kullanımlar da bu fikri desteklemektedir. Bununla beraber metaforik anlatımda zaman zaman Türkçe kökenli ibarelerin de MANASTIR kavramı için kullanıldığı görülmektedir.

Tablo 7. Eski Türkçede "Öğretmen" Kavramı

Terim	**Kaynak Dil** (*Alıntı Dili*)	**Hedef Dil** (*Eski Türkçe*)
öğretmen	Skt. *ācārya* > Sogd. ʾʾcʾry	*açari* 'öğretmen' | Meister, Leh- rer || önder, üstat, usta, öğretmen, hoca (vgl./krş. Khotansak. *āśäria-*, *āśiria-*) HA 3
	Çin. 博士 *bo shi* > *bahšı ~ pahši ~ pahšı*	*bahşı* 'öğretmen' | (Spätmittelchin. *pak ʂhṛ*) Lehrer, Meister || öğretmen, muallim, üstat, usta; Guru, Siddha || Guru, Siddha (s./bk. Mo. *baγši*, MMo. *baqši*) HA 138
	Skt. *dharmakathika*	*darmakadike* 'dinî öğretmen' | monasti-scher Titel (‚Prediger des Dharma'), buddh. Lehrer || rahip unvanı (‚Dharma'nın vaizi'), Budist hoca, Budist öğretmen HA 244
	Çin. 法師 *fa shi*	*fapši* 'öğretmen' | (Spätmittelchin. *faːp ʂṛ*) Lehrer, Meister || öğretmen, muallim, üstat, usta HA 268
	Skt. *guru*	*guru* 'öğretmen' | (spiritueller) Lehrer || (spiritüel) öğretmen; auch als Titel gebraucht || unvan olarak da kullanılır (s./bk. Mo. *gürü*) HA 276
	Çin. 國師 *guo shi*	*gwışı* 'devlet öğretmeni' | (Yuan: *kuǰ ʂṛ*) Reichslehrer (ein Titel der Mongolenzeit) || devlet öğretmeni (Moğol döneminde bir unvan) (s./bk. Mo. *güüši, guuši, guisi*) (→ *kok-ši*) HA 277; (Spätmittelchin. *kuək ʂṛ*) *kuk-ši* 'imparatorluk öğretmeni' | ein Titel = ‚Reichslehrer' || bir unvan = ‚imparatorluk öğretmeni' (→ *gwıšı*) HA 420
	Sogd. *xwyštk*	*hwešte ~ hw(e)šte* 'öğretmen' | (m) Lehrer (Funktionär der manich. geistlichen Hierarchie) || öğretmen, hoca (Maniheist ruhani silsilesinin görevlisi) HA 285
	Tib. *ston pa*	*isdonpa* 'öğretmen' | Lehrer || öğretmen, muallim HA 311
	Toh.A *käṣṣi*	*k(ä)şi ~ käşi* 'öğretmen' | Lehrer, Meister || öğretmen, muallim, üstat (s./bk. TochB *kässi*) HA 359
	Tib. *bla ma*	*lama* 'öğretmen' | Lehrer, Guru || öğretmen, Guru (s./bk. Mo. *blam-a, lam-a*) HA 451
	Sogd. *mhystk*	*m(a)histak* 'öğretmen' | (m) Priester, Lehrer || papaz, öğretmen HA 464

	Sogd. *mwck ~ mwckh*	*moç(a)k* 'öğretmen' | Lehrer || öğretmen, muallim HA 477
	Çin. 闍梨 *she li*	*şäli* 'öğretmen' | (Spätmittelchin. *ʂʱia li*; Yuan: *ʂɛ´ li´*) Lehrer || öğretmen, hoca HA 647
	Çin. 師 *shi*	*şi* 'öğretmen' | (Spätmittelchin. *ʂɻ*) Lehrer || öğretmen, hoca, muallim HA 649
	Çin. 大士 *da shi*	*taişi* 'öğretmen' | (Spätmittelchin. *tʰaj` ʂɻ`*) großer Lehrer (ein Titel) || Büyük Öğretmen (bir unvan) (s./bk. Khotansak. *thai- śī*, Mo. *taiši*) HA 663
	Skt. *upādhyāya* > Toh.B *upādhyāye*	*upadyaye* 'öğretmen' | Lehrer || öğretmen, muallim (vgl./krş. Sogd. wpʾtyʾy, Gāndhārī *uvajha'a-*, *upajaya*, Mo. *ubadyay*, *ubadiy-a*) (→ *upatya*) HA 800
	Skt. *upādhyāya* > Toh.A *upādhyā ~ upādhyāy*	*upatya* 'öğretmen' | Lehrer || öğretmen, muallim (vgl./krş. Sogd. wpʾtyʾy, TochB *upādhyāye*, Gāndhārī *uvajha'a-*, *upajaya*, Mo. *ubadyay*, *ubadiy-a*) (→ *upadyaye*) HA 802
	boşgutçı	*boşgutçı* 'öğretmen'[4] | Schüler, Student || öğrenci, öğrenen HA 189; *nom bošgutčılarka tıdıg kıl-* den Lehrern des Dharma Hindernisse bereiten (ein GāḍhaVergehen) || Dharma öğretmenlerine engel hazırlamak, Dharma öğretmenlerine engel olmak (bir Gāḍha suçu) HA 495
	käkä	*käkä* 'öğretmen' | Lehrer, Hochwürden || öğretmen, hazret (s./bk. Mo. *gege*) HA 353
	nomçı	*nomçı* 'öğretmen' | Prediger, religiöser Spezialist, Lehrer || vaiz, dinî uzman, öğretmen (s./bk. Mo. *nomči(n)*) HA 497
	sözçi	*sözçi* 'öğretmen' | jemand, der … Worte gebraucht, Redner || ... sözcükleri kullanan kişi, hatip, konuşmacı; Lehrer || öğretmen, hoca; Vertreter einer Lehre, Mentor || bir öğretinin temsilcisi, yol gösterici, mentor, yönder HA 623
	töröçi	*töröçi* 'dinî uzman, öğretmen' | religiöser Spezialist || dinî uzman; Berater || danışman
İKİLEMELER	*açari k(ä)şi*	Lehrer$_2$, Meister$_2$ || öğretmen$_2$, önder$_2$, üstat$_2$, usta$_2$ HA 4
	bahşı açari	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$, üstat$_2$ HA 138
	bahşı nomçı	*bahšısızın nomčısızın* (adv.) ohne Lehrer und Prediger || öğretmensiz ve vaizsiz HA 138
	darmakadike bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$ HA 244; *tarmakadike nomčı* Prediger$_2$, Lehrer$_2$ || vaiz$_2$, öğretmen$_2$ HA 244
	isdonpa bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 311
	k(ä)şi açari	Lehrer$_2$, der Herr Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$, Öğretmen$_2$ Bey HA 359; *k(ä)ši ačari bäg* Lehrer$_2$,

[4] Kelime HA 189'da *bošgutčı* maddesinde 'Schüler, Student \|\| öğrenci, öğrenen' karşılığıyla anlamlandırılmıştır. Ancak kelimenin morfolojik analizi yapıldığında *boşgut+çı* yapısında oluştuğu görülmektedir. Hem HA 189'daki [1]*bošgut* 'Belehrung, Unterweisung, Lektion, Lehre \|\| öğretme, talimat, ders, öğreti' kelimesinden, hem de HA 495'teki *nom bošgutčılarka tıdıg kıl-* 'den Lehrern des Dharma Hindernisse bereiten (ein GāḍhaVergehen) \|\| Dharma öğretmenlerine engel hazırlamak, Dharma öğretmenlerine engel olmak (bir Gāḍha suçu)' deyiminden hareketle *boşgutçı* kelimesinin 'öğretme işini yapan > öğretmen' şeklinde anlamlandırılması gerekmektedir.

		der Herr Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$, Öğretmen$_2$ Bey HA 359
	nomçı açari	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 497; *gentsuŋ fapši atl(ı)g nomčı ačari* der Prediger und Lehrer Yan-cong Fa-shi || Vaiz ve Öğretmen Yan-cong Fa-shi HA 273; *hüentso atl(ı)g nomčı ačari* der Lehrer und Meister namens Xuanzang || Xuanzang adlı öğretmen ve usta HA 284
	nomçı bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 497; *nomčı bahšılarlıg* Lehrer$_2$- || öğretmenler$_2$ … HA 497
	nomçı moç(a)k	Prediger$_2$ (Skt. dharmabhāṇaka) || vaiz$_2$ (Skt. dharmabhāṇaka) HA 497
	nomlug tirte	*t(ä)rs tätrü nomlug tirte* Irrlehrer$_2$, Häretiker$_2$ || doğru inançtan sapmış öğretmen$_2$, sapkın$_2$, mülhit$_2$ HA 704; *taş azag nomlug tirtelar* außerhalb (der buddh. Lehre) stehende häretische Irrlehrer || (Budist öğretinin) dışındaki doğru inançtan sapmış yanlış öğretmenler HA 680
	sözçi bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, hoca$_2$ HA 623
	şi ačari	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 649
	upadyaye bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 800
	upatya bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 802
ÜÇLEMELER	*nomçı açari bahşı*	Lehrer$_3$ || öğretmen$_3$, muallim$_3$ HA 497; *d(a)rmaguptake atl(ı)g nomčı ačari bahšım(ı)z* unser Lehrer, der Dharmaguptaka genannte Prediger und Meister || Dharmaguptaka adlı vaiz ve hoca, öğretmenimiz HA 244
	şi moç(a)k açari	Lehrer$_3$ || öğretmen$_3$, muallim$_3$ HA 649
TÜREVLER	*bahşı+lXg*	*bahšılıg* Lehrer-, Guru-, mit Lehrer || öğret- men …, Guru …, öğretmenli HA 138; *bahšılag* → *bahšılıg* HA 138
	bahşı+lAr+lXg	*bahšılarlıg* Lehrer- || öğretmenler … HA 138
	bahşı+sXz	*bahšısız* ohne Lehrer || öğretmensiz HA 138
	nomçı+lXg	*nomčı(lıg)* Lehrer- || öğretmen … HA 497
	nomçı+sXz	*nomčısız* ohne Prediger || vaizsiz HA 497
	nomçı+sXz+Xn	*nomčısızın* (adv.) ohne Prediger || vaizsiz HA 497
	sözçi+lXg	*sözčilig* sprechend || konuşan HA 624
EŞ KULLANIMLAR		
açari	*açari bäglär*	die Herren Lehrer || Öğretmen Beyler HA 3
	ulug açari bäg	der große Herr Lehrer || Büyük Öğretmen Bey HA 792
	vaişaşikelıg açarilar	die Vaiśeṣika-Lehrer || Vaiśeṣika öğretmenleri HA 839
bahşı	*abidarmakelıg bahşı*	Ābhidhārmika-Lehrer || Ābhidhārmika öğretmeni HA 2
	aŋadare bahşı	Aṅgadhara-Lehrer || Aṅga-dhara öğretmeni HA 54
	ätözlüg yeg üstünki bahşı	der höchste$_2$ Körper-Lehrer (Metapher) || en yüksek$_2$ vücut öğretmeni (mecaz) HA 128
	bahşı arjı	Lehrer-Seher || öğretmen kâhin HA 138
	bahşı ulug	Lehrer und Vorgesetzter, Guru^2 || öğretmen ve üst, Guru^2 HA 138
	bahşı yaratıgı	Guruyoga (Ritualwerk im Tantra) || Guruyoga (Tantrizm'de ritüel eseri) HA 138

bahşılıg burhan	Lehrer-Buddha || öğretmen Buda HA 138
bahşılıg burhan ärdini	Lehrer-Buddha-Juwel (Metapher) || öğretmen Buda mücevheri (mecaz) HA 138
d(a)rmaguptake atl(ı)g nomçı açari bahşım(ı)z	unser Lehrer, der Dharmaguptaka genannte Prediger und Meister || Dharmaguptaka adlı vaiz ve hoca, öğretmenimiz HA 244
el bahşısı	Reichslehrer || devlet öğretmeni HA 253
hinayan bahşı	Hīnayāna-Lehrer || Hīnayāna öğretmeni HA 280
karmasvake bahşı	ein Karmasvaka-Lehrer || Karmasvaka öğretmeni HA 338
kaşmir ellig vaibaşikelıg bahşılar	aus dem Land Kaschmir stammende VaibhāṣikaLehrer || Kaşmirli Vaibhāṣika öğretmenleri HA 342
kirsiz arıg bahşı	der reine$_2$ Lehrer (= Buddha) || temiz$_2$ öğretmen (= Buda) HA 384
köknüŋ yagıznıŋ yalaŋuz bahşı	einziger Lehrer von Himmel und Erde (Epitheton des Buddha) || göğün ve yerin yegâne öğretmeni (Buda'nın lakabı) HA 401
m(a)hasaŋike nikaylıg bahşı	zum Nikāya der Mahāsāṅghikas gehöriger Lehrer || Mahāsāṅghika ekollü öğretmen HA 462
m(a)hayan bahşılar	die Mahāyāna-Meister || Mahāyāna öğretmenleri HA 463
mahişasake nikaylıg bahşı	Lehrer der Ordinationstradition des Mahiśāsaka || Mahiśāsaka'nın rahip atama geleneğinin öğretmeni HA 464
mul bahşı	‚Wurzellehrer' = ein Titel (Skt. *mūlācārya*) || ‚kök öğretmeni' = bir unvan (Skt. *mūlācārya*) HA 479
nagarçune bahşı	der Lehrer Nāgārjuna || Nāgārjuna Öğretmen, Nāgārjuna Hoca HA 484
sankelıg bahşı	zur Schule des Sāṃkhya gehöriger Lehrer || Sāṃkhya'nın ekolüne ait öğretmen, Sāṃkhya öğretmeni HA 581
santanasabagiklıg bahşı	Lehrer der Sāṃtāna- sabhāgika || Sāṃtānasabhāgika öğretmeni HA 582
suka'apavadilıg bahşı	Lehrer, der das Angenehme ablehnt || rahatlığı reddeden öğretmen HA 628
şakimunilıg bahşı	Śākyamuni-Lehrer || Śākyamuni öğretmeni HA 642
t(ä)ŋri yalŋoknuŋ bahşısı	Lehrer von Göttern und Menschen (Skt. *śāstā devamanuşyāṇām* = Epitheton des Buddha) || tanrılar ve in- sanların öğretmeni (Skt. *śāstā devamanuṣ- yāṇām* = Buda'nın lakabı) HA 696
t(ä)ŋrilärniŋ yalŋoklarnıŋ bahşısı	Lehrer von Göttern und Menschen (Skt. *śāstā deva- manuşyāṇām* = Epitheton des Buddha) || tanrıların ve insanların öğretmeni (Skt. *śāstā devamanuşyāṇām* = Buda'nın lakabı) HA 697
t(ä)rs tätrü bahşı	Irr$_2$lehrer, häretischer$_2$ Lehrer || doğru inançtan sapmış$_2$ öğretmen HA 703
töz bahşı	‚Wurzellehrer' = ein Titel (Skt. *mūlācārya*) || ‚kök öğretmeni' = bir unvan (Skt. *mūlācārya*) HA 746
töz tüp bahşı	Wurzel$_2$-Lehrer (Skt. *mūlācārya*) || kök$_2$ öğretmeni (Skt. *mūlācārya*) HA 747
ulug bahşı	der Große Meister (scil. der Buddha) || Büyük

		Usta, Büyük Öğretmen (Buda için) HA 792
	upadyaye bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 800
	upatya bahşı	Lehrer$_2$ || öğretmen$_2$, muallim$_2$ HA 802
	üç uguşnuŋ bahşı	der Lehrer der drei Sphären (Epitheton des Buddha) || üç alanın öğretmeni (Buda'nın lakabı) HA 817
	vaibaşikelıg bahşı	Vaibhāṣika-Lehrer || Vaibhāṣika öğretmeni HA 837
	vaişaşikelıg bahşı	Lehrer der Vaiśeṣika-Schule || Vaiśeṣika ekolünün öğretmeni HA 839
	vinay-a-vaibaşikelıg bahşı	Vinayavaibhāṣika-Lehrer || Vinayavaibhāṣika öğretmeni HA 846
	yavalmışlarnıŋ bahşısı	(br) Lehrer der Beruhigten (Äquivalent von Skt. *vineyācārya*) || sakinlerin öğretmeni (Skt. *vineyācār-ya*'nın eş değeri) HA 877
	yerçi bilgä bahşı ädgü ögli	Wegeführer, weiser Lehrer und Freund || rehber, bilge öğretmen ve arkadaş HA 890
	yertinçünüŋ bahşısı	Lehrer der Welt (Epitheton des Buddha) || dünyanın öğretmeni (Buda'nın lakabı) HA 891
fapşi	*gentsuŋ fapşi atl(ı)g nomçı açari*	der Prediger und Lehrer Yan-cong Fa-shi || Vaiz ve Öğretmen Yan-cong Fa-shi HA 273
	mahayanike koo fapşi	der Lehrer Mahāyānika Guang (d. h. Mahāyāna-Glanz) || Mahāyānika Guang (yani, Mahāyāna Işığı) Öğretmen HA 464
mojak	*t(ä)ŋri mojak*	(m) der göttliche Možak, der ehrwürdige Magister || İlahi Možak, saygı-değer öğretmen HA 696
nomçı	*nomçı bilgä*	Lehrer und Gelehrter || öğretmen ve bilge HA 497
	nomçı bilgä är	Lehrer und Gelehrter || öğretmen ve bilge HA 497
	nomçı t(ä)ŋriçi	Prediger$_2$, religiöser Spezialist$_2$ || vaiz$_2$, dinî uzman$_2$ HA 497
nomlug	*azaglı könili nomluglar*	häretische und wahrhafte Lehrer || sapkın ve gerçek öğretmenler HA 92
	t(ä)rs tätrü azag nomlug	häretischer$_3$ Lehrer || doğru inançtan sapmış$_3$ öğretmen HA 703
sözçi	*sözçilärniŋ iyäsi*	Vorsitzender der Sprecher || konuşmacıların başkanı HA 624
	sözçilärniŋ yeri	Redner-Markt (?) || konuşmacıların pazarı (?)HA 624
	t(ä)rs tätrü sözçi	Irr$_2$lehrer || yanlış$_2$ öğretmen HA 704
şeli	*şilavantelar şälilär*	Śīlavantis und Lehrer || Śīlavantiler ve öğretmenler HA 650
töröçi	*t(ä)rs tätrü töröçi*	Häretiker, Irr$_2$lehrer || sapkın, mülhit, yanlış$_2$ öğretmen HA 704

Tablo 7'de ÖĞRETMEN kavramının görünümü Tablo 6'daki MANASTIR kavramının görünümünden farklılaşmaktadır. Nitekim MANASTIR kavramında doğrudan anlatımla karşılamada yalnız yabancı kökenli kelimeler kullanılırken ÖĞRETMEN kavramında hem yabancı kökenli hem de Türkçe kökenli kelimeler tercih edilebilmektedir. Bu durum ikileme, üçleme ve eş kullanımlara da yansımış olup, üstelik MANASTIR kavramına göre ÖĞRETMEN kavramında oldukça zengin bir söz varlığı da görülmektedir.

3. Değerlendirmeler ve Sonuç

Eski Uygurcaya yönelik kaynaklardaki ortak verilere bağlı olarak Eski Uygurca kelimelerde *Arapça, Çince, Farsça, Moğolca, Partça, Sanskritçe, Soğd(ak)ça, Tibetçe, Toharca* ve *Yunancanın* etkili olduğu söylenebilir. En çok alıntı yapılan diller olarak da Sanskritçe, Soğdakça ve Çince sayılabilir.

Eski Türkçe için terim analizlerine bakıldığında dört sistemin uygulandığı görülmektedir: *alıntılama, ödünçleme, Türkçeleştirme* ve *oluşturma.* İlki hariç diğer üç sistemde Türk diline uygunluk prensibi benimsenmiştir. Eski Uygurca bazı terimlerde bu sistemlerden yalnız birinin, bazılarında ise birden fazla sistemin kullanıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Özellikle terimlerin; ikileme ve üçleme yapılarında kullanımı, eş kullanımlarında tercih edilen kelimeler, metaforik anlatım biçimleri bakımından ele alınması bugünün terim bilim çalışmalarına da ışık tutmaktadır. Eski Türkçe terimbiliminin bu çalışmaya konu edilen yönlerden anlaşıldığı kadarıyla detaylı incelemeleri hak eden ve henüz üzerinde çok düşünülmemiş alanlardan biri olduğu söylenebilir.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça	HA	Wilkens 2021	Soğd.	Soğd(ak)ça
Çin.	Çince	HD	Hedef Dil	Sür.	Süryanice
DTS	Nadalyeyev 1969	İng.	İngilizce	Tib.	Tibetçe
EDPT	Clauson 1972	KD	Kaynak Dil	Toh.A	Toharca A
ETG	Gabain 2007	Mo.	Moğolca	Toh.B	Toharca B
Etü.	Eski Türkçe	OFa.	Orta Farsça	Ttü.	Türkiye Türkçesi
EUTG	Eraslan 2012	Part.	Partça	UW	Röhrborn 2010
EUTS	Caferoğlu 1993	Skt.	Sanskritçe		

KAYNAKÇA

BATMAZ, M. (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri.* Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

BOESCHOTEN, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic (by with the Editorial Assistance of J. O'Kane)*. Brill: Leiden-Boston.

CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Enderun.

ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

GABAİN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GEÇERLER CEYLAN, Y. (2021). *Eski Uygurcada Medeni Hukuk Terimleri*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

GÜL, B. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri.* Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

GÜRSOY-NASKALI, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARADENİZ, D. (2024). *Eski Uygur Türkçesinde Botanik Terimleri.* Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.

NADALYAYEV, V. M vd. (1969). Drevnetyurskiy Slovar'. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Band 1: ab- − äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SERTKAYA, O. F. (2009). 'Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler'. *Dil Araştırmaları,* 5: 9-38.

TOKYÜREK, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri.* Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

TUNCEL, R. (2023). *Eski Türkçede Avcılık Terimleri.* Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

VEZVEZOĞLU, S. (2017). *Eski Türkçede Askerlik Terimleri.* Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

WİLKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe).* Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

YILDIZ, N. (2024). *Eski Uygurcada Değerli Taş Terminolojisi.* Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi.

ŞECERE-İ TÜRK'ÜN FARSÇA BİR YAZMASI

Mehdi REZAEI*

Özet

Çağatay edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Ebulgazi Bahadır Han kaleme aldığı *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türk* eserlerinde Türklerin tarihiyle ilgili oldukça değerli bilgilere yer vermiştir. Kendi zamanında titiz bir araştırmacı gibi tarihî kaynakları incelemekle birlikte Türklerin sözlü edebiyatından da geniş biçimde faydalanmıştır. Ebulgazi Bahadır, *Şecere-i Türk*'te Türkler ve Moğollarla ilgili birçok tarihî hâdiseye değinirken Şeybaniler hakkında ve ayrıca Harezm, Ürgenç ve Hive gibi önemli şehirlerle ilgili pek çok tarihî bilgiye yer vermiştir; bu da onun eserini daha sonraki dönemlerde ilgi odağı kılmıştır. Nitekim bu eserin 18. yüzyılda Rusça, Fransızca, Almanca ve İngilizceye tercüme edilmesi *Şecere-i Türk*'ün önemini göstermektedir. Söz konusu eser İran'da da kimliği belirsiz birisi tarafından Kaçarlar döneminde Çağatay Türkçesinden Farsçaya çevrilmiştir. 438 sayfadan oluşan bu çeviri Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazmalar Bölümü'nde saklanmaktadır. Yazma oldukça okunaklı ve temizdir. Bu bildiride söz konusu yazmayı tanıtmakla birlikte Farsça çevirisinin önemi üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Ebulgazi Bahadır, Şecere-i Türk, Farsça Yazma

A PERSIAN MANUSCRIPT OF THE SHAJARA-I TURK

Abstract

Abu Al-Ghazi Bahadur Khan, one of the most important names of Chagatai literature, included very valuable information about the history of the Turks in his books *Shajara-i Tarākima* and *Shajara-i Turk*. Like a meticulous researcher of his time, he studied historical sources and also made extensive use of the oral literature of the Turks. While Abu Al-Ghazi Bahadur pointed out many historical events related to the Turks and Mongols in *Shajara-i Turk*, he also included a lot of historical information about the Shaybanids and also about important cities such as Khwarazm, Urgench and Khiva in this book; which made his work a focus of attention in later periods. The translation of this work into Russian, French, German and English in the 18th century shows the importance of *Shajara-i Turk*. This book was translated from Chagatai Turkish into Persian by an unidentified person in Iran during the Qajar period. This translation, consisting of 438 pages, is kept in the Manuscripts Department of the Central Library of Tehran University. The manuscript is quite legible and clean. This article introduces this manuscript and also focuses on the importance of its Persian translation.

Keywords: Abu Al-Ghazi Bahadur, Shajara-i Turk, Persian Manuscript

* Doç. Dr., Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran/İRAN; ORCİD: 0000-0001-8917-1559 rizai_m613@yahoo.com

Giriş

Son iki bin yılda farklı Türk devletleri ve imparatorluklarının ortaya çıkması ve geniş bir coğrafyaya (Çin'den Avrupa'ya, Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya) yayılması sonucunda, Türk tarihi hep ilgi odağı olmuştur. Türklerin tarihi hakkında ilk bilgileri Çince kaynaklardan öğrensek de son bin yılın tarihini daha çok Farsça ve Türkçe eserlerden öğrenmiş bulunuyoruz. Aslında Fars edebiyatının en ünlü mensur eserlerinden bazıları (*Tarih-i Cihangüşa*, *Camiu't-Tevarih*, *Tarih-i Beyhaki*) genel olarak Türk ve Moğol tarihini anlatmaktadır. Ferdevsi'nin kaleme aldığı *Şahname* gibi manzum eserlerde de Türk mitolojisi ve Türk tarihi ile ilgili kayda değer bilgiler bulunmaktadır.

Türk tarihine bakıldığında Ebulgazi Bahadır Han gibi bir kişiye nadir rastlanır. O siyasetçi ve savaşçı olduğu kadar titiz bir tarihçi ve dilci imiş. Türkçe, Farsça ve Arapçanın yanı sıra Moğolcayı da biliyormuş. Moğolcayı Kalmukların yurdunda bir yıl kalarak öğrenmiş, Farsçayı ise mutemelen Isfahan'da uzun bir süre (10 yıl) ikamet ettiğinde daha detaylı şekilde öğrenebilmiştir. Kendisi "Günümüzde kimse benim gibi Türkçe ve Tacikçeyi (Farsçayı) iyi bilmiyor." diye vurgulamaktadır. Ebulgazi bu eserinde bazen bildiği dört dilden örnekler vererek konuyla ilgili kendi yeteneğini göstermeye çalışmaktadır. Örneğin *ırmak* sözcüğünü açıklarken şu açıklamalarda bulunmuştur: "Türkler büyük ırmağa *say* derler; Tacikler *rūdḫāne*, küçük olduğunda ise *rūd* derler; Araplar ırmağa *vādî* derler ve Moğollar *müren*."

Ancak şu konuyu belirtmekte de fayda var: *Şecere-i Türk*'ün çeşitli yazmalarına bakıldığında, Ebulgazi'nin kendi eseriyle ilgili paylaştığı bazı açıklamalar, bugün sahip olduğumuz bilgilerle pek uyumlu değildir. Örneğin *Şecere-i Türk*'ün diliyle ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Eser bütün kesimler tarafından anlaşılsın diye onu beş yaşında bir çocuğun anlayabileceği basit bir Türkçe ile yazdım, eserde Çağatay Türkçesi, Farsça ve Arapçaya ait tek bir sözcük bile kullanmadım." Hâlbuki *Şecere-i Türk*'ü günümüzde Çağatay edebiyatının ürünlerinden biri olarak kabul etmekteyiz.

Ebulgazi Bahadır Han ölüm döşeğinde bile kendi eserini bitirmeye kararlıymış. Çocuklarından *Şecere-i Türk*'ü bitirmelerini istemiştir. Öldükten sonra oğlu Enuşe Muhammed Bahadır bu eserin son sayfalarını yazmıştır.

Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Türk*'ü dokuz bölüme ayırmıştır. Bu dokuz bölümde Hz. Adem'den başlayarak kendi dönemine kadar Türkler ve Moğollarla ilgili birçok hadiseye değinmiştir. O eserini hazırlarken bazen kaynak ve bilgi eksikliğinden de söz edip kimi devirler hakkında pek bilgiye sahip olmadığını belirtmektedir, bu da onun tarih konusuna objektif yanaştığını göstermektedir. Örneğin *Börte Çine* ve *Kıyan* arasında 450 yıllık bir dönemden bahsedip ve bu dönem hakkında tüm araştırmalarına rağmen herhangi bir bilgiye sahip olmadığını vurgulamaktadır. Ebulgazi eserin başında hakikat ve sadakat yolundan sapmayacağını kendisini gereksiz yere övmeyeceğini özellikle belirtmiştir.

Şecere-i Türk gibi tarihî bir esere baktığımızda bölge tarihi hakkında yeni bilgileri elde etmiş bulunuyor, tarihî olayları farklı bir kaynak aracılığıyla da öğrenmiş oluyoruz. Örnek olarak İran'da Türk varlığıyla ilgili genel olarak Türklerin Moğol akınlarıyla birlikte İran'a yerleştiği düşünülmektedir, ancak Moğolların Harezmşahlar'a saldırdığı bölümde Ebulgazi Bahadır Han şöyle yazmaktadır: "Sultan Muhammed Harezmşah, Moğol ordusuna karşı Semerkant'ta otuz han eşliğinde 110.000 kişilik bir ordu konuşlandırmıştı. Bu ordunun 60.000'i Türk 50.000'i ise Tacik imiş." Demek ki Moğollar karşısında, Türkler ve Tacikler (Farslar) birlikte direnç göstermeye çalışmışlardır; hatta Moğollarla yapılan çatışmada Türkler sayıca daha fazlaymış.

Yine *Şecere-i Türk* gibi tarihî bir eser incelendiğinde batıya gelen Moğolların zamanla din, kültür ve dil değiştirdiğini ve daha doğrusu Türkleştiğini açıkça görebiliyoruz. Ebulgazi Bahadır Han kendisinin Cengiz Han'ın soyundan geldiğini kaydetse de kendisini bir Türk ve

Müslüman olarak nitelemektedir. Nitekim kitabının adını Şecere-i Moğol değil *Şecere-i Türk* olarak seçmiştir.

Şecere-i Türk'ün Farsça Çevirisi

Kaçarlar döneminin sonuna doğru (Hicrî 1331) bu eser Çağatay Türkçesinden Farsçaya tercüme edilmiştir. Müretcimi belirsiz olan bu eser Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Eserin Farsça çevirisine bakılıdığında mütercimin Çağatay Türkçesine oldukça hâkim olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu eser, Türkçe varyantlarla karşılaştırıldığında başta özel adlar olmak üzere birtakım farklılıkları da barındırmaktadır.

Anlaşıldığı gibi mütercimin nezdinde *Şecere-i Türk*'ün tek bir yazması varmış. Bunu yazmada bir cümlenin eksikliğinden dolayı sayfa köşesine yazdığı "nüsha eksiktir" ibaresinden anlamak mümkündür. Bazı özel adların farklı sayfalarda değişik biçimlerde yazılmasını mütercimin elinde bulunan tek yazmaya bağlamak mümkündür. Tercümede bazı sayfalar karışmış ancak daha önce yazmayı gözden geçiren titiz bir araştırmacı tarafından fark edilip sayfa kenarında belirtilmiştir.

Şecere-i Türk'ün mütercimi bazı Türkçe ve Moğolca sözcükleri olduğu gibi yazmış, bazı durumlarda ise söz konusu sözcüklerin anlamlarını ayraç içinde kaydetmiştir; örneğin *tavarcı* "çoban" ve *aksakal* gibi; ancak *yarlıḳ* "ferman", *ḳur* "bekçi, koruyucu", *böyrekçi* "ordunun merkezinde veya iki tarafında konuşlandırılan asker" ve *dobulġa* "zırh" gibi sözcüklerin anlamı açıklanmamıştır.

Şecere-i Türk'ün Farsça çevirisi 438 sayfadan oluşmaktadır, her sayfada 13 satır bulunmakta, sayıyılı sözcükler dışında eserin metni okunaklıdır. Eserin sonunda mütercimin verdiği bilgilere göre *Şecere-i Türk* Kaçarlar döneminin önemli siyasetçilerinden sayılan Serdar Esad Bahtiyari isteği üzerine tercüme edilmiştir.

Şecere-i Türk'ün Farsça Çevirisinin Önemi

Türklerin tarihi ile ilgili geçmiş yüzyıllarda birçok Farsça eser kaleme alınmıştır. Ancak bunlar klasik Farsçanın ürünleri olduğu için üslup ve dil bakımından günümüz Farsçasından farklıdırlar. Bu eserler genel olarak edebiyatçıların ve tarihçilerin başvurduğu kaynaklardır. Fakat *Şecere-i Türk* günümüz Farsçasına tercüme edilmiştir, bu da okuyucuların eserden yararlanmasını kolaylaştırmaktadır.

Diğer bir husus ise eserin Türkçeden Farsçaya tercüme edilmesidir. Bilindiği gibi günümüzde birçok Türkçe (ağırlıklı olarak Türkiye Türkçesi) eser Farsçaya çevrilirken geçmiş yüzyıllarda yaygın şekilde Farsça eserler Türkçeye çevrilmiş ya da farklı biçimlerde uyarlanmıştır. Modern edebiyat dönemi başlamadan önce Türkçeden Farsçaya çevrilen sayılı eserlerden biri de *Şecere-i Türk* olmuştur. *Şecere-i Türk* gibi bir eserin Farsçaya çevrilmsi önemli olduğu hâlde bir prestij konusu da sayılabilir.

Ayrıca eserin adının *Şecere-i Türk* olması başta Türkler olmak üzere İran'da birçok kişinin ilgisini çekebilir. Özellikle eserin ilk bölümlerinde yer alan *Oğuz Kağan Destanı*, *Oğuz Kağan'ın Seferleri*, *Ergenekon Destanı* vb. konular okuyucuların dikkatini çekebilir. Çünkü Fars edebiyatında *Şahname* gibi mitolojik eserler kimlik tanımlamasında oldukça belirgin rol oynamaktadır. *Şahname* ve benzeri eserler edebî ve tarihî değerinin yanı sıra büyük bir kitlenin (çoğunlukla Fars kökenlilerin) kimlik arayışında da önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir. *Şecere-i Türk* gibi eserler de Türk kökenlilerin kimlik arayışında etkili rol oynayabilir. Örnek olalak Fars mitolojisinde ilk insan ve ilk padişah *Kiyümers*'tir. *Şecere-i Türk*'e baktığımızda ise *Kiyümers*'le çağdaş olan Türk padişah *Tutuk*'tur. *Tutuk* ise Yafes'in torunu ve Türk'ün oğludur.

Başka bir husus ise Türklerin tarihini anlatan Farsça eserlerle ilgilidir. Bu eserler genellikle Türk olmayan tarihçiler tarafından yazılmıştır. Oysa *Şecere-i Türk* aydın bir Türk'ün

özel teşebbüsleriyle kaleme alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında da eserin önemi daha fazla anlaşılmaktadır.

Şecere-i Türk'ün büyük bir bölümü Cengiz Han ve çocukları ile torunları hakkındadır, ayrıca eserde Şiban (Şeyban) Han ve onun çocuklarıyla torunları hakkında da epeyce detaylı bilgi bulunmaktadır. Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Türk*'ü yazmak istediğinde kendi ifadesiyle 17 *Cegizname* nezdinde varmış, ayrıca Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani'nin önemli eseri *Camiu't-Tevarih*'ten de yararlandığını belirtmektedir; ancak *Camiu't-Tevarih* nüshalarının yanlışlıklarla dolu olduğunu özellikle belirtmiştir. Bu açıdan da bakılırsa yine *Şecere-i Türk*'ün önemli bir eser olduğu anlaşılmaktadır, kaldı ki Şeybaniler hakkında verilen detaylı bilgiler ile başta Harezm, Ürgenç, Hive olmak üzere diğer şehirlerin tarihi hakkında yazılanlar da başka bir önem arzetmektedir.

Sonuç

Tarihî olaylar genel olarak birçok insanın ilgisini çekmektedir. Bu olaylar hakkında kaynak sayısının fazla olması okuyucunun daha geniş bir perspektife sahip olması anlamına gelmektedir. Ebulgazi Bahadır Han'ın kaleme aldığı *Şecere-i Türk* de içeriği itibariyle birçok tarihî olayı detaylı anlattığı için başvurulması gereken bir kaynak niteliğindedir. Yazılı ve sözlü kaynakları oldukça isabetli kullanan Ebulgazi Bahadır söz konusu önemli eseriyle birçok tarihî konuyu gün ışığına çıkarmayı amaçlamıştır. Yakın gelecekte İran'da yayımlanacak olan *Şecere-i Türk*'ün Farsça çevirisi genel Türk ve Moğol tarihi araştırmaları için yeni bir başvuru kaynağı olacaktır. Ayrıca eserde kulanılmış olan akıcı ve anlaşılır dil, genel okuyucuların da bu eserden yararlanabileceğini sağlayacaktır.

Örnek Sayfalar

اما مادر شیر جرئت اظهار نخواب و رجعت خویش بدین حق نمی کرد زیرا که
ترکان که از زنان بیم داشت تا عهد الپخه خان مسلم بضعف از زنان الپخه
خان بواسطهٔ زشت و کفت فاسه شیر بضعف و خیانی تدبیر مقتدر را
فراموش نمودند کفر مختصیار کفر بودند و در عهد قراخان چنان خجلت و ذلت
گریبان کیر ایشان شد که اگر یکی از ایشان خبر میرسید که پدر یا پسر شیر سلام
آزرده لهسته او را به هلاکت میرسانید متولدان در ایل وقت اسم
داشتند که اسم فرزند را یک سال بعد از ولادت او میکذاشتند چون یک
سال از سن پسر قراخان کذشت خان رعایای خود را بضیافتی دعوت
نمود در آن روز طفل را در مجمع آورد به بیک ها کفت ای پسر من بر
سال عمر رسیده اکنون او را چه نام خواهید داد اما قبل از انکه بیک ها
جواب دهند طفل زبان آمده کفت نام من آغوز است شعر طفل
یک ساله بزبان آمده کفت ای بیک ها بزرکان اسم من آغوز خصر دلکشکار

بدانند لسته ای مردان هنرمند مترجم کوید لسته های شعر به ترکی بهم است ولی
صاحب جیب الیر کوید ای مورخان شهری فارسی نفتر کهم و آن ایل است یک سال طفل
آمد اندر سخن که باید نهادن اغوز نام من تمام حضار از کوچک و بزرک تحیر ماندند
و فکر بر آوردند چون نام طفل نام خود معین کرد اسم بهتر از این او را نشاید پسر میه
او را با هم اغوز شناختند کفتند بچکس ندیده و نه شنیده که طفل یک ساله ای طور
حرف بزند بعد از ان زایچه طالع او را کشیدند و خیر روز و سعید و قرآن حفظ و ملکی
و سیع و طالع او دیدند و طفل همواره راه هر فت و کلمه ها را مکرر می کفت اما کسی نه
انرا می شنیدند میکفتند ای طفل است که اعضاء تکلم او هنوز کاملاً خته نشده و نمی داند چه
میکوید زیرا که لفظ او مهوله است و هرکز پدر پسر هیچ نمی لی یک کلمه عربی نشنیده بود
اما خداوند اغوز را ولی آفریده و اسم خویش را در صلب و زبان او قرار داده بود چون بکذشت
رشد رسید قراخان را خیلی عزیز بود کوچک خود او زخان را بمراد و محبت او در آورد اغوز
هیشکاه بیکه یا زوجه جوان خود تنها نبود با و کفت و جوری نیست که دو جوان با و همراه باشد

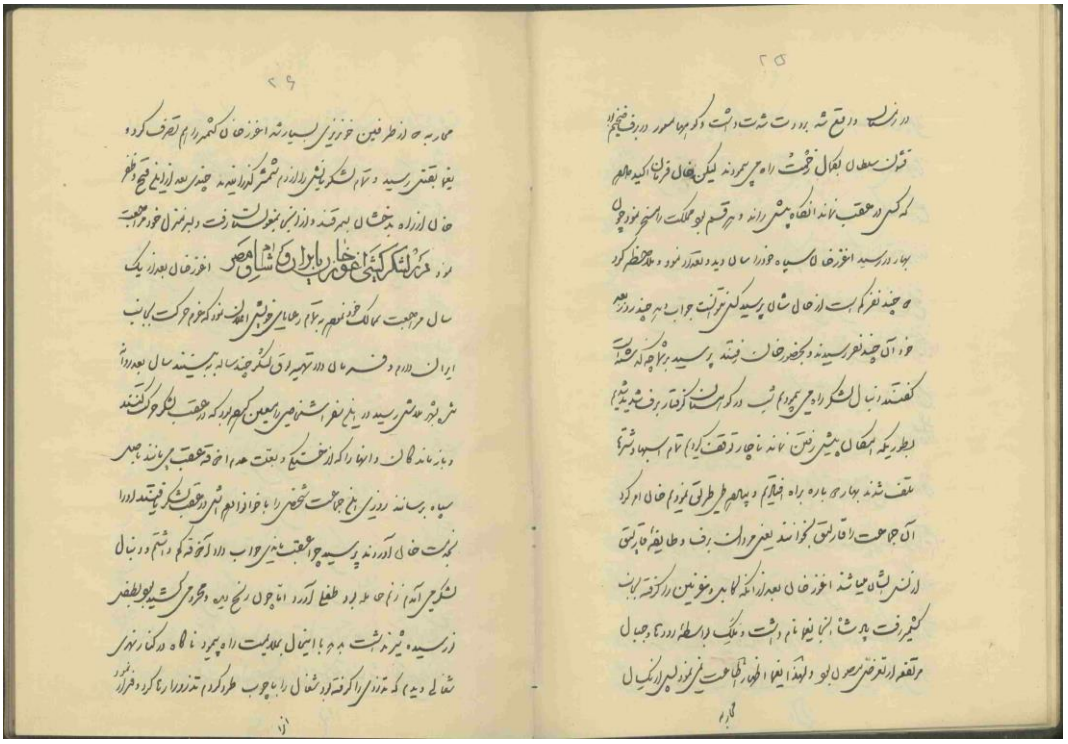

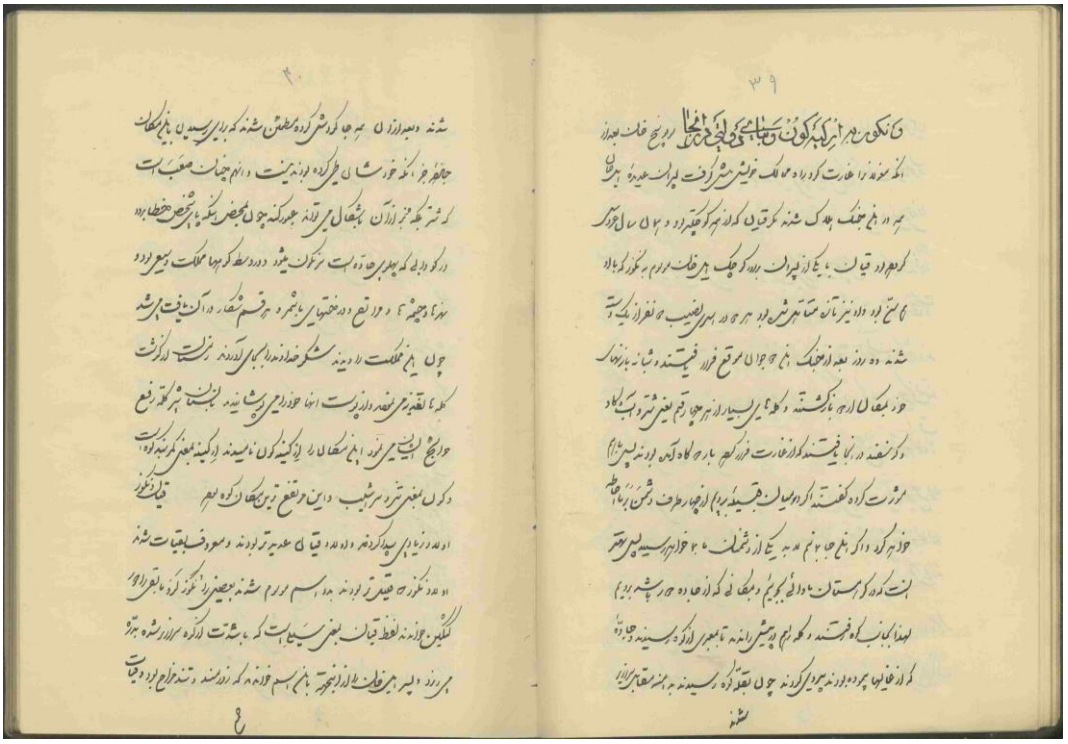

KAYNAKÇA

AKAR, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi,* İstanbul: Kesit Yayınları.

DEMİR, N. (2020). *Ebulgâzi Bahadır Han – Şecere-i Türk – Türk'ün Soy Kütüğü*. Ankara: Altınordu Yayınları.

ECKMANN, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz.: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

NICOLAI de, R. (1824). *Abulghasi Bahadür Chani Historia Mongolorum et Tatarorum*. Kazan: Madrasetu'l-Sultaniye Press.

ÖLMEZ, Z. K. (1996). *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 3.

ÖLMEZ, Z. K. (2001). *Şecere-i Türk'ün Sözvarlığından Örnekler*. Türk Dilleri Araştırmaları, 11, 23-32.

TEMİR, A. (1986). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınları

اقبال آشتیانی، عباس(۱۳۸۹). *تاریخ مغول*، تهران: موسسة انتشارات نگاه.

جوینی، عطاملک (۱۳۸۷). *تاریخ جهانگشای جوینی*، به اهتمام دکتر احمد خاتمی، تهران: نشر علم.

خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب السیر*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات خیام.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). *لغتنامه*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

عمید، حسن (۱۳۶۹). *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

فضل‌الله همدانی، رشیدالدین (۱۳۷۳). *جامع التواریخ*، به تصحیح و تحشیة محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: نشرالبرز.

فضل‌الله، رشیدالدین (۱۳۳۸). *جامع التواریخ*، به کوشش بهمن کریمی، تهران: انتشارات اقبال.

معین، محمد (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

UBEYDÎ ŞİİRİNİN KAYNAKBİLİMSEL AÇIDAN DEĞELENDİRİLMESİ (EL YAZMASI NÜSHALAR TEMELİNDE)

Марям ИШМУҲАМЕДОВА*

Özet

Ubeydullah Han bin Mahmud (16. yüzyıl), Ubeydî mahlasıyla şiirler yazmış, Şeybanî hanedanının bir temsilcisi olarak Mavererünnehir'i yönetmiştir. Onun hükümdarlığı sırasında ülke zenginleşti. Ubeydullah Han'ın tarihi değerlerinden biri, Mavererünnehir'i İran'ın egemenliği altında kurtarmayı başarmış olmasıdır. Tarihi meziyetlerinden ikincisi ise söz sanatını kullanarak şiir yazmasıdır. Ubeydî Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde şiir yazmıştır. Bu dillerde yazdığı şiirlerin her biri ayrı bir divanı oluşturuyordu. Daha sonra bu divanlar tek bir kapak altında toplanarak *Külliyat* adını almıştır. El yazması, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Rayhan Beruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü fonunda 8931 numara ile saklanmaktadır. Şairin *Külliyat*'taki Türkçe şiirlerinden bahsedecek olursak, bunlar farklı türlerde yazılmıştır. *Hikmet*, biçim, üslup ve ideoloji olarak Ahmed Yesevi'nin hikmetlerine karşılık gelir, öreğin:

Tanda jonim necha kun mehmon ekandur, bilmadim,

O'tdi umrim barisi davron ekandur, bilmadim.

(Ruhumun tenimde kaç günlük misafir olduğunu bilmedim,

Geçti ömrümün tamamı devran olduğunu bilmedim)

(No. 7154, 92).

Ubeydî, Hikmet çalışmalarında Yesevi'nin takipçisi gibi görünmektedir. Ubeydî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalarda daha çok *Külliyat*'taki manzumelerinden bahsedilmektedir. Yayınlarda da aynı durum gözlemlenebilir. Doğal olarak şairin eserlerini içeren başka yazma kaynakların olup olmadığı, yazılı mirasının kaynak araştırmaları ve metinolojisi alanında ne gibi çalışmalar yapıldığı sorusu akla gelmektedir. Bugünkü araştırmalar, Yesevî'nin takipçilerinin eserlerinin kesinlikle Ubeydî'nin eserlerini de içerdiğini göstermektedir. Şimdiye kadar yaklaşık on beş el yazması üzerinde çalışılmıştır. Araştırmalar devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Elyazması, Şiir, Divan, Metinbilim.

SOURCE ANALYSIS OF UBAIDI'S POETRY BASED ON MANUSCRIPTS OF BAYAZ POETRY COLLECTIONS

Abstract

Ubaydullah Khan bin Mahmud (16th century) wrote poems under the pen name Ubaydî and ruled Transoxiana as a representative of the Shaybani dynasty. The country became rich during his reign. One of Ubaydullah Khan's historical values is that he managed to liberate Transoxiana from Iranian rule. The second of his historical merits is that he wrote poetry using rhetoric. Ubaydî wrote poetry in three languages: Arabic, Persian and Turkish. Each of the poems he wrote in these languages constituted a separate divan. Later, these divans were collected under a single cover and were called Külliyat. The manuscript is kept in the fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of

* доц. к.ф.н., Ташкентский государственный университет Востоковедения

Sciences of the Republic of Uzbekistan under the number 8931. If we talk about the poet's Turkish poems in Külliyat, they are written in different genres. Wisdom corresponds to the wisdom of Ahmed Yesevi in terms of form, style and ideology, for example:

Tanda jonim necha kun mehmon ekandur, bilmadim,

O'tdi umrim barisi davron ekandur, bilmadim.

(I did not know how many days my soul was a guest in my body,

I did not know that my whole life was a world)

(No. 7154, 92).

Ubeydi seems to be a follower of Yesevi in his studies on Wisdom. In studies on Ubeydi's works, his poems in Külliyat are mostly mentioned. The same situation can be observed in publications. Naturally, the question of whether there are other written sources containing the poet's works and what kind of studies have been conducted in the field of source research and textology of his written heritage comes to mind. Current research shows that the works of Yesevi's followers definitely include Ubeydi's works. Approximately fifteen manuscripts have been studied so far. Research will continue.

Key Words: Manuscript, Poetry, Divan, Background, Textual Studies.

В истории не так много людей, которые были одновременно и поэтами, и правителями. Убайдулла Хан ибн Махмуд (XVI век) – один из тех деятелей, которые держал в руке и меч, и перо. С одной стороны, он был известен как выдающийся интеллигент своего времени, хорошо владевший арабским и персидским языками и сведущий в искусстве и поэзии, а с другой стороны, он был известен как храбрый полководец, сумевший спасти Мавераннахр от тирании иранцев.

Убайдуллахан как представитель династии Шайбанизаде правил Мавераннахром. Во время его правления процветало государство, и, особенно бурно развивалась Бухара. Будучи мастером слова, Убайди писал стихи на трёх языках: арабском, персидском и турецком. Каждое его стихотворение, написанное на этих языках, было собрано в отдельный том. Позже эти тома были объединены в один диван, который получил название «Куллиёт». Эта рукопись хранится в фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан под номером 8931.

Стихи поэта на турецком языке из дивана «Куллиёт» были написаны в разных жанрах: газель, китъа, рубаи, туюк, муаммо, маснави, манзума и хикмат (мудрые изречения). Каждое из этих стихотворений уникально в своем роде. Следует отметить, что мудрые изречения автора перекликаются с мудрыми изречениями Ахмада Яссави как по форме, так стилю и содержанию, например:

Tanda jānïm nečä kün mehmān ekändür, bilmädim,

Ötdi 'umrïm barïsï davrān ekändür, bilmädim.

Қ № 7154, 92a)

Или:

Ey dostlarïm, jannat ičrä Haq jamālï,

Tajallïnïŋ maqāmïnda zāhir bolur.

(Қ № 7488, 102a)

Как видно из примеров, поэт является последователем Яссави в жанре мудрых изречений.

В исследованиях, посвященных творчеству Убайди, в основном упоминаются его стихи из «Куллиёт». Это можно наблюдать в некоторых публикациях[1]. Однако, существует ряд работ по текстологии произведений поэта, в которых исследования проводились на основе копий турдов Убайди, хранящихся в Британском музее и библиотеках Турции[2].

В настоящее время письменное наследие Убайди включено в зарубежные рукописные фонды, а его творчество получило широкую известность. В связи с этим возникает естественный вопрос, собраны ли произведения поэта только в «Куллиёт», или же есть и другие источники?

Как упоминалось выше, Убайди являлся одним из последователей Ахмада Яссави в создании мудрых изречений. В истории узбекской литературы существует уникальная школа творчества под названием «Поэты школы Яссави», которая объединяет последователей Яссави[3]. С одной стороны, эти поэты продолжали начатую Яссави традицию написания мудрых изречений, а с другой – создание газелей, муножот, поэтических новелл и других жанров.

Приведем пример из жанра газелей. Например, У Кул Сулаймана:

Keldi navroz künläri šukur qïlïŋ Subhānğa,

Yerdin kök yaš unuban sanā aytur Subhānğa.

Dehqān körär quruğïn, ekär alïp uruğïn,

Kerāk buğday tarïğïn sanā aytur Subhānğa.

У Халиса:

Kim azaldan barčanï jānïn šikār etgän ölüm,

Barčanï köksini ğamdïn dağï zār etgän ölüm.

(№ 5716, 64a)

У Убайди:

Vaslïŋa yetkürmäsäŋ, jānā, meni mardum qïl,

Yā kelip hajrïŋda anï hālïn barïn ma'lum qïl.

(№ 8931, 235a)

и так далее.

Заметно сходство в творчестве поэтов школы Яссави как в идейном содержании, так и в плане стиля. Вызывает восхищение крайняя схожесть в творчестве и в то же время приверженность заложенной учителем традиции, основанной на жанре мудрых изречений. Обратимся к другим источникам:

У Яссави:

Qayu yerdä 'azizlarnï jam'i bolsa,

[1] Қул Убайдий. Вафо қилсанг. – Т., 1994.
[2] Абдуллаев Ж. Қул Убайдий девонининг ўрганилиши. "Internation, evolution, modernization: ways of development of science and education".
[3] Эшмуҳамедова М. Яссавий издошлари ижодининг манбашунослиги масалалари. – Ислом зиёси, 2021. – 1-сон. – Б. 60-70.

Ošal yerdä hāl 'ilmïnï ayğum kelür.

Alarnï suhbatïnï xušlasam man,

Özümni özläriğa qatqum kelür.

(Т., 1904-Қозон босма, 49-б.)

У Сулаймана:

Yaratqanğa yalbarïp rāzïm aytïp,

Haq yolïğa rāstlïq birlä kirgüm kelür.

макта:

Даъво қилиб иймон ҳамроҳ этгум дема,

Кўп йиғлабон охиратда кулгум келур.

Da'vā qïlïp imān hamrāh etgüm demä,

Köp yïğlaban āxiratda külgüm kelür.

(№ 11367, 145б)

У Убайди:

Ey köŋül, jānïm kibi sir ganjïda bolğum kelür,

Dāimā ul ganj ilä vayrānada bolğum kelür.

макта:

Qul Ubaydiy yayïban ikki ilikni qanat,

Vasl ruhï sarï ruhïm quš-dek učqum kelür.

(№2488, 103а)

Несмотря на то, что поэты в своем творчестве верны традициям, тем не менее они имеют свой особенный стиль. Следовательно, в творчестве поэтов этой школы прослеживается оригинальность. К примеру, у Яссави:

Ayā dostlar, pāk 'išqïnï qolğa aldïm,

Bu dunyānï dušman tutïp yürdim män-a.

(№3764, 89а)

У Кул Сулаймана:

Tiriklik šukrïn men bilümädim,

Yašïm birlä yüzimni men yuvmadïm.

Bu fasād išlärimni qoyumadïm,

Kel emdi, men qul anda na qïlğay-men.

(№7698, 62а)

У Убайди:

Darig̈-ā, ottï 'umrum qïlmadïm, yā rab, seŋä xizmat.

Ölär bolsam lahad ičrä barur imkānïm yoq.

(№12308, 226б)

Можно привести еще множество подобных примеров.

Произведения поэтов этой школы хранятся в рукописных фондах Республики Узбекистан. Естественно, в рукописях, содержащих произведения последователей Яссави, встречаются и произведения Убайди. Здесь следует упомянуть рукописи, хранящиеся в фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан под инвентарными номерами: 3430, 7154, 178,714, 974, 1510, 2389, 6060, 12308, 7488, 7154 ва 1090.

В этих рукописях произведения Убайди появляются в следующем порядке:

1. Рукописи, переписанные смешанно с произведениями Яссави и его последователей.

2. Рукописи, в которых сначала располагаются произведения Яссави, затем стихи Убайди, а затем произведения других последующих поэтов.

Для примера ознакомимся с рукописью под номером 7154/XI: мудрые изречения Яссави, произведения поэтов школы Яссави и стихи Убайди переписаны вперемешку. Вот несколько примеров:

Ay yüzi mahvaš quyaš yaŋlïg̈ jamālïŋdur jamil,
Laylatu-l-me'rāj yaŋlïg̈ gisuyïŋ tavil.

(№ 7154, 91б)

макта:

Ag̈zï-kim, andïn čïqar hayvān suyï yaŋlïg̈ hadis,
Ey Ubaydi, uldurur aynan tusammā salsabil.

(№ 7154, 92а)

Чтобы доказать нашу точку зрения, сосредоточимся на другой рукописи под номером 7488, указанной выше. Она состот из изречений Яссави, произведений поэтов школы Яссави, вперемешку расположенных персидских мудрых изречений и стихов Убайди, например:

'Ālam vahiy qādir Täŋrim birligini,
Özi bergän 'irfān birlä bildim män-a.

(№ 7488, 100б)

макта:
Valasavfa yu'tiyka āyatïdïn,
Ey dostlarïm, umidvār boldïm, män-a.

(№ 7488, 101а)

Было выяснено, что произведения Убайди были включены не только в сборник «Куллиёт», но и встречаются в других источниках. Вышеупомянутые рукописи являются изученными до настоящего времени. Таких рукописей немало в рукописных фондах Узбекистана. Следует изучить их более детально и выявить в них произведения Убайди. Только тогда можно будет определить масштаб творчества поэта, в рамках которого будут определены источниковедческие и текстологические данные его произведений и составлены научные тексты.

В вышеупомянутых рукописях произведения Убайди состоят из газелей и большей частью из мудрых изречений. Стихи переписаны полностью. Газели написаны на высоком художественном уровне. Как отмечалось выше, мудрые изречения составлены во всех отношениях, следуя традициям Яссави, и отличаются своеобразием, например:

У Яссави:
Tajallinïŋ maqāmïdur uluğ maqām,
Ul maqāmda 'išq qullarï javlān qïlur.
макта:
Qul Hāji Ahmad, dun ahlïdïn bil, ermäs ul,
Ziyāratsïz ič köŋülni körgüzmäs ul.
Allāh demäk mo'min qulğa ar ermäs ul,
Haq yādïga jānïm fìdā qïlğum kelür.

(№ 5716, 53a)

У Убайди:
Tajallïnïŋ maqāmïnda yürgüm kelür,
Haq jamālïn ul maqāmda körgüm kelür.

макта:
Qul Ubaydi, jānïm birlä xizmat qïlïp,
Eränlärniŋ xizmatïda yürgüm kelür.

(№7488, 101б)

У Яссави:

Muhabbatnï daryāsïda ğavvās bolup,
Ma'rifatnï gavharïnï alğum kelür.

макта:

Qul Hāji Ahmad, gavhar yaŋlïğ hikmat aydï,
'Azizlarnï madhï birlän sözin yaydï.
Uzun tünni küngä ulap qiyām turdï,
Du'ā oqup ravān hikmat ayğum kelür.

(№ 5716, 103б)

У Убайди:

Ilāhïmdïn qurbat istäŋ qurb ahlï-dek,
Ma'rifatniŋ maqāmïğa yetgüm kelür.

макта:

Nafs boy(n)ïnï ixlās ipi birlä bağlap,
Izim sari Qul Ubaydi, yetgüm kelür.

(№ 7488, 101б)

Сравнительный анализ текстов произведений обоих поэтов позвоялет выявить их отличие с идейно-художественной точки зрения. Разница проявляется и в части макта.

В мудрых изречениях Убайди макта выражается в двух бейтах, а в изречениях Яссави она приобретает полный смысл в четырех бейтах. В творчестве обоих авторов художественность и выражение действительности отличается своей неповторимостью. Итак, в творчестве учителя и последователя немало своеобразных моментов. Это одна из актуальных проблем, стоящих перед исследованиями творчества Убайди.

Возникает вопрос, в какие из вышеупомянутых рукописей вошли произведения Убайди? Некоторые рукописи содержат восемь стихов, некоторые – три, а некоторые – только один стих. Интересно, что стихотворение, найденное в одной рукописи, не встречается в другой. Ни одно из стихотворений из третьей рукописи не встречается ни в четвертой, ни в пятой рукописях. Чем же это можно объяснить? Объяснение можно будет получить только после источниковедеческих и текстологических исследований по произведениям Убайди. В связи с этим предстоит большая работа, поскольку эта область только формируется.

Изучение текста произведений Убайди указывает на то, что он действительно является поэтом, продолжавшим традиции Яссави. Следует отметить, что Яссави в своих изречениях широко использовал аяты и хадисы. Эта традиция была продолжена и в творчестве его последователей.

У Яссави:

Xabar berür "falyadhaku qalilan" deb,
Yana aytur, "valyabku kasiran" deb.

(Т., 1904-Қозон босма, 49-б.)

У Кул Сулаймана:

"Va yut'imunat-taom" deb oqur 'ālim,
Oqïban ma'nā uqmas, bolur zālim.

(№7488, 104a)

У Убайди:

"Valasavfa yu'tika" āyatïdïn,
Ey dostlar, umidvār boldïm män-a.

(№7488, 101 a)

Заметно, что Убайди является достойным продолжателем творчества Яссави.

При анализе творчества поэта обращает на себя внимание еще один аспект. Стиль мудрых изречений автора очень прост, проникновенен и в то же время присутствует выпадение ударения и рифмы, например:

'Alïğa anbiyā-dek, avliyā-dek,
Bebaqālï malik sarï baralïŋa.

макта:
Qul Ubaydi köŋli birlä Allāh sarï,
Jān qušï-dek qanat toqup, üčälïŋa.

(№7488, 100a)

Автор редко использует простые, народные средства художественного языка и поэтического искусства:

Darïğ-ā, ottï 'umrum qïlmadïm, yā rab, säŋä xizmat,
Ölär bolsam lahad ičrä barur imkānï yoq.

макта:

Hamiša parišān-män, yurupdur xasta Ubaydi,
Özidin marhamat, du'ā payğambar aylasun šafqat.

(№ 12308, 27a)

С первого взгляда кажется, что стихи принадлежат перу одного из мюридов (учеников) в окружении Яссави. Но при более близком знакомстве со стилем стихов Убайди в жанрах, отличных от мудрости, наблюдается совсем иная ситуация:

Jāvidān la'liŋ ölükni tirgüzür, ey dilsitān,
Vaslïŋa yetsäm tapar erdim hayātï jāvidān.

макта:

Ey Ubaydi, bahravār bolsun nišātïŋdïn ulus,
Tā-ki bardur dahr ara bu čarxï xazrānïn nišān.

(№ 8931, 351a)

или:

Ay yüzi mahvaš quyaš yaŋlïğ jamālïŋdur jamil,
Laylatu-l-me'rāj yaŋlïğ gisuyïŋ durr-i tavil.

макта:
Ağzï-kim, andïn čïqar hayvān suyï yaŋlïğ hadis,
Ey Ubaydi, uldurur aynan tusammā salsabil.

(№7154, 91б)

Прекрасный образец поэзии во всех отношениях. Стихи созвучны с газелями Атаи, Лютфи, Бабура. Нет поэта, который говорил бы о возлюбленной столько, сколько воспевали о ней Атаи и Лютфи. И в этом отношении газели Убайди следуют за ними и являются прекрасным примером стихов, написанных в ответ. Становится ясно, что в создании газелей Убайди продолжил традицию наших поэтов-классиков Атаи и Лютфи, а в написании мудрых изречений (хикматов) – традиции Яссави. Другими словами, поэт успешно использовал в двух разных стилях два разных жанра поэзии. Более детальное сравнительное изучение этого наследия на основе источников является одной из актуальных задач, стоящих перед исследованиями творчества Убайди.

Все вопросы, обсуждаемые в данной статье, подготовлены на основе приведенных выше рукописей.

Стихи Убайди вошли в эти рукописи, о которых говорилось выше, в разных объёмах. Показаны история и переписчики только некоторых из этих рукописей. В основном они были скопированы в Средней Азии, и почти все они относятся к XIX веку. Эти рукописи написаны простым шрифтом, преимущественно насталиком, без каких-либо украшений. Часть из них целы и хорошо сохранились. Некоторые же из них с различными повреждениями.

Диван «Куллиёт» Убайди относится к XVI веку. Кроме того, в XVI веке копировались и рукописи поэта, хранящиеся в музеях Британии и Турции. В истории копирования этих диванов и «Куллиёт» и историей копирования вышеупомянутых рукописей заметна большая разница. Теперь главной задачей является сравнение стихотворений, вошедших в «Куллиёт» и диваны Убайди, со стихами из вышеупомянутых рукописей, определение различия и сходства между ними, а также составление научных текстов произведений поэта.

Использованная литература

Абдуллаев Ж. Қул Убайдий девонининг ўрганилиши // Integration, evolution, modernization: ways of development of science and education.

Қул Убайдий (1994). Вафо қилсанг. – Тошкент.

Очилов Э. (2007). Дийдор орзуси. – Тошкент.

Рукопись под № 1090, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 1510, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 2389, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 3433, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 6060, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 714, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 7154, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под № 974, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под №12308, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Рукопись под №7488, хранящаяся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Фитрат. А.Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текшириш // Маориф ва ўқитувчи, 1928. № 56. – Б. 49-52.

Эшмуҳамедова М. (2021). *Сулаймон Бақирғаний асарлари ўрин олган қўлёзмалар*. – Тошкент.

Эшмуҳамедова М. (2021). Яссавий издошлари ижодининг манбашунослиги масалалари // Ислом зиёси. 1: 60-70.

ARAP HARFLİ 'NARİK OĞLI ÇORA' ÖRNEĞİNDE KURULUŞ DÖNEMİ KAZAK YAZI DİLİNİN ÖZELLİKLERİ

Osman KABADAYI*

Özet

Kazak adıyla 15. yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesindeki yerlerini alan Kazakların konuşma dili 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazı dili hâline gelmiştir. Kazaklar 19. yüzyılın başlarına değin dönemin ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi ile yazılı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Daha sonraki süreçte bölgede yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler müşterek yazı dili olan Çağataycanın yerini yerel dillere bırakmasıyla sonuçlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazakça ile beraber Türkistan coğrafyasındaki diğer Türk halklarının konuşma dili de yazı dili olmaya başlamıştır. Kazak yazı dilinin ilk eserleri matbaanın bulunduğu Kazan, Orenburg, Taşkent, St. Petersburg gibi şehirlerde Arap alfabesiyle basılmaya başlanmış ve Kazakça 1929 yılına değin Arap alfabesiyle yazılmıştır. Kazak yazı dilinin başlangıç dönemini oluşturan Arap harfli Kazakça metinler üzerine yapılmış akademik çalışmaların sayısı ise son derece sınırlıdır. Bu çalışmaya konu olan *Narik oğlı Çora* adlı eser, Abubakir Divayev tarafından derlenerek 1922 yılında Taşkent'te Arap harfleriyle basılan *Batırlar* serisinin ikinci bölümüdür. Eser, Çora Batır destanının kısa bir varyantıdır. Söz konusu nadir eser, Kazakistan Millî Kütüphanesi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünde 27 numarada kayıtlıdır. Bu çalışmada tarihî karşılaştırmalı yöntemle ele alınacak olan ve Kazak yazı dilinin başlangıç evresi eserleri arasında yer alan Arap harfli metnin dil özellikleri üzerinde kısaca durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Arap Harfli Kazakça Eserler, Yazı Dili, Çağatayca, İmla, Abubakir Divayev.

FEATURES OF THE KAZAKH WRITTEN LANGUAGE OF THE INITIAL PERIOD IN THE EXAMPLE OF 'NARIK OĞLY CHORA' WITH ARABIC LETTERS

Abstract

The spoken language of the Kazakhs, who took their place on the stage of history in the second half of the 15th century under the name Kazakh, became the written language after the second half of the 19th century. Until the beginning of the 19th century, Kazakhs wrote in Chagatai, the common written language of the period. In the following period, political and social developments in the region resulted in the replacement of the common written language Chagatai by local languages. After the second half of the 19th century, along with Kazakh, the spoken language of other Turkic peoples in Central Asia began to become a written language. The first works of the Kazakh written language were printed in cities such as Kazan, Orenburg, Tashkent, St. Petersburg, where there was a printing press. The Kazakh language was written with the Arabic alphabet until 1929. The number of academic studies on Kazakh texts with Arabic alphabet, which constitute the beginning period of the Kazakh written language, is extremely limited. The work called Narik ogly Chora, which is the subject of this study, is the second part of the Batyrlar series compiled by Abubakir Divayev and published with the Arabic alphabet in Tashkent in 1922. The work is a short variant of the Chora Batyr epic. This rare work is registered at number 27 in the Rare and Manuscripts Department of the Kazakhstan National Library. In this study, the language features of the text, which constitutes the initial stage of the Kazakh written language, will be emphasized.

Key Words: Kazakh Works With the Arabic Alphabet, Written Language, Chagatai, Orthography, Abubakir Divayev.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, KIRŞEHİR; ORCID 0000-0002-3607-5384; kabadayiosman@yandex.com

Giriş

XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya olarak adlandırılan Türkistan coğrafyasındaki Türk topluluklarının ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi, Rusların izlediği dil politikaları neticesinde yerini bölgedeki Türk halklarının konuşma diline bırakmış, böylelikle çeşitli Türk yazı dilleri vücuda gelmiştir. Türk dilinin Kıpçak kolunda yer alan Kazakça, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazı dili hüviyetini kazanmıştır. Kuruluş dönemi Kazak yazı dili eserleri Arap alfabesiyle matbaanın bulunduğu Kazan, Ufa, Orenburg, Taşkent gibi şehirlerde basılmıştır. Bir yandan Arap harfli Kazakça kitaplar yayımlanırken Kiril alfabesinin de Kazaklar tarafından öğrenilmesi amacıyla 1860'lı yıllarda Kazaklar için Kiril harfli kitaplar da basılmış, Kazak eğitimci Ibıray Altınsarin Kiril alfabeli Kazakça ders kitapları hazırlamıştır (Şirin User, 2006, s. 286). Böylece 1929 yılına kadar Kazak yazı dilinin ilk ürünleri Arap ve Kiril alfabesiyle kaydedilmiştir. Arap alfabesiyle oluşturulan metinlerde *usul-i kadim*, *usul-i cedit* ve *töte jazuw* olmak üzere üç imla sistemi uygulanmıştır (Kabadayı, 2022, s. 11). Arap grafiği esasında oluşturulan Kazak yazı dilinin ilk ürünlerinin yazımında genel olarak Çağataycanın yazım kaideleri (usul-i kadim) esas alınmıştır. Süreç içinde tedrici olarak Kazakçanın özellikle ünsüzlerle ilgili olan sesçil özellikleri imlaya yansıtılmıştır. Daha sonraki süreçte Kazakçanın *usul-i cedit* esasında öğretilmesi için çeşitli kitaplar hazırlanmıştır. Söz gelimi Nurbayev'in Ufa'da 1910 yılında yayımladığı *Kazakça Elippe*, Ergaliulı'nın 1910'da Kazan'da yayımladığı *Kazak Elipbiyi*, Maldıbayev'in 1912 yılında Ufa'da yayımladığı *Kazakşa Eŋ Jaŋa Elippe*, Muhammed Oraz bin Nurbay Kızılcari'nin 1910 yılında Ufa'da yayımladığı *Usul-i Savtiye Tertibinde Kazakça Elifba* adlı eseri bu amaç doğrultusunda hazırlanmış kitaplar arasındadır (Ceritoğlu, 2022, s. 216-217). Bunlar arasında en çok yaygınlık kazananı ise Ahmet Baytursınulı'nın hazırladığı eserdir.

1912 yılında *Ayqap* dergisinin 4 ve 5. sayılarında Ahmet Baytursınulı tarafından *Jazuw Tärtibi*[1] başlıklı bir yazı kaleme alınmış, Baytursınulı bu yazısında "Musılmanşa oquw" dediği Kazakça için kullanılan Arap alfabesinin yeniden düzenlenmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Baytursınulı'na göre Kazakçanın yazımı için beşi ünlü, ikisi yarı ünlü ve on yedisi de ünsüz olmak üzere 24 harf yeterlidir. Bunlardan *ünlüler* a (ا), o (و), u (ۇ), ı (ى), e (ە), *yarı ünlüler* uw, üw, w (ۋ), y (ى) ve *ünsüzler* b (ب), p (پ), t (ت), c (ج), ş (چ), d (د), r (ر), z (ز), s (س), ğ (غ), q (ق), k (ك), g (گ), ŋ (ڭ), l (ل), m (م), n (ن) işaretleriyle gösterilmektedir (Baytursınulı, 2013, s. 255).

Ünlüleri göstermek için kullanılan harfler -e (ە) hariç- sade yazıldığında kalın, harfin önüne hemze (ء) getirildiğinde ise ince okunmaktadır. Böylece beş harfle Kazakçadaki tüm ünlüler gösterilebilmektedir. Kalın ünlülerle yazılan ünsüzler kalın, ince ünlülerle yazılan ünsüzler de ince telaffuz edilmelidir. Ayrıca Kazakçada daima ince ünlülerle birlikte kullanılan /k/ (ك), /g/ (گ) gibi ünsüzlerle yazılan kelimelerin başına hemze (ء) konmasına gerek yoktur. Baytursınulı, چ harfinin /ş/ sesini karşıladığı için ش harfine[2], ج harfinin de /c~j/ sesini karşıladığı için ژ harfine gerek olmadığını belirtmiş, daha önce kullanılan alfabedeki Arapça ve Farsçaya özgü ث, خ, ذ, ص, ض, ط, ظ, ع, ف gibi harfleri alfabeden çıkarmıştır. Baytursınulı'nın yapmış olduğu düzenlemeyle Kazakça konuşulduğu gibi yazılmaya başlanmıştır. Baytursınulı'na göre dinî yolla yazın hayatına girdiği ve çok uzun süreden beri de kullanıldığı için Arap alfabesinden başka bir alfabeye geçme düşüncesi doğru değildir. Nitekim 1926 yılında Bakü'deki Türkoloji Kurultayı'nda Türk topluluklarının Latin alfabesine geçiş düşüncesine karşı çıkmıştır.

1912 yılından itibaren Baytursınulı'nın yeniden düzenlediği Arap alfabesi kabul görüp yaygınlık kazanmış ve bu alfabeyle okullarda okutulmak üzere yeni ders kitapları hazırlanmıştır.

[1] Baytursınulı'nın bu yazısı 2013 yılında bütün eserlerinin toplandığı altı ciltlik *Altı Tomdıq Şığarmalar Jiynağı* adlı eserin dördüncü cildinde 254-259. sayfalar arasında yer almaktadır.

[2] Baytursınulı, 1927 yılında bu görüşünü değiştirerek /ş/ sesi için چ harfini kaldırıp yerine ش harfini eklemiştir.

1913'ten 1929 yılına kadar basılan Kazakça kitaplarda çoğunlukla Baytursınulı'nın alfabesinin kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bu çalışmaya konu olan *Narik oġlı Çora* (Divayev, 1922) adlı eser de Baytursınulı'nın düzenlediği Arap alfabesine göre 1922 yılında Taşkent'te basılmıştır.

Çora (Şora) Batır Destanı

Tatar, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay varyantları bulunan Çora (Şora) Batır destanı Türk toplulukları arasında ilgi gören kahramanlık destanlarından biridir. Farklı coğrafyalarda çeşitli varyantlarının bulunmasına rağmen destandaki bazı motiflerin değişmemesi dikkat çekmektedir. Destandaki ortak olay örgüsü Narik'in haksızlığa uğrayarak yurdunu terk etmek zorunda kalışı, oğlu Şora'nın olağanüstü özelliklere sahip bir bebek olarak dünyaya gelişi, yiğit Şora'nın Alibiy'i öldürdüğü için Kazan'a gidişi ve burada Kazan şehrini düşman işgalinden kurtarma yolunda gösterdiği kahramanlık şeklinde özetlenebilir (Korgonbekov, 2010, s. 20).

Çora Batır destanı, Rusları düşman gösterdiği gerekçesiyle gerek Çarlık gerekse de Sovyetler Birliği döneminde yasaklanan eserlerden olmuştur. Ruslar, bu destana karşı İgor adıyla bir destan ortaya çıkarmışlar, Çora Batır destanını ortadan kaldırmak amacıyla çaba sarf etmişler; ancak başarılı olamamışlardır. Orta Asya'daki kavimlerin çoğu bu destanı yaşatmanın yollarını bulmuşlardır. İlk defa A. Divayev tarafından 1895 yılında derlenip yayımlanan Çora Batır destanı, Radloff tarafından kısaltılarak *Proben* serisi içinde de yayımlanmıştır (Türkmen, 2004, s. 104). Yasaklanıncaya kadar destanın sadece iki Kazak varyantı yayımlanabilmiştir. Her iki varyantı da yayımlayan A. Divayev'dir (Korgonbekov, 2010, s. 15).

Bu çalışmaya konu olan *Narik oġlı Çora* adlı nadir eser Abubakir Divayev tarafından derlenerek 1922 yılında Taşkent'te Arap harfleriyle basılan *Batırlar* serisinin ikinci bölümüdür. Eser, Çora Batır destanının kısa bir varyantıdır. Söz konusu nadir eser, Kazakistan Millî Kütüphanesi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünde Kazakça kitaplar arasında 27 numarada kayıtlıdır.

Çora (Şora) Batır destanının Tatar varyantıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbragimova, 2000, İbrahimova, 2005; Kazak varyantıyla ilgili ayrıntılı bilgi için ise bk. Korgonbekov, 2010, Qorğanbekov, 2014.

Yöntem

Öncelikle bu çalışmada Arap harfli *Narik oġlı Çora* adlı eserden örnek bir kesit transkribe edilmiş ve transkripsiyonu yapılan bölümden hareketle metnin imla ve dil özelliklerine dair dikkat çekici hususlar notlar hâlinde belirtilmiştir. Ayrıca dil biliminin art zamanlı (diachronic) ve eş zamanlı (synchronic) inceleme yöntemlerine de başvurularak Arap harfli metnin dil özellikleri yeri geldiğinde modern Kazakça ile karşılaştırılmıştır.

***Narik Oġlı Çora* Adlı Metnin Transkripsiyonundan Örnek Bir Bölüm**

[2]

narik oġlı çora

bayaġı ötken zamānda narik attı bir batır bolıpdı onıŋ (1) uruvı tama şaharı ḳazan narik batır bir sebebden (2) öz éline ökbelep tuvġan şaheri ḳazandı tastap (3) ürgenç tөŋiregindegi aḳçaḫan dègenniŋ curtına kèledi (4) ḳançama vaḳt narik batır sonda cürip aḳçaḫanġa ḫizmet (5) ètedi ḫan onıŋ ḫizmetin caḳtırıp ḳılmısın unatḳan soŋ (6) narik batırdı özine öte caḳın dos ḳılıp aladı (7) künderden bir küni aḳçaḫan uzaḳ colġa safar (8) çèkbek bolıp èl curtın narik batırġa tapsıradı (9) ḫannıŋ caḳsı köretin bir cüyrik tazısı bar èken (10) ḫan özi colġa attanıp bara catıp narik batırġa dostım (11) mınav tazını köziŋniŋ ḳaraçıġında saḳtay kör özim (12) ḳaytıp kèlgençe onı hīç kimge ustatpay māpelep baġarsın (13) dèydi (14) ḫan uzaḳ colġa cönep kètedi (15) aḳçaḫannıŋ üyde ḳalġan nögerleri bir küni it cügirtip ḳus salmaḳ bolıp narik batırdan algi

tazını (16) suray kėlse narik batır olarġa tazını bėrmey ciberedi (17) nögerler bul iske caman ḳattı çamdanıp bir ḳaŋġıbas (18)

[3]

buzalḳınıŋ sözi ne özi ne dėp narikden biyliksiz (1) tazını alıp aŋġa çıġadı olar tazını bir ḳoyanġa ḳosıp (2) artınan özderi ilese almay äri ḳoyannan äri tazıdan (3) ayrılıp ḳur ḳol ḳaytıp kėledi (4) tazınıŋ coġalġanın bilgen soŋ narik batır öte caman (5) ḫafā boldı ḫan aldında ne dėp cevāp bėrermin (6) dėp ḳayġırıp ne ḳıların bile almay aḳırında aḳça ḫannıŋ (7) bir caḳsı arġımaġına minip narik batır tazını izdevge çıġadı (8) tazı mėn ḳoyannıŋ kėtken izine tüsip narik batır bir (9) sıpıra cėr cüredi kėle kėle catsa iz barıp bir üŋgirge (10) toḳtaydı narik batır üŋgirge kirip ḳarap cürse ḳarsı aldında (11) tavday bolıp üyilgen altın catır narik munı körip aŋ (12) taŋ ḳaladı tazı tabılmaġan soŋ üŋgirden özi (13) kötergendey altın alıp sırtḳa çıġadı narik batır bul (14) altındı bir cėrge aparıp kömip üstine bėlgi ḳoyıp üyine (15) ḳaytadı (16) bir küni seferden ḳaytıp ḫan kėledi evvel ėl (17) curtınıŋ amāndıġın bilgennen keyin narik batırdan öziniŋ (18) tazısın suraydı sol arada narik batır közinen casın (19) sorġalatıp ḫanġa tazınıŋ coġalġanın aytadı biraḳ ol (20) bayaġı özi körgen altın cayınan söz ḳılmaydı ḫan (21) tazınıŋ coġaluvına ḳança kėyise de narik batırġa hīç bir (22) caman söz aytpaydı (23) onan keyin taġı da ḳançama künder ötedi narik batır (24)

Metnin İmla ve Dil Özelliklerine Dair Notlar

Metinde noktalama işareti olarak nokta (.), virgül (,), kısa çizgi (–), ünlem (!), soru (?) ve tırnak (“ ”) işaretleri kullanılmıştır.

uruvı – tama, şaharı – ḳazan. (2/2) اوروڤی ــ تاماء شاهاری ــ قازان. , *baġarsın!”* (2/13) «باغارسن!

/ŋ/ sesi ڭ (sağır kef/ nef) işaretiyle gösterilmiştir.

onıŋ (2/1) اونڭ , *soŋ* (2/6) سوڭ, *ḫannıŋ* (2/10) حاننڭ

/g/ sesi گ (gef) işaretiyle gösterilmiştir.

töŋiregindegi (2/4) توڭره‌گنده‌گی , *dėgenniŋ* (2/4) دیگه‌ننڭ , *kimge* (2/13) کمگه

Kelime içinde /ü/ ve /u/ sesleri ۇ ile gösterilmiştir.

cürip (2/5) جۇرب, *küni* (2/8) كۇنی , *curtına* (2/4) جۇرتینا

Kelime başında /ö/ sesi ءاو ile gösterilmiştir.

özim (2/12) اوزم

Kelime başında /a/ sesi آ (medli elif) ile gösterilmiştir.

attı (2/1) آتتی , *aḳçaḫan* (2/4) آقچاخان , *aladı* (2/7) آلادی

Kelime içinde ve söz sonunda /a/ sesi ا (elif) ile gösterilmiştir.

caḳın (2/7) جاقن, *zamānda* (2/1) زاماندا, *colġa* (2/15) جولغا

/e/ sesi söz başında ا (elif) ile, söz içinde ه (güzel he) ile gösterilmiştir.

ėken (2/10) ایکه‌ن, *ėtedi* (2/6) ایته‌دی; *künderden* (2/8) كۇنده‌رده‌ن , *nögerleri* (2/16) نوگه‌رلری

Kapalı e (ė) sesi ی (ye) ile gösterilmiştir.

ėline (2/3) ایلینه, *kėtedi* (2/15) کیتەدی, *dėydi* (2/14) دیيدی

/ı/ ve /i/ sesleri bazen ى (ye) ile gösterilmiş, bazen de bu sesleri gösteren bir harf kullanılmamıştır.

ėline (2/1) ایلینه, *curtına* (2/4) جۇرتینا; *batır* (2/1) باتىر, *ḳılıp* (2/7) قلىپ

/i/ sesini belirtmek için söz başında ء (hemze) kullanılmıştır.

bir (2/16) ءبىر, *it* (2/16) ءيت

Kazakçadaki /ä/ sesi söz başında ء (hemze) ve آ (elif-i medde) ile gösterilmiştir.

äri (3/3) ءآرى

Arap harfli bir metin olan *Narik oġlı Çora*'da aynı sözcüğün zaman zaman farklı biçimlerde yazılışı dikkat çekmektedir. Örneğin *şahar* sözü ا ile شاھارى (2/2) ve ه ile شاھەرى (2/3) biçiminde yazılmıştır. Farsça kökenli bu sözcük modern Kazakçada da *şahar* "şehir, kent" biçimindedir. Benzer şekilde aynı söz hem *dos* (2/7) دوس hem de *dost* (2/11) دوستم şeklinde yazılmıştır. Farsça kökenli bu söz modern Kazakçada *dos* "dost, arkadaş" biçimindedir.

Arapça veya Farsçadan geçen sözlerdeki /f/ sesi modern Kazakçada çoğunlukla /p/, bazen de /b/ biçimini almaktadır. Metinde geçen Ar. *safar* (2/8) سافار sözü modern Kazakçada *sapar* "sefer, yolculuk" şeklindedir.

Arapça veya Farsçadan alıntılanan sözlerdeki /h/ sesi modern Kazakçada bazen düşer bazen de /k/ sesine döner. Metinde yer alan Far. *hīç* (2/13) ھيچ sözü modern Kazakçada *eş* "hiç" biçimini almıştır.

Arap harfli metinde *bolıpdı* (2/1) بولبدى, *sėbebden* (2/2) سيەبدەن gibi bazı sözlerde ünsüz uyumunda düzensizliklerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Modern Kazakçada ünsüz uyumu sistemli bir şekilde işletilmektedir.

Türkçe kökenli sözlerde kelime başı /y/ sesi modern Kazakçada /j/ biçimini almıştır. Metinde bu ses ج ile yazılmıştır: *cürip* (2/5) جۇرب (MK *jürip* "yürüyüp"), *caḳtırıp* (2/6) جاقتىرىپ (MK *jaqtırıp* "beğenip, hoşlanıp"), *caḳın* (2/7) جاقن (MK *jaqın* "yakın"), *caḳsı* (2/10) جاقسى (MK *jaqsı* "iyi, güzel").

Türkçe kökenli sözlerdeki /ç/ sesi modern Kazakçada /ş/ biçimini almıştır. Metinde bu ses ج ile yazılmıştır: *ḳançama* (2/5) قانجاما (MK *qanşama* "ne kadar; sayısız"), *çėkbek* (2/9) چيكبەك (MK *şekpek* "çekmek"), *kėlgençe* (2/13) كيلگەنجە (MK *kelgenşe* "gelinceye kadar"), *hīç kimge* (2/13) ھيچ كىمگە (MK *eşkimge* "hiçkimseye"). Baytursınulı tarafından hazırlanan alfabede /ş/ sesi önceleri ج harfi ile gösterilse de 1927'den sonra basılan kitaplarda bu ses ش harfiyle gösterilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmaya konu olan *Narik oġlı Çora* adlı eser Kazak dilci Ahmet Baytursınulı tarafından ıslah edilen Arap alfabesiyle basılmış kuruluş dönemi Kazak yazı dili eserlerinden biridir. Çora (Şora) Batır destanının kısa bir varyantı olan eser, Abubakir Divayev tarafından derlenerek 1922 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Kuruluş dönemi eserlerinin birçoğunda görülen شاھار ~ شاھەر, دوس ~ دوست gibi ikili kullanımlar, ünsüz uyumunda düzensizlikler, Arapça veya Farsçadan alıntı sözlerdeki /f/ ve /h/ seslerinin bazı sözlerde bir değişime uğramaması gibi hususlar *Narik oġlı Çora* adlı metinde dikkati çeken dil özellikleri arasındadır.

Kısaltmalar

Ar. Arapça

Far. Farsça

Kaz. Kazakça

MK Modern Kazakça

KAYNAKÇA

BAYTURSINULI, A. (2013). *Altı tomdıq şığarmalar jiynağı IV-tom älippeler men maqalalar jiynağı*. Almatı: El-şejire.

CERİTOĞLU, M. (2022). "XX. Yüzyıl Başlarına Değin Kazakçayı Arap ve Kiril Grafiği Esaslı Alfabelerle Yazma Tecrübeleri". *Yeni Türkiye Kazakistan Özel Sayısı II*/124: 214-221.

DİVAYEV, A. (1922). *Batırlar ekinci bölim narik oğlı çora*. Taşkent: Mustipografiya Turkgosizdat.

İBRAGİMOVA, L. H. (2000). *Dastan Çura Batır v tvorçestve tyurkskih narodov*. Kazan: G. İbragimov Akademii nauk Respubliki Tatarstan. (Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologiçeskih nauk).

İBRAHİMOVA, L. (2005). "Çora Batır Hakkındaki Destanların Poetikası Üzerinde Bir Değerlendirme". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* V/2: 359-364.

KABADAYI, O. (2022). *Kazak Yazı Dilinin Başlangıç Dönemine Ait Bir Eser: Kıssa-i Samrug (Simurg Kıssası) (İnceleme - Metin - Aktarma - Notlar - Dizin - Tıpkıbasım)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

KORGONBEKOV, B. (2010). *Kazak Destanları V Şora Batır* (Aktaran: İsmail Turan Kallimci). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

QORĞANBEKOV, B. (2014). *Şora Batır Eposı: Nusqaları, Genezisı, Tariyhılığı*. Astana: Foliant.

ŞİRİN USER, H. (2006). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

TÜRKMEN, F. (2004). "Tatar Destanı Çora Batır'ın Buryatlar Arasındaki Varyantları Üzerine (Altay Kavimleri Arasındaki Kültürel Etkileşim Üzerine Bir Deneme)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 18: 103-109.

EK: Tıpkıbasım Örnekleri

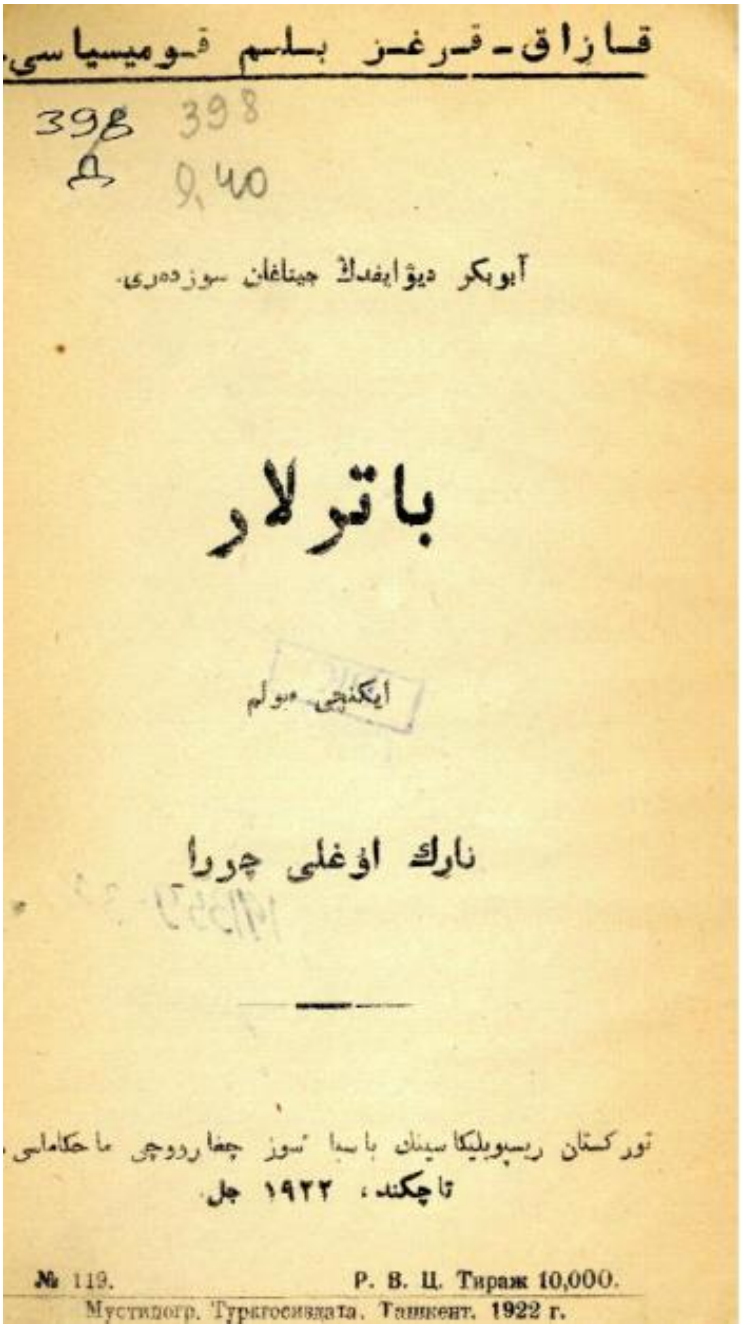
قازاق-قرغز بلسم قوميسياسي

398 398
9,40

آبوبكر ديوايفدك جيناغان سوزدەري

باترلار

ايكنجي مولم

نارك اوغلي چورا

تورکستان ريسپوبليکاسينان باسيلا سوز چفاردوچي ماحکاماسي
تاچکند، ۱۹۲۲ جل

№ 119. Р. В. Ц. Тираж 10,000.
Мустидогр. Туркгосиздата. Ташкент. 1922 г.

نارك اوغلی چورا (۱)

بایاغی اوتکەن زاماندا نارك آتلی ٭بربانر بولبدی. اونك اوردوسی ــ تاماء شاهاری ــ قازان. نارك باتر ٭بر سیبه بدەن ٭اوز ایلینه اوکبدلب، توغان شاهری قازاندی قاستاب، اورگەنج توکره گنده گی آقچاخان دیگەنلك جوڑتینا کیلەدی. قانچاما واقت نارك باتر سوندا ٭جوڑب آقچاخانغا خزمت ایتەدی. خان اونك خزمەتن جاقتیرب، قلمیسن اوناتقان سوك نارك باتردی اوزینه اوتە جاقن دوس قلب آلدی.

کوندەردەن ٭بر کونی آقچاخان اوراق جولغا سافار چیکمك بولب، ایل جوڑتن نارك باترغا تاپسرادی.

حاننك جاقسی کورەتن ٭بر جوڑیرك تازیسی بارایکەن. خان ٭اوزی جولغا آتلانب باراجانب نارك باترغا: «دوستم، منوڑ تازینی کوزگنك قاراچیغندای ساقتای کورا! ٭اوزم قایتب کیلگەنچه اونی هیچ کمگه اوستاتمای ماپەلەب باغارسن!» دیبدی.

خان اوزاق جولغا جونەب کیتەدی.

آقچاخاننك اویده قالغان نوگەرلەری ٭بر کونی ٭ایت جوگرنب، قوس سالماق بولب نارك باتردان آلگی تازینی سوڑای کیلسه، نارك باتر اولارغا تازینی بیرمەی جبەرەدی. نوگەرلەر، بول اسکه جامان قاتتی چاماداب: «٭برفاکغیباس

(۱) بوڵ چورا باتردڭ نسقاچا توڑرەگیسی. مونان کوری اوزبراغی باترلار حیکایاسینڭ دیسنچی بولیمینده آیتیلادی. کومپیسیا.

بۇرالقينڭ سوزى ــ نه، «اوزى ــ نه؟» ديب نار كدەن بيلـلسز تازينى آلب آڭغا چغادى اولار، تازينى بر قويانغا قوسب، آرتينان اوزدەرى، الدسه آلماى، آرى قويانلان، آرى تازيدان آيريلب قورقول قايتب كيلەدى.

تازينڭ جوغالغانن بلـگەن سوڭ نارك باتر اوته جامان خافا بولادى. «خان آلدندا نه ديب جواب بيرەرمن؟» ديب قايغيرب، نه قلارن بله آلماى، آقيرندا آقچا خانڭ برجاقسى آرغيماغينا منب، نارك باترتازينى ازدەوگه چغادى. تازى‌مين قويانڭ كيتكەن ءازينه توسب، نارك باتر بر سيراجيو جورەدى. كيلـه ـ كيله جاتسا ازبارب براوڭگرگه توقتايدى. نارك باتر اوڭگرگه كرب قاراب جورسه قارسى آلدندا تازداى بولب اويلـگەن آلتن جاتر. نارك مۇيى كورب آڭ ـ تالڭ قالادى. تازى تاپلماغان سوڭ اوڭگردەن اوزى كوتەرگنندەى آلتن آلب سرتقا چغادى. نارك باتر بۇل آلتندى برجبرگه آپارب كومب، اوستينه بيلـگى قويب اويمه قايتادى.

بر كۇنى ساقاردان قايتب حان كيلەدى. اول ايل ــ جورتينڭ آماندىغن بلـگەننن كيين نارك باتردان اوزينڭ تازيسن سۇرايدى. سول آرادا نارك باتر، كوزينەن جاسن سورغالاتب، خانغا تازينڭ جوغالغانن آيتادى. براق، اول بارياغى اوزى كورگەن آلتن جايينان سوز قلمايدى. خان تازينڭ جوغالۇينا قانچا كيسەده نارك باترغا هيچ ءبر جامان سوز آيتبايدى.

اونان كيين تاغيدا قانچاما كۇندەر اوتەدى. نارك باتر

BATI TÜRKÇESİYLE NEVÂYÎ SÖZLÜKLERİ

Saidbek BOLTABAYEV*

Özet

Ali Şir Nevâyî'nin edebi mirası, bütün Türklük sahasında kalıcı izler bırakmıştır. Nevâyî, şiirlerinde kullandığı dilin inceliği ve sanatıyla Çağatay Türkçesini zirveye taşımış ve bu dilin edebi dil olarak gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Nevâyî'nin etkisi, Anadolu ve Azerbaycan gibi Oğuz Türkçesi coğrafyalarında da geniş yankı bulmuş, onun eserleri sayesinde Doğu ve Batı Türk dünyası arasında kültürel bir köprü kurulmuştur. Oğuz okurları Nevâyî'nin eserlerini genellikle doğrudan okusa da zamanla daha kolay anlaşılması için bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar dört farklı yöntemle yürütülmüştür: a) Batı Türkçesi sözlükler hazırlamak, b) eserleri Batı Türkçesine aktarmak, c) Batı Türkçesine uyarlamak ve d) belli başlı kelime karşılıklarını sayfa kenarlarına veya satır aralarına eklemek. Başlıca Nevâyî sözlüklerinden biri olan *Abuşka*, lehçeler arası sözlükçülüğün ilk örneklerindendir. Daha sonra İsimsiz Nevâyî Sözlüğü *(İmes Sözlüğü)*, *Lugât-ı Nevâyî*, *Lugat-ı Pir (Mir?) Ali Şir Nevâyî*, *Ferheng-i Şu'urî*'den oluşturulmuş Nevâyî sözlüğü, *Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî, Isramak* Sözlüğü, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* gibi irili ufaklı sözlükler Oğuz okurları için Nevâyî dilini anlaşılır kılmak amacıyla oluşturulmuştur. Bildiride bu sözlüklerin yeteri kadar bilinenleri listelenmiş, ardından son yıllarda tespit edilmiş sözlükler değerlendirilmiştir. Bildiride özellikle *Ferheng-i Şu'urî*'den oluşturulmuş Nevâyî sözlüğü hakkında bilgi verilerek hazırlanış yöntemiyle ilgili tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nevâyî, Çağatay Türkçesi, Oğuzca, Sözlük

NAVÂYÎ DICTIONARIES IN WESTERN TURKISH

Abstract

Ali Shir Navâyî's literary legacy has left permanent marks on the entire Turkish field. Navâyî has brought the Chagatai Turkish to the top with the finesse and art of the language he used in his poems and has made a great contribution to the development of this language as a literary language. Navâyî's influence has also had a wide repercussion in Oghuz Turkish geographies such as Anatolia and Azerbaijan, and thanks to his works, a cultural bridge has been established between the Eastern and Western Turkish worlds. Although Oghuz readers generally read Navâyî's works directly, some activities have been carried out over time to make them easier to understand. These were carried out using four different methods: a) preparing Western Turkish dictionaries, b) translating the works into Western Turkish, c) adapting them to Western Turkish, and d) adding the equivalents of certain words to the margins or between the lines. *Abuşka*, one of the main Navâyî dictionaries, is one of the first examples of inter-dialect lexicography. Later, dictionaries such as the Nameless Navâyî Dictionary (*İmes* Dictionary), *Lugât-ı Nevâyî*, *Lugat-ı Pir (Mir?) Ali Şir Nevâyî*, Nevâyî dictionary created from *Ferheng-i Şu'urî*, *Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî, Isramak* Dictionary, *Lugat-ı Çağatay and Türkî-yi Osmânî,* were created in order to make the Navâyî language understandable for Oghuz readers. The work lists the well-known ones among these dictionaries, and then evaluates the dictionaries discovered in recent years. In particular, information is given about the Navâyî dictionary created from *Ferheng-i Şu'urî*, and observations are made regarding its preparation method.

Key Words: Navâyî, Chagatai Turkish, Oghuz, Dictionary

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi; KARABÜK; ORCID: 0000-0002-5200-5845; sboltabayev@karabuk.edu.tr

Ali Şir Nevâyî, 15. yüzyılda yaşamış bir şahsiyet ise de Türk halklarının önemli bir kültürel figürü olarak etkisi yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Nevâyî, gerek ilim hamiliği ile gerek eserleriyle dönemin edebî dili olan Çağatay Türkçesinin gelişimine büyük katkı sağlamış ve eserleriyle bu dili, sanatkârane bir biçimde zirveye taşımıştır. Nevayî'nin şiirlerinde ve nesirlerinde kullandığı dil, sadece Doğu Türklük sahasında değil, Batı Türklük coğrafyasında da derin bir etki yaratmış, Anadolu ve Azerbaycan sahasında geniş yankı bulmuştur.

Nevâyî'nin Oğuz dünyasındaki etkisi, özellikle Osmanlı şairleri üzerinde kendini göstermiştir. Onun eserleri Osmanlı şairlerine bir ilham kaynağı olmuş, böylece Nevâyî'nin tarzı Osmanlı edebiyatında da benzer özelliklerin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Fuzulî, Bâkî ve Nabî gibi Osmanlı edebiyatının önde gelen şairleri, Nevâyî'nin şiirlerinde yer alan mazmunları, imgeleri ve sanatkârane dil kullanımını kendi eserlerine taşımışlardır (Çetindağ, 2006). Bununla birlikte, Nevâyî'nin eserleri, Oğuz sahasında bir Türk dilinin kullanımı ve gelişimi açısından da bir model teşkil etmiş ve Osmanlı şairleri de Çağatay Türkçesiyle şiirler yazmışlardır (Sertkaya, 1970, 1971, 1972, 1976, 2004).

Nevâyî'nin Oğuz dünyasındaki etkisi sadece dil kullanımı ve edebiyatla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel bir köprü işlevi görmüştür. Böylece Nevâyî Doğu ve Batı Türklük dünyası arasında ortak bir kültürel mirasın yaratılmasına ve bu mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlamıştır. Türk kültür tarihinde Nevâyî'nin önemli etkilerinden biri de sözlükçülük alanında görülmektedir. Oğuz okurları Nevâyî'nin eserlerini genel olarak aslından okuduğu söylenebilir. Nitekim bu sahalarda Nevâyî eserlerinin çok sayıda nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak zamanla Nevâyî dilinin özellikleri, Oğuz okurları için zamanla anlaşılması güç hâle gelmiştir. Bu nedenle, Nevâyî'nin eserlerinin Batı Türkçesine çevrilmesi, Oğuzca karşılıklı nüshalarının hazırlanması ve sözlüklerinin hazırlanması bir ihtiyaç hâline gelmiştir. Nevâyî eserlerinin Oğuz sahasında anlaşılması için yapılan uygulamaları; **a)** Batı Türkçesiyle sözlükler hazırlama; **b)** Batı Türkçesine aktarma; **c)** Batı Türkçesine uyarlama; **d)** Batı Türkçesi karşılıklarını satır arasına, sayfa kenarlarına yazma gibi dört farklı gruba ayırmak mümkündür (Boltabayev, 2023, s. 100). Bütün bu faaliyetler Nevâyî'nin edebi mirasının farklı bir coğrafyada yaşatılmasını sağlamış olduğu bakımından önemlidir.

Sözlükler, Nevâyî'nin kullandığı, Oğuzların kullanmadığı veya unuttuğu bazı kelimelerin, deyimlerin ve terimlerin anlaşılmasına yardımcı olarak, onun eserlerini Batı Türklük sahası okurları için daha erişilebilir hâle getirmiştir. Nevâyî eserlerinin Batı Türkçesiyle sözlüklerinin arasında *Abuşka* gibi hacimli sözlüklerin yanı sıra birkaç sayfadan oluşan küçük sözlükler de vardır.

Çağatay Türkçesi sözlükleriyle ilgili Eren (1950), Ölmez (1998) çalışmalar yapmıştır. Çağatay Türkçesinden Oğuzcaya hazırlanan sözlükler arasında Bilge Özkan Nalbant (2017, s. 121-130) *Abuşka*, *Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü* (*Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*), *Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî*, *İmes Sözlüğü* hakkında bilgiler verir. Sinan Uyğun (2019: 18-24) ise lehçeler arası yazılmış tarihî sözlükler arasında *Abuşka, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî, Isramak Sözlüğü, Lugât-i Nevâyî, Üss-i Lisan-ı Türkî, Lugat-i Pir Ali Şir Nevâyî* (*İmes Sözlüğü*) ve Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümünde bulunan 6613 nolu yazmadaki sözlüğü zikreder. Ancak bu çalışmalarda gösterilen sözlüklerin dışında irili ufaklı birkaç sözlük daha tespit edildiğinden bu bildiri hazırlanmış, Batı Türkçesiyle Nevâyî sözlüklerinin günümüzde bilinenleri sıralanmış, üzerinde çalışma bulunmayan sözlüklerin tanıtımı yapılmıştır.

1) Abuşka

Lugat-ı Abuşka, Lugat-ı Nevâyî, Lugat-ı Mevlana Nevâyî, Lugat-ı Mir Ali Şîr Nevâyî, el-Lugat ala Lisânu Nevâyî, el-Lugatu'n-Nevâiyye ve'l-İştihâdâtul-Çağataiyye gibi isimlerle de anılan bu sözlük lehçeler arası sözlükçülüğün bilinen ilk örneğidir. Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine hazırlanmış olan sözlük kendisinden sonraki sözlüklere kaynaklık etmiştir.

Nevâyî'nin yanı sıra Lutfî, Mir Haydar, Hüseyin Baykara, Babur, Ubeydî gibi şairlerden de örneklerin verildiği *Abuşka*'nın manzum veya mensur önsözlü çok sayıda nüshası vardır. Nüshalar arasında en eskisi hicri 916 (miladi 1510) tarihlidir (Rahimi, 2018, s. 76). Eserle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Armin Vambery (1862), V.V. Veliaminof-Zernof (1869), Besim Atalay (1970), Muharrem Güzeldir (2002), Mustafa S. Kaçalin (2011) tarafından eser üzerinde metin çalışmaları yapılmıştır.

2) Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî

Hicri 1237 (1821-1822) yılında Buhara'da doğan ve 1847 yılında İstanbul'daki Özbekler Tekkesine gelerek dinî ve diplomatik görevlerde bulunan Şeyh Süleyman Efendi tarafından yazılmıştır. 1882 yılında İstanbul'da yayımlanan bu sözlük Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü olarak da tanınır. Eser tamamen Nevâyî sözlüğü değildir. Yesevî, Sofî Allah Yar, Mahtumkulu, Meşreb, Munis, Agehî gibi müelliflerin eserlerinden de kelimeler yer almaktadır. Eser Ignaz Kúnos tarafından kısaltılarak Almancaya çevrilmiş ve 1902 yılında yayımlanmıştır.

3) Lugât-ı Nevâyî

Tahran'da bulunan Meclis-i Şura-yı Milli Kütüphanesinde 50928 numara ile muhafaza edilen bir mecmuada 3b-19a sayfaları arasında yer alan sözlüktür. Ketebe kaydı olarak Muhammed Ali Hüseynî tarafından hicri 1122 (miladi 1710-1711) yılında yazıldığı belirtilmektedir. Ancak sözlüğü inceleyen Sinan Uyğur'a (2020, s. 18) göre bu not, onun müstensih veya müellif olduğu meselesine açıklık getirmemektedir. Sözlükte kelimelerin Oğuzca karşılıklarına yer verilmesinin yanı sıra başta Nevâyî olmak üzere Sekkâkî, Lutfî'nin şiirlerinden örnekler bulunmaktadır. Bu yönü, bazı anlamlandırma tercihleri ve Çağatayca kelimelerin okunuşu ile ilgili kayıtlar dikkate alındığında sözlük *Abuşka*'ya benzerlik göstermektedir. Uyğur'un belirttiğine göre kelimelere verilen Oğuzca karşılıklar birçok durumda *Abuşka* ile aynı ise de bazen farklı anlamlar verilmiştir. Bu tür anlamlandırmaların Azerbaycan bölgesinde yaygın olarak kullanılan kelimeler olduğu dikkate alındığı için sözlüğün Azerbaycan sahasında hazırlanmış olabileceğini kaydeder (Uyğur, 2020, s. 18). Bununla birlikte Oğuzca karşılıkların verilmesinde müellifin bazı durumlarda hataya düştüğü, bu hataların genellikle imladan kaynaklandığını kaydetmek gerekir. Sözlükle ilgili Sinan Uyğur'un (2020) madde başı dizini ve tıpkıbasım olarak bir çalışması yayımlanmıştır.

4) Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî

Bilinen tek nüshası Polonya'daki Wroclaw Üniversitesi kütüphanesinde S. 69. I.92 numarasıyla muhafaza edilen bir mecmuanın 27a – 43b sayfaları arasındaki bu eser, muhtasar bir sözlüktür. Madde başı 635 kelimenin Arap alfabesine göre dizildiği bu sözlükte kelimelerin sık sık çekimli olarak verilmesi doğrudan Ali Şir Nevâyî'nin eserinde kullanılan şekillerden alındığını göstermektedir. Ayrıca eserde Çağatay Türkçesinin ses ve yazım bilgisi hakkındaki notların yanı sıra örneklerdeki *y-> c-, ç-* değişimi ilgi çekicidir. Hazırlandığı tarih kesin olarak bilinmese de XVII. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilir. Eser Fatma Özkan (1996) tarafından tanıtılmış ve transkribe edilerek yayımlanmıştır. Özkan (1996, s. 200) yazmanın bazı özelliklerinden dolayı Türkçe bilen bir Avrupalı tarafından Osmanlı kültürü muhitinde yetişmiş birine istinsah ettirildiğini tahmin eder.

5) Lugat-ı Pir Ali Şir Nevâyî

İlk başta Manisa nüshasına dayanan Ayşe İlker'in (1998) çalışmasıyla bilinen sözlük ilk madde başı kelimesinden dolayı *İmes Sözlüğü* olarak da kaydedilmiştir. Söz konusu çalışmada nüshanın metni, değerlendirme ve dizin çalışmasıyla yayımlanmıştır. Daha sonra eserin üç nüshasının karşılaştırmalı metni Sinan Uyğur (2019) tarafından hazırlanmıştır.

Eserin günümüzde üç nüshası bilinmektedir. Manisa nüshası ilk bilineni olup Manisa İl Halk Kütüphanesindeki 5819 numaralı bir mecmuanın 86b-91a sayfaları arasında yer alır.

Toplam 692 madde başı kelimenin yer aldığı bu nüshanın 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın başlarında istinsah edildiği düşünülmektedir (İlker, 1998, s. 4). Nüshanın önemli özelliklerinden biri Nevâyî'deki kelimelerin harekeli olmasıdır. Kapalı ė sesi konusunda i'li imlaya sahip olan nüsha nesih yazısıyla oluşturulmuştur.

Sözlüğün bir başka nüshası Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesinde 901 numara altında muhafaza edilen bir mecmuanın 117a-125b sayfaları arasındadır. Uyğur (2019, s. 23) imla özelliklerine göre mevcut nüshalar arasında en eskisi olduğunu kaydettiği bu nüshanın bol miktarda hata barındırdığını da vurgular. Bu hatalar özellikle Çağatayca kelimelerin harekelendirmelerinde de göze çarpar. Bu nüshada Muhammed bin Ferhad tarafından hicri 983 (miladi 1575-1576) yıllarında istinsah edildiği ile ilgili kayıt eserin bu tarihten önce oluşturulduğunu gösterir.

Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesinde 18313 numarasıyla kayıtlı olan bir mecmuanın 86a – 88b sayfaları arasında yer alır. Bu nüshada da diğer nüshalarda olduğu gibi Çağatayca kelimelerin arasında üç veya bir nokta kırmızı mürekkep ile konulmuş, böylece madde başları gösterilmiştir. 86a sayfasının başlangıcında üstüne kırmızı mürekkeple çizgi çekilmiş olan ifadeden dolayı Uyğur (2019, s. 24) eserin adını *Lugat-ı Pir Ali Şir Nevâyî* şeklinde isimlendirir. Ancak burada ikinci kelimenin yazımı ve noktalamaları çok açık olmayıp Nevâyî için sıkça kullanılan *Mir* (?) kelimesi de olabilir.

Çağatayca kelimelerin çekimli şekilleriyle verilen bu sözlükte Osmanlıca karşılıkların da çekim ekleriyle yazılması *Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî* sözlüğünü andırmaktadır. Bu durumda Çağatayca kelimelerin doğrudan Nevâyî'nin eserlerinden çekimli şekilleriyle seçilerek alındığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında genelde bir kelime, bazen ise kelime grubu olarak verilen Çağatayca kelimelere genelde bir karşılık yazılmıştır. Az da olsa birden fazla karşılığın verildiği, açıklama yapıldığı görülür. Satır arası şeklinde hazırlanan bu sözlükte madde başları kırmızı bir nokta veya üç noktayla ayrılmıştır. Diğer Nevâyî sözlükleri gibi telaffuzlar ile ilgili kayıtlar mevcut olmasa da her üç nüshada harekelendirme işaretleri Çağatayca kelimeler için kullanılmıştır.

6) *Isramak* Sözlüğü

Ankara'da Milli Kütüphanede A3657 numarasıyla muhafaza edilen mecmua çeşitli şairlerin divan ve gazellerini içermektedir. Ali Şir Nevâyî'den seçme gazellerden (49a-78b) sonra Lutfî Abdullatif-i Kastamonî adlı şairin divanı yer alır. Divan'ın ardından Çağatayca kelimelerinin Osmanlıca anlamlarının satır-altı olarak verildiği 2 sayfalık küçük bir sözlük bulunmaktadır. Sözlüğü inceleyen Bilge Nalbant (2013, s. 81), sözlüğün 128 kelimeden oluştuğunu, bazı kelimelerin anlamlarının verilmediğini, ilk kelime olarak *ısramaḳ* verildiği için sözlüğün bu isimle adlandırılabileceğini belirtir. Aslında "saklamak" anlamına gelen *asramaḳ* olması gereken kelimenin yazmadaki imlası *ısramaḳ* şeklindedir. Mecmuada bulunan Nevâyî divanı ile sözlük kısmı büyük ihtimalle aynı elde çıkmıştır. Bu durumda sözlük Nevâyî'nin doğrudan burada yer alan gazellerinde geçen kelimeler üzerine hazırlandığı ortaya çıkar. Ayrıca gazellerin yer aldığı Çağatayca metnin de Oğuz sahasında istinsah edildiği anlaşılır. Buna rağmen Çağatayca metin aslına uygun olarak istinsah edilmiş, Oğuzcaya uyarlama, açıklama veya satır arasına anlamını yazma gibi durumlar yoktur. Gazeller harekesiz olarak istinsah edilmiş ise de sonda yer alan sözlük kısmı harekelendirilmiştir. Bir önceki sözlükte olduğu gibi kapalı ė meselesinde bu sözlük de i'li imlaya sahiptir.

7) İsimsiz Nevâyî Sözlüğü (*İmes* Sözlüğü)

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümünde 6613 numara ile kayıtlı olan bir mecmuada Ali Şir Nevâyî ile ilgili iki ayrı kısım var. Mecmua Nevâyî'nin gazelleri ile başlar. 920 gazel numaralandırılarak nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Ardından terciibent, müseddes yer alır. 185b sayfasında ketebe kaydı vardır. 186b-187a sayfalarında Rumeli'de şehirlere göre

üretim kayıtlarının bir suretine yer verilmiş, 187b sayfasından itibaren Nevâyî'nin muhammesleriyle devam etmiştir. 188b sayfasına 16. yüzyıl Anadolu şairi Şahî'nin gazelleri farklı bir kişi tarafından yazılmıştır. 189a'da ise Nevâyî'nin rubai, lugaz ve tuyugları daha sonraki dönemlerde ilave edilmiştir. 189b-192b sayfalarında Nevâyî dahil olmak üzere farklı şairlerin şiirleri vardır. 195a sayfasında Çağatay Türkçesiyle *Fî Ma'rifeti'l-Gâlib ve'l-Mağlūb* başlıklı kısa bir manzume vardır. 195b sayfasından itibaren *bâbü'l-elif* başlığı ile Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine sözlük başlar. Sözlük 198b'da son bulur. Ancak 199a'da yine Nevâyî'den gazel verilmiştir.

Mecmuada Nevâyî'nin şiirlerinin bulunduğu kısım Kütüphane kataloğunda *Nevâyî Divanı* olarak kaydedilmiştir. Ancak Nevâyî'nin hangi divanı olduğu belirtilmemiştir. Divan bazı yönleriyle son derece dikkat çekicidir. Divan *Zīhī ẓuhūr-ı cemāliŋ ḳuyaş kėbi peydā* mısraı ile başlamasından dolayı ilk bakışta *Nevadirü'n-Nihaye* veya *Nevadirü'ş-Şebab*'ın bir nüshası olduğu izlenimi verir. Özellikle ilk gazeller *Nevadirü'n-Nihaye* ile uyuşur. Ancak daha sonra her iki divanın nüshalarından ayrışan şiirler ihtiva ettiği, dolaysıyla nüshanın bir *Seçme Divan* şeklinde hazırlanmış olduğu anlaşılır. *Zīhī ẓuhūr-ı cemāliŋ ḳuyaş kėbi peydā* mısraı ile başlayan *Seçme Divan* nüshaları pek yaygın olmadığı bilinmektedir. Metin nesih hattıyla yazılmış, gazeller *ve lehu* başlığıyla birlikte numaralandırılmıştır. Bazı sayfalarda haşiyede bulunan gazeller numaralandırılmadığına göre bu gazeller daha sonra eklenmiştir. Bütün bunlar bir yana nüshada en çok dikkat çeken husus Çağatayca gazellerin satır aralarında bazı kelimelerin Osmanlı Türkçesiyle karşılıkları, anlamları veya açıklamaları yapılmış olmasıdır. Nadiren bütün bir mısra şeklinde aktarılırken genellikle belirli kelimelerin üstüne Osmanlı Türkçesindeki karşılıkları yazılmıştır. Dikkatle bakıldığında bu açıklamalar Çağatayca metnin müstensihi tarafından yazıldığı anlaşılabilir. Osmanlı Türkçesi karşılıkları daha küçük yazılmış ise de hat aynıdır.

185b sayfasında ketebe kaydı Arapça olarak düşülmüştür. Buna göre nüsha hicri 6 Cemaziyelahir 959 (miladi 30 Nisan 1552) tarihinde Kanunî Sultan Süleyman (nüshada: Sultan Süleyman bin Selim Han) döneminde istinsah edilmiştir. Bu durumda Çağatayca kelimelerin Osmanlı Türkçesi karşılıkları da bu dönemde yazılmıştır. Osmanlı Türkçesiyle açıklamaların Nevâyî'nin vefatından çok geçmeden yapılmış olması lehçeler arası ilişkilerini ortaya koymak, anlaşılabilirlik derecesini tahmin etmek, dönemin dil atlasını elde etmek için önemli bir kaynak olabileceğini göstermektedir. Divanın sonlarına doğru karşılıkların azalmış olması aynı müstensihin tekrara düşmekten kaçınması şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte müstensih Nevâyî diline ileri derecede vakıf olduğu, çok nadir hataya düştüğü söylenebilir. İstinsah işini Osmanlı coğrafyasında tamamlanmış olmasına rağmen Çağatay Türkçesi imlasına da son derece hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

195b-198b sayfalarında bulunan Nevâyî sözlüğü Sinan Uyğur (2022) tarafından yayımlanmıştır. Ona göre 747 madde başının bulunduğu sözlük *Lugat-ı Pir Ali Şir Nevâyî*'nin nüshalarının istinsah edildiği daha eski bir nüshadan istifade edilerek telif edilmiş, ancak yine de ondan pek çok yönden ayrılmaktadır. Mesela madde başı kelimelerin sadece 328'i her iki sözlükte uyuşmaktadır (Uyğur, 2022, s. 3). Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 6613 numaralı mecmuada yer alan sözlük *Lugat-ı Pir Ali Şir Nevâyî*'den daha önce hazırlanmış olmalıdır. Zira *Lugat-ı Pir Ali Şir Nevâyî*'nin bilinen nüshalarından en eskisi hicri 983 yılına ait iken bu sözlük hicri 959 yılında istinsah edilmiştir. Bu mecmuada yer alan Nevâyî sözlüğü de *imes/ėmes* kelimesiyle başlar. Ancak burada ne Çağatayca ne de Osmanlı Türkçesi kelimelerde harekelendirme yapılmamıştır. Sözlük ilk bakışta mecmuanın esas kısmını teşkil eden Nevâyî'nin *Seçme Divan*'ındaki şiirlerde geçen kelimelerden hareketle oluşturulmuş gibi ise de sözlükte daha farklı kelimelerin (arkaik kelime, bir ağza ait kelimeler) de yer alır. Ancak yine de sözlüğün esası Nevâyî'de geçen kelimelerden oluşur.

8) Ferheng-i Şu'urî'den Oluşturulmuş Nevâyî Sözlüğü

Şu'urî Hasan Efendi tarafından Farsça-Türkçe sözlük olarak 1682 yılında kaleme alınan *Ferheng-i Şu'urî* sözlüğü *Lisanü'l-Acem ve Nevalü'l-Fuzala* adıyla da bilinmektedir. Bir mukaddime, iki defter ve bir hatimeden oluşan sözlükte 22.500 madde başı kelime vardır. Müellif Farsça kelimeleri anlamlandırdıktan sonra örnekler vermiş ve birçok kelimenin Çağatay Türkçesindeki karşılıklarını da göstermiştir. Böyle durumlarda Ali Şir Nevâyî başta olmak üzere Çağatay sahası müelliflerinden de örnekler vermiştir (Yılmaz, 2019, s. 37). Osmanlı Türkçesinde kullanılmayıp Çağatay Türkçesinde kullanılan kelimeleri *Çağatay lisānında ... derler* şeklinde belirtmiş, yer yer iki saha arasında görülen yazım, ses, dil bilgisi farklılıklarını göstermiştir (Şimşek, 2024, s. 230).

Ali Şir Nevâyî ve Lutfî'nin şiirleri başta olmak üzere Çağatay Türkçesi eserlerine hakim olduğu anlaşılan Şu'urî Hasan Efendi'nin kendi eliyle temize çektiği düşünülen *Ferheng-i Şu'urî*'nin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa 2655 numarada bulunmaktadır (Yılmaz, 2019, s. 29). Aynı koleksiyonda 2697 numara ile kayıtlı olan *Ferheng-i Şu'urî* nüshası *kūsurūn* maddesiyle son bulmaktadır. 375b sayfasında yer alan ketebe kaydına göre nüsha Mûzin İbrahim adlı biri tarafından hicri 1095 (miladi 1683-84) yılında İstanbul'da istinsah edilmiştir. *Ferheng-i Şu'urî*'nin bu nüshası örnek cümlelerin nadiren yazıldığı, genellikle madde başı kelimeler ve açıklamaların yer aldığı bir nüshadır. 377a sayfasında ise Çağatay başlığı altında Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine sözlük başlamaktadır. Toplam 17 sayfa tutan bu sözlük 385a sayfasında son bulmaktadır. Çağatayca madde başı kelimelerin üzerine kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Kelimenin Osmanlı Türkçesiyle karşılığı verildikten sonra çoğunlukla Nevâyî'den olmak üzere Çağatayca tanıklar verilmiştir. Bu sebeple bu sözlük de Osmanlı Türkçesiyle Nevâyî sözlüğü olarak da değerlendirilebilir.

Çağatayca bölüm de *Ferheng-i Şu'urî* nüshası ile aynı elden çıktığına göre Mûzin İbrahim tarafından oluşturulmuştur. Bilindiği gibi *Ferheng-i Şu'urî* Farsçadan Türkçeye bir sözlük iken bazı kelimelerin Çağatayca karşılıkları tanıklarıyla birlikte verilmiştir. Sözlükte bulunan Çağatayca kelimeler bu nüshada ayrıca madde başı haline getirilmiş ve Osmanlı Türkçesiyle açıklamaları yapılmıştır. Yani nüshanın Çağatayca sözlük kısmında madde başı kelimeler Çağatay Türkçesiyledir. Daha sonra *Ferheng-i Şu'urî*'de Farsça kelimeler için verilen Osmanlı Türkçesi karşılıkları yazılmıştır. Ardından Çağatayca kelimenin geçtiği örnek yer alır. Bu bakımdan bu sözlük *Ferheng-i Şu'urî* esas alınarak oluşturulmuştur. Hatta sözlüğü oluşturan kişi Çağatayca kelimeleri alfabetik sıraya koymamıştır. Farsça-Türkçe *Ferheng-i Şu'urî*'nin sıralamasına uymuş olduğundan kelimeler bir düzen içerisinde dizilmemiş izlenimi vermektedir. Sözlüğü oluşturulurken Osmanlı Türkçesiyle karşılıkları *Ferheng-i Şu'urî*'ye göre kısa tutulmuş, genellikle bir veya iki kelimeyle verilmiştir. Dolaysıyla karşılıklar her zaman *Ferheng-i Şu'urî* ile aynı değildir.

Sözlükte ilk madde başı kelime *itig* olup aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

> *itig* "kesici". *itimek* "keskin". Mir 'Alī Şīr:
>
> *Köŋlüme sançarġa ey gül ḳılma müjgānıŋnı tīz*
>
> *Kim tikenniŋ ignesin ḥācet ėmes ḳılmaḳ itik.*
>
> Mūmā ileyhin bu beyt-i laṭīfinde "kesmez" ibāretiyle vāḳi'dir:
>
> *Eşkimni körüp tīz bolur köŋli cefāġa*
>
> *Arı itimes çünki suyı bolmasa pūlād* (377a/1-3)

Bu maddedeki bilgiler ve beyitler *Ferheng-i Şu'urî*'nin *burrān* maddesinden alınmıştır. Ancak gerekli yerlerde kısaltmalar yapılmıştır. Veya Farsça *būden* kelimesiyle ilgili *Ferheng-i Şu'urî*'deki madde şu şekildedir:

بودن [būden]: Olmak, şayrūret ma'nāsına. Çağatay lisānında *bolmaġ* ve *bolmaḳ* da derler. *Bolġanda*, "oldukta" demektir. *Bolġusı*, "olsa gerek"tir. *Ferhādnāme*'de Ferhād için binā olunan ḳaṣrlar vaṣfında, Mīr Alī Şīr, beyt:

Ġarā'īb köp hüveydā bolġusıdur

Besī şekl anda peydā bolġusıdur

Ve bir بودن [būden] dahi keynūnet ma'nāsına gelir. Müstaḳbelinde vāv meftūḥ olunup بود [buved] denilir. Emr-i ġā'ibinde باد [bād] gelir ki aṣlı بواد [buvād] idi, keṣret-i isti'māl ile vāv'ı ḥaẕf olunup باد [bād] oldu. Buna Çağatay lisānında *irmek* derler, rābıṭa isti'māl ederler (Yılmaz, 2019, s. 957).

Yukarıdaki madde Çağatayca-Osmanlı Türkçesi sözlüğüne kısaltılarak şu şekilde alınmıştır:

bolmaġ ve *bolmaḳ* şayrūret ma'nāsına olan *būden* demektir. *Bolġanda*, "oldukta" demektir. *Ferhādnāme*'de:

Ġarā'īb köp hüveydā bolġusıdur

Besī şekl anda peydā bolġusıdur

İrmek keynūnet ma'nāsına *būved* (377a/5-7).

Görüldüğü gibi sözlüğe sadece Çağatay Türkçesini ilgilendiren kısımlar alınmış, Osmanlı Türkçesi karşılıkları Farsça kelime için verilen açıklamalar esas alınarak yazılmıştır. Ancak bazı durumlarda ilaveler de yapılmıştır. Mesela *bolmaḳ* maddesinin bulunduğu sayfanın haşiyesinde *-ġan* sıfat-fiil eki şu şekilde açıklanmış ve bu kısım *Ferheng-i Şu'urî*'de yoktur:

-ġan Rum'da *-mış* ile tağyir olunur. Mesela, *ot salġan* "ot yani ateş salmış" (377a).

Sözlükte bu şekilde 300 civarında Çağatay Türkçesinde kullanılan kelimeler açıklanmıştır. Tespit edildiği kadarıyla *Ferheng-i Şu'urî*'nin tamamını ihtiva etmemektedir. Çünkü sözlükte son madde başı olarak bulunan kelimeler *ḳayan, kėsek* ve *aytġay* (*ėtġay*?) kelimeleridir. *Ḳayan* kelimesiyle ilgili açıklama verildikten sonra Nevâyî'den beyit verilmiştir. Ancak *kėsek* ve *aytġay* kelimeleriyle ilgili beyitler yoktur. Yukarıda *Ferheng-i Şu'urî*'nin bu nüshasının tam olmadığı, *kūsurūn* maddesiyle son bulduğu belirtilmişti. Çağatayca sözlükte yer alan son madde başı kelimeler de *kūsurūn* kelimesinden önce bulunan *kucā, kulūḥ* ve *kun* maddelerinden alınmıştır. Ayrıca *Ferheng-i Şu'urî*'nin söz konusu nüshasında Farsça kelimelerin Osmanlı Türkçesiyle anlamları verildikten sonra Çağatay Türkçesi karşılıkları ve beyitler yoktur. Nüsha doğrudan Farsça-Osmanlı Türkçesi sözlüğü görünümündedir. Bu durumda nüshayı istinsah eden Mûzin İbrahim *Ferheng-i Şu'urî*'nin bir kısmını Farsça-Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi şeklinde muhtasar olarak yeniden düzenlemiştir. Üstelik bunu *Ferheng-i Şu'urî*'nin yazılışından 1 yıl sonra yapmıştır. Büyük ihtimalle müellifin de böyle bir düzenlemeden haberi olmuştur. Eserin sonraki kısımları da bu şekilde düzenlenip düzenlenmediği şimdilik belli değildir.

Sonuç

Osmanlı ve Çağatay Türkçeleri arasındaki dil ilişkileri, bu yazı dillerinin tarihî süreç içinde gelişimi ve birbirleriyle etkileşimini anlamak açısından önemli bir çalışma alanıdır. Osmanlı ve Çağatay Türkçesi arasındaki kelime alışverişini, deyimleri ve anlam değişmelerini inceleyen sözlük çalışmaları, bu dil ilişkilerinin en somut kanıtlarını sunar. Bu tür sözlükler, dil tarihçileri ve dilbilimciler için büyük bir önem taşır, çünkü Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinin etkileşimini detaylandırarak dönemin dil yapısını, dil ilişkilerini belgelemektedir. Bunlar ise dönemin Türk dili atlasının elde edilmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu sözlükler aracılığıyla Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinin edebiyat başta olmak üzere çeşitli alanlardaki dil kullanımları arasındaki bağlar hakkında analiz yapma imkânını vermektedir.

Çağatay Türkçesi sözlüklerinin önemli bir kısmı ister Farsça ister Oğuzca olsun Ali Şir Nevâyî eserleri için yazılmıştır. Başta *Abuşka* ile başlayan Nevâyî dilinden Oğuzcaya sözlükler sonraki dönemlerde İsimsiz Nevâyî Sözlüğü *(İmes Sözlüğü)*, *Lugât-ı Nevâyî*, *Lugat-ı Pir (Mir?) Ali Şir Nevâyî*, *Ferheng-i Şu'urî*'den oluşturulmuş Nevâyî Sözlüğü, *Der Beyân-ı Istılâhât-ı Emlahu'ş-Şu'arâ Mevlânâ Nevâyî*, *Isramak* Sözlüğü, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* gibi sözlüklerle devam etmiştir. Bunların arasında dört nüshanın *imes* kelimesiyle başlamış olması belli başlı bir gelenek olduğunu da gösterebilir. Günümüzde bilinen Çağatayca-Oğuzca sözlüklerin önemli kısmı Osmanlı sahasında hazırlanmışken İran Meclis-i Şura-yı Milli Kütüphanesindeki *Lugât-ı Nevâyî* gibi Azerbaycan sahasında oluşturulan sözlükler de vardır. Ayrıca *Abuşka* ve *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî* kelimelerin telaffuzlarını, tanıklarını gösteren hacimli sözlüklerin yanı sıra *Isramak*, *İmes* sözlüğü gibi bir kelimeye birer karşılığın yazıldığı küçük sözlükler de bulunmaktadır. Bir diğer önemli husus, genelde küçük hacimli sözlüklerde görülse de Çağatayca kelimeler için harekelerinin verilmiş olmasıdır. Ancak bunların bazen yanlış verilebildiği göz önünde tutularak dikkatle kullanılmalıdır.

Ferheng-i Şu'urî gibi Farsça-Türkçe sözlüklerde kelimelerin sık sık Çağatayca anlamlarının da kaydedilmiş olması Osmanlı sahasında Nevâyî'nin etkisi uzun sürdüğünü kanıtlar. Bununla birlikte *Tuhfe-yi Şahidî* ve *Tuhfe-yi Vehbî* gibi manzum sözlüklerde bile az da olsa Çağatayca kelimelerin kaydedilmiş olması bir nevi gelenek oluştuğunu gösterir. Bu geleneğin XIX. yüzyıldaki yansımasını da Şemseddin Samî'nin *Kamus-ı Türkî*'sinde görmekteyiz. Bugün elde bulunan *Ferheng-i Şu'urî*'nin Çağatayca ile ilgili notlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan Nevâyî sözlüğü ise müstakil Çağatayca-Osmanlı Türkçesi sözlüklerine de ihtiyaç duyulduğunu gösterir. Yukarıda gösterilen sözlükler dışında Çağatayca-Osmanlı Türkçesi sözlükler de vardır. Bunların arasında Muhammed Sadık'ın 1894 yılında İstanbul'da hazırladığı *Üss-i Lisân-ı Türkî* bir dil bilgisi kitabı olmakla beraber sonundaki kelimeler listesi dikkate alındığında küçük bir sözlük mahiyeti de taşımaktadır. Ancak bu sözlük doğrudan Nevâyî eserleri için hazırlanmamıştır. Yukarıda gösterilen 8 sözlüğün asıl amacı ise Nevâyî'de geçen kelimelerin Oğuz sahasında anlaşılmasını sağlamaktır.

Nevâyî eserlerinin Oğuz sahasında anlaşılmasını sağlamak sözlük yazmak dışında için aktarma ve uyarlamaların yapıldığı, satır-arası yöntemle bazı kelimelerin anlamlarının yazıldığı, açıklamaların verildiği bilinmektedir. Bütün bunlar dönemin dil anlayışı, uyarlama yöntemleri ve sözlükçülükteki gelişmeleri gözler önüne serer. Bu eserlerde Osmanlı Türkçesi karşılıklarının yanına, kelimenin bölgesel kullanımına dair notların ve şairlerden örneklerin eklenmesi, sadece sözlükçülük değil, aynı zamanda dilbilgisel uyarlama ve çeviri teknikleri hakkında bilgi sunar. Bu ise iki yazı dili arasındaki farklılıkların ve ortaklıkların tespiti için katkı verir. Nevâyî sözlükleri, sözlükçülük geleneği içerisinde lehçeler arası sözlüklerin erken örnekleri olarak değerlendirilir. Özellikle dilin gramatikal ve fonetik özelliklerine dair açıklamaların yanı sıra, kelimelerin çekimli şekillerinin verilmesi, Osmanlı döneminde sözlük hazırlama anlayışını ve gelişimini yansıtır.

KAYNAKÇA

ATALAY, B. (1970). *Abuşka Lügatı ve Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

BOLTABAYEV, S. (2023). "O'g'uz yurtlarida yozilgan Navoiy lug'atlari va Navoiy asarlarining o'g'uzchaga o 'girilishi". *Alisher Navoi*. 3/2: 97-109.

EREN, H. (1950). "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 8(1-2). 146-163.

GÜZELDİR, M. (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

İLKER, A. (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük Bir Sözlük. 'İmes Sözlügü' (Metin-Değerlendirme-Dizin)*. Manisa.

KAÇALİN, M. S. (2011). *Niyâzî. Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. *El-Luġātu'n-Nevāiyye ve'l-İstişhādātu'l-Caġātāiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KUNOS, I. (1902). *Šejx Sülejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest.

NALBANT, Ö. B. (2017). "Türkistan, İran, Anadolu sahası Doğu Türkçesi Sözlük ve Gramerleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 14 (4): 120-147.

ÖZKAN F. (1996). "Nevâyî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyān-ı Istılāhāt-ı Emlahu'ş-Şu'arā Mevlānā Nevāyi", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/96. 198-243.

RAHİMİ, F. (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 7-1: 69-104.

SERTKAYA, O. F. (1970). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri I". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 18: 133-138.

SERTKAYA, O. F. (1971). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 19: 171-184.

SERTKAYA, O. F. (1972). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III: Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 20: 157-184.

SERTKAYA, O. F. (1976). "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri IV". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 22: 169-189.

SERTKAYA, O. F. (2004). "Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevâyî Tarzı ve Nevâyî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler". *Ali Şir Nevāyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*. Ankara: TDK Yayınları. 129-140.

ŞİMŞEK, Y. (2024). "Ferheng-i Şu'ûrî'deki Kayıtlara Göre Farsçada Çağatayca Alıntı Söz Varlığı". *II. Uluslararası Yabancı Dil Eğitiminde Güncel Meseleler Bilimsel Sempozyumu*. Türkistan. 228-237.

UYĞUR S. (2019). *Lehçeler Arası Sözlükçülük Bakımından Çağatayca-Osmanlıca Sözlükler ve Luġat-i Pīr 'Alī Şīr Nevāyī*. Ankara: Gece Kitaplığı.

UYĞUR S. (2020). *Azerbaycan Sahasında Yazılmış Çağatayca Bir Sözlük Luġāt-i Nevāyī*. Ankara: Gece Kitaplığı.

UYĞUR, S. (2022). "Müellifi Meçhul Bir Lugat-i Nevâyî". *Filolojide Araştırma ve Değerlendirmeler*. Ekim. Ankara: Gece Kitaplığı.

VELİAMİNOF-ZERNOF, V.V. (1869). *Dictionnaire Djagatai-turc (Abuşka)*. St. Petersburg.

VÁMBÉRY, Á. (1862). *Abuska Csagatajtörök Szogyüjtemeny*. Pest: Emich Gusztáv.

YILMAZ, O. (2019). *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî. I-IV*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ALİ ŞİR NEVAYİ DÖNEMİNİN ÖNEMLİ BİR İSMİ: HÂMİDÎ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILAN İLK YÛSUF U ZELÎHÂ MESNEVİSİ

Yaşar ŞİMŞEK*

Özet

Yûsuf u Zelîhâ hikâyesi, dünyanın en eski romantik anlatılarından biridir. Kutsal kitaplarda yer alması, ahsenü'l-kasas yani 'hikâyelerin en güzeli' olarak nitelendirilmesi, onun Arap, İran ve Türk edebiyatında mesnevi türünde yazılan eserler arasında ayrı bir öneme sahip olmasını sağlamıştır. Türk edebiyatında yazılan ilk Yûsuf u Zelîhâ hikâyesi, hakkında hiçbir bilgi sahibi olamadığımız Ali adlı bir müellife aittir. Bu müellifin eserinden başka Süle Fakih, Şeyyad Hamza, Erzurumlu Kadı Darîr, Kemalpaşazade, Hamdullah Hamdî gibi meşhur isimler bu konuda eser yazmışlardır. Hâmidî'nin eseri, Çağatay sahasında yazılan ilk Yûsuf u Zelîhâ mesnevisidir. 1470 yılında yazılan eser, Timurlu tahtının son varisi Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir. Şair, eserini Belh kuşatması sırasında yazmıştır. Şair, bu kuşatma sırasında kale içinde uzun bir müddet kapalı kalmış; bu süre zarfında günlerini Kur'an ve Kur'an'dan kıssalar okuyarak geçirmiştir. Kur'an kıssaları arasında en çok dikkatini çeken ve severek okuduğu kıssa, Hazret-i Yusuf kıssası olmuştur. Farsça ve nesir olarak okuduğu hikâyeyi Türkçeye nazım olarak çevirme isteğinin kendisinde hep olduğunu belirten şair, yakın çevresinin teşvikiyle beraber eseri nihayetinde çevirebilmiştir. Bu bildiride yazarın mahlası üzerine yapılan tartışmalar değerlendirilecek ve eser hakkında umumi bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Ali Şir Nevayi Dönemi, Hâmidî, Yûsuf u Zelîhâ

AN IMPORTANT NAME OF ALI SHIR NAVAYI PERIOD: HÂMIDÎ AND THE FIRST YÛSUF U ZELÎHÂ METHNEVI WRITTEN IN CHAGATAI TURKISH

Abstract

The story of *Yûsuf u Zelîhâ* is one of the oldest romantic narratives in the world. Its inclusion in the holy books and its description as *ahsenu'l-kasas* 'the most beautiful of stories', have given it a special importance among the works written in the methnevi genre in Arabic, Persian and Turkish literature. The first *Yûsuf u Zelîhâ* story written in Turkish literature belongs to an author named Ali, about whom we have no information. In addition to this author's work, famous names such as Süle Fakih, Şeyyad Hamza, Erzurumlu Kadı Darîr, Kemalpaşazade, and Hamdullah Hamdî have written works on this subject. Hamidi's work is the first *Yûsuf u Zelîhâ* methnevi written in the Chagatai field. Written in 1470, the work was dedicated to Huseyin Baykara, the last heir to the Timurid throne. The poet wrote his work during the siege of Balh. The poet was locked up in the castle for a long time during this siege; during this time, he spent his days reading the Quran and stories from the Quran. Among the stories from the Quran, the story that caught his attention the most and that he read with pleasure was the story of Hazrat-i Yusuf. The poet, who stated that he always wanted to translate the story into Turkish as verse, which he read in Persian and prose, was finally able to translate the work with the encouragement of his close circle. In this research, the discussions on the author's name will be evaluated and general information about the work will be given.

Keywords: Chagatai Turkish, Ali Shir Navayi Period, Hâmidî, Yûsuf u Zelîhâ

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, GİRESUN; ORCID: 0000-0003-4532-8467; ysimsek55@gmail.com

Hâmidî

Hakkında tarihî kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmayan Hâmidî, Ali Şir Nevayi döneminde yazdığı ve Hüseyin Baykara'ya sunduğu Yûsuf u Zelîhâ adlı eseri ile bilinmektedir. Yazar hakkında şair tezkirelerinde bilgi bulunmaması yazarın hayatı ve mahlası üzerine birtakım tartışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Müellif, eserinin Topkapı nüshasında mahlasını açık bir şekilde *Hâmidî* olarak zikretmiştir: *Sindin ötüp Ḥāmidī bil rūzigār // Ḳalġay üçün ṣafḥasıdın yādigār* "Ey Hâmidî, ömrün tamam olduğunda senden bu eser yadigar kalacak." Fakat eser üzerine ilk değerlendirmeleri yapan Abdurauf Fitret, *Özbek Edebiyatı Nemuneleri*'nde Taşkent nüshasındaki aşağıdaki beyti sehven yanlış okuyarak eseri *Dur Bik* mahlaslı, var olmayan bir müellife atfetmiştir.

irdi çü hātır<ġa> musammem bu ʿazm // iyledi bu ḳıssanı der silk-i naẓm

Bu bilgi, Özbek âlimleri tarafından devam ettirilmiştir. Yani eserin müellifi Özbekistan'da hâlâ *Dur Bik* olarak bilinmektedir. M. Fuat Köprülü de *İslam Ansiklopedisi*'nin 'Çağatay Edebiyatı' maddesinde bu bilgiden hareketle eserin yazarının *Dur Beg* olduğunu yazmıştır. Bibliotheque National kataloğunu hazırlayan Blochet, Paris nüshasında eserin *çehār yār-ı güzīn*'in methi bölümünde yer alan *irdi ʿali şīr-i ḥaḳḳ u şāh-ı dīn* ifadesini doğru anlayamamış, bu sebeple eser, Ali Şir Nevayi'ye atfedilmiştir. Eserin Nevayi'ye atfedilmesi Blochet'in basit bir anlamlandırma hatasına dayanmaktadır. Bu hata sebebiyle Tübingen'de muhafaza edilen nüsha üzerine Sprenger tarafından eserin Ali Şir Nevayi'ye ait olduğu yazılmıştır.

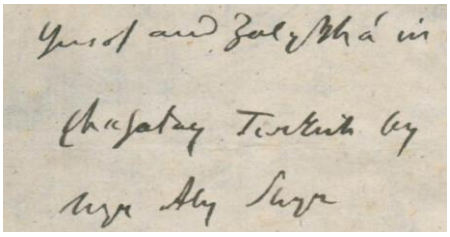

Eserin Berlin (Tübingen) nüshasına Sprenger tarafından düşülen not

Korkmaz ise Berlin nüshasında yer alan *temmet bi'l-ḫayri ve'l-ẓafer Yūsuf Züleyḫā-i Türkī min teṣānīf-i ḥaẓret-i mevlānā Aḥmed-i Cām-ı Jendebīl ḳaddese sırrahūl'l-azīz* kaydından hareketle eserin Sultan Hüseyin Mirza Baykara devrinde yaşamış *Ahmedî* // *Ahmed Câm Jendebîl* adında birine ait olduğunu düşünmüştür. Korkmaz'ı böyle düşünmeye iten sebeplerin başında Halide Dolu'nun makalesinde okuyamadığını bildirdiği Paris nüshasındaki ilgili beytin Berlin nüshasında *ḳalġay üçün ṣafḥasıda yādigār // sindin ötüp Aḫmedī bil rūzigār* şeklinde yazılmış olmasıdır. Fakat bu beyit, bizim esas aldığımız Topkapı nüshasında *Sindin ötüp Ḥāmidī bil rūzigār // Ḳalġay üçün ṣafḥasıdın yādigār* şeklindedir. Korkmaz, *Ḥâmidî* mahlasının *Aḥmedî* mahlasından yapılmış basit bir istinsah hatası olduğunu düşünse de birden fazla nüshada adın *Ḥāmidī* olarak yazılması ve Topkapı nüshasının diğer nüshalardan evvel istinsah edilmiş olması, Korkmaz'ın düşüncesine şüphe ile yaklaşmamıza sebep olmaktadır. Ayrıca *Aḥmed-i Cām-ı Jendebīl,* XII. yüzyılda İran sahasında yaşamış muhtemelen de İran kökenli bir sofudur. Onun Türk olduğunu veya Türkçe yazdığını gösteren herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır. Korkmaz'a göre eserin muhtemel müellifi olan Ahmed Câm, *Aḥmed-i Cām-ı Jendebīl'*in soyundan gelmektedir. Korkmaz'ın bahsettiği iki Ahmed Câm arasında 300 yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır. Bu sebeple, Korkmaz'ın görüşünün zayıf bir ihtimal olduğunu

düşünüyoruz. Bizce *Ahmedî* mahlası, Berlin nüshasında *Ḥâmidî* mahlasından hareketle müstensih tarafından sehven yazılmıştır.

Hâmidî'nin Yûsuf u Zelîhâ'sı

Hâmidî mahlaslı bir şair tarafından M. 1470 yılında yazılan eserin günümüze ulaşan en eski nüshası 1506/1507 yılında Herat'ta istinsah edilmiştir. Mesnevi tarzında aruzun seri bahrinin *müfte'ilün/ müfte'ilün/ fâ'ilün* vezninde yazılan eser, 80 varaktır ve nestalik hatlıdır. Nüshanın her bir sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Toplam 2529 beyittir. Şair, eserini Belh kuşatması sırasında yazmıştır. Şair, bu kuşatma sırasında kale içinde uzun bir müddet kapalı kalmış; bu süre zarfında günlerini Kur'an ve Kur'an'dan kıssalar okuyarak geçirmiştir. Kur'an kıssaları arasında en çok dikkatini çeken ve severek okuduğu kıssa, Hazret-i Yusuf kıssası olmuştur. Farsça ve nesir olarak okuduğu hikâyeyi Türkçeye nazım olarak çevirme isteğinin kendisinde hep olduğunu belirten şair, yakın çevresinin teşvikiyle beraber eseri nihayetinde çevirebilmiştir.

Eserin yazılış tarihini şu beyitten anlamaktayız:

Müddet-i hicretdin ötüp māh u sāl // Żād idi tārīḫ dağı ʿayn u dāl "Hicret tarihinden sekiz yüz yetmiş dört yıl geçmişti [Miladi=1469/1470]"

Bu beyitte geçen *żād, ʿayn* ve *dāl* harflerinin ebced hesabına göre karşılıkları sırasıyla *sekiz yüz, yetmiş* ve *dört*tür. Buna göre, eserin yazılış tarihi Miladi 1469/1470 olarak hesaplanabilir. Eserin günümüze ulaşan en eski nüshası olan Topkapı nüshası, 1506/1507 yılında istinsah edilmiştir:

ve minhu fī dāri's-salṭanatihi mi'rāti şānehallāhi ʿani'l-āfāt fī şuhūri sene iŝnā ʿaşer^{in} *ve tisʿā mi'e ve'l-ḥamdullilāhi rabbi'l-ʿālemīn* "Allah onun saltanat aynasını afetlerden muhafaza eylesin. Sene 912. Âlemlerin rabbine hamdolsun."

Eser, Timurlu tahtının son varisi Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir. Eserin "*Pādişāh-ı İslām Medḥ-i Ḫalledehu Mülkehu"* başlıklı bölümü kendisi için yazılmıştır.

Şāh-ı cihān sāye-i luṭf-i İlāh // Ḥāmī-yi dīn dünyeke püşt ü penāh "Cihan sultanı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi; İslam'ın koruyucusu, dünyanın sığınacağı nokta" *Ṭāʿatı irür barıġa farż-ı ʿayn // Şāh Ebū'l-Ġāzī Sulṭān Ḥüseyn* "Ona itaat etmek herkese açık farzdır. Şāh Ebū'l-Ġāzī Sulṭān Ḥüseyn."

22. *Ḥamd-ı Ḫaḳḳ u naʿt-ı nebī kiyindin*

Bülbül-i cān şāh duʿāsın digin

"Allah'a şükür ve peygamber övgüsünden sonra, can bülbülü olan şahın duasını söyle."

23. *Şāh-ı cihān sāye-i luṭf-i İlāh*

Ḥāmī-yi dīn dünyeke püşt ü penāh

"Cihan sultanı, Allah'ın lutfunun [yeryüzündeki] gölgesi, dinin koruyucusu, yeryüzünde sığınılacak yer."

24. *Ṭāʿatı irür barıġa farż-ı ʿayn*

Şāh Ebū'l-Ġāzī Sulṭān Ḥüseyn

"Şah Ebu'l-Gazi, Sultan Hüseyin [Baykara], [ona] kulluk etmek herkese açık farzdır."

25. *Yūsuf irür Mışr-ı cihānda bu dem*

Sözide ʿİsā demidür dem-be-dem

"[O], bu zamanın Mısır'daki Yusuf'udur; sözünde İsa nefesi vardır."

26. *Dehrġa oldur çü Süleymān-ı ʿaṣr*

Atı bilen medḥ ü ŝenā boldı ḥaṣr

"Dünyada bu zamanın Süleyman'ı odur; adı ile tüm övgüler bir araya geldi."

[2b]

27. *Vāriṣ irür mülkke sulṭān-ı dīn*

Mülki irür cümle-i rūy-ı zemīn

"Dinin sultanı, dünyanın varisidir; bütün yeryüzü onun mülküdür."

28. *Fer-i Ferīdūn yüzidindür ʿayān*

Ḫādimidür Ḫüsrev ü Nūşirevān

"Feridun'un bahtı açıkça yüzündedir; Hüsrev ve Nuşirevan onun hizmetçisidir."

29. *Bolsa idi Rüŝtem ü İsfendiyār*

İyler idiler tapuġın iḫtiyār

Rüstem ve İsfendiyar [dünyada] olsa idi onun hizmetine durmak isterlerdi."

30. *Tābiʿ irür emrine toḳuz felek*

Ḥāfiẓ irür ḥāline dāyim melek

"Dokuz felek onun emrine tabidir; melekler onu sürekli korumaktadır."

31. *Rāst yürür çarḫ anıŋ devrine*

ʿAdli yiter yaḫşı yaman ġavrına

"Feleğin çarkı onun devrinde doğru bir şekilde ilerler; iyi ya da kötü, her hakikata adaleti ulaşır.

32. *ʿAdliniŋ ol heybetidin dem-be-dem*

Gürg bilen mīş yürürler behem

"Onun adaletinin büyüklüğünden dolayı, kurt ile koyun birlikte yürürler."

33. *ʿAdliniŋ āvāzesi boldı ʿayān*

Tuttı ṣadā ḳāf-be-ḳāf-ı cihān

"Adaletinin ünü, cihana kaftan kafa kadar açıkça yayıldı."

34. *Rūz-ı veġā çünki çevürse sinān*

Titrer uşal laḫẓa zemīn ü zamān

"Savaş günü, mızrağını çıkarsa yeryüzü ve gökyüzü o anda [korkusundan] titrer."

35. *Tīġıda bar ḫāṣiyyet-i źülfiḳār*

Yalġuz öter bolsa ʿadū ṣad-hezār

"Yüz binlerce düşmanın karşısına yalnız başına geçse, kılıcında zülfikar hasiyeti var."

36. *Nīze öter yansa yana sürḫ-rūy*

Ḫaşm ḳanıdın aḳızıp āb-ı cūy

"Yine kırmızı yüze dönse [sarhoş olsa]; mızrağıyla düşman kanını nehirler gibi akıtır."

37. *Oḳıda bardur yana sehm-i ʿaceb*

Sīne-i düşmende ḳılur yir ṭaleb

"Okunda da dehşet vardır; oku, düşmanın göğsüne saplanmak ister."

38. *Yitgeç uşal yirde tilemey öter*

Rāst kilip öltürür ol bir çiker

"[Oku, düşmana] ulaştığı anda, dilemeden geçer; [oku] rast gelip öldürür; o, diğer [okunu] çeker."

39. *İlkide alsa yana zerrīn ʿamūd*

Lerze tutar körse sipihr-i kebūd

"Eline zerrin sopa alsa, gökyüzü korkudan titremeye başlar."

40. *Çün keremidin ḫaber oldı seḥāb*

Köydi heves otıda boldı kebāb

"Bulut, onun kereminden haberdar olunca heves otuyla yandı."

41. *Körgeç anıŋ baḫşīşini baḥr-ı kān*

Boldı biri su biri boldı nihān

"Can denizi onun bahşişini görür görmez su olup gizlendi."

42. *Şāh-ı civan-baht-ı sezā-vār-ı taḫt*

Düşmen-i cāhıŋnı siniŋ laḫt laḫt

"Tahtın layık ve yiğit padişahı, senin tahtının düşmanlarını parça parça…"

43. *Tīġ-ı siyāset bile ḳılsun sipihr*

Ḥācib-i dergāhın irür māh u mihr

"Gökyüzü, siyaset kılıcı ile [parça parça] etsin. Ay ve güneş senin dergahının kapıcısıdır."

[3a]

44. *ʿAdliŋ ile fitne-i devrān ḳarār*

Taptı bu kün dehrde iy şehriyār

"Ey hükümdar, senin adaletin ile dünyada devranın fitnesi durdu."

45. *ʿAdliŋ irür sedd-i Sikender bu dem*

Fitne-i Yecūcġa iy muḥterem

"Ey muhterem, adaletin bu zamanın Yecüc fitnesine sedd-i İskender'idir."

46. *ʿAdliŋ irür dünyeke püşt ü penāh*

Barça ḫalāyıḳḳa be-ḥükm-i İlāh

"Adeletin, Allah'ın hükmü ile bütün dünyanın sığınacağı yerdir."

47. *Lutfuŋ irür cümle ḫalāyıḳḳa ʿām*

Bende duʿā-gūyuŋ irür ṣubḥ u şām

"Bütün halka lutfun erişir; gece ve gündüz senin duacın olan kulundur."

48. *Tā kim irür gerdiş-i çarḫ-ı sipihr*

Tā kim irür gerdişi bu māh u mihr

"[Lutfun] baht çarkına ve bu ay ve güneşe ulaşır."

49. *Tā kim irür kökke esās u medār*

Tā kim irür yirke ŝebāt u ḳarār

"[Lutfun] gökyüzüne ve sabit olan yere ulaşır."

50. *Bolsun uşal devlet ü ʿömrüŋ füzūn*

Salṭanatıŋ dehrni tutsun uzun

"Devletin, saltanatın ve ömrün uzun olsun."

51. *Ẕātıŋ irür çünki ulusġa penāh*

Öz penāhında sini tutsun İlāh

"Halkın sığınacağı yer zatın olduğu için Tanrı seni yanında tutsun."

1438-1506 yılları arasında yaşayan Timurlu tahtının son varisi Hüseyin Baykara, uzun süren saltanat hayatı boyunca (1470-1506) emir ve mirzaların isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır. Sultan Ebu Said'in üçüncü oğlu Mahmud Mirza, Hüseyin Baykara adına bölgenin idaresini elinde tutan Emir Moğol ile Ali Kiçkine'nin yönetimindeki Belh'i kuşatmıştı. Bu kuşatma, yaklaşık üç yıl sürdü. Ali Kiçkine'nin Hüseyin Baykara'ya ihanet ederek Mahmud Mirza'nın tarafına geçmesi ve Belh'in kapılarını kendisine açması üzerine Belh, Mahmud Mirza tarafından fethedildi. Bunun üzerine Hüseyin Baykara, Mahmud Mirza'nın üzerine ilerledi ve yapılan savaşta Mahmud Mirza'nın ordusu yenilgiye uğratıldı. Hâmidî, eserinin telif sebebi bölümünde bu kuşatmanın Belh'i mahvettiğini, Belh'te yaşayan insanların açlık ve sefalet içinde yok olduğunu yazmaktadır.

Ḳalʿa-i Belḫ oldı çü dervāze-bend // Pāye-i ẓulm oldı be-ġāyet bülend "Belh Kalesi kuşatıldı; zulüm çok arttı." *İyledi ḳahhār çü iẓhār-ı ḳahr // Ḳıldı ḫalāyıḳnı giriftār-ı şehr* "Kahredici, kahrını ortaya çıkardı; halkı şehr içinde tutsak etti."

Hüseyin Baykara, şehri fethederek en azından bir süre de olsa eski günlerine geri döndürmüştür. Eser, bu sebeple Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir.

Eserin Nüshaları

Topkapı Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kitaplığında No:832'de kayıtlıdır. 1506/1507 yılında Herat'ta istinsah edilmiştir. 80 varaktır ve nestalik yazıyla yazılmıştır. Eserin tespit edilen nüshaları arasında gerek hazırlanış gerekse de dil özelliklerinin tespiti açısından en değerlisidir. Bizim çalışmamızda da bu nüsha esas alınmıştır.

Berlin Nüshası

Eser, Pertsch tarafından hazırlanan Berlin yazmaları kataloğunda yer almaktadır, bu sebeple literatürde Berlin yazması olarak adlandırılmıştır. Nüsha, Tübingen'dedir. Eserin tespit edilen nüshaları arasında en özensiz hazırlanmış yazma bu nüshadır. Fakat diğer nüshalardan

farklı olarak nüshada Türkçe kelimelerin hemen altına Farsça karşılıkları yazılmıştır. Türkçe-Farsça karşılaştırmalı dil çalışmaları açısından bu nüsha önemli veriler sağlamaktadır. İlgili nüsha üzerine Zeynep Korkmaz'ın bir makalesi bulunmaktadır (*bk*. 1968, s. 7-48; 1995, s. 304-342). Muhammet Furkan Yılmaz, Berlin nüshasının 1a-47b varakları üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (*bk*. Yılmaz, 2022).

Paris Nüshası

Blochet'in verdiği bilgilere göre M. 1516 yılında Herat'ta kopya edilmiştir (*bk*. Catalogue des manuscrits turcs II, no. 1365). Eserin tespit edilen ilk nüshası budur. Nüshadaki bilgiler yanlış yorumlanmış ve eser bu sebeple Ali Şir Nevayi'ye atfedilmiştir.

Taşkent Nüshaları

Eserin Taşkent'te bulunan iki nüshası çok geç dönemde istinsah edilmiştir (M. 1850). 2411 beyitlik bu nüshalar esas alınarak eser üzerine Şeyma Türk tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (*bk*. Türk, 2014). Eserin Özbekistan'da beş nüshası olduğu bilinmektedir (*bk*. Elçin, 1984, s. 12).

Eserden Örnek Metin

ḲIṢṢANIŊ İBTİDĀSI

"Hikâyenin Başlangıcı"

…

97. *Bar idi Kenʿān ulusıda müdām*
Ḥażret-i Yaʿḳūb ʿaleyhi's-selām
"Kenan'da [Filistin] [yaşamakta olan] Hazret-i Yakup [adlı] biri vardı."

98. *Ḫalḳ üze peyġāmber-i ber-ḥaḳ idi*
Dīn yolıda ḥākim-i mutlaḳ idi
"Halk için hakkın peygamberiydi. Din yolunda mutlak hüküm sahibiydi."

99. *Kiltürür irdi aŋa vaḥy ü delīl*
Tiŋri Taʿālā ḳatıdın Cibreīl
"Cebrail ona Tanrı katından vahiy getirir idi."

100. *Tiŋriniŋ emrin [yet]rür irdi müdām*
Cümle-i ümmetleriġa ṣubḥ u şām
"Bütün ümmete gece gündüz Tanrı'nın emirlerini ulaştırırdı."

101. *Özi risālet ulusın bay idi*
On iki oġlan on iki ay idi
"Kendisi risaletin sahibi idi; on iki oğlu ay [gibi] idi."

102. *Özi risāletde bolup irdi pīr*
Bar idi oġlanları bes dil-peẕīr
"Kendisi risalette pir olmuştu; gönle hoş gelen oğulları vardı."

103. *Bir anadın on idi ser-be-ser*
Tiŋri yolıda barısı rāh-ber

"Tanrı yolunda hepsi rehber olan bir anadan doğma on [oğul] idi."

104. *Bir anadın Yūsuf u İbni Yemīn*

İki ḳarındaş idiler pāk-dīn

"Yusuf ve İbni Yemin ise iki dini bütün kardeş, [başka bir] anadan doğma idi."

105. *Yūsuf idi ortada çü şemʿ-i cemʿ*

Özgesi pervāne ol irdi çü şemʿ

"Yusuf [pervanelerin etrafından toplandığı] mum; diğerleri pervane gibi idi."

106. *Özgeleri kevkeb ü ol māh idi*

Özgeleri çāker ü ol şāh idi

"Diğerleri yıldız, o [Yusuf] ay idi; diğerleri kul, o şah idi."

107. *Özgeleri ẕerre vü ol āfitāb*

Barça ṣadef ol idi dürr-i ḫoş-āb

"Diğerleri zerre o güneş; diğerleri sedef o parlak bir inci idi."

108. *Özgeleri cism uşal cān idi*

Cinn ü melek yüzike ḥayrān idi

"Diğerleri cisim, o ruh idi; cinler ve melekler yüzüne hayran idi."

109. *Ol idi Yaʿḳūb nebīniŋ közi*

Ol idi aġzında leb-ā-leb sözi

"Yakup nebinin göz[bebeği] o idi; ağzında sürekli söylediği [isim] o idi."

[5a]

110. *Ol idi Yaʿḳūbġa çeşm ü çerāġ*

Ḳoymas idi hīç ḳatıdın yıraḳ

"Yakup için o ışık [gibiydi]; huzurundan hiç ayırmazdı."

…

115. *Barça aġaları bu yoldın ḥased*

Aytıp idi kim barımız biz veled

"Bütün ağabeyleri bu sebepten haset edip biz hepimiz [onun] çocuklarıyız dediler.

116. *Biz barımız ḫᵛār irür biz ḥaḳīr*

Yūsuf irür barçamız üzre emīr

"Biz hepimiz hor ve hakiriz; Yusuf hepimizin üzerinde bir emir [gibidir]."

…

ḤAŻRET-İ YŪSUFĠA AĠALARI YAMAN SAĠINĠANLARI

"Hazret-i Yusuf için Ağabeyleri Kötü Düşünmesi"

122. *Yūsuf-ı Ṣıddīḳ ʿaleyhi's-selām*

Şāh-ı memālik dagı māh-ı tamām

"Özünde ve sözünde doğru olan, memleketlerin sultanı ve dolunay [gibi olan] Yusuf;

123. *Ġāfil idi rāst bular mekridin*

Kiçmes idi köŋlide bu fikridin

"Bunların hilesinden habersizdi. Bu fikir gönlünden geçmezdi."

124. *Uyup idi öz atası ḳoynıda*

Ṭavḳ idi Yaʿḳūb iliki boynıda

"Babasının koynunda uyumuştu; Yakup'un eli boynunda bir gerdanlık [gibi] idi."

125. *Kördi tüşinde ki felek tamıdın*

Tiŋri Taʿālānıŋ ol inʿāmıdın

"Tanrı'nın bahşetmesi ile düşünde [şöyle] gördü:"

[5b]

126. *Şems ü ḳamer birle bu on bir nücūm*

Yir yüzide tüşti vü ḳıldı hücūm

"[Gökyüzünden] güneş ve ay ile on bir yıldız; yer yüzüne düştü."

127. *Ḳaṭʿ ḳılıp mesned-i çarḫ-ı kebūd*

Barça kilip alıda ḳıldı sücūd

"Masmavi gökyüzü ilerleyip hepsi önünde secde etti."

128. *Siskenip uyġandı bu tüş sehmidin*

Rengi muġayyer bolup öz vehmidin

"Bu düşün korkusundan beti benzi atmış bir şekilde silkelenip uyandı"

129. *Ḳıldı atasıġa bu tüşdin ḫaber*

Didi atası aŋa cān-ı peder

"Babasına bu düşü söyledi; Babası ona [şöyle] söyledi: Ey babasının canı…"

130. *Tiŋri saŋa birgüsidür ʿizz ü nāz*

Dime kişike bu tüşüŋ saḫla rāz

"Tanrı sana yücelik ve ululuk verecektir; bu düşü kimseye söyleme."

131. *Dime aġaŋlarġa{la} yirler ḥased*

Bardur alarnıŋ ḥasedi bī-ʿaded

"Ağabeylerine söyleme, kıskanırlar; Onun haseti çoktur."

132. *Devlet ü nuṣret tüşidür uşbu tüş*

Tiŋri ezeldin saŋa birgey üküş

"Bu düş, Tanrı'nın sana ezelden vereceği baht açıklığı ve nusret düşüdür."

Topkapı Nüshası [4b-5a]

KAYNAKÇA

BLOCHET, E. (1933). *Catalogue des Manuscrits Turcs*. Paris.

DOLU, H. C. (1952). "Yûsuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nüshalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.* IV: 419-445.

DOLU, H. C. (1953a). "Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikayesi." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. V: 51-58.

DOLU, H. C. (1953b). *Menşe'inden Beri Yusuf Hikâyesi ve Türk Edebiyatındaki Versiyonları.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ECKMANN, J. (1966). *Chagatay Manual*. 1966. = *Çağatayca El Kitabı*. (2012). (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.

ELÇİN, D. (1984). *Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

FİTRET, A. (1928). *Özbek Edebiyatı Nemuneleri I*. Semerkant, s. 124-139.

HAYDAROV, S. (1959). "Durbek ve Unıng 'Yusuf ve Zuleyho' Dostoni". Taşkent.

KORKMAZ, Z. (1968). "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yūsuf ve Züleyhā Mesnevisinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı". *Türkoloji Dergisi*. 3/1: 7-48.

KÖPRÜLÜ, F. (1945). "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*. III: 294.

TÜRK, Ş. (2014). *Hamîdî-i Belhî'nin Yusuf u Züleyha Adlı Tercümesi ve Tahlili*. İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

YILMAZ, M. F. (2022). *Çağatay Türkçesine Ait Bir Yusuf u Züleyha Hikâyesi (1a-47b) (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE KARMAŞIK FİİLLERİN KULLANILIŞI

Turgay AKDURUŞ*

Özet

Gramer kitapları ve sözlüklerinde sınırlı bir çerçevede ele alınan karmaşık fiiller konusu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de üzerinde çok fazla durulmayan ancak kullanım alanları ve işlevleri yönünden ilginç özellikler sergileyen fiil kategorilerinden biri olarak karşımıza çıkar. Karmaşık fiiler konusunun Türkiye Türkçesi gramerlerinde daha çok birleşik fiiller başlığı altında ele alınıp değerlendirildiği görülür. Çağatay dönemi eserlerinde ise geniş bir kullanım alanı bulunmasına rağmen konu üzerinde pek durulmaz. Bu çalışmada iki fiilden ilkinin sıfat-fiil, ikincisinin ise bir zaman eki olarak işlev kazanması ile ortaya çıkan karmaşık fiiler konusunun Ali Şir Nevayi'nin Mecalisü'n-Nefayis ile Mizanü'l-Evzan eserleri kapsamında örneklendirilmesine ve işlevlerine değinilecektir. Daha önce konunun Çağatayca özelinde pek ele alınmamış olması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Tarihî ve günümüz Türk lehçeleri sahalarında yapılacak olan bu tür semantik ve morfolojik çalışmalar literatüre daha fazla veri ve bilgi sağlayacağından alan araştırmacılarına yeni malzemeler sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karmaşık Fiiller, Çağataycada Fiiller, Çağataycada Karmaşık Fiiller, Ali Şir Nevayi'de Fiiller, Ali Şir Nevayi'de Karmaşık Fiiller.

THE USING OF COMPLEX VERB IN CHAGATAI TURKISH

Abstract

The subject of complex verbs, which is addressed in a limited scope in grammar textbooks and dictionaries, is one of the verb categories that is not emphasized as much in Chagatai Turkish as in Turkish Turkish. However, it displays intriguing characteristics with regard to its usage areas and functions. It can be observed that the subject of complex verbs is predominantly addressed and evaluated in Turkish grammars under the heading of compound verbs. In the works of the Chagatai period, the subject is not a prominent focus, despite its extensive usage. This study will exemplify the subject of complex verbs, which arises when the first of two verbs functions as an adjective-verb and the second as a tense suffix. It will then discuss its functions within the scope of Ali Şir Nevayi's Mecalisü'n-Nefayis and Mizanü'l-Evzan. The objective of this study is to examine the subject of complex verbs in Chagatai Turkish, which has not been previously addressed in this regard. By conducting such semantic and morphological studies in the context of historical and contemporary Turkish dialects, we can enrich the existing literature with new data and insights, and provide researchers in this field with a valuable resource.

Key Words: Complex Verbs, Verbs in Chagatai, Complex Verbs in Chagatai, Verbs in Ali Şir Nevayi, Complex Verbs in Ali Şir Nevayi.

* Dr. Öğr. Gör., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ünivesitesi, KAZAKİSTAN; ORCID: 0000-0003-4853-1030; turgay.akdurus@ayu.edu.kz

Giriş

Çağatayca, XV-XX yüzyıllar arasında Orta Asya'da geniş bir coğrafyada kullanılmış; Timur, Şibani, Babür, Hive ve Hokand Hanlıkları gibi devletlerin resmî dili olmuştur. Doğu Türkçesi olarak da bilinen Çağatay Türkçesi, Karahanlı ve Harezm Türkçesi temelinde gelişerek Nevai ile birlikte klasik edebî dil konumuna yükselmiştir (Argunşah, 2013, s. 15).

XX. başlarına kadar Batı Türklüğü dışında neredeyse 500 yıl boyunca Orta Asya ve Doğu Türklerinin yazı dili durumundaki Çağatayca XX. başlarında yerini günümüz Türk lehçelerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcaya devrederek zengin bir dil ve edebiyat mirası bırakmıştır.

Klasik Çağatay Devrinde yaşamış olan Ali Şir Nevayi'nin eserleri dönem Türkçesinin zengin filolojik malzemelerini barındırması açısından birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Dönem Türkçesinin daha iyi anlaşılması açısından bu türlü çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Bu çalışmanın konusu olan karmaşık fiiller konusu Ali Şir Nevayi'nin eserlerinde sıklıkla geçen fiil yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karmaşık fiiller konusu gramer kitapları ve sözlüklerinde çok fazla ele alınmamış konu başlıklarından biri durumundadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde;

Zeynep Korkmaz, karmaşık fiiller konusunu *Birleşik Fiiller* başlığı altında ele alır. Karmaşık fiileri, fiil kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin, *ol-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluştuğunu belirtir. Bu türlü birleşiklerde, yine esas anlamın birleşik fiilde olduğunu vurgular. Korkmaz, birleşik fiilleri, bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleri olarak tanımlar. Birleşik fiilleri, taşıdıkları birbirinden ayrı yapı ve anlam özelliklerine göre kendi içinde dört alt sınıfa ayırır:

Birinci grupta yer alanlar, bir ad ya da bir sıfat ile *et-, ol-* yardımcı fiillerinin veya esas fiil olma dışında yardımcı fiil olarak da kullanılan *bul-, bulun-, buyur-, eyle-, kıl-, yap-* fiillerinin birleştirilmesi yoluyla kurulan birleşik fiillerdir. Bu birleşiklerde, yardımcı fiiller, ad ve sıfatları fiil durumuna geçirme görevi yüklenmişlerdir: *alay et-, başkanlık et-, el et-, göz et-, hasta et-, iyilik et-, pır pır et-, tamir et-, kabul edi/-, evlat edin-; açık ol-, aday ol-, anne ol-, aşı ol-, razı ol, taburcu ol-, var ol- gibi.*

İkinci grupta yer alanlar, karmaşık fiil diye adlandırılan birleşik fiillerdir. Bunlar değişik zaman kesimi içindeki sıfat-fiillerin, *ol-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşmuştur. Karmaşık fiiller *ol-* yardımcı fiilinden önce gelen sıfat fiilin bağlı bulunduğu zamana ve yüklendiği işlev ayrılığına göre üçe ayrılır:

a) Öncelik Fiilieri (-mXş olmak /-mXş bulunmak): Öncelik görevindeki karmaşık fiiller, -miş geçmiş zaman sıfat-fiili ile kurulan ve birleşik fiilin içinde bulunduğu zamandan daha önce gerçekleşen bir oluşu gösterir: *anlamış olmak, duymuş olmak, almış bulunmak...*

b) Alışkanlık Fiilieri (-Xr/-Ar olmak; -mAz olmak): Bu kalıptaki karmaşık fiiller, bir oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık olarak sürdüğünü veya süreceğini gösteren birleşiklerdir: *arar olmak, aratır olmak, bilir olmak, danışır olmak, utanır omak-, ayrılmaz olmak, bilmez omak...*

c) Niyet Fiileri (-(y)AcAk olmak-, -(y)XcX olmak, -(y)AsI olmak, -ImsAr olmak): Bu sıfat-fiil ekleri yardımı ile kurulan karmaşık fiiller, bir oluş ve kılışın düşünce ve niyet halinde olduğunu gösterir: *alacak olmak, gidecek olmak, dinieyecek omak; gidici olmak, kalıcı olmak; alası olmak, gidesi olmak; alımsar olmak, verimser olmak...*

Üçüncü gruptaki birleşik fiiller, iki fiilin birleşmesinden oluşmuştur. Burada birinci fiil bir zarf-fiil kuruluşundadır. Buna, esas fiilin anlamını tasvir eden ve ona yeni bir anlam özelliği

katan yardımcı fiil eklenir. Bu türlü birleşik fiiller tasvir edici yardımcı fiil olarak kullanılan *bilmek, vermek, durmak, yazmak, gelmek, görmek, kalmak* fiilleri ile karşılanır. Bunlar *yeterlik:* ör. açabilmek**,** *tezlik:* ör. çekivermek, *sürerlik:* ör. bakakalmak, çıkagelmek, gidedurmak; *yaklaşma:* ör. bayılayazmak, *uzaklaşma:* ör.: geçip gitmek, dalıp gitmek.

Dördüncü gruptaki birleşik fiiller iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip kaynaşmasından oluşmuştur. Anlamca birbirine yakın ya da zıt fiilierin oluşturduğu bu birleşiklerde, esas fiil genellikle *-(y)Xp* zarf-fiil yapısındadır: *alıp vermek, dolup taşmak, döküp saçmak, düşüp kalkmak, kasıp kavurmak, sayıp dökmek, silip süpürmek, yürüyüp git-...*

Zeynep Korkmaz "anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş fiiller" başlığı altında birleşik fiileri yine başka bir başlık altında daha ele alır ve bu gruptaki birleşik fiillerin, ad ya da ad soylu bir veya birden çok kelimenin, belirli şekil bilgisi kalıpları içinde, bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştuğunu söyler. *göze girmek, gözden düşmek, kanı tepeye çıkmak, evdeki pazar çarşıya uymamamk...* (Korkmaz, 2009, s. 150-153, 801-811).

Muharrem Ergin'de karmaşık fiil terimi geçmez. Birleşik fiiller bahsinde konuyu "Bir yardımcı fiil şle bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur" şeklinde tanımlar ve yardımcı filleri iki gruba ayırır: 1. İsimle birleşik fiil yapan yardımcı filler 2. Fiille birleşik fiil yapan yardımcı filler. Muharrem Ergin, 1. grupta, isim unsurunun isim veya sıfat-fiil olabileceğini, fiil unsurunun ise *et-, eyle-, ol-, bulun- ve yap-* olduğunu ifade eder. Ergin'in bu tasnifinden anlaşıldığı üzere karmaşık fiiler, ilk gruba dahil olmaktadır (Ergin, 2009, s. 386-389).

Tahsin Banguoğlu, birleşik fiiller bahsinde "karmaşık fiillere" değinir. Banguoğu iki fiilden oluşan birleşik filleri ele aldığı kısımda tasvir filleri ile karmaşık fiilleri ayrı ayrı ele alır. Tasvir fiilleri bir yana bırakılırsa Banguoğlu karmaşık fiilleri üçe ayırır: 1. Öncelik Filleri *"görülmüş olmak, bitmiş olmak, başlanmış bulunmak",* 2. Başlama Filleri *"gelir olmak, utanır olmak, görmez olmak"*. 3. Niyet Filleri *"gidecek olmak, verici olmak, kalkacak olmak"* Banguoğlu'nda sıfat-fiil ekinden sonra yalnızca *olmak* fiili değil *bulunmak* fiili de gösterilmiştir (Banguoğlu, 1940, s. 152-153).

Bilgegil'de de karmaşık fiiler terimi geçmez. Bilgegil birleşik filleri a) Yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunan bileşik filler (temenni etmek, memnun kılmak), b) İki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan bileşik fiiller (yazabilmek, bitirivermek...), c) Kaynaşma yoluyla teşkil edilen bileşik fiiller (mihnet çekmek, yorgun düşmek) şeklinde üçe ayırmıştır (Bilgegil, 1984, s. 280-282).

Gabain, Eski Türkçenin Grameri'nde "Türkçede Fiil Birleşmeleri" *bahsinde "karmaşık fiil"* terimini kullanmaz ancak üçe ayırdığı birleşik fiilleri açıklarken birinci gruptakileri esas fiil; bir yardımcı fiil ile birlikte kullanılır ve 'modusu' (kip), ara sıra da kılınışı ifade eder diyerek verdiği örneklerde karmaşık fiillere atıfta bulunur: *"yazar idim, yazmamış olmak"* (Gabain, 1988, s. 16-27).

J. Deny, karmaşık fiiller konusuna yer veren araştırmacılardandır. Birleşik filleri **1.** Karmaşık filler. 2. Mürekkep filler şeklinde ikiye ayırır. Mürekkep filler bir isimle onun ardından gelen bir fiilden teşkil edilir. Karmaşık filler ise; ikincisi yardımcı olarak kullanılan, bir küme suretindeki fillerdir. Bu fillere karmaşık "complexe" veya yerindelik "périphrastique" adı verilir. Deny bu grubu **1.** Olmak yardımcısıyla yapılan karmaşık filler *"yazmış olmak, sevmiş olmak, sevecek olmak, yer olmak, unutmuş olmak, kalkamaz olmak vb."* **2.** -(y)e veya -(y)i'li zarf-fiil üzerine kurulmuş karmaşık filler olarak açıklar: "seve bilmek, yazıvermek, düşe yazmak vb. şeklinde ikiye ayırır (Deny, 1941, s. 465-475).

Leyla Karahan, birleşik fiilleri 1. Bir Hareketi Karşılayan Birleşik Fiiller, 2. Bir Hareketi Tasvir Eden Tasvir Fiilleri şeklinde ikiye ayırır. Karmaşık fiil terimini kullanmayı tercih

etmeyen Karahan, ilk grupta verdiği başlığın altında Ana Yardımcı Fiille Kurulan Birleşik Fiiller alt başlığında "Bu birleşik fiillerin isim unsuru, bir sıfat-fiil olabilir. Sıfat-fiil kendisinden sonra olmak ve bulunmak yardımcı fiilleri ile birleşir. Bu şekilde *-mış olmak* yapısının bitmiş, tamamlanmış bir hareketi, *-(y)Xr olmak, (A)r olmak* yapısının devam etmekte olan bir hareketi, *-(y)AcAk olmak* yapısının ise niyet bildiriren eylemleri, *-(X)yor olmak* yapısının ise yakın zamanda ortaya çıkmış, tamamlanmış veye devam etmekte olan bir hareketi karşıladığını ifade eder *"yakılmaz olmak, gelmez olmak, bakar olmak, tamamlanmış olmak, konuşacak olmak, gidiyor olmak"* (Karahan, 2010, s. 75).

Son olarak Akbaba, Türkiye Türkçesinde filimsi ve yardımcı fiillerden oluşan birleşik filleri, yapı özelliklerini dikkate alınarak üç grupta toplar. 1. Zarf-Fillerle kurulan birleşik filler, 2. Sıfat-Fiillerle kurulan birleşik fiiller, 3. İsim-Fiilerle kurulan birleşik fiiller. Karmaşık fiilleri de burada ikinci grup altında değerlendirir (Akbaba, 2007, s. 92).

Çağataycada Karmaşık Fiiller

Çağatayca üzerine en fazla çalışan bilim adamlarından **Janos Eckmann,** Çağatayca El Kitabı'nda birleşik fiillere değinir ancak karmaşık fiillerden bahsetmez. Eckmann, Çağataycada, Farsçada olduğu gibi, hareketlerin büyük bir kısmının, iki unsurun yan yana getirilmesiyle ifâde edildiğini, bu iki unsurdan birinin ekseriyetle Arapça ve Farsça, nadiren Türkçe bir isim olduğunu diğerinin ise daima Türkçe bir yardımcı fiil olduğunu belirtir. Bu yardımcı fiilin nesirde daha çok "kılmak", şiirde ise etmek veya eylemek olduğunu bildirir *"afv kılmak (affetmek), faide kılmak (faydalı olmak), uruş kılmak (savaşmak)" vs.* Şiirde *izhar itmek (göstermek), pervaz eylemek (uçmak)* (Eckmann, 1988, s. 50).

Bugün Türkiye Türkçesinde *ol-* ancak Çağatay Türkçesinde çoğunlukla *bol-* yer yer *ol-* şeklinde kullanılan ve karmaşık fiilerin kuruluşundan görev alan bu fiilin, tarih boyunca hem esas fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanıldığı görülür. Fiilin Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerde oldukça yüksek bir kullanım sıklığına sahip olduğu, içinde bulunduğu bağlama göre farklı anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır (Uçar, 2016, s. 127).

Ali Şir Nevayi, yaşadığı Klasik Çağatay Döneminde verdiği eserlerle dönem adına çok zengin ve elverişli dil ve edebiyat malzemeleri sunmuştur. Onun Türk edebiyatında ilk şairler tezkiresi olarak bilinen Mecalisü'n-Nefayis adlı eseri ile aruz sisteminin anlatıldığı Mizanü'l-Evzan adlı eserleri incelendiğinde karmaşık fiillerin geniş kullanımına tanık olunmaktadır. Bu durum sadece bugün için değil, fiilerin o dönem adına da bu işlevinden yaygın şekilde istifade edildiğini göstermektedir. Aşağıda her iki eserde geçen karmaşık fiil yapıları tespit edilerek gösteriilmiştir:

Nevayide Karmaşık Fiillerin Kullanım Örnekleri

-mIş bolmak (Öncelik Bildiren Karmaşık Fiiller): Bu görevdeki karmaşık fiiller, ilk taraftaki geçmiş zaman sıfat-fiiller ile birleşerek eylemin içinde bulunduğu zamandan daha önce gerçekleşmiş olduğunu bildirir:

ümîd ol kim çün dervîş kişi irdi, ba'żı müstecāb <u>bolmış bolġay</u>: ümit odur ki derviş kişi olduğundan kabul edilmiş ola *(Mec. 67/16-17)*

buġına meselni yaẖşıġına baġlaġan üçün, ümîd ol kim Tiñri aña rahmet <u>ḳılmış bolġay</u>: bir küçük meseli güzelce ifade ettiği için olsa gerek Tanrı ona rahmet etmiş olacak *(Mec. 71/2)*

ammā bola alur kim öz hālınıñ setr ü kitmānı üçün melāmet ṭarîḳıda bu işni <u>iḫtiyār ḳılmış bolġay:</u> fakat ihtimal ki kendi hâlini gizlemek için melamet yolunda bu işi seçmiş olabilir *(Mec. 141/15)*

ve ba'żı zurefā dirler kim bu maṭla'nı Ḫˇāce Dih-dār üçün aytıpdur, neyüçün ki ẖaylī münāsebeti bar ve yıraḳ hem imes ki çın <u>aytadur irmiş bolġaylar</u>, va'llāhu a'lem: bazı

zerafet ehli bu matlayı Hace Dih-dar için söylemiş derler öyle ki pek münasebetleri vardır ve hiç de uzak bir ihtimal değil ki doğru söylemiş olsunlar, en iyi bilen Allah'tır *(Mec. 150/13)*

ve ḳānūnnı ma'lūm imes kim hergiz kişi andaḳ çalmış bolġay: kanunu çalma konusunda hiç kimse bilinmez ki onun gibi çalmış olsun *(Mec. 164/14-15)*

bā-vücūd-i bu işlerge ṭab'ı yaḫşı durur, bu yaḳında andın bir beyt naḳl ḳıldılar, imkānı bar kim Semerḳand şūḫ ve ḫabîsleri aña bağlamış bolġaylar: bu işlere rağmen tabiatı güzeldir, bu yakında ondan bir beyit naklettiler, ihtimal ki Semerkand'ın şuh ve kötü kişileri ona atfetmişlerdir *(Mec. 181/2)*

eger burunraḳ aytılmış bolsa irdi, faḳîr hergiz öz maṭla'ımnı hem aytmaġay irdim; aytmış bolsam hem bitilmegey irdim: şayet daha önce söylenmiş olsaydı fakir, asla kendi matlamı söylememiş olacaktım, olsaydım bile yazmamış olacaktım *(Mec. 227/3)*

Ve ʿAcem şuʿarâsıġa bu biş baḥrda kem şiʿir mezkûr bolmış bolġay: Fars şairlerine bu beş vezin kalıbında kusurlu şiir söylemiş olacak **(Miz. s.21)**

Ammâ bularnıñ sâlimini ki aña hîç ziḥâf[1] kirmemiş bolġay, hîç dâyireġa tertîb bile żabṭ ḳılmaydurlar: Fakat bunların aslına hiç zihaf girmemiştir **(Miz. s. 26)**

Bu mezkûr bolġan toḳḳuz aṣl baḥrnı sâlimini ki ziḥâfât duḫûlıdın selâmet ḳalmış bolġaylar: Burada zikredilen asıl dokuz aruz kalıbının esasına zihafın dahil olmasından emin olacaklar **(Miz.s. 26)**

-Meger baʿżı yirde kim beytniñ aḫırıda tüşkey ve anı żarûretdin kâfiye ḳılmış bolġaylar Öyle ki bazı yerlerde beytin sonuna gelen ve zorunlu sebeplerden onu kafiyelendirmiş olacaklar **(Miz. s. 32)**

–(X)r/-Ar bolmak; -mAs bolmak (Alışkanlık Bildiren Karmaşık Fiiller): Bu işlevdeki karmaşık fiiller ilk taraftaki geniş zaman sıfat-fiilleri ile birleşerek bir oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık halinde sürdüğünü veya süreceğini bildirir. Yine zaman yönünden değil, bir oluşun tarzı yönünden anlam inceliği taşıyan bu birleşik fiil türü, yalnız basit zamanlar ile değil birleşik zamanlar ile de çekime girebilir:

Hˇāce evṣāfın kişi bitir bolsa, 'alā haddihi kitāb bitimek kirek: insan, Hace'nin özelliklerini yazacak olsa ayrıca bir kitap yazmalıdır (Mec. 9/8)

-vasl cāmın ger tutar bolsañ, leb-ā-leb sıpḳaray: eğer kavuşma kadehini sunar olsan, sonuna süzerek içeyim (Mec. 243/743b)

-faḳr ve nā-murādlıḳda közige ża'f tārî boldı, andaḳ kim nime körmes boldı: yoksulluk ve ümitsizlik sebebiyle gözünde zafiyet peyda oldu, o derece ki hiçbir şey görmez oldu (Mec. 61/7)

-(y)AcAk, -(y)XcX, -(y)AsI, -ImsAr (Niyet Bildiren Karmaşık Fiilleri): Bu yapıdaki karmaşık fiillerin ilk taraftaki gelecek zaman bildiren sıfat-fiillerle birleşerek bu oluş ve kılışın teşebbüs ve niyet halinde olduğunu yani eylemin vuku bulmadığını anlatmaktadır. Ancak bu sıfat-fiiller günümüz Türkiye Türkçesine ait yapılardır. Tarihî Çağatay Türkçesi için -GAsI, -dAçI, -GU, GlI gibi gelecek-istek sıfat-fiilleri olarak muadillerine baktığımızda bu yapının en azından iki eser özelinde bulunmadığı ancak bu araştırmanın sınırları dışında Nevayi'nin diğer eserlerinde örneklerine rastlandığı bilinmektedir.

[1] **Zihaf:** Aruz vezninde bir kusurdur. Vezinleri uydurmak için uzun ünlüleri kısa ünlüye, medli heceleri kapalı heceye değiştirmektir.

Sonuç

Karmaşık fiiller, fiillerin taşıdığı anlamı esnetip değiştirebilen, tek bir fiil yapısı ile verilemeyen anlamları tasvir eden, dile kullanım zenginliği katan yapılardır.

Ali Şir Nevayi'nin Mecalüsü'n-Nefayis ve Mizanü'l-Evzan adlı eserlerindek karmaşık fiillere bakıldığında bunların daha çok öncelik bildiren karmaşık fiiller ile alışkanlık bildiren karmaşık fiiller olduğu anlaşımaktadır. Niyet bildiren karmaşık fiillerin bu iki eser özelinde örneklerine rastlanmamıştır.

Karmaşık fiillerin Nevayi'nin eserlerinde yaygın bir şekilde kullanılması bu yapıdaki fiillerin Türk dilinin sonraki dönemlerinde oluşmayıp önceden beri tarihî Türk lehçelerinde kullanım alanı bulduğunu, eserler üzerinde yapılacak semantik ve morfolojik çalışmalarla bunların tespitinin mümkün olabileceği anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar

MN: Mecalisü'n-Nefayis

ME.: Mizanü'l-Evzan

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, M. (2013). *Tarihî Türk Lehçeleri Çağatay Türkçesi.* İstanbul: Kesit Yayınları.

AKBABA, D. E. (2007). "Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-Fiil Bulunan Birleşik Fiiller". *Dil Aaştırmaları Dergisi.* 1/1: 83-95.

BANGUOĞLU, T. (1940). *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*. İstanbul.

BİLGEGİL, K. (1984.). *Türkçe Dilbilgisi* Ankara: Dergâh Yayınları.

DENY, J. (1941) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* (çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul.

ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı.* İstanbul: İst. Ü. Ed. Fak. Yayınları.

ERASLAN, K. (1993). *Ali Şir Nevayi, Mizanu'l-Evzan (Vezinlerin Terazisi).* Ankara: TDK Yayınları.

ERASLAN, K. (2001). Alî-Şîr Nevayî *Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar*). Ankara: TDK Yayınları.

ERDEM UÇAR, F., M. (2016). "Çağatay Türkçesinde *bol- olmak* Fiilinin Çok Anlamlı Yapısı". *Dil Araştırmaları.* 10/19: 125-151.

ERGİN, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.

GABAIN, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

KARAHAN, L. (2010). *Türkçenin Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ yayınevi.

KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

KORKMAZ, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).* Ankara: TDK Yayınları.

19. YÜZYIL ÇAĞATAY EDEBİYATI: BUHARA KOLU

Lira MAIRAMBEK KYZY*

Özet

Buhara'nın 19. yüzyıldaki edebî ortamı, Çarlık Rusya'sının hegemonyası altında bir dönüşüm geçirirken, bu dönemdeki Çağatayca ve Farsça eserlerin varlığı, edebiyatın kesintisiz bir gelişim gösterdiğinin bir kanıtıdır. Hiciv ve seyahatname türlerinin öne çıkması, Buhara'daki aydınların baskıcı rejime karşı durma çabalarını ve hicvi ustaca kullanarak edebiyatı toplumsal bir eleştiri aracı hâline getirdiklerini ortaya koymaktadır. Hicivlerin hükümdarları hedef alması, edebiyatın cesur bir eleştiri niteliğini pekiştirirken, Emir Abdulahad gibi hükümdarların da şiir yazması, sanatın ve edebiyatın politik yaşamla iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu durum, edebî faaliyetlerin yalnızca elit bir aydın grubuyla sınırlı kalmadığını, fakat çoğunlukla bu grubun perspektifinden şekillendiğini ifade etmektedir. Ayrıca, tezkirelerin kaleme alınması, dönemin edebî hayatının zenginliğini ve şairlerin varlığını belgeleyerek önemli bir işlev görmüştür. Ahmet Dâniş, Mirzâ Hayit Sahbâ, Abdülkâdir Hoca Sevdâ, Mirzâ Abdülazîm Sâmî Bostânî, Muhammet Sıddık Hayrat, Şemseddin Muhammet Şâhin, Kârî Rahmetullah Vâzih ve Şerîfcân Mahdûm Sadr-ı Ziyâ gibi önemli temsilciler, 19. yüzyıl Buhara edebiyatının hem kültürel birikimini hem de toplumsal ve siyasi dinamikleri yansıtarak edebiyatı canlı tutmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Edebiyatı, 19. Yüzyıl, Temsilciler.

19th CENTURY CHAGATAY LITERATURE: THE BUHARA BRANCH

Abstract

The literary environment of 19th-century Bukhara underwent a transformation under the hegemony of Tsarist Russia. However, the presence of works in Chagatay and Persian during this period provides evidence of the uninterrupted development of literature. The prominence of the genres of satire and travelogue demonstrates the efforts of Bukhara's intellectuals to resist the oppressive regime and their adept utilization of satire as a means of transforming literature into a vehicle for social criticism. The fact that satires were directed at rulers serves to reinforce the quality of literature as a form of bold criticism. Furthermore, the evidence that rulers such as Emir Abdulahad also engaged in poetic pursuits demonstrates the intertwining of art and literature with political life. This indicates that literary activities were not confined to an exclusive circle of intellectuals but were predominantly influenced by the perspectives of that group. Furthermore, the composition of tezkires constituted a significant element in the documentation of the literary richness and poetic activity that characterized the period. Notable figures such as Ahmet Dâniş, Mirzâ Hayit Sahbâ, Abdülkâdir Hoca Sevdâ, Mirzâ Abdülazîm Sâmî Bostânî, Muhammet Sıddık Hayrat, Şemseddin Muhammet Şâhin, Kârî Rahmatullah Vâzih, and Şerîfcân Mahdûm Sadr-ı Ziyâ played a pivotal role in maintaining the vitality of Bukhara's literary tradition by reflecting the cultural accumulation and the social and political dynamics of 19th-century Bukhara literature.

Key Words: Literature in the Emirate of Bukhara, 19th Century, Representatives.

* Dr. Öğr. Görevlisi; Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-8601-8011; lira1990@inbox.ru

Giriş

Çarlık Rus hegemonyasının Orta Asya'da kurulmasının ardından, yerli edebiyatın sona erdiği düşünülse de (Saifi, 2023, s. 109) Hive'de ve Hokand'ta Çağatay dilinde canlı bir edebî faaliyet hüküm sürmüştür (Eckmann, 2017, s. 209). Eckmann (s. 209), adı geçen iki hanlığa kıyasla Buhara Emirliği'nde dikkate değer bir Çağatayca eser yazılmadığını belirtmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgede üretilen Farsça ve Çağatayca[1] eserler, Buhara'da edebiyatın gelişmeye devam ettiğini göstermektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında Buhara edebiyatında, hayalci ve biçimci eğilimler ile tasavvuf motifleri belirgin bir şekilde ön plandaydı. Ancak Ahmet Dâniş, güçlü sesiyle, bu dönemin taklitçi saray yazarlarının yarattığı düzensizlik ve uyumsuzluğu, yüzyılın sonlarına doğru etkili bir biçimde kırmayı başarmıştır. Yeni edebiyatın ortaya çıkışında Rusya'nın etkisi de büyük rol oynamıştır. Bu süreçte Buhara aydınları, baskın gerici görüşlere karşı durma arzusunu, aydınlanma ve özgürlük için duydukları tutkuyla birleştirerek hiciv silahını ustaca kullanmışlardır. Ancak bu çaba, neredeyse yalnızca Buhara'da yoğunlaşmış ve halktan uzak küçük bir aydınlar grubuyla sınırlı kalmıştır (Braginskiy, 1956, s. 376).

Edebî eserlere yakından bakıldığında, iki farklı ideolojik yönelimin varlığı dikkat çekmektedir. Büyüme ve gelişmenin ilk aşamasında, 19. yüzyıl boyunca *Rus kültürünün etkisi*, Fars dilli Buhara edebiyatı üzerinde güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Daha sonra ortaya çıkan ikinci yönelim ise, Cedid Hareketi'nin başarısızlığını da içeren *karamsar ve umutsuz bir hava* taşımıştır. Buhara'da şiirin gelişimi, nitelik açısından yeterince güçlü olmasa da nicelik bakımından oldukça fazladır ve bu eserler, çağın siyasî gerilimlerini yansıtmaktadır. Bu dönemin şiirleri, yozlaşmış yetkililere ve sosyal normlara karşı derin bir acıma ve bıkkınlık doludur (Saifi, 2023, s. 109).

Tarih boyunca birçok hükümdar, şiir yazma yeteneğiyle tanınmıştır. Bu durum onların sanata olan düşkünlüğünü, kültürel birikimlerini ve zamanın ruhunu yansıtma çabalarını göstermektedir. Buhara edebî ortamında Emir Abdulahad (1859-1910) yalnızca siyasi yaşamın değil aynı zamanda edebî yaşamın da dikkate değer temsilcisi olmuştur. Emir Abdulahad, *Âciz* lakabıyla şiirler yazmıştır. Onun dedesi Emir Haydar (1800-1826) da *Seyyit* lakabıyla şiirler kaleme almıştır. Emir Abdulahad'ın himayesiyle Efzel Pirmestî, Nimetullah Muhterem, Mirsıddık Haşmet ve Abdî gibi tezkireciler yetişmiştir (Qosimov, 2004, s. 25).

Buhara edebî ortamının belirgin özelliklerinden biri, birçok tezkirenin kaleme alınmış olmasıdır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başında, Buhara tezkire ekolünün öncüsü kuşkusuz Kârî Rahmetullah Vâzih (1818-1894) olmuştur. Onun 1871 yılında yazdığı *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb* adlı tezkiresinde 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl Türkistan şairlerine yer verilmiştir. Efzel Pirmestî'nin *Efzelü't-Tezkâr Fî Zikrü'ş-Şu'ara ve'ş-Şiar* tezkiresinde 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında yaşayan 135 şair yer almaktadır. Aynı şekilde Nimetullah Muhterem, Mirsıddık Haşmet, Abdî, Hâce Hâkim Han ve Sadr-ı Ziyâ'nın eserleri bu dönemin edebî hayatını incelemek için önemli kaynaklar olarak kabul edilmektedir (Qosimov, 2004, s. 25-26).

Buhara edebiyatının bir diğer özelliği, hiciv ve seyahatname türünde şiirlerin ortaya çıkmasıdır. İlginç olan ise, bu hicivlerin hükümdarları hedef almasıdır. Emir Haydar'ın defterdarı Mirzâ Sâdık Münşî'nin (1753-1819) kaleme aldığı *Dahme-yi Şâhân* eseri, bu alanda birçok başka eserin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Seyahatname türüne gelince, Can

[1] Buhara edebî ortamında edebî faaliyetler iki dilde sürdürülmüştür (Qosimov, 2004, s. 25).

Muhammet Cânî, bu türe yeni bir ivme kazandırmıştır. Cânî, 19. yüzyılın 70'li yıllarında Buhara-Nurata gezisini anlatan Farsça *Seyahatname* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserde yazar, Buhara, Semerkant, Sırderya ve Çimkent bölgelerindeki 50 köyün doğası, manzarası ve halkına dair anılarını paylaşmaktadır (Qosimov, 2004, s. 26-27).

19. yüzyıl Buhara edebî ortamı, Abdülkâdir Hoca Sevdâ, Ahmet Dâniş, Mirzâ Sâlimî, Şemseddin Muhammet Şâhin ve Mirzâ Hayit Sahbâ gibi birçok önemli şair, tarihçi ve düşünce adamının yetişmesine sahne olmuştur. 20. yüzyılın başlarında ise Behrâmbek Devletşahoğlu, Mirzâ Sirâciddin, Sadreddin Aynî ve Abdurauf Fıtrat gibi isimler, bu edebî geleneği daha da ileri taşımıştır (Qosimov, 2004, s. 26).

1. Temsilciler

1.1. Ahmet Dâniş

Ahmet Kelle, Ahmet Mahdûm isimleriyle tanınan Ahmet Dâniş (1826-1897), 19. yüzyıl Buhara aydınlarındandır (Qosimov, 2004, s. 27). 1827 yılında Buhara'da bir imamın ailesinde dünyaya gelen Ahmet Dâniş, mektep ve medrese eğitimi almanın yanı sıra, kendini tarih, edebiyat, hat, müzik, astronomi, geometri ve tıp alanlarında da geliştirir. İbn-i Sina, Nevâyî, Bîdil ve diğer önemli şahsiyetlerin eserlerini derinlemesine inceler (Lunin, 1974, s. 162). Dâniş, 1850'lerde ressam ve hattat olarak Emir Nasrullah'ın hizmetine girer; ardından saray astronomu olur ve Emir ile Buhara uleması arasında bir irtibat görevi üstlenir. Özgür düşünen biri olarak, Nasrullah ve halefleri Muzaffereddin'in saraylarında popüler olmamasına rağmen, emirler, Dâniş'i saraydan uzak tutarken yine de yeteneklerinden faydalanmak isterler (https://iranicaonline.org/articles/danes-donis-ahmad-makdum-b). Dâniş, bir grup ilahiyatçının karşıt görüşlerine rağmen, siyasi anlayışı ve derin bilgisi sayesinde Buhara emiri tarafından üç kez (1857, 1869, 1874) Petersburg'a elçi olarak gönderilir. Petersburg'a yaptığı ziyaret, ona son derece gelişmiş ve farklı bir dünyayı tanıtır. Orta Asya toplumunun yoksulluk ve geri kalmışlık içinde sersemlediğini gözlemler. Bu yolculuğun, Dâniş'in reformist fikirlerinin gelişiminde hayati bir rol oynadığı ve halkının iyiliği için kararlılıkla çalışma sözü verdiği söylenir (Saifi, 2023, s. 110-111). Dâniş daha sonra Petersburg'daki gözlemlerini kaleme alır. Bugün, Dâniş'in 16 el yazma eseri, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü El Yazmaları Fonunda korunmaktadır. Bu eserlerin çoğu, yazarın kendi el yazısıyla hazırlanmış orijinal metinlerdir (Qosimov, 2004, s. 27).

Dâniş'in Buhara'da geçirdiği yıllar boyunca, evi bilim, edebiyat ve sanat meraklılarının uğrak yeri hâline gelmiştir. Bu ziyaretçiler arasında, Dâniş ile benzer düşünceleri paylaşan ve Buhara'da "adil yasalar ve makul bir hükümet" kurulması gerektiğine inanan ilerici fikirli insanlar da yer almıştır. Elbette, bu düşünceler, akıllı, aydın ve halk dostu bir hükümdar görme arzusunun ötesine geçememiştir. Ancak tüm bunlar göz önüne alındığında, Ahmet Dâniş, ülkesinin içler acısı durumunun nedenlerini belirlemede çağdaşlarından çok daha derin ve net bir anlayış sergilemiştir (Lunin, 1974, s. 163). Aynî'ye göre, 19. yüzyılın sonlarında Ahmet Dâniş'in Buhara'daki en tanınmış muhatapları arasında Şerif Mahdûm Mûtasım, İsa Mahdûm, İnâyet Mahdûm, Yahya Hoca, Kârî Abdülmecit Züfünûn, Molla Şerîf Saat, Mirzâ Sâmi ve daha birçok isim yer almıştır. Gafurov'a göre, Dâniş'in en büyük erdemi, 19. yüzyılın sonunda *aydınlanma*nın bir grup takipçisini kendi etrafında bir araya getirmeyi başarmasıdır. 19. yüzyılın sonları ve özellikle 20. yüzyılın başlarında, Dâniş'in aydınlanma hareketi, yalnızca Buhara aydınlarını değil, aynı zamanda Buhara'nın öğrencilerini ve ticaret çevrelerini de kapsayarak geniş bir kitleye hitap etmiştir (Hotamov, 2017, s. 16).

Dâniş'in pek çok eseri arasında *Nevâdirü'l-Vekâyi* eseri, onun ideolojik teorilerinin bir özeti olarak değerlendirilmektedir (Saifi, 2023, s. 111). 1870 ile 1882 yılları arasında kaleme alınan bu eser, tarihî, felsefi ve biyografik niteliktedir ve 23 bölümden oluşmaktadır. Eser, Dâniş'in Rusya'ya dair anıları başta olmak üzere çeşitli konulardaki görüşlerini içermektedir (Qosimov, 2004, s. 28). Dâniş'in en önemli eserlerinden biri, 1895-1897 yılları arasında kaleme alınan ve *Risâle, Târîḫçe, Terceme-yi hâl-i emîrân-i Buḫârâ-yi şerîf ez emîr Dâniyâl tâ ʿasr-i emîr ʿAbdalahad* gibi çeşitli adlarla bilinen tarih kitabıdır. Bunun dışında *Risâle der Naẓm-ı Temeddün ve Teâvün, Nâmusu'l-Aʿzam, Menâzıru'l-Kevâkib* ve *Mi'yâr'ül-Ta'dayyun* adlı eserleri de bulunmaktadır. Dâniş, aynı zamanda çoğunlukla gazel, kaside ve rubailer olmak üzere şiirler de yazmıştır; bunların bir kısmı düzyazı eserlerinde ve çeşitli tezkirelerde yer almaktadır (https://iranicaonline.org/articles/danes-donis-ahmad-makdum-b).

Ahmet Dâniş'in hayatı ve eserleri, araştırmacıların büyük ilgisini çekmiş ve Aynî[2], Gafurov[3], Racabov[4], Bogoutdinov[5], Braginskiy[6], Aşurov[7], Xodizoda[8] gibi araştırmacılar tarafından kapsamlı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Racabov ve Xodizoda, Dâniş üzerine derinlemesine araştırmalar yaparak, bu büyük aydınlanmacının yaşamının ve eserlerinin birçok yönünü ayrıntılı bir şekilde analiz etmişlerdir (Hotamov, 2017, s. 13). Dâniş'in eserlerinin el yazmaları ve yayınları hakkında ayrıntılı bilgi için *bkz*[9].

1.2. Mirzâ Hayit Sahbâ

Sahbâ mahlasıyla şiirler yazan Mirzâ Hayit (1845/46-1918), Buhara'nın Vabkent şehrinde dünyaya gelir. Mektep ve medrese eğitimi aldıktan sonra o dönemde Kermene hâkimi olan Abdulahad'ın hizmetine girer. 1885'te Abdulahad Buhara emiri olunca Mirzâ Hayit onun sarayında eşik ağalığı görevini üstlenir. 1910'da Abdulahad'ın vefatının ardından iktidara Alim Han'ın gelmesi, Sahbâ'nın hayatında zorlu günlerin başlangıcına sebep olur. Saraydaki görevini kaybeden Sahbâ, şehir su kanalında saka (*mîrâb*) olarak çalışmaya başlar. Çok geçmeden bu görevden de alınır ve bir süre gece bekçiliği (*mîrşeb*) yapar. Sonunda tamamen işsiz kalır. 1915'te Sahbâ'ya siyasi suç isnat edilir; Çarlık Rusya'sının siyasi ajanının bilgisi doğrultusunda kuşbegi huzuruna çağrılır ve gazete okumamasına dair bir tutanak tutulur. 1917 Şubat olaylarından sonra devrim, özgürlük yanlısı ve yenilikçi fikirleri nedeniyle tutuklanır. 1918 yılında Kabodiyon'a sürgün edilir ve yerel vali Muhammet Rahimbek'in emriyle ata sürükletmek suretiyle acımasızca öldürülür (Qosimov, 2004, s. 29-30; Aynî, 1960, s. 399).

Sahbâ'nın kendi el yazısıyla kaleme aldığı divan, 1980 yılında Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü El Yazmaları Fonunda tespit edilmiştir. Divan 263 sayfadan oluşmakta ve gazel, muhammes, müseddes türlerinde 550'den fazla şiir içermektedir. Şiirlerin 61'i Çağataycadır. 1991'de Muhtorova[10] tarafından Sahbâ'nın şiirlerinden seçkiler yayımlanmıştır (Qosimov, 2004, s. 30). Sahbâ'nın divanının ilk cildi 2018 yılında Tacikistan'da neşredilmiştir[11].

---

[2] *Bkz*. Aynî, S. (1926). *Numûne-yi Edebiyat-ı Tâcik*. Moskova.
[3] Gafurov, B. G. (1985). *Tojikon. Kitobi* 2. Duşanbe, İrfon.
[4] Racabov, Z. Ş, (1964). *Maorifparvar Ahmadi Doniş*. Duşanbe, İrfon.
[5] Bogoutdinov, A. M. (1961). *Oçerki po İstorii Tacikskoy Filosofii.* Stalinabad, Tacikgosizdat.
[6] Braginskiy, İ. S. (1981). *Ot Avestı do Ayni*. Duşanbe, İrfon. Aynı yazar. (1956). *Oçerki iz İstorii Tacikskoy Literaturı*. Stalinabad, Tacikgosizdat.
[7] Aşurov, G. A., Dinorşoyev, V. D. (1978). O Prosvetitel'skoy Sotsial'noy Filosofii Ahmada Donişa. *İzv. AN. TacSSR. Otdeleniye Obçşestv. Nauk*. 3: 48-59.
[8] Xodizoda, R. (1976). *Ahmadi Doniş*. Duşanbe, İrfon.
[9] Lunin, B. V. (1974). İstoriografiya Obçşestvennıh Nauk v Uzbekistana: Bio-Bibliografiçeskiye Oçerki, Fen, Taşkent, s. 166-167; Bečka, J. (1963). Soviet Studies on Ahmad Donish. *Archív Orientální* 31: 483-87.
[10] Saxbo. (1991). *Tanlangan Şe'rlar*. (Haz. X. Muhtorova). Taşkent, Fen.
[11] Saxbo. (2018). *Soğari Saxbo*. Cilt 1, (Haz. X. Ğ. Murodiyon). Duşanbe: Adib.

1.3. Abdülkâdir Hoca Sevdâ

Buhara edebiyat tarihinin önemli isimlerinden biri olan Abdülkâdir Hoca Sevdâ (1823/24-1873), edebî bir deha olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yazılan kaynaklar, onu gelecek vaat eden bir şair, filozof, ressam ve müzisyen olarak tanımlamaktadır. Eserlerinde sadece emirleri değil, aynı zamanda diğer yetkilileri de kınamıştır (Saifi, 2023, s. 112). Sevdâ, kanonlaşmış (canonized) şiirin dar sınırlarını aşma arzusunu, kendine has *mizah*, *parodi* ve *halk dili* (*lehçe-yi 'avâm*) unsurlarını kullanarak ifade etmiştir. Bu bağlamda, daha önce saygı duyduğu Bîdil'i taklit eden şiirlere karşı bir protesto niteliği taşıyan, parodik *Bîpul* mahlasıyla kaleme aldığı şiirler son derece ilginçtir. Sevdâ'nın bu tür şiirlerinden 2 örneğe Aynî, *Numûne-yi Edebiyat-ı Tâcik* eserinde yer vermiştir. Aynı eserde Sevdâ'nın seçilmiş 13 şiiri bulunmaktadır. Bunlardan 8'i oldukça sıradan gazellerdir (Braginskiy, 1956, s. 386-388). *Sevdâ* mahlasının yanı sıra *Bîpul* takma adını da kullanan şair, Farsça ve Çağatayca şiirler kaleme almıştır. Günümüze ulaşan 1450 beytlik eserleri arasında kaside, mesnevi ve gazeller bulunmaktadır. Ayrıca, düz yazıyla yazılmış 7 öyküsü de mevcuttur. Şairin eserleri, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü El Yazmaları Fonunda muhafaza edilmektedir (O'zME, s. 13-14). 1960 yılında Azizkulov[12] tarafından Sevdâ'nın şiirlerinden seçkiler yayımlanmıştır.

1.4. Mirzâ Abdülazîm Sâmî Bostânî

Mirzâ Abdülazîm Sâmî Bostânî (183?-1907/08), Buhara yakınlarındaki Bostan köyünde dünyaya gelir. İlkokul eğitimini köyünde tamamladıktan sonra Buhara'da edebiyat ve çeşitli alanlarda eğitim alır. Medrese eğitimini bitirdikten sonra farklı hükümdarların kâtipliğini üstlenir ve en sonunda Emir Muzaffereddin'in kâtipliğine atanır. Çarlık Rusya ile olan savaşta tarih yazmak amacıyla sefere katılır; bu süreçte birçok olaya tanıklık eder ve Emirlik rejimine karşıt olanların yanında yer alır (Aynî, 1960, s. 397).

Orta Asya hanlıklarında yazarların ve şairlerin kaderleri genellikle sarayın yüksek mevkideki memurlarına veya hükümdarlara bağlı olmuştur. Bu hamiler öldüğünde ya da gözden düştüğünde, haleflerinin desteği başka sanatçılara ve şairlere yönelmiştir. Böyle bir talihsizlik, Emir Muzaffereddin ve Emir Abdulahad'ın kâtipliğini yapmış olan Sâmî Bostanî'nin başına gelmiştir (Allworth, 1967: 357-358). Emir Abdulahad'ın yönetimi döneminde, emir ve çevresinin işlediği kanunsuzluklar giderek artarken halkın durumu da kötüleşmiştir. Bu süreçte Sâmî, sert eleştirilerini artırmış ve adaletsizliğe karşı sesini yükseltmiştir. Ancak, bu cesur duruşu sonucunda saraydan kovulmuş ve ömrünün sonuna kadar ciddi bir geçim sıkıntısı çekmek zorunda kalmıştır (Aynî, 1960, s. 397-398; Lunin, 1974, s. 321).

Tüm Orta Asya tezkireleri, Sâmî'yi seçkin bir tarihçi, yazar, şair, hattat ve belagat ustası olarak tanımaktadır. Sâmî'nin edebî mirası, çok sayıda manzum ve mensur eserle zenginleşmiştir; bunlar arasında *Tuhfe-yi Şâhî, Tarih-i Selâtîn-i Manġıtiya* ve *Dahme-yi Şâhân* gibi önemli tarihî eserler yer almaktadır. Ayrıca, *Risale-yi İnşâ, Tenzihü'l-İnşâ* ve *Menâzirü'l-İnşâ* gibi eserleri de bulunmaktadır. Bunun dışında Sâmî, 19. yüzyılın ikinci yarısının en önde gelen on Buharalı şairini içeren bir şiir antolojisi derlemiştir. Sâmî'nin kendi şiirlerinden oluşan *Mir'atü'l-Hayâl* adlı bir eseri de mevcuttur (Yepifanova, 1962, s. 15, 17-19).

1.5. Muhammet Sıddık Hayrat

Muhammet Sıddık Hayrat'ın hayatına dair bilgileri, çağdaşı ve yakın arkadaşı olan Aynî'nin *Yâd-Dâşthâ* eserinden öğrenmekteyiz. Hayrat, 1878 yılında Buhara'nın Aruson beldesinde, bir müezzinin ailesinde dünyaya gelir. Küçük yaşta büyük kayıplar yaşayan Hayrat,

[12] Azizkulov, C. (1960). *Abdulkodirhocai Savdo*. Stalinabad Tacikgosizdat.

sekiz yaşında babasını, on iki yaşında ise annesini kaybederek küçük erkek kardeşiyle baş başa kalır. Henüz çocuk yaşlarda sahip olduğu yetenekleri ile dikkat çeken Hayrat, eğitim hayatında başarılı bir öğrenci olur. Medrese döneminde de öne çıkan isimlerden biri hâline gelir. Şiire olan tutkusu, okul yıllarında belirir ve erken yaşlarda şiir yazmaya başlar. Ayrıca, bir arkadaşından Rusça öğrenerek kendini bu alanda da geliştirir. Ancak 1898 yılında kötü mali koşullar, sağlığını olumsuz etkilemeye başlar. Hayrat, mali durumunu düzeltmek için karakül[13] kuzu derisi satan bir komisyoncu olan Aşurbek'in yanında kâtip olarak işe girer. Cüzi bir ücret karşılığında beş ay çalışır fakat bu çabaları sağlık sorunlarının önüne geçemez. Zamanla zayıflayan Hayrat, 1900 yılında verem belirtileri göstermeye başlar. 1902 yılında hayata veda eder.

Hayrat daha hayattayken şiirlerini bir deftere kaydeder. Çağdaşları olan Aynî ile Mirzâ Abdülvahit, Hayrat'ın mirasını koruma çabasıyla onun eserlerini toplayarak yazıya geçirirler ve iki nüsha oluştururlar. O sırada Hayrat'ın eserleri gazel, kaside, mesnevi, kıta ve rubai olmak üzere toplam iki bin beyti bulur. Ölümünden sonra ünü hızla yayılır ve edebiyatla en küçük bir bağlantısı olan herkes onun hayranı olur. Bu süreçte Aynî, mahkeme memurlarının Hayrat'ın iki şiir nüshasına el koymasından endişe duyar. Bu nedenle, nüshaları güvence altına almak için Mirzâ Abdülvahit'in evine taşır. Onları karanlık bir dolabın tavanına asarlar. Ne yazık ki, 1918'de Kolesov Harekâtı sırasında Mirzâ Abdülvahit'in evi tahrip olur ve bu iki değerli nüsha da yok olur. Aynî, elinde yalnızca Hayrat'a ait birkaç gazel, kaside, kıta, rubai ve bir mesnevi kaldığını ve bunların *Tacik Edebiyatı Örnekleri* adlı kitabında yayımlandığını belirtmektedir (Aynî, s. 1960, 588-593).

1.6. Şemseddin Muhammet Şâhin

Aynî, Şemseddin Muhammet Şâhin'i, dönemin en önde gelen ve etkisiyle iz bırakan şairlerinden biri olarak tanımlar (Aynî, 1960, s. 401). Şâhin (1859-1894), kısa bir ömre rağmen şair olarak muazzam bir üne kavuşur. 1889'dan itibaren sarayla yakın ilişkiler kuran Şâhin, ardında hem düzyazı hem de şiir alanında paha biçilmez eserler bırakır. Hayatının son yıllarında yazdığı *Bedîü's-Sanâyi'*, en önemli eseri olarak kabul edilir. 1888 yılında, kadının toplumdaki konumu ve durumu üzerine düşündüklerini aktardığı *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisini kalem almıştır; bu eser, kendisinden önce vefat eden eşine ithaf edilmiştir (Saifi, 2023, s. 112).

Şâhin'in eserleri, *aydınlanma fikirleri*nin şiirsel ifadesinin özgün bir örneğini sunar. *Leylâ vü Mecnûn* eserinde, aşk hikâyesinin zeminine tutkulu *aydınlanma çağrıları* işler. Şiirlerindeki şikâyet ve ağıt motifleri, karamsarlığın ve kişisel umutsuzluğun bir yansıması olmaktan öte, emirliğin boğucu rejimine ve saray mensuplarının tutumlarına karşı bir protestonun kendine has ifadesi olarak öne çıkar. *Tuhfe-yi Dûstân* eserinin dizeleri öfkeyle dolup taşarken, *Bedîü's-Sanâyi'* eseri sert hicivlerle örülmüştür. Şâhin, emirin sarayındaki baskıcı ve aşağılayıcı atmosfer karşısında dayanamayarak, henüz genç yaşta hayata veda etmiştir (Braginskiy, 1956, s. 384-386; 74). Şâhin'in hayatı ve eserleri, Mirzozoda[14], Xodizoda[15] ve Rahmonov[16] gibi isimler tarafından araştırılmıştır. Şâhin'in eserlerinden seçmeler, Arap alfabesiyle 1959[17] ve Kiril alfabesiyle 1960[18] yıllarında yayımlanmıştır. Şairin külliyatı ise 2006 yılında[19] basılmıştır.

[13] Koyun cinsi.
[14] Mirzozoda, X. (1956). *Şamsiddin Şoxin*. Stalinabad, Naşriyoti Davlatii Tocikiston.
[15] Xodizoda, R. (1974). *Şoxin* (Tadqiqi Nav dar Hayot va Ecodiyoti Şoir). Duşanbe, Doniş.
[16] Rahmonov, A. (2006). *Şamsiddin Şoxin va An'anai Ġazalsaroî dar Adabiyoti Tociki Nimai Duyumi Asri XIX va Avvali Asri XX*. Duşanbe.
[17] Şoxin (1959). *Aş'ori Muntaxab* (bo Hurufoti Forsî). Stalinabad, Naşriyoti Davlatii Tocikiston.
[18] Şoxin (1960). *Aş'ori Muntaxab* (bo Hurufi Sirillik). Stalinabad, Naşriyoti Davlatii Tocikiston.

1.7. Kârî Rahmetullah Vâzih

Buhara edebî muhitinde *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*[20] eseriyle tezkire yazma tarzına ve geleneğine yeni bir hayat kazandıran kişi, Kârî Rahmetullah Vâzih'tir (Mahamadzoda, 2021, s. 1473). 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yazılan tezkireler, Efzel Pirmestî'nin *Efzelü't-Tezkâr Fî Zikrü'ş-Şu'ara ve'ş-Şiar* eseri de dâhil olmak üzere, Vâzih'in eserini temel almıştır. Tezkire yazarları, Vâzih'in yüksek şiirsel yeteneğini ve edebî etkisini kabul etmiş ve onun eserlerini birincil kaynak olarak kullanmayı tercih etmişlerdir (Okilova, 2012a, s. 32).

Vâzih, aynı zamanda yetenekli bir şair olarak da tanınmış ve farklı türlerde eserler vermiştir. 1887 yılında Kafkasya ve İstanbul'a yaptığı hac yolculuğunda, yol izlenimlerini anlattığı *Garayibü'l-Haber fi Acâyibü's-Sefer* adlı eserini yazarak Emir Abdulahad'a sunmuştur. Ayrıca, aşçılıkla ilgili de önemli bilgi ve deneyimlere sahip olmuştur. 1881 yılında ekmek, yemek ve helva pişirme yöntemlerini konu alan iki ciltlik *Kân-ı Lezzet ve Hân-ı Nimet* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eserde 18 çeşit ekmek, 109 çeşit yemek, 169 çeşit helva ve 33 çeşit reçel tarifleri yer almaktadır (Qosimov, 2004, s. 25).

Vâzih'in edebî mirası bununla da sınırlı değildir. *Sevânihü'l-Mesâlik ü Ferâsihü'l-Memâlik, Şakâyıku'd-Dakâyık, Dîvân-ı Eş'âr-ı Farsî Müştemil Ber Gazeliyyat vü Rubâiyat-ı Hud, Mesnevî Der Hikâyât-ı Müteferrika – Der Bahr-i Hezec-i Müseddes-i Maksûr, Mecmua-yı Kasâid-i Farsî vü Arabî, Dîvân-ı Farsî, Arabî vü Türkî* gibi çeşitli eserleri de mevcuttur (Okilova, 2013b, s. 248-249). Vâzih, bu eserleriyle 19. yüzyıl Buhara edebiyatına ve kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Eserleri, dönemin edebî atmosferini zenginleştirirken, aynı zamanda kültürel mirasın da önemli bir parçasını oluşturmuştur.

1.8. Şerîfcân Mahdûm Sadr-ı Ziyâ

Şerîfcân Mahdûm (1865/67-1932), asıl görevi başkadılık (kadıkelan) olan önemli bir şahsiyet olarak Buhara'da doğmuş ve burada yetişmiştir. Buhara'nın tanınmış başkadılarından olan babası Abduşükür, aynı zamanda saygın bir ilahiyatçı ve edebiyat bilgini olarak tanınmaktaydı. Şerîfcân Mahdûm, ilk eğitimini geleneksel mektepte aldıktan sonra, yükseköğrenimini babasının manevi ve bilimsel rehberliğinde medresede tamamlamıştır. Turan ve çevresindeki ülkelerin tarihini derinlemesine inceleyen Şerîfcân Mahdûm, Farsçanın yanı sıra Arapça ve Türkçeyi de ustalıkla kullanmıştır (Ro'ziyeva ve Xabibconov, 2021, s. 176).

Şerîfcân Mahdûm, Buhara edebiyat çevresinde *Sadr-ı Ziyâ* mahlasıyla tanınmıştır. Onun evi, Ahmet Dâniş başta olmak üzere aydın ve şairlerin buluşma noktası hâline gelmiştir. Bu mekân, fikir alışverişlerinin yapıldığı, eserlerin paylaşıldığı ve şiirlerin okunduğu canlı bir edebî ortam sunmuştur (Braginskiy, 1956, s. 410). Şerîfcân Mahdûm, 19. yüzyılın önde gelen aydınlarından Ahmet Dâniş ile yakın ilişkiler kurmuştur. Arkadaş çevresi, İsa Mahdûm, Yahya Hoca, Molla Şerîf Saat, Dâniş'in öğrencisi Kârî Abdülmecit Züfünûn, tarihçi Mirzâ Abdülazîm Sâmî Bostânî, Kârî Rahmetullah Vâzih, Şemseddin Muhammet Şâhin, Muhammet Sıddık Hayrat, Sıddık Hoca Gülşenî ve daha birçok aydından oluşmuştur. Bu aydınlar, her hafta salı, çarşamba, perşembe günleri Şerîfcân Mahdûm'un evinde bir araya gelerek münazaralarını sürdürmüştür (Ro'ziyeva ve Xabibconov, 2021, s. 176-177). Bu nedenle, Şerîfcân Mahdûm'un kurduğu bu edebiyat kulübü, dönemin "edebiyat okulu" hâline gelmiş ve 20. yüzyılın başında Tacik edebiyatının şekillenmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Abdulxayev, 2020, s. 112).

[19] Şamsiddin Şoxin (2006). *Kulliyot*. (Haz. M. Muhammadî), Duşanbe, Adib.
[20] *Bkz*. Akyüz. M. (2015). Kârî Rahmetullah Vâzih'in Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb Tezkiresi. *SDU Habarşısı*, №4 (35), s. 50-59.

Şerîfcân Mahdûm'un kitaplara olan sevgisi büyüktü; o, aynı zamanda bir kitap koleksiyoncusuydu. Farklı alanlardaki yazma eserleri toplamak için ne çabasını ne de parasını esirgeyen Şerîfcân Mahdûm, böylece eşsiz bir hazineye sahip olmuştur. Onun kütüphanesi, Buhara'nın en zengin ve en iyi özel kütüphanesi olarak öne çıkmıştır (Ro'ziyeva ve Xabibconov, 2021, s. 177-178).

Şerîfcân Mahdûm'un kaleme aldığı önemli eserler arasında *Zikr-i Evâil-i Buhârâ, Tarih-i Buhârâ, Müntehabü't-Tevârih, Risâle-yi Selâtin vü Şehriyârân, Zikr-i Pâdişâhân ü Knyazân Devlet-i Rusiya, Zikr-i Halât-ı Çingizhân, Zikr-i Selâtin-i Manġitiya, Mecmua-yı Tezkâr ü Tevârih, Rûz-nâme* ve *Nevâdir-i Ziyâiye* gibi değerli çalışmaları bulunmaktadır. (Masaliyeva, 2022, s. 16). Bu eserler, onun geniş bilgi birikimini ve tarihî derinliğini yansıtan önemli kaynaklardır.

Sonuç

19. yüzyılda Buhara, birçok şair ve yazar yetiştirerek önemli bir kültürel ve edebî merkez olma özelliğini korumuştur. Bu dönemde Farsça, klasik şiirin ve edebiyatın ana dili olarak öne çıkmış; gazel ve kaside gibi türler ise popülerliğini korumuştur. Tasavvufi düşünce, edebiyatın önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.

Dönemin sosyal ve siyasi koşulları, edebî üretimi derinden etkilemiş; *aydınlanma, yenilikçi düşünceler, özgürlük, toplumsal eleştiri* gibi temalar, eserlerde sıkça işlenmiştir. Şairler ve yazarlar, sosyal çevre ve edebî tartışmalar için bir araya geldikleri buluşma noktaları oluşturmuştur. Bu bağlamda, Şerîfcân Mahdûm'un evi aydınların buluşma noktası olarak önemli bir edebî ortam hâline gelmiştir.

Ahmet Dâniş, güçlü sesiyle edebî kalıpları kırarken, Kârî Rahmetullah Vâzih, tezkirecilik geleneğine yeni bir soluk kazandırmıştır. Mirzâ Hayit Sahbâ özgürlük yanlısı ve yenilikçi fikirleri nedeniyle tutuklanmış, Abdülkâdir Hoca Sevdâ, *Bîpul* takma adıyla taklitçi şiirlere karşı bir protesto gerçekleştirmiştir. Mirzâ Abdülazîm Sâmî Bostânî, emirlik yönetimine karşı cesur eleştirilerde bulunmuş ve adaletsizliğe karşı sesini yükseltmiştir; bu da onun için bedel ödemek anlamına gelmiştir. Ayrıca, Muhammet Sıddık Hayrat ile Şemseddin Muhammet Şâhin, kısa ömürlerine rağmen edebiyat dünyasında önemli bir etki bırakmışlardır.

Bu unsurlar, 19. yüzyıl Buhara edebiyatının zenginliğini göstermekte ve edebiyatın toplumsal dinamiklerle nasıl etkileşimde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

O'zME O'zbekiston Milliy Entsiklopediyası

KAYNAKÇA

ABDULXAYEV, Z. M. (2020). Obzor Sotsial'noy Rabotı i Prosvetitel'skoy Deyatel'nosti Sadri Zii v "İstoriya Buharskoy Revolyutsii". *Vestnik Pedagogiçeskogo Universiteta*, №2 (85), s. 110-117.

ALLWORTH, E. (1967). The Changing Intellectual and Literary Community. E. Allworth (Ed.), *Central Asia: A Century of Russian Rule* (s. 349-396). New York: Columbia University Press.

AYNÎ, S. (1960). *Vospominaniya*. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad.

BRAGİNSKİY, İ. S. (1956). *Oçerki iz İstorii Tacikskoy Literaturı*. Stalinabad, Tacikgosizdat.

ECKMANN, J. (2017). *Harezm Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (5. Baskı). (Haz. O. F. Sertkaya), Ankara: TDK Yayınları.

HOTAMOV, N. (2017). "Ahmad Doniş – Osnovopolojnik Prosvetitel'stva v Sredney Azii". *Muarrih*, s. 13-18.

QOSİMOV, B. vd. (2004). *Milliy Uyğoniş Davri O'zbek Adabiyoti*, Taşkent: Ma'naviyat.

MAHAMADZODA, P. (2021). "Qorī Rahmatulloxi Vozex va An'anai Tazkiranigorī Dar Nimai Duyumi Asri XIX." *Academic Research in Educational Sciences*. 2/12: 1472-1476.

MASALİYEVA, O. (2022). "Sadr Ziyo – Ko'p Qirrali Davlat Arbobi". *Ta'lim va İnnovatsiyon Tadqiqotlar*, №3, s. 14-18.

MÎRZÂ 'ABDAL'AZÎM SÂMÎ (1962). Ta'rîh-i Salâtîn-i Manġîtîya. (Haz. L. M. Yepifanova), Moskova, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.

LUNİN, B. V. (1974). *İstoriografiya Obçşestvennıh Nauk v Uzbekistana: Bio-Bibliografiçeskiye Oçerki*. Fen, Taşkent.

OKİLOVA, S. (2012a). Sadri Ziyo About Kori Rakhmatullokh Vozekh Personality and Mastership (Based on the Material of Tazkorii Ash'or). *Uchenıye Zapiski* (*Gumanitarnıye Nauki*), №5 (33), s. 32-39.

OKİLOVA, S. (2013b). Shar'i's Information About Kori Rakhmatallokh Vozekh's Life and Creation (on the Materials of Tazkirat-ash-Shuara). *Vestnik TGUPBP*, №1 (53), s. 245-252.

O'ZBEKİSTON MİLLİY ENTSİKLOPEDİYASI. S Xarfi. Davlat İlmiy Naşriyoti, Taşkent. https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/11-o-zbekiston-milliy-ensiklopediyasi

RO'ZİYEVA, G., Xabibconov, İ. (2021). Sadr Ziyo Kutubhonasi. *Oriental Art and Culture*. 6: 175-186.

SAİFİ, S. (2023). Literature in the Khanate of Bukhara in the Nineteenth Century. R. Doraiswamy (Ed.), *Cultural Histories of Central Asia* (s. 108-113). Routledge&Aakar.

İnternet Kaynakları

Encyclopaedia Iranica. (2024). Dāneš, Aḥmad Maḵdūm.

https://iranicaonline.org/articles/danes-donis-ahmad-makdum-b

SON DÖNEM ÇAĞATAY ŞAİRLERİNDEN MEŞREB'İN DİVANI ÜZERİNE

Ixtiyor YOQUBOV*

Özet

Tarihî metinlerin incelenmesi Türklük bilimi araştırmaları açısından oldukça önemlidir. Tarihî dönemlerde geniş bir coğrafyada yaşayan, büyük bir kültür tarihine sahip olan Türklerin dil ve edebiyatına ait metinleri ortaya çıkarmak kültür tarihine büyük katkılar sağlayacaktır. Harezm Türkçesinin devamı niteliğinde olan Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başına kadar Karahanlı ve Harezm-Altınordu edebî dilinin devamı olarak Temürlüler döneminde gelişen, Alî Şîr Nevâyî ile klâsik şeklini alan yazı dilidir. Günümüzde bu yazı dilinin devamı olarak Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri kabul edilse de diğer Orta Asya lehçeleri için de bir üst dil sayılmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bugünkü Türk yazı dillerinin şekillenme süreci ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu durumun dil üzerindeki etkilerini, Çağatay Türkçesinin son dönemi olarak kabul edilen 17-19. yüzyıllar arasındaki metinlerde takip etmek mümkündür. Sözü edilen döneme ait eserlerin elde bulunmamasından dolayı son döneme ait yapılan çalışmalar sınırlıdır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Divân, El Yazma, Ünlü Ses, İlgi, Yükleme, Belirtme

ON THE DIVAN OF MEŞREB, ONE OF THE LAST PERIOD CHAGATAY POETS

Abstract

The study of historical texts is very important in terms of Turkology research. Revealing the texts belonging to the language and literature of the Turks, who lived in a wide geography in historical periods and had a great cultural history, will make great contributions to the history of culture. Chagatai Turkish, which is the continuation of Khwarezm Turkish, is the written language that developed in the Temurlu period as the continuation of the Karakhanid and Khwarezm-Altınordu literary language from the 15th century to the beginning of the 20th century and took its classical form with Alî Şîr Nevâyî. Although Uzbek and New Uyghur Turkish are accepted as the continuation of this written language today, it is also considered a meta-language for other Central Asian dialects. Starting from the first quarter of the 20th century, the formation process of today's Turkish written languages has been encountered. It is possible to follow the effects of this situation on the language in the texts between the 17th and 19th centuries, which are accepted as the last period of Chagatai Turkish. Due to the lack of works belonging to the mentioned period, the studies carried out on the last period are limited.

Key Words: Chagatai Turkish, Divan, Manuscript, Vowel Sound, Relation, Predicate, Accusative

Çağatay Türkçesinin son dönemi gerileme ve çöküş evresidir. Bu evrede yetişen şairler çoğunlukla Nevâî ve Fuzulî'yi taklit etmişler, ancak pek de başarılı olmamışlardır. Bunlar içerisinde bütün Türkistan'da büyük bir şöhrete ulaşan Rahim Baba Meşreb'in ayrı bir yeri vardır. O Klâsik Edebiyatın gazel, müstezat, murabba, muhammes, müseddes, müsemmen, terci-bend, mesnevî, kaside, kıta, rubai, muamma, çistan, tuyuğ ve müfret gibi on altı türünde

* Dr. Öğr. Üyesi, Özbekistan-Finlandiya Pedagoji Enstitüsü; ÖZBEKİSTAN; ORCİD: 0009-0006-7914-725X; ixtiyoryoqubov08@gmail.com

başarılı eserler varmıştır. Meşreb, Çağatay Edebiyatı son döneminde en çok müstezat yazan şairdir (Hoshimxonov, 2007, s. 34). Meşreb'in eserleri Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmakla birlikte Karluk, Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinden de izler taşımaktadır. Bu türden metin örnekleri bize sadece gramer özellikleri bakımından bir fikir vermez. Aynı zamanda Orta Asya bölgesindeki Türk lehçelerinin oluşumu ve gelişimi hakkında önemli bilgiler verir.

Özbekistan'da Meşreb'in eserlerin birçok el yazma ve taş baskı nüshaları vardır ve bu nüshaların bazılarının istinsahı yapılmıştır.

Semerkant Devlet Üniversitesi kütüphanesinin el yazmalar bölümünde Meşreb'in eserlerinin 10'dan fazla nüshası mevcuttur (Musurmanov, 2015, s. 28). Üzerinde çalışma yapmış olduğumuz nüsha 18. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Semerkant nüshasıdır. Nüsha Semerkant Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. E.Musurmanov'un şahsi kütüphanesindedir. Kapaksız olan bu nüsha, 16×25 cm ebadında, 293 varaktan (586 sayfa) oluşmakta ve her sayfasında 11 satır bulunmaktadır. Bu el yazma nüshanın müellifi ve müstensihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sayfa numaraları gösterilmemiştir. Anlatılan her olayın başlıkları kırmızı mürekkeple, olayın kendisi siyah mürekkeple yazılmıştır. Metinde cetveller bulunmamakta, ta'lik yazı ile yazılmış ve hareke kullanılmamıştır. Nesir ve nazım biçiminde yazılan bu eser oldukça okunaklıdır. Metin sayfalarındaki ufak tefek silik yerler ve karartılar dışında okumayı güçleştirecek herhangi bir olumsuzlukla karşılaşılmamaktadır. Nüshanın son dört sayfası kaybolmuştur. Nüsha üzerinde herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Rahim Baba Meşreb'in eserleri üzerinde Özbekistan'da ve Türkiye'de tasavvufi, felsefi ve edebî yönden birçok araştırma yapılmıştır: Likoşin, N. S, *Divane-i Mashrab,* 1910; Shamsiyev P., Hayıtmetov A., *Mashrab. Tanlangan she'rlar,* 1960; Zokiriy M, *Mashrab,* 1966; Abdugafurov Abduresit, *Mashrab,* 1971; Rahmonov V., Isroilov K, *Mashrab. Devon,* 1980; Jaloliddin Yusupov, *Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasan, 1990;* Hasaniy M, *Shoh Mashrab qissasi,* 1991; Sayfiddin Raf'iddin., Muhammad Yoqub Salimoğlu., Sharofxon Jamoloğlu, *Qissasi Mashrab,* 1992; Haci İsmetullah Abdullah, *Babarahim Mashrab. Mebde-i Nûr,* 1994; Niyazov, G., Ahmedov K, *Babarahim Mashrab. Mebdeyi Nûr, Saylanma (gazeller müstezatlar),* 1994; Hoshimxonov M, *Mashrab-i mu'teber o'zum*, 2008; Abdureşid Abdugafurov vd, *Babarahim Mashrab. Dilim Derya-i Nûrdur,* 2004; Hamrayeva D., *Babarahim Mashrab gazallari poetikasi* (Doktora tezi), 2004; Jaloliddin Yusufiy, *Mashrab. Devon*, 2006; Mamatraimova, H., vd, *Ezgulikni Kuylagan Shair: Babarahim Meşreb Hayati va ijodi,* 2007; Erkin Mursurmanov, *Boborahim Mashrab haqida yangi ma'lumotlar,* 2015. Türkiye'de: Mahmut Fidancı, *Şah Mesreb Menakıb-namesi* (Doktora tezi), 1994; Sadi Gedik, *Baba Rahim Mesreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr mesnevisi dil incelemesi*, (Doktora tezi) 2010; Munire Kevser Baş, Son dönem Çağatay şairi Baba Rahim Meşreb'n *manzum fâtiha tefsiri,* 2013; Kanabayev Cemalıddın, *Baba Rahim Meşreb'n Kişiliği, Şahsiyeti ve Tasavvufi Anlayışı,* (Yüksek Lisans tezi) *2013;* İbrahim AKÇA *Baba Rahîm Mesreb Menakîb-nâmesinde geçen şiirlerin dinî-tasavvufî açıdan inçelenmesi* (Doktora tezi) 2021. Meşreb üzerine çalışmalarıyla tanınan Abdureşit Abdugafurov, Meşreb'e mahsus "meşrebane" üsluptan söz eder. Meşrebane üslubun özellikleri; halk türküleri gibi sade ve samimiliği ile büyüleyici olması, vezin ve kafiyelerin halkın canlı dilinden faydalanarak yapılması ile mısralardaki sürat ve coşkunluk olarak belirtir:

sen-sen severim ḫāh inan ḫāh inanma

ḳandur cigerim ḫāh inan ḫāh inanma

ġam şām-ı firāḳın͡gda kebāb ėtti felekni

āh-ı seḥerim ḫāh inan ḫāh inanma

Abdureşit Abdugafurov, Meşreb'in özellikle Nevaî ve Lütfî'ye benzer şiirler yazdığına dikkat çeker: Buna dair pek çok örnek verir:

Meşreb: *ḳıldı bu çarḫ-ı felek rüsvā-yı devrān 'āḳibet*
bar boldı bu ḳavm āḫīr yėrge yeksān 'āḳibet
[6]ġuṣṣa ġamdın ḳutulmaydur ġarīb başım meni
kimni hem-derdim dėdim ḳıldı perīşān 'āḳibet

Nevaî: *āh kim ol āşnā bīgāne boldı 'āḳibet*
hecridin bīhūdluġum efsāne boldı 'āḳibet
yaşurun derdimni zāhir ḳıldı efġān 'āḳibet
asraġan rāzımnı yaydı seyl-i müjgān 'āḳibet (Abdugafurov, 1971, s. 4).

Meşreb'in eserlerinde büyük ölçüde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri görülür. 17. ve 18. yüzyıllarda Çağatay Türkçesi metinlerinde ağız özelliklerinin yazı diline girmeye başlamasıyla farklı yapılarla karşılaşılır. Bu yüzden Meşreb'in eserlerinde Batı ve Doğu Türkçesindeki dikkat çeken dil özellikleri vardır:

bu derd birle ḫarāb ***oldum*** *nėge ḥālımnı sormay sen*
otum çıḳsa yüregimdin mekīn u hem mekān örter (47b/8)
kāfīr bolsan͡g şundaġ bol ehl-i dünyā ***bolmaġıl***
zāhid-ṣıfat dünyā dėp hergiz murād ***bolmaġıl*** (41a/1)
*dest-i mūṣā-yı hekīmġa men aṣṣā kėltür****mişem*** (42a/4)
leyli 'azrādın artuḳ yaḫşı dil-dār ***olmışım*** (155a/11)

Meşreb'in eserleri üzerinde yapılmış yukarıda ifade edilen çalışmalarda onun eserleri hakkında bilgileri önemli bir rol oynamıştır. Onun eserleri hakkında bilgilere bazı kaynaklarda yer verilse de bu bilgiler yeterli düzeyde olmayıp *Divân*'ın bütününü kapsayacak nitelikte değildir. Meşreb, İslâmi anlayışını, kültürünü Türk diliyle anlatmaya çalışmıştır. Bu yüzden Rahim Baba Meşreb sadece bir mutasavvıf değil Türk dilinin son dönem Çağatay Türkçesinin koruyucularından biri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu kadar yaygınlaşmış olan Meşreb'in *Divân*'ı dil bilimciler tarafından ciddi anlamda ele alınıp incelenmemiştir.

Özbekistan ve Afganistan'da Meşreb Divânı'nın birçok nüshasının var olduğu bilinmektedir. Meşreb eserleri halk diline yakın bir dilde yazıldığı ve her yerde okunduğu için nüshalarının ayrı ayrı özellikleri vardır. Divân'ın birden çok ve farklı nüshalarının olması eser hakkında çeşitli fikir yürütülmesine sebep olmuştur. Yapılan çevriyazı çalışması sonucunda eserin adı ve yazarına rastlanılmamıştır. Eser Arap harflerinin ta'lik el yazısı ile yazılmıştır. Metnin genel yazım özelliklerine bakıldığı zaman Arapça ve Farsça sözcükler aslına uygun tarzda yazıldığı görülmektedir. Divân yazıldığı dönemde ağız özellikleri yazılı eserlere kendini göstermeye başlamıştır. Bu yüzden Divân metninde farklı gramer yapılarla karşılaşılır.

Eserde kapalı ė ile telaffuz edildiğini düşündüğümüz sözcükler günümüz Özbek Türkçesindeki sözcüklerin ilk hecesinde kullanılmakta olan kapalı /ė/ ünlüsünü dikkate alarak metinde bu ünlünün var olduğu kanaatindeyiz.

Metinde ek uyumsuzluğu ileri düzeydedir. Daha çok Arapça ve Farsça kökenli ince sıradan ünlü ile biten sözcüklere ekin kaf (ق) veya gayın (غ) ile başlayan kalın ünlülü biçimleri gelmiştir. Kalın sıradan ünlülü sözcüklere gelen örnekler azdır. Bu durum Türkçe kökenli sözcüklerde de karşımıza çıkmaktadır: *içiġa* 31b1, *kėyinraḳ* 184b/1, *erleriġa* 1b/11, *asıġlıġ 80b/9 vd.*

Doğu Türkçesi sahasının belirgin özelliklerinden birisi zamir n'sinin genellikle kullanılmamasıdır. Zamir n'si ile ilgili çalışmalarda genellikle zamir n'sinin Tarihî Çağatay Türkçesinde kullanılmadığı ifade edilmektedir. Ancak bu ifadeler metnimizi tam olarak yansıtmamaktadır. Metinde Zamir n'si olarak adlandırılan bu ses düzensiz biçimde kullanılmıştır:

arasında	9b/3	*ėşikinde* 79a/4
bābında	52a/1	üstinde 99b/6
içinde	21b/5	*kūyında* 13b/11

Ses olayları bakımından metinde ilgi çekici örnekler bulunmaktadır. Arapça ve Farsça sözcüklerde ses düşmeleri özellikle vezin gereği olarak göze çarpar. *d>t* değişmesi: *durur 52b/11, turur 4a/4, z>s* değişmesi: *bolmaz 79b/5, bolmas* 93a/8, "almak" yeterlilik fiilinden önce gelen -a, -e zarf-fiil ekinin kendinden sonra gelen "almak" fiiliyle kaynaşarak ḳıla almas > *ḳılalmay*, tapa almas > *tapalmas* vb. şeklinde kullanılması eserdeki ses olaylarından dikkat çekenlerdir.

İyelik ekleri konusunda Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri metin ile örtüşmektedir. Burada bir farkın olmadığı görülmüştür.

Eserde kullanılan hâl ekleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin hâl ekleri örtüşmektedir. Çağatay Türkçesinin özelliği şu ki bir hâl ekinin başka bir hâl ekinin yerine kullanıldığı durumlarla karşılaşmak mümkündür. Metinde ilgi hâl ekinin bazı hâllerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uyduğu bazı hallerde uymadığı görülmektedir. İlgi hâli bazı örneklerde yükleme hâl eki *+ni, / +nı* ile yapılmıştır. Eserde bu ek */+nI͡ng,* ve */+nI/* şekillerinde kullanılması eserin halk ağzına yakın bir dilde yazıldığını yansıtmaktadır. Yükleme hâli eki hem düz hem de yuvarlak durumda kullanılmıştır. Yükleme hâli isimlerden, zamirlerden ve iyelik eklerinden sonra sıklıkla ekin *+nı, +ni, +nu, +nü* şeklinde gelmektedir. Bazı örneklerde yükleme hâli, iyelik eklerinden sonra eksiz biçiminde kullanılmıştır. Metinde belirtme hâl ekinin kullanılmasının ayrı bir yeri vardır. Zamirlerin edatlarla kullanımında ilgi yerine belirtme hâl eki kullanılan durumlar da vardır. İyelik ekinden sonra kullanılan +n belirtme hâl eki yükleme hâl eki işleviyle kullanılmıştır. Yönelme hâl ekinin çeşitli fonetik varyantları: *+ge, +ġa +ke +ḳa +A* şekilleriyle yazıldığı bilinmektedir. Metinde çoğunlukla *-ġa*, şekli kullanmıştır. Bulunma hâl eki *+da, +ta* şeklinde, çıkma hâli eki çoğunlukla -dIn şeklinde kullanılmıştır. Hâl eklerinin bu gramer farklılıklarla yazımı metnin canlı halk diline yakın bir dilde yazıldığını göstermektedir.

Sonuç

Söz varlığı bakımında oldukça zengin olan bu Divân nüshası son dönem Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtmak ile birlikte Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçelerinden de izler taşımaktadır. Bu araştırma aynı zamanda son dönem Çağatay Türkçesindeki sözcüklerin karakteristik özelliklerini belirten çalışma niteliğindedir. Bu nedenle Türklük bilimine önemli katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

AKAR, A. (2016). *Gelibolulu Mustafa Âlâ Mirkâtül-Cihâd (Dil İnceleme - Metin, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1946). *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu*. İstanbul.

DILOROM, H. (2004). *Babarahim Mashrab g'azallari poetikasi*. Taşkent: Özbekistan Fenler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

EKER, Ü. (2019). "Çağatay Türkçesi Metinlerinde "–DI + şahis eki +érse" Yapısı ve İşlevleri". *Kilitbahir Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15: 37-80.

HOSHİMXONOV, M. (2007). *Meşrebi muteber özüm.* Taşkent: Özbekistan Milli Kütüphanesi Neşriyat.

JALOLIDDIN, Yusufiy (2006). *Mashrab, Devon.* Taşkent: Yeni Esir Evladı Naşriyatı.

MUSURMANOV, E. (2005). *Rahim Baba Maşrab hayati ve ruhiyat talqını*. Semerkant: Semerkant Devlet Üniversitesi Neşriyatı.

ӘЛІШЕР НАУАИДЫҢ БРИТАН КІТАПХАНАСЫНДАҒЫ «ҒАЖАЙЫП МӘЖІЛІСТЕР» (МӘЖІЛІС УН-НАФАИС) ТЕЗКИРЕСІНЕ ШОЛУ

Yerlan ZHIYENBAYEV*

Аңдатпа

Лондон қаласында орналасқан Британ кітапханасы (British Library) — 1973 жылы ресми түрде құрылғанымен, оның тарихы одан әлдеқайда ерте басталады. Әлемдегі ең үлкен кітап қоры қамтылған бұл мекемеде 170 миллионнан астам құжат сақталған. Жыл сайын шамамен 3 миллион жаңа құжат қосылады. Кітапхана қорындағы құжаттар 400-ден астам тілде жазылған. Британ кітапханасы сирек кітаптар мен қолжазбалар жинақтауы жағынан әлемдегі жетекші мекемелердің бірі саналады. Кітапханадағы сейрек кітаптардың бірі Әлішер Науаидің «Мәжіліс ун-нафаис» атты шығармасының нұсқалары ғалымдар мен зерттеушілер үшін өте құнды. Себебі олар Науаидың шығармашылығы мен оның заманының әдеби ортасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл кітап ортағасырлық Орта Азиядағы әдебиет пен мәдениет өкілдері жайлы құнды мәліметтер жинағы ретінде белгілі. Бұл еңбек әдеби және тарихи дерек ретінде өте құнды. Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») 1491-1492 жылдары жазылған. Бұл шығарма түрік әдебиетінде алғашқы "тезкире" (ақындар мен жазушылар өмірбаянын қамтитын әдебиет жанры) болуымен маңызды орынға ие. Шығарма сегіз бөлімге бөлінген, әр бөлімі «мәжіліс» деп аталады. Сегізінші мәжіліс толығымен Хүсейін Байқараға арналған. Нәуаи бұл шығармасын дайындау кезінде Жамидің "Бахаристанын" және Дәулетшахтың "Тезкіретү'ш-Шуарасын" үлгі еткен. Шығармада басқа дереккөздерде кездеспейтін түркі ақындары туралы мәліметтер берілген. Бұл зерттеуімізде Әлишер Науаидің «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») атты еңбегінің Британ кітапханасындағы екі нұсқасы қарастырылды.

Тірек сөздер: Орта Азия, орта ғасыр ақындары, әдебиет тарихы, шағатай тілі, қолжазба.

ALİ ŞİR NEVAYİ'NİN BRITISH LIBRARY'DE BULUNAN MECÂLİSÜ'N-NEFÂİS TEZKİRESİ HAKKINDA BIR İNCELEME

Özet

Londra'da bulunan British Library (Britanya Kütüphanesi), resmi olarak 1973 yılında kurulmuş olsa da, tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır. Dünyadaki en geniş kitap koleksiyonlarından birine sahip olan bu kurumda 170 milyondan fazla belge muhafaza edilmektedir. Her yıl yaklaşık 3 milyon yeni belge eklenmektedir. Kütüphane koleksiyonundaki belgeler 400'den fazla dilde yazılmıştır. British Library, nadir kitaplar ve el yazmaları bakımından dünyanın önde gelen kütüphanelerinden biri olarak kabul edilir. Kütüphanedeki değerli eserlerden biri de Ali Şir Nevai'nin "Mecâlisü'n-Nefâis" adlı eserinin nüshalarıdır. Bu nüshalar, Nevai'nin eserini ve yaşadığı dönemin edebi ortamını daha derinlemesine anlamak için araştırmacılar açısından büyük öneme sahiptir. Bu eser, Orta Çağ Orta Asya'sındaki edebiyat ve kültür temsilcileri hakkında önemli bilgiler içeren bir kaynak olarak bilinir ve hem edebi hem de tarihi açıdan oldukça değerlidir. Mecâlisü'n-Nefâis tezkiresi 1491-1492 yıllarında yazılmıştır. Bu eser, Türk edebiyatında ilk "tezkire" (şairler ve yazarların biyografilerini içeren bir edebiyat türü) olması nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Eser, her biri "meclis" olarak adlandırılan sekiz bölüme ayrılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi; Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü, KAZAKİSTAN; ORCID: 0000-0001-9234-4780**;** yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

Sekizinci meclis tamamen Hüseyin Baykara'ya adanmıştır. Nevai, bu eserini hazırlarken Cami'nin "Baharestan"ını ve Devletşah'ın "Tezkiretü'ş-Şuara"sını örnek almıştır. Eserde, başka kaynaklarda bulunmayan Türk şairleri hakkında bilgiler verilmektedir. Bu çalışmada, Ali Şir Nevai'nin Mecâlisü'n-Nefâis tezkiresinin British Library'de bulunan iki nüshası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Orta Çağ Şairleri, Edebiyat Tarihi, Çağatay Türkçesi, El Yazması.

A REVIEW OF ALI ŞIR NEVAYI'S TEZKIRES OF MECÂLISÜ'N-NEFÂIS PRESENT IN THE BRITISH LIBRARY

Abstract

The British Library, although it was officially established in 1973, its history dates back much earlier. Housing one of the world's largest collections, the library contains more than 170 million documents, with around 3 million new items added each year. The materials in the collection are written in over 400 languages. The British Library is considered one of the leading institutions globally for its collection of rare books and manuscripts. One of the rare books in its possession is the copies of Ali Şir Nevai's "Majalis un-Nafa'is", which are highly valuable to scholars and researchers. These manuscripts provide deep insights into Nevai's literary work and the cultural and literary environment of his time. The book is renowned for its collection of valuable information on the literary and cultural figures of medieval Central Asia and is a significant source both as a literary and historical reference. Majalis al-Nafais was written between 1491 and 1492. This work holds an important place in Turkish literature as the first "tezkire" (a literary genre that includes the biographies of poets and writers). The work is divided into eight sections, each called an "assembly" (majlis). The eighth assembly is entirely dedicated to Husayn Bayqara. While preparing this work, Navoi took inspiration from Jami's "Baharestan" and Dawlatshah's "Tazkirat al-Shu'ara". The work provides information about Turkic poets that is not found in other sources. This study review two copies of Ali Şir Nevai's Majalis un-Nafa'is held at the British Library.

Key Words: Central Asia, Medieval Poets, Literary History, Chagatai Language, Manuscript.

British Library (Ұлыбритания Ұлттық кітапханасы) Британ музейінің құрамында 1750 жылы құрылған. 1972 жылы Ұлыбританияның Парламенті тарапынан Британ кітапханасын дербес мекеме ретінде құру туралы заң қабылданып, 1973 жылы қайта жасақталған. British Library ғимараты Лондонның орталығында, ұлттық және халықаралық теміржол бағыттарының түйісу нүктесі саналатын St. Pancras-Kings Cross вокзалының жанында орналасқан.

Британ кітапханасы тек оқырмандар үшін әдеби материалдарды сақтау орны ғана емес, ол жаһандық ғылыми зерттеулердің негізі болып табылады. Кітапхана зерттеушілерге қолжетімді ресурстар ұсына отырып, әлемдік тарих, мәдениет, ғылым және өнер жайлы терең зерттеулерге мүмкіндік береді. Кітапхана қорындағы әртүрлі қолжазбалар, карталар мен сирек кітаптарды ғалымдар үшін баға жетпес дереккөздері деп атауға болады.

Британ кітапханасының басты миссияларының бірі — адамзаттың мәдени, ғылыми және тарихи мұрасын сақтау және оны болашақ ұрпаққа жеткізу. Бұл міндетке сәйкес кітапхана сирек кітаптарды цифрландыру, зерттеушілерге ашық қолжетімділік беру және кітаптардың ғылыми айналымда болуын қамтамасыз ету сияқты бірқатар қызметтер атқарады.

Кітапхана ұсынатын заманауи қызметтерінің бірі — «British Library Sounds» сияқты цифрлық платформалар арқылы аудиожазбалар мен сирек кездесетін құжаттарды онлайн түрде қолжетімді ету. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысын жеңілдетіп, әлемнің түкпір-түкпіріндегі ғалымдардың осы мұраларға қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Британ кітапханасы әлемдік білімнің, мәдениеттің және ғылымның алтын қоры болып табылады. Оның сирек кездесетін және құнды кітаптары тек тарих пен әдебиетке қатысты деректерді ғана емес, адамзат өркениетінің көптеген салаларын зерттеуге мүмкіндік беретін құнды ресурстар. Британ кітапханасындағы жәдігерлер арқылы біз өткен ғасырлардағы ұлы ойшылдар мен суретшілердің тарихтың тамырынан тартып сыр шертетін еңбектерін тереңірек түсініп, заманауи ғылым мен мәдениеттің дамуына үлкен үлес қоса аламыз.

Британ кітапханасында сақталған түркі тіліндегі қолжазбаларға арналған толық каталог әлі күнге дейін жоқ. Бұрын 1888 және 1958 жылдары дайындалған түркі қолжазбаларының каталогтары қазіргі зерттеушілер үшін жеткіліксіз деп есептеледі. Кітапханада әртүрлі кезеңдердегі және аймақтардағы көптеген түркі қолжазбалары бар. Олардың арасында Шығыс түркі тілдері (көктүрік, ескі ұйғыр, қараханидтер, хорезм, қыпшақ дәуірлері), Шағатай тілі, сондай-ақ Оғыз тілі диалектілері (азербайжан, ескі анадолы, османлы және қазіргі түркі тілдері) бойынша қолжазбалар табуға болады.

Сонымен қатар, British Library-де басқа да түркі диалектілерінде жазылған қолжазбалар сақталған, олардың қатарына башқұрт, өзбек, татар, қазақ, қырғыз, чуваш және т.б. тілдер жатады.

British Library тек қолжазбалармен ғана шектелмей, көптеген түркі тіліндегі баспа еңбектерді де сақтайды. Кітапхананың қорындағы түркі тіліндегі жазба және баспа туындылардың саны он мыңдаған данаға жетеді. Бұл туындылар тек Түркия, Балқан елдері мен Таяу Шығыс аймағымен шектелмей, бүкіл түркі әлемінің әр түкпірінен жинақталған. Атап айтқанда, башқұрт, татар, қырғыз, қазақ, қырым, якут, чуваш, өзбек, түрікмен, әзербайжан және қарақалпақ тілдерінде жазылған баспа және қолжазбалар сақталған. Сонымен қатар, гөктүрік, ұйғыр, қараханид, хорезм, қыпшақ, шағатай және османлы түрікшесінде жазылған мыңдаған қолжазбалар да кітапханада бар.

Бұл туындылардың барлығы «түркі тіліндегі шығармалар» ретінде көрсетіледі, бірақ каталогта оларды жіктеу кезінде Ottoman Turkish, Kok Turkish, Uyghur, Chaghatay, Eastern Turkic сияқты атаулар қолданылады. Түркі халықтары тарих бойы қолданған барлық дерлік әліпбилерде, соның ішінде Göktürk (руникалық), Ескі ұйғыр, кирилл, араб және латын әліпбилерінде жазылған шығармалар кітапхананың қазынасында кездеседі.

British Library-дегі түркі қолжазбаларын жинақтауға негізінен «сыйлықтар мен сатып алу» процестері ықпал еткен. Бұл процестерде батыс ориенталистерінің, әсіресе ағылшын ориенталистері, саяхатшылары және коллекционерлерінің үлесі зор. Олардың көпшілігі Османлы империясы, Үндістан, Ресей және Таяу Шығыс аймақтарында жұмыс істеп, сол жерлерден жинақтаған еңбектерін жеке кітапханаларында сақтаған немесе Ұлыбританиядағы түрлі кітапханаларға сыйға тартқан (Üşenmez, 2022a, s. 789).

Қазіргі уақытта British Library-де сақталған барлық түркі тіліндегі қолжазбаларға арналған толық каталогты (handlist) дайындау жұмыстары жүргізілуде. Дегенмен, османлы түрікшесінен бөлек, Шағатай тілі мен басқа да түркі диалектілеріндегі қолжазбаларды зерттеп, каталогтау бойынша әлі де жеткілікті жұмыс басталмаған.

Британ кітапханасындағы (British Library) түркі тіліндегі қолжазбалардың қазіргі жағдайы мен нақты саны туралы айту қиын. Шамамен 4000-ға жуық түркі тіліндегі қолжазбалар бар деп есептеледі. Алайда, бұл 4000 санына үлкен көлемді дивандар, тарихи кітаптар, діни мазмұндағы еңбектермен қатар, тек бір парақтан тұратын фрагменттер де кіреді. Кітапхана деректеріне сәйкес, шамамен 4000 түркі тіліндегі қолжазба бар, бірақ олардың тек 1300-інің каталогтық мәліметтеріне қол жеткізуге болады (Üşenmez, 2022a, s. 790).

Британ кітапханасында Әлішер Науаидың атақты еңбегі «Мәжіліс ун-нафаис» шығармасының сирек кездесетін қолжазбаларының екі нұсқасы сақталған. Британ кітапханасындағы нұсқалардың бірі парсы тіліндегі антология болып табылады және осы еңбектің тек таңдаулы үзінділерін қамтиды. Бұл қолжазбаның ерекшелігі оның көркем хат өнерімен (нәсх немесе насталиқ) жазылуында, сонымен қатар ол көшірілген дәуірдің парсылық әдебиетіне тән стильдік ерекшеліктерімен құнды.

«Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») — ортағасырлық шығыс әдебиетінің маңызды шығармаларының бірі, оның авторы

Әйгілі ақын, ғалым және дипломат Әлішер Науаидің (1441–1501) «Ғажайып мәжілістер» атты шығармасының қолжазбалары әртүрлі нұсқаларда сақталған. Бұл кітап бірнеше рет көшіріліп таратылған. Қазіргі уақытта «Ғажайып мәжілістер» қолжазбаларын әлемнің әртүрлі кітапханалары мен мұражайларынана көруге болады.

Атап айтқанда негізгі қолжазба нұсқалары:

1. Ташкенттегі қолжазба

Ташкентте сақталған қолжазба нұсқасы Әлішер Науаидің өз заманына жақын кезеңде көшірілген маңызды нұсқалардың бірі болып табылады. Бұл қолжазбада автордың түпнұсқалық мәтіні мен стилі сақталған, сол дәуірдің эстетикалық ерекшеліктерін бейнелейді.

2. Санкт-Петербургтегі қолжазба (Ресей)

Санкт-Петербургтегі Азия мұражайында сақталған нұсқа — ортағасырлық парсы және түркі әдебиетінің зерттеушілері үшін маңызды дереккөз. Бұл нұсқаға түсініктемелер қосылып, мәтінге кейбір редакциялық өзгерістер енгізілген болуы мүмкін. Бұл қолжазба мәтінің таралуы мен оқылымын кеңейтуде маңызды рөл атқарды.

3. Тегерандағы қолжазба (Иран)

Ирандағы бірнеше ірі кітапханалар мен мұражайларда «Ғажайып мәжілістер» нұсқалары сақталған. Бұл нұсқалар Орта Азияның әдеби байланыстарының парсы тілі мен мәдениетіне қалай ықпал еткенін көрсетеді.

4. Британ кітапханасындағы нұсқа (Лондон)

Британ кітапханасы да Науаидің шығармаларының сирек кездесетін нұсқаларын сақтап отырған әлемдік ірі мекемелердің бірі. Лондонда сақталған «Ғажайып мәжілістер» қолжазбасы көне мәтіндер мен шығыс мәдениетіне қызығушылық танытқан батыс ғалымдары үшін маңызды дереккөзі.

«Маджолис ун-нафоис» тезкиресінің ғылыми маңызы

Бұл еңбектің бірнеше нұсқасы бүгінгі таңда зерттеушілер үшін маңызды тарихи дереккөзі болып саналады. Әр нұсқа өз дәуірінің мәдени және әдеби ерекшеліктерін сақтап, ортағасырлық Орта Азияның әдеби ортасын, сол кезеңдегі ақындар мен әдеби қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, бұл қолжазбалар шығыс әдебиетін, оның ішінде Әлішер Науаи шығармашылығын зерттеушілерге қолжазба мәдениетінің дамуы мен таралу жолдарын анықтауға көмектеседі. Әрбір нұсқаның тілі, стилі және мазмұнына енгізілген өзгерістер әдебиет тарихын зерттеу тұрғысынан қызықты әрі маңызды.

«Ғажайып мәжілістер» шығармасының әртүрлі нұсқалары мен қолжазбалары әлемнің түкпір-түкпірінде сақталып, көптеген ғасырлар бойы зерттеушілер мен оқырмандардың қызығушылығын тудырып келеді. Әлішер Науаидің бұл еңбегі

ортағасырлық шығыс әдебиетінің, оның мәдениеті мен тарихи тұлғаларының бай мұрасын ашып көрсетіп, әдеби мұралардың маңыздылығын айқындайды.

Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») 1491-1492 жылдары жазылған. Бұл шығарма түрік әдебиетінде алғашқы "тезкире" (ақындар мен жазушылар өмірбаянын қамтитын әдебиет жанры) болуымен маңызды орынға ие (İpekten, 1968, s. 28). Шығарма сегіз бөлімге бөлінген, әр бөлімі «мәжіліс» деп аталады. Сегізінші мәжіліс толығымен Хүсейін Байқараға арналған. Нәуаи бұл шығармасын дайындау кезінде Жамидің "Бахаристанын" және Дәулетшахтың "Тезкіретү'ш-Шуарасын" үлгі еткен. Шығармада басқа дереккөздерде кездеспейтін түркі ақындары туралы мәліметтер берілген.

14-16 ғасырлардағы Орта Азияның мәдениеті мен әдеби өміріне жарық түсіретін Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») сондай-ақ, түркі тіліндегі алғашқы ақындар тезкиресі болуымен де үлкен маңызға ие (Üşenmez, 2022b, s. 402). Шығарма екінші мәжілісте Нәуаидың көрсетуі бойынша, 1490 жылы жазылған. С. Ганиева бұл туындының Нәуаи жасаған алғашқы редакциясына тиесілі екенін және оның екінші редакциясы Париж, Ленинград, Ташкент және Вена қолжазбаларына сүйене отырып, 1498 жылы біреудің өңдегенін алға тартады. Дәлел ретінде Ганиева Нәуаидың 1498 жылы Мешхедте Имам Риза кесенесін зиярат еткенін, 23 ақын туралы мәлімет жинап, оларды шығармаға қосқанын көрсетеді. (Eraslan, 2001, s. XXXV).

Нәуаи өзінің шығармасына «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») атауын бергенін алғысөзінде атап өтеді. Аллаға мақтау айтып, Пайғамбар Мұхаммедке сәлем жолдайтын екі төрттіктен басталатын бұл шығарма «мәжіліс» деп аталатын сегіз бөлімнен тұрады. Осы сегіз бөлімде 459 ақын, жазушы және ғалым туралы ақпарат беріледі. Соңғы сегізінші мәжіліс толығымен Нәуаидың бала күнгі досы Сұлтан Хүсейін Байқараға арналған.

Biritish library қорындағы Әлішер Науаидің «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») кітабының бірінші нұсқасының мұқабасында «Nevai, Mejalisun – Nefais» Turki, British Museium деп жазылған.

Мұқабасы қызыл. Кітап 1868 жылы көшірілген.

Кітаптің алғашқы бетінде «Purchased of the widow of col. Geo. W. Hamhton, April 1868 (Хамтонның жесірінен 1968 сатып алынды)» деп көрсетілген.

Шығарманың әлқиссасы Бисмиллахир рахманир рахим деп басталады.

Сегіз бөлімнен құралған шығарманың құрылымын бетіне бөліп қарай қарастырар болсақ, 1-бөлім 4-15 бет; 2-бөлім 16-38 бет; 3-бөлім 39-58 бет; 4-бөлім 59-44 бет; 5-бөлім 45-48 бет; 6-бөлім 49-85 бет; 7-бөлім 86-91 бет; 8 бөлім 92-112 бет арасында берілген.

Бірінші нұсқаның ерекшеліктері:

- Каталог нөмірі: Or. 403
- Автор: Мир Әлішер Науаи (مير علی شير نوائی)
- Көшіру орны: Үндістан (болуы мүмкін)
- Көшіру күні: 16 Сафер 1232 / 1817 жыл
- Көлемі саны: 112 парақ
- Өлшемі: 23х14 см, әр парақта 15 жол
- Жазу түрі: Талик каллиграфиясымен жазылған

- Құрылымы: Шығарма сегіз «мәжіліске» бөлінген. Бұл бөлімдерде 459 ақын, жазушылар мен ғұламалар туралы ақпарат берілген.

Мәжілістердің мазмұны:

1. Мәжіліс I: Автор өзі таныспаған, бірақ заманына сай қайтыс болған үлкен ақындар туралы.

2. Мәжіліс II: Науаи жас кезінде танысқан және 896 хижра жылынан бұрын қайтыс болған ақындар.

3. Мәжіліс III: Науаидың достары болған және өмір сүрген ақындар.

4. Мәжіліс IV: Хорасаннан тысқары елдердің ақындары.

5. Мәжіліс V: Әдебиетпен айналысқан, бірақ ақын ретінде атақ алмаған тұлғалар.

6. Мәжіліс VI: Хорасан мен басқа жерлердегі кейде өлең жазған ақсүйектер.

7. Мәжіліс VII: Поэзияға қызыққан сұлтандар мен ханзадалар.

8. Мәжіліс VIII: Сұлтан Хүсейін Байқараның өлеңдері мен әдебиеттері.

Biritish library қорындағы Әлішер Науаидің «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») кітабының екінші нұсқасының мұқабасында «Majâlis Al – Nefâ'is, Ali Shir Nevâi» деген жазу бар. Мұқабасы жасыл қораппен қапталған.

Британия мұражайы тарапынан түптелген. Парақтары қалың.

- Каталог нөмірі: Add. 7875

- Автор: Мир Әлішер Науаи (مير علي شير ذوائ ى)

- Көшіруші: Мелік Мұхаммед әл-Кәтип әл-Тебризи (مالك محمد الكاتب التبريزى)

- Көшіру күні: 987 хижра жылы / 1579

- Мұқаба саны: 129 парақ

- Өлшемі: 24х15 см, әр парақта 12 жол

- Жазу түрі: Жеңішке талик жазуымен, алтын жалатылған жиектерімен безендірілген.

Бұл шығарма Науаидың ақындар мен әдебиетшілер туралы білімін жинақтай отырып, әр түрлі замандағы 450-ден астам ақынның қысқа биографиялық очерктерінен тұрады. Шығарма Орта Азиядағы Тимуридтер мәдениеті мен әдебиеті туралы маңызды мәліметтер береді. Қарастырған нұсқаларда парсы тілінің ықпалы басым екені байқалады.

Biritish library қорындағы Әлішер Науаидің «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») кітабының екі нұсқасы да жақсы жағдайда сақталған. Кітап реставрациядан өтіп, қалың мұқабамен қапталған. Кітапты алдын ала тапсырыс беріп, қолға алып қарауға болады. Алайда кітапханада сейрек кездесетін кітаптардың көшірмесін алуға, фотосын түсіруге тыйым салынған. Кітапханада сейрек кездесетін кітаптарды бейне бақылау орналтылған арнайы орында ұқыппен қарап оқуға мүмкіндік берілген.

ӘДЕБИЕТТЕР

ERASLAN, K. (2001). *Mecalis'ün Nefayis*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İPEKTEN, H. (1986). *Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şuara Tezkireleri*. Erzurum, 1986.

ÜŞENMEZ, E. (2022). "British Library'deki Alī Şīr Nevā'ī Yazmaları Üzerine". *Yeni Türkiye* 125: 399-420.

ÜŞENMEZ, E. (2022). "British Library'deki Türkçe Yazma Eserler". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 12: 783-816.

DİVÂN-I HİKMET'TE TÜRKÇE KÖKENLİ DİNÎ KELİMELER

Senbek UTEBEKOV*

Özet

Yazar, bu makalede Divân-ı Hikmet'te söz varlığında önemli yer tutan dinî terimlerin kullanımları ele alınmaktadır. Öncelikle, Türkçenin eskiden beri kullanılagelen ve arkaizmleşmiş dinî terim ve kavramlarla ilgili bilgiler sunulmaktadır. Bununla birlikte, çeşitli bilim insanlarının Divân-ı Hikmet'in nüshalarının söz varlığı ve kelime yapısıyla ilgili görüşleri analiz edilmekte ve eserin söz varlığındaki Türkçe kökenli ve alıntı kelime sayısını karşılaştırarak istatistiksel veriler sunmaktadır. Divân-ı Hikmet'te geçen dinî terimlerin Türkçe kökenli olanlarını semantik özelliklerine bağlı olarak, "Yaradan, Tanrı anlamlarında kullanılan kelimeler"; "Peygamber, Tanrı'nın Elçisi anlamlarında kullanılan kelime ve kavramlar"; "din adamlarını niteleyen kelimeler"; "Allah'a inanmak", "ibadet etmek" anlamlarında kullanılan kelime ve kavramlar"; "Günah, "günah işlemek, yoldan sapmak anlamlarında kullanılan kelime ve kavramlar"; ayrıca "ahiret ve ölümle ilgili kelimeler" gibi birkaç grup altında incelemektedir Dinî ve didaktik konuları içeren eserin söz varlığından yaklaşık yirmi kelime tespit ederek, karşılaştırmalı yöntemle semantik, fonetik, yapısal yönleri analiz edilmektedir. Esas alından dinî terim ve kavramları analiz ederken, bunların Türkçenin çeşitli dönemlerindeki kullanımlarına dikkat edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, Divân-ı Hikmet, Kökşetav nüshası, Dinî terimler, Türkçe kökenli kelimeler, Söz varlığı, Kelime Yapısı.

TURKIC STRUCTURE OF RELIGIOUS TERMS IN DİVAN-I HİKMET

Abstract

In this article the author discusses the use of religious terms that play an important role in the vocabulary of a literary work of philosophical and religious content of Divan-i Hikmet. At the beginning of the article, information is presented related to religious terms and concepts that have long been used in the Turkic languages, and which have been transformed into archaisms. Along with this, in this article are analyzed the options of different scientists related with the vocabulary and the structure of words in various versions of the work Divan-i Hikmet. Comparing the number of Turkisms and borrowed words in the vocabulary of the work, the author provides statistical data. Depending on the semantic features of the Turkic structure of religious terms found in Divan-i Hikmet, they were divided into such groups as words used in the meaning of "Creator", ""God"; words and concepts used in the meaning of "Prophet", "Messenger of God"; words describing religious people; words and expressions used in the meaning of "faith in God", "worship", "coming to faith"; words and expressions used in the meaning of "sin", "sinning", "delusion"; as well as words referring to the afterlife and graves. The author, having selected about twenty words from the dictionary of the monument, written in a religious context, analyzes the semantic, phonetic, structural aspects using the comparative method. When analyzing selected religious terms and concepts, attention is paid to their use in ancient and medieval monuments, as well as in modern Turkic languages.

Key Words: Akhmet Yassawi, Divan-i Hikmet, Kokshetau Version, Religious Terms, Turkisms, Vocabulary Structure, Vocabulary.

* Dr., Uluslararası Turizm ve Otelcilik Üniversitesi, Dil Bölümü, KAZAKİSTAN; ORCID: 0000-0003-3557-6758; senbek.utebekov@iuth.edu.kz

Giriş

Bozkır göçebe kültürünü benimseyen Türkler kendilerine özgü inançlarını yüzyıllardır korumakla beraber yaşadıkları yerlerde İran, Çin, Mezopotamya kültürlerinin yanı sıra Mezusianism, Mazdeism, Zerdüştlük, Maniheizm, Budizm, Şamanizm, Hristiyanlık, Yahudilik gibi çeşitli dinlerin etkisinde kaldığını, bundan dolayı Türkçenin söz varlığı da önemli ölçüde etkilenmiş olduğunu ve kabul ettikleri inançlara ilişkin olarak terminolojisinin de zenginleştirdiğini kabul etmeliyiz. Bunun en belirgin göstergesi de Türkçenin söz varlığının önemli kısmını oluşturan Arapça ve Farsça kelimelerdir. Yabancı kelimelerin dilimize kazandırılma sürecini Eski Uygurların kaleme aldığı metinlerinde de görebilmekteyiz. Örneğin, Maniheizm ve Budizm'i benimseyen Eski Uygurlar *arhant* 'onurlu, aziz', *açari* 'din öğretmeni', *şastir* 'Budist tefsiri', *lakşan* 'güzellik işaretleri', *nızvanı* 'dejenere' vb. Sanskritçe, Soğdca kökenli dinî kelimeleri kullanmışlardır (Ölmez, 2005, s. 217; Gabain, 2007, s. 258). Bununla birlikte Türkler dinî terim olarak alıntı kelimeleri değil kendi dillerinin olanaklarından yararlanarak, eskiden kullanagelmiş *bögü* "büyücü", *erklig* "Tanrı, yaratıcı", *ıduk* "kutsal", but "idol", *inanç* "inanç", *ırk* "fal", *Tengri ~ Tanırı* "Tanrı", *Umay* "kadınları ve çocukları koruyan dişi Tanrı", Uluğ "kader", *yükünç* "ibadet, tapınma", *Tanrıkan* "dinî lider", *kut* "mutluluk, saadet, kısmet; Tanrı'nın lütfu, nimeti" vb. bazı yerli kelimelere dinî anlamlar kazandırmışlardır. Eski Türk abidelerinde rastlayabildiğimiz bu sözcükler, Türklerin İslam'ın kabulünden sonra da yabancı kelimelerle birlikte kullandıkları görülmektedir. Türkçenin söz varlığı ortaçağda *kadag* "günah, suç" (Caferoğlu, 2011, s. 160), *arınçu ~ erinçü* "günah" (Atalay, 1986, s. 11, 33), *boşak* "günah" (Toparlı, 2007, s. 35), *alkış* "dua" (Ergin, 1994, s. 68/10), *çalap* "Tanrı, Alla" (Ergin, 1994, s. 210/9; Argunşah, 2013, s. 296) vb. yeni terimlerle zenginleştirilmiştir. Makalemizin esasını oluşturan İslam'ın sünnet ve kurallarını öğreten *Divân-ı Hikmet* (DH)'te de Arap ve Fars dillerinin unsurları fazlasıyla göze çarpmasına rağmen dinî terimlerin önemli kısmını Türkçe kökenli kelimeler oluşturmaktadır. Makalede bunlardan yirmi bir kelimeyi bilimsel bir bakış açısıyla ele alınması amaçlanmaktadır. Özellikle incelemelerde Türk eserleriyle ilgili yazılmış yerli ve yabancı bilimsel eserlerden yola çıkılarak, sözlüksel ve anlamsal ve morfolojik açıdan incelenecektir.

1. Divân-ı Hikmet'in Söz Varlığı

Edebî eserlerin söz varlığı, bir milletin geleneğinden, kültüründen, dünyayı algılayışından, yaşam tarzından, bütün manevi değerlerinden ve tarihinden haber vermektedir. Bu yüzden de edebî eserler bir dilin söz varlığını gösteren en önemli kaynaklardır. Örneğin ET'nin hem somut hem de soyut kelimeler bakımından zengin bir dil olduğunu Köktürk yazıtlarından görebildiğimiz gibi *Kutadgu Bilig, Dîvânü Lûgat-it Türk, Atebetü'l-Hakayık* başta olmak üzere Karahanlı, Harezm, Çağatay, Kıpçak, Anadolu vb. çeşitli sahalarda kaleme alınan eserlerin sayesinde Orta Türkçenin söz varlığından söz edebilmek mümkündür. Bunun gibi *DH* de Ahmed Yesevî'nin bakış açısını, fikirlerini tanıtmakla beraber Orta Türkçenin söz varlığını, söz varlığının sayesinde Ahmet Yesevî'nin yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel şartlarını, Türk kültürünün derin izlerini, kimliğini, duygu dünyasını tanımamızı sağlamaktadır. Eserde Türklerin yaşam koşularını gösteren çeşitli alanlarla ilgili Türkçe kelimeler karşımıza çıkmaktadır. Bunları organ, akraba, din, unvan, sosyal statü, hayvan, av, hayvancılık, coğrafya, giyim kuşam, yiyecek içecekler, doğa, iklim, maden, yaşam evreleri vb. kavramlar açısından çeşitli gruplara ayırabiliriz. Bunun yanı sıra metnin, didaktik bir içeriğe sahip eser olmasından dolayı din ve tasavvufla ilgili kelimeler sık sık kullanılmaktadır. Buna rağmen *DH*'de Türkçe kökenli kelimelerin kullanım sıklığı alıntı kelimelere göre daha çok olduğunu belirtmeliyiz.

2. Divân-ı Hikmet'te Dinî Kelime ve Terkipler

2.1. Alıntı Dinî Kelimeler

DH'de bulunan dinî terimler, kökenleri açısından üç grupta incelenebilir. Bunlardan bir kısmı Arapça kelimelerdir. Eserin dilindeki Arapça kelimelerin ortaçağ diğer eserler gibi Arapçanın imlasına göre yazıldığı ve özgünlüğünü koruduğu görülmektedir.

āḫiret "öteki dünya" 20a/1, 10b/4;

āyet "ayet, Kur'an surelerinde yer alan cümlelerin her biri" 29a/5, 48b/1, 58a/7;

illāh "Allah, Tanrı" 3b/8, 10a/9, 10b/2;

āmin "amin, Allahım duamızı kabul et!" 59a/1, 72b/5, 82a/8;

aṣḥāb "ashap, sâhipler; Hz. Muhammed'i görmek ve sohbetine ermek şerefini kazanmış kimseler" 82a/8;

ʿaṭā "ihsan, bağış, lütuf, bahşiş; Hakk'ın kula olan lütfu" 31b/2, 39b/2, 43a/7;

ʿabd "köle, kul, bende; Hakk'a kul olduğu için başkasına kul olmayan" 75b/6;

evliyā "veliler, evliya, kerâmet sahibi olanlar, erenler**"** 27b/7;

bāḳî "bakî, ebedî, sonsuz" 60a/4;

dîn **"**din" 34b/2, 46a/4, 48b/4;

duʿā "dua, yakarış" 5b/3, 1b/1, 73b/9;

cenābet "cünüplük, yıkanmayı gerektiren durum" 48b/6;

cennet "cennet" (20b/11, 52b/7) vb.

DH'deki dinî kelimelerin ikinci grubu Farsça kökenli kelime ve terkiplerden oluşmaktadır. Bunlardan bir kısmı Türklerin İslam'ı kabul etmeden önceki dönemlerde kaleme alınmış eserlerde *ucmak* "cennet", *tamug ~ tamu* "cehennem", *behişt* "cennet" vb. gibi kelimeler kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 604). Ancak eserin dilinde karlışalaştığımız dinî kelimelerin çoğunun İslam aracılığıyla tanıtıldığı söylenebilir. Örneğin:

bende "hizmetkar, köle" 38a/1, 45b/8, 56a/5;

bidʿat "bidat, İslam dininde Hz. Muhammed zamanında bulunmayıp sonradan ortaya konulan hüküm ve adet" 33a/7, 33b/4, 37b/3;

çeḥār-yār ~ çār-yār "dört dost (Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali)" 18b/2, 82a/8;

çil-ten "Kırklar" 5a/3, 9a/2, 39b/5;

dürūd "dua, medih; selâm" 35b/4;

günāh "günah, suç, hata" 12a/8, 26a/11, 26b/4;

tamuġ "cehennem" 25a/6;

uçmaġ cennet" 36a/10, 44a/3, 50a/5 vb.

2.2. Türkçe Kökenli Dinî Terimler

*DH'*deki dinî terimlerin diğer bir grubu Türkçe kökenli kelimelerden ibarettir. Eserin dilinde karşımıza çıkan dinî kelimelerin birçoğu Türk lehçelerini en eski metinlerinde de kullanılmaktadır. Örneğin, *Tangri ~ Tangri* "gök; Tanrı", *Ugan* "Allah'a mahsustur", *yazuk* "günah", *Yalabaç* "elçi, Resul", *Eren* "yiğit, erkek, savaşçı", *İdi ~ iye ~ ige* "sahip, Rab", *Kul* "köle, tutsak" vb. Bunların birçoğu DH'de de karşımıza çıkmaktadır.

a) "Yaradan" anlamlarında kullanılan terimler

"Bir" ve "var" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bu kelime öbeği yaratıcı olan Allah'ın gerçekliğini ve yalnız olduğunu anlatmaktadır.

***Bir ü Bar*:** Yaratıcı'nın tek ve varlığını anlatan terkip.

cünün içre başın yarġan ḳanı cārī̄ / z̲ikrin aytsa allāh özi bir ü barı (22a/5-6),

*kėçe kündüz bī̄-ġam yürdüm hem yaz u ḳ**ış** /bir ü barım dīdārıñnı körer-min mü* (14b/8),

ḳul ḥuvallāh sübḥān allāh vird eylesem/ bir ü barım dī̄dārıñnı körer-min mü (13a/1),

baş taṣdīḳ cān taṣdīḳ hem īmāndın/ bir ü barım dī̄dārıñnı körer-min mü (13b/1),

nedāmetde aḳar mu kin közde yaşım/ bir ü barım dī̄dārıñnı körer-min mü (14a/6) vb.

İge: *sahip, malik; Allah, Rab*

Eski Türkçede *idi ~ ide*, Eski Uygur metinlerden itibaren *iye, ige* şekillerinde kullanılan bu kelimenin esas anlamı "sahip, malik"tir. Kazak yazı dilinde *iye* olarak kullanılan bu kelime eski anlamıyla birlikte "Allah, Rab" anlamlarında da kullanılmaktadır (QÄTS-VII, 197). Kazak Türkçesinin eski metinlerinde ve Kazak Türkçesinin Güney ağızlarında (QÄTS-V, 136) ise *DH*'de olduğu gibi *ege* versiyonu vardır. *DH*'de dokuz yerde geçen bu kelime, her yerde *dād*, *Rahman*, *Kadir*, *Sübhan*, *Kahâr* gibi kelimelerle birlikte kullanılmaktadır.

ḳahhār igem nefsī̄m ḳıl zī̄r ü zeber/ himmet bėrseñ şūm nefsī̄mge ursam teber (14b/1),

yėtti dūzaḫ ṭāḳat ḳılmas bir āhıġa/ raḥmān igem ʿāşıḳlarġa ḳāêī̄ bolġay (20b/9),

ey dād igem hī̄ç yėtmedi saña dādım / yėr kökni nālān ḳıldı bul feryādım (23a/4),

ḳadir igem sıġnıp kėldim penāhıña / ḳolum tutup yolġa salġıl enteʾl-hādi (25b/7),

sübḥān igem bir ḳaṭre mey ḳılsa enʿām / z̲ikir sırrıñ z̲ikir ḳılıñ bolsa tamām (36a/7) vb.

İzi bk. ***İge***

İge gibi *idi ~ ide* kelimelerinden gelişen bu kelimede /d/ > /z/ hadisesi meydana gelmiştir. Bu ses değişimi ilk olarak Karahanlı dönemi metinlerinde görülmektedir. Ancak kelimedeki /d/ ünsüzü Çağatay Türkçesinde bazı istisnasalar dışında çoğunlukla *adak* > *ayak* "ayak", *bedük* > *beyik* "yüksek; büyük", *bod* > boy "boy, uzunluk", *kod-* > koy- "koymak, yerleştirmek" vb. kelimelerde olduğu gibi /y/ye değişmektedir. Bununla birlikte Çagatayca'nın erken dönem eserlerinde, Eski Türkçede geçen bazı kelimelerdeki /d/ ünsüzü /z/ye değişmiştir. Örneğin, Mevlana Sekakî'nin eserlerinde *ayak* > *azak*, *idi, ide* > *izi* değişimleri karşımıza çıkmaktadır (25, 69). Bu değişimin örneklerine Kazak Türkçesindeki *edgü* > *izgi* "dürüst, iyi" (Eraslan, 1999. s. 614), *yıd* "koku" (Caferoğlu, 2011. s. 293) > *yız* (Argunşah, 2013. s. 92) > *iyis* vb. kelimelerde de rastlanmaktadır.

*DH'*de *İzi* kelimesi, *İge* gibi birçok yerde "Ugan, Sübhan" kelimeleri ile birlikte kullanılmaktadır.

ḳaçan ölüp gūrge kirse gūri kėñür / uġan izim raḥī̄m raḥmān raḥmeti bar (50b/1),

sübḥān izim bendesige lutf eylese / içi yarup taşı küyüp giryān bolur (87b/2),

muḥabbetni şevḳi birle yār istegil / rūze namāz uġan izim farżī̄ bolġay (19a/5),

ṣirāṭ kėçmey bende bolsañ külmes nā-dān / yarlıḳaġay cümle ḳulnı izim bizdin (63b/2) vb.

***Tañrı**:* Allah, Tanrı.

Eski Türkçede *Tanrı ~ Teñri ~ Tenri* şekillerinde kullanılan bu kelime bazı kaynaklara göre Türkçeden Moğol, Fin, Ugor, Tunguz, Mançu vb. dillere geçmiştir. Bu kelimenin Doğu Hunlar (M.Ö. III. yüzyıl) tarafından kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Buna rağmen elimizde kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Türkçenin etimolojik sözlüklerinde, kelime ilk zamanlarda "gök" anlamına kullanıldığını, daha sonra tasavvufî anlam kazandığını kaydetmektedir. Bazı kaynaklara göre bu kelimenin kökeni Sümerce dıngır / dingir kelimesine dayanmaktadır (Güngör, 2010, s. 570).

ḥāl dīlin hīç kim bilmes tañrı güvāh /ḳanlar yutup-min hem güvāh boldum mene (4b/6),

bendem ne ḳıldıñ dėgende andaġ ne dėrsin tañrıġa / nāmeleriñ ḳolġa bėrip ḳāêī bolup ḳılsa suʾāl (45b/3),

raḥm tañrıdın nevmīd ḳoyma min ġarībni / ārām almay yıġlap duʿā ḳılay sėnge (73b/8)

*tā ki yıġlap secde ḳılay tañrıġa kėç / muṣṭafāġa mātem tutup kirdim men*e (82b/8) vb.

Uġan: kudret sahibi, Tanrı

Eski dönem metinlerinde sık sık rastlanan bu kelime "güç sahibi, yaratıcı, Tanrı" anlamlarını taşımaktadır (Gabain, 2007, s. 304). Kelime bir dinî terim olarak orta dönem yazılmış *Kutadgu Bilig*, Mevlana Sekaki Divanı ve eski Kıpçak eserlerinde karşımıza çıkmaktadır (DS, 607; Toparlı vd. 2007, s. 291; Taş, 2015, s. 131; Eraslan, 1999, s. 593). Bu kelimenin kökenini birçok bilim insanı eski Türkçedeki "muktedir olmak" anlamına gelen *u-* fiiline bağlamaktadır (Taş, 2015. s. 131). *DH*'de *Ugan* kelimesi iki defa geçmektedir ve her iki örnekte de *izi* "sahip" kelimesi ile grup oluşturmaktadır.

ḳaçan ölüp gūrge kirse gūri kėñür/ uġan izim raḥīm raḥmān raḥmeti bar (50a/11),

muḥabbetni şevḳi birle yār istegil / rūze namāz uġan izim farżī bolġay (19a/5)

Yaratḳan: Yaradan, Rab, Tanrı

Yara- > yarat- "yoktan var etmek" fiillerinden türemiş bu kelime Eski Türkçede de kullanılmaktadır. *Yara- > yarat-* fiili de Eski Türkçede *Teñri* kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır (Şirin, 2016, s. 538). Bu fiilden türeyen Eski Uygur metinlerinde *Yaratıglıg* (Gabain, 2007, s. 309), orta Türkçede ise Yaratgan *~ Yaratkan ~ Yaratan ~ Yaradan* (Ergin, 1994. s. 748; Taş, 2015, s. 130; Garkavets, 2010, s. 1652; Toparlı vd. 2007, 23; Yıldız, 2008, s. 518; Özkan, 1993, s. 467) vb. kelimeler "Allah, Tanrı, kâinatın yaratıcısı, büyük güç, gücün sahibi" anlamlarında kullanılmaktadır. Modern lehçelerde de *Yaratkuçi* (Uygur), *Yaratuvçi* (Özbekçe), *Jaratkan, Jaratuvşı* (Kazakça) kelimeleri de kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 1070; QÄTS-VI, 83). *DH*'de ise bunlardan Y*aratḳan* 8 yerde geçmektedir.

tevbe ḳılıp yaḳam tutup ṣıdḳ birlen / ol bir ü bar yaratḳanġa yatḳan bar mu (41b/10),

mėn melekdin şerm alu-mın ey ümmetim / yaratḳandın ḳorḳmas mu sėn pest himmetim (82a/4),

saña cezā yaratḳanġa yalbarmadıñ/ allāh tėyü tünler tutup iñirenmediñ (6a/3-6),

ẓālimlerni ḳurbı nedür mėn yaratḳan / yaratḳannı manẓūr ḳılmay sėn unutken (5b/10) vb.

b) "Peygamber", "Allah'ın Elçisi" anlamlarında kullanılan kelime ve kavramlar.

Yalavaç: haberci; Peygamber, Elçi

Eski Türk yazıtlarında *yalabaç* şeklinde kullanılan bu kelime "elçi, sefir, haberci" anlamlarında kullanılmaktadır (Tekin, 2003, s. 314; Aydarov, 1995, s. 154). Bu kelime Maniheist Uygur metinlerinde dinî bir terim olarak *Yalabaç Burhan* "ışıktan gönderilen mistik güçlere sahip kişi" anlamına geldiği yazılmaktadır (Gabain, 2007, s. 308). Türkçe Sözlük'te *yalvaç* (TS, 2119) ve Türkmen Türkçesinde *yalavaç* (TDDS-II, 453) şeklinde kullanılan bu kelime, *DH*'de Orta dönemde yazılmış diğer eserlerde olduğu gibi "Allah tarafından kendisine kitap indirilen kimse, Allah'ın elçisi, peygamber, Resul" anlamında kullanılmaktadır.

feʾzkurūnī emrni ḳılġan ḳullar dāymā/ yalavaçlar / hem-rāhı beḥişt ʿadnında kördüm (18a/7-8).

Elçi: elçi; Resul, Allah'ın Elçisi

"İki devlet arasındaki diplomatik ilişkileri düzenleyen devlet görevlisi" anlamını taşıyan *Elçi* kelimesi Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelmiştir. Kelime orta dönemde "Allah'ın elçisi, peygamber" anlamlarını kazanmıştır. Bu kelimenin anlamı R. Muhitdinov'un eserinde "Elçi, insanlara yeni şeriatı getirme görevi verilen Allah'ın seçilmiş kuludur, bir peygamberdir' şeklinde açıklama verilmiştir (2018, VII. s. 102). *DH*'de de bu anlamla karşımıza çıkmaktadır.

ḳul ḥuvallāh sübḥān-allāhdın ḳamçısı / rūze namāz tesbīḥ tehlīl hem elçisi (23b/10).

***Yol başçı*:** önder, rehber, yol gösteren

Kazak Türkçesimde *jolbasşı* "lider, önder, kılavuz" olarak geçen bu kelime sözlükte "yolu iyi bilen kişi" anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu kelimenin "önder, lider" gibi mecazi anlamları da bulunmaktadır (QÄTS-X, 471). Kelimenin bu anlamı, dinî eserlerde Peygamber'in vasıflarını anlatan bir kavram olarak kullanılmasını mümkün kılmıştır. Bunu DH'de de görebiliriz.

pīr-i muġān ṭāliblerni yol başçısı / ḳolum tutup yolġa salġıl enteʾl-hādi (23b/11).

c) Dindar Kişileri Niteleyen Kelimeler

***kul*:** insan, kul; köle, kul

DH'de yetmiş yerde geçen bu kelime, genellikle Hoca Ahmet kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır (Kul Hoca Ahmet). Eski Türk abidelerinde de "erkek köle" anlamı taşıyan *kul* sözü (Tekin, 2007, s. 305), *DH'*de "Yaradan'a bağlı kişi", "Yaradan'a güvenen kimse" anlamında kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *DH*'de de geçen *ʿabd, bende, çāker, ġulām, vildān* kelimeleriyle eşanlamdadır.

hīç bilmedim neçük kėçti ʿömrüm mėni / sorar bolsa mėn ḳul anda ne ḳılġaymın (28a/1),

bu dünyānı kėterimni bilmedim mėn / sorar bolsa mėn ḳul anda ne ḳılġaymın (28a/8),

ʿarş isteseñ müʾmin ḳulnı köñülni içre / ḥaḳḳ tileseñ müʾmin ḳulnı köñülni içre (30b/2),

müʾmin ḳullar bu dünyānı bāzār ḳılıp / melek aytıban öz mülküm dėp otlar yaḳıp (42b/4),

günāhım köp ilāhīm kėçürgeysin ḫudāyım / barça ḳullar içinde ʿāṣī ḳuldur ḫᵛāce aḥmed (55b/2).

eren: eren, adam; aziz

Eski Türk metinlerinde "yiğitler, oğlanlar, cengaverler" anlamlarında kullanılan (Şirin, 2016, s. 727). *eren* kelimesinin kökü *er* "erkek, er"dir. Kelime Çağdaş Kazak Türkçesinde "özel, hususi; aşırı, büyük, çok büyü" anlamını bildirirken (QÄTS-V., 339), Orta Türkçede "oğlan, savaşçı, kahraman" anlamlarında kullanılmıştır (Toparlı vd. 2007, s. 74; Mahmud, 2014, s. 135; Özkan, 1993, s. 303). Aynı zamanda "aziz" anlamına geldiğini ve ruhen saf, kendini Allah'ın yoluna adamış, kahinlik yeteneğine sahip bir kişiyi ifade ettiği görülmektedir. *eren* kelimesinin bu anlamı Türkiye Türkçesinde de korunmaktadır (TS, 2005. s. 643). *DH*'de bu kelimenin din yolunda olan insanlar için kullanıldığı görülmektedir.

mėn ėrgeştim ėrenge istedügümni sordum / barça özüñde dėdi ḳaldım ḫayrān içinde (47a/11),

kimni körseñ ḥıżır bilip ḳolın öpkin / ėrenlerni yolın izlep yürsem mu kin (52a/8),

yolġa kirgen ėrenlerni yolın sormay / ey müʿminler yıġlamay mu ḫaṭā ḳıldım (82b/4),

ėrenlerdin feyż ü fütūḥ alalmadım / ḥaḳḳ teʿālā ṭāʿatların ḳılalmadım (16a/5) vb.

ç) "Allah'a inanmak", "ibadet etmek" anlamlarında kullanılan kelime ve kavramlar.

ḳulluḳ: kölelik, kölelik; ibadet, Allah'a ibadet

Eserde *kul* kelimesinden türeyen *kulluk* kelimesi de bulunmaktadır. Kazak Yazı Dilinin Sözlüğü'nde bu kelime, sosyo-politik bir terim olarak "kölelik, sömürü, bağımlılık" anlamlarına gelmektedir (TDDS, 2015, 300). Aynı zamanda, kölelik kelimesi "başını eğmek, tabi olmak" gibi mecazi anlamlarına sahiptir (QÄTS-X, 300). *DH*'de de "ibadet etmek, yani Allah'a dua etmek, dini görevini yerine getirmek" anlamlarında kullanılarak dinî anlam taşımaktadır.

ḥaḳḳa ḳulluḳ mańa ümmet bolġan ḳanı / çın ümmetni sīnesiġa ḳoydım mene (6b/6),

ḳulluḳ ḳılmay ḥaḳḳ dīdārnı körme ḳanda / ādem oġlı kārvān yañlıġ köçer bolġay (40b/9).

ınan:- inanmak, güvenmek; iman etmek

Modern Kazak Türkçesinin sözlüklerinde *ilan-, inan- ve nan-* olmak üzere üç alomorfu bulunan bu kelimenin anlamı şu şekildedir: "Bir şeyin var olduğunu anlamak, ona şüphe duymadan inanmak ve onu en sevilen şey olarak kabul etmek, en güvenilen, güvenilir varlık". Ayrıca Kazak Türkçesindeki *nanım-senim* ile Türkçe *inanış, ınanç* kelimelerini türediği *inan-* fiili de "yaratıcının varlığına inanmak, itiraf etmek, iman etmek" anlamlarına gelmektedir. A.Garkavets, Eski Kıpçak sözlüğünde, bu kelimeyi *tapun-* "ibadet etmek, tapınmak" kelimesiyle eşanlamlı olduğunu belirtir. (QÄTS-X, 614).

*DH'*de *inan-* fiilinin "kabul etmek, inanmak" gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir:

ibrahimġa şek ḳılġan ot yaḳıp gül açılġan /ınanmasañ kėlip baḳ körüp bilip aydı yā (27b/4),

tañrı teʿālā sözin resūl ḥadīṯsin / ınanmagen ḳulnı ümmet dėmes muḥammed (86a/3).

sıg(ı)n-: sığınak, saklanma; dua etmek

sıg- "sığmak" fiiline iyelik fiil ekinin eklenmesiyle oluşan bu fiilin tarihi anıtın dilinde genellikle "saklanmak" anlamlarına gelir (Taş, 29: s. 1999; Mahmud, 2014. 172). Örneğin Mahmut Kaşkarlı'nın sözlüğünde bu kelime "yardım çağırmak, sığınmak; yalvarmak demektir" (DTS, s. 502). Eski Kıpçakça'da *sıgın-*'ın yanında modern Kazak dilinde olduğu gibi *sıyın-* şekli vardır (Mahmud, 2014, s. 234-236). Aleksander Garkavets, eski Kıpçak anıtlarında bu kelimenin "yerleştirmek, yerleşme, yaşamak" gibi anlamlara geldiğini yazmaktadır (Garkavets, 2010, s. 1274). Tarihî eserlerdeki bu anlam birçok modern Türk dilinde korunmuştur. Türkçe Sözlük'te *sığın-* kelimesi, "tehlikelerden kaçarak güvenli bir yere çekilmek; kurunmak amacıyla bir yere veya birine başvurmak, başkalarının yardım ve korunmasına ihtiyaç duymak" anlamlarına sahip olduğunu göstermektedir (2005, 1749). Türkmen Türkçesinde bu fiil, "sığınamak" anlamının yanı sıra "yardım istemek" anlamlarına sahiptir (Tekin vd., 1995, s. 574). Bununla birlikte /ġ/ ~ /g/ seslerinin /y/ değişmesi, Kazak Türkçesinde *sıyın-* kelimesi "Allah'a inanmak, Allah'a ibadet etmek; birine Tanrı olarak inanmak, birine inanmak" anlamlarını taşımaktadır (QÄTS-XIII, 483).

*DH'*de *sığın-* kelimesi "Yaradan'ın kudretine sığınmak", "Yaradan'dan yardım istemek" anlamlarında 22 defa kullanılmaktadır. Hikmetlerde kelimenin ikinci hecesindeki /ı/ ünlüsünün hece gereği düşürüldüğü görülmektedir.

tofraḳ bolup yėr astıda bolgen yaḫşı / ẕātı uluġ ḫᵛāce sıġnıp kėldim sėnge (12b/7-10),

yaḳam tutup ḥażretiñe sıġnıp kėldim / ʿışḳ yolıda manṣūr ṣıfat boldum mene (3a/6),

ẓālim eger ẓulm eylese mańa yıġla / yaşıñ saçıp ḥaḳḳa sıġnıp yürek dağla (5b/7),

sübḥān igem zikr ėştip kögsüñni tėş /ol sebebdin ḥaḳḳa sıġnıp kėldim mene (7a/3).

***yalbar-*:** yalvarmak, yakarmak

Geniş anlamda, bu kelime "gücü kendisinden daha büyük olan birinden bir kişinin arzusunu yerine getirmesini istemek" anlamına gelmektedir. Bu anlam *Irk Bitig*'de bulunan "Kul sabi begengeru tytunur, kuzgun sabi tanrigeru yalbarur" sözünden de açıkça görülmektedir. (Tekin, 2017, s. 54). Eski Uygur abidelerinden başlayarak *yalbar-* kelimesindeki /b/ sesi ortaçağ ve modern Türk lehçelerinde olduğu gibi /v/ olarak değiştiği görülmektedir. Yani: Eski Uygurcada bu kelime hem de *yalbar-* hem de *yalvar-* şeklinde kullanılmış ve "dilemek, yalvarmak, arzulamak, rica etmek" anlamlarına gelmektedir (Caferoğlu, 2011, s. 281-283; Eraslan, 2012, s. 620). *Divâni Lûgat it-Türk*'te de *yalvar-* şeklinde bulunan bu kelimenin anlamını "dilemek, dileğini gerçekleştirmek için yalvarmak" şeklinde açıklamaktadır (Atalay, 1986, s. 737). Eski Kıpçakça'daki *yalbar- ~ yalvar-* fiili "yalvarmak; dua etmek; istemek, dilemek" (Toparlı, 2007, s. 307-309). Garkavets, Eski Kıpçakçada *yalbar-* kelimesi "dua dilemek, rica etmek" anlamlarını taşımakta ve bu kelimeyi Eski Kıpçak Türkçesindeki *bağışla-* "sunmak, vermek , kurban etmek", *sıkta-* "istemek, rica etmek", *tapun-* "ibadet etmek, tapınmak, dine uymak" kelimelerle eş anlamlı olduğunu göstermektedir (Garkavets, 2010, s. 1630). Eski Türkçedeki *yalbar-* kelimesi Çağdaş Türk Lehçelerinde *yåłvår-* (Özbek), *yalvur-* (Uygur), Kırgız ve Kazak *jalbar-* / *jalbarın-* (Kazakça, Kırgızca), *yalvar-* (Türkçe, Azerice, Kazan Tatar), *yarvar-* (Kerkük Türkleri, Kırım Tatarı) gibi birkaç ses özelliği ile kullanılsa da (Gülensoy, 2007, s. 1049) anlam bakımından eskiliğini koruduğu söylenebilir. Örneğin, Kazak Türkçesinin edebî dili sözlüğünde *jalbar-* fiilinin "dilenmek, yalvarmak", *jalbarın-* "kölelik dilenmek, çok yalvarmak" anlamına geldiği hakkında yazılmaktadır (QÄTS-V, 638).

R.S.Muhitdinov, dini metinlerde "tüm günahlarından arınmak için dua etmek ve iyi işler ve sözlerle Allah'ı yakınlaşmak" anlamına geldiğini belirmektedir (Muhitdinov, 2018, s. 105). *DH*'de de "Allah'a kulluk etmek" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

saña cezā yaratḳanġa yalbarmadıñ/ allāh tėyü tünler tutup iñirenmediñ (6a/3-6)

yarlıḳa-: affetmek, bağışlamak

Orhun-Yenesey yazıtlarında *Täñri, yer, Täñriken* kelimeleriyle birlikte kullanılarak "emretmek; buyurmak, vermek; öfke, acıma, müsamaha, bağışlama" gibi anlamlara sahip ise (Şirin, 2016, s. 747), Eski Uygur yazıtlarında bu anlamlarla birlikte "nasihat etmek, ehemmiyet vermek, dualar yağdırmak" anlamlarına da gelmektedir (Caferoğlu, 2011, s. 287). Genel olarak *Йарлық* "hüküm, düzen" kelimesinden türemiş bir fiil olarak bu kelime eski Uygur abidelerinin dilinde *ӱарлыӷа fiil ile ӱарлыɛӷа* formu da sıklıkça bulunur (Caferoğlu, 2011, s. 287). Bu fiil, *Kutadgu Bilig, Nehcü'l-Ferâdis* gibi Orta dönem metinlerinde *yarlıḳa-* şeklinde geçmektedir (Taş, 2015, s. 111; Mahmud, 2014, s. 47). *Dîvânü Lûgat-it Türk*'te *yarlıḳa-* fiili bulunmaz, onun yerine bu anlamda *yarıġsa-* kelimesi kullanılmaktadır (Atalay, 1986, s. 749). Aynı şekilde, Eski Kıpçakçada *yarlıḳa- ~ yarlıġa- ~ yarlıha-* gibi fonetik olarak farklı biçimler kullanmıştır. Ancak esski dönemlerden beri anlamlarını korumuştur (Garkavets, 2010, s. 1659; Toparlı, 2007, s. 312-313). Eski Kıpçak yazıtlarında bu kelimeyle aynı kökten gelen *Yarılḳaġan ~ Yarılıġan ~ Yarılıġançlı ~ Yarılıġançlu* "günahları bağışlayan, lütufkâr, merhametli" kelimelerinin kaynaklandığı görülmektedir (Toparlı, 2007, s. 312-313). Türkçe Sözlük'te *yarlıga-* fiilini dinî kelime olarak göstererek bu kelimenin "Allah'ın bir kimsenin günahını bağışlaması" anlamında kullanıldığını yazmaktadır (2005, s. 2139). Kazak Türkçesinde ise bu kelime, "mutlu etmek, yolu açmak, mutluluğa ulaşmak; genişletmek; Zevk, mutluluk vermek ''anlamında kullanılmaktadır (QÄTS-VI, 132).

DH'de *yarlıḳa-* kelimesi, "günahları affetmek, bağışlamak" anlamlarında kullanılmaktadır.

uşbu tevbe birlen anda barġanlarġa / yarlıḳamış ṣūrlar birle ṣoḥbeti bar (50b/8),

ṣirāṭ kėçmey bende bolsañ külmes nā-dān / yarlıḳaġay cümle ḳulnı izim bizdin (63b/2),

zebānī̄ çengālıdın anı yolgey / yarlıḳa dėp kėçe kündüz uçar ėrmiş (70b/8).

d) "Günah", "günah işlemek", "yoldan sapmak" anlamlarında kullanılan kelime ve kavramlar.

***yazuḳ*:** günah, hata

Eski Türk yazıtlarında bununla aynı kökten türeyen *yazuḳluġ* "suçluluk" (Tekin, 2003, s. 315), *yazuḳla-* "yanlışlık, yanılma" (Şirin, 2016. s. 748) kelimeleri, Eski Uygur yazıtlarında *yazuḳ ~ yazuġ ~ yasuḳ* şeklinde şeklinde geçmektedir (Atalay, 1986, s. 292). Kökün Eski Türkçede *yaz-* "aldatmak, yanılmak" veya Çağdaş Kazak Türkçesindeki "suçlu olmak, suçlamak, hoşlanmamak" anlamındaki *yaz-* fiiliyle aynı anlam taşıdığını fark etmek zor değildir. Kelime bazı ses değişmeleri dışında Eski Türk Türkçeden günümüze kadar süregelmiş "günah, kabahat, suç, yanılma, yanılgı" anlamlarını korumuştur. Eski Kıpçakçada bu kelimenin *yazuḳ ~ yazuġ* variyantlarının yanında ses uyumuna uyan *yazıḳ* şekli ve tonsuz /ḳ/ sesi, /h/ olarak değiştirilerek *yazuh* olmuştur (Toparlı, 2007, s. 316-317). Çağdaş Azerbeycan Türkçesinde bu *yazıġ* (Gülensoy, 2007, s. 1049), Kazak Türkçesinde ise *jazıḳ* şeklinde kullanılmaktadır. Kazak edebî dili sözlüğünde *jazıḳ* kelimesinin anlamı "kabahat, suçlama, günah" şeklinde açıklanmaktadır (QÄTS-VI, 552), Türçe Sözlük'te *yazık* hem "günah, hata" anlamlarıyla hem de acınma, üzüntü, kınama anlatan kelime olarak karşımıza çıkmaktadır (2005, s. 2154).

DH'de *yazuḳ* kelimesi "günah" anlamında cerem (36a/2) ~ *cürm* (82a/9), gûnāh (12a/8, 26a/11), *mihnet* (27b/2), *ḫatā* (5a/5, 45b/4) gibi kelimelerle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

sivā ḳılıp yazuḳımnı ḥaḳḳ kėçürdi / vücūdumnı ʿazāzīlni pāk ḳaçurdı (8b/1),

saña ʿayān ʿamelsizmin köptur günāh / cümle melek yazuḳlarım bildi dōstlar (10a/5),

yazuḳlardın özi ḳorḳup yıġlap turar / rūz-ı maḥşer yėter-min dėp ḳanlar yutar (19a/16),

ümmetlerim yazuḳların her cumʿa kėç / melāʾikler alıp kėlgey muḥammed ḥac (81b/6) vb.

***adaş-*:** şaşırmak, yanılmak, yolunu kaybetmek, yoldan sapmak, doğru yoldan sapmak; İslam ve şeriat kanunlarına aykırı davranışlarda bulunmak.

Eski Türkçede tam olarak bu fiile hiç rastlanmaz ve ortaçağ metinlerinde nadiren kullanılmaktadır. Kelime, *Codex Cumanicus*'ta ve Türkmen Türkçesinde bu kelime *azaş-* şeklinde kullanılmaktadır (QÄTS-VI, 19; TDDS-I, 105). Bunlardan hareketle bu kelimenin *az-* fiili ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Anlam olarak da birbirlerine yakındırlar. Belki de bu yüzden, Sevortyan bu kelimeyi açıklama yaparken *az-* fiiline atıfta bulunmaktadır. Yani: Sevortyan, *adaş-* ve *az-* fiillerine eşanlamlı kelimeler olarak "yanılmak, kafası karışmak, kaybolmak; yoldan sapmak; yargılanmak; aklını kaçırmak" anlamlarıını vermektedir (Sevortyan, 1974, s. 69). Sözlüklere ve kaynaklara dayanacak olursak *adaş-* kelimesi, günümüz Türk lehçeşerinde eski anlamlarıyla kullanılmaktadır. Kazak Türkçesi sözlüğünde bu kelimenin anlamı "Yol bulmadan güvenmek; olumsuz yöne gitmek, yanılmak, yanılmak, kafası karışmak" şeklinde anlatılmaktadır (QÄTS-I, 90). Dinî edebiyatlarda ise Allah'a götüren yoldan sapmaya, yoldan sapmaya "adaş-" denir (Muhitdinov, 2018, s. 14-15). *adaş-* kelimesi, *DH*'in ele aldığımız nüshasında dört yerde geçmektedir. Bu örneklerde de *adaş-* fiili, "hak yolundan ayrılma, İslam ve şeriat kanunlarına aykırı işler yapma" anlamlarında kullanılmaktadır.

ḳıyāmet kün yol adaşsañ yolġa salay / muḥammed dey teşne bolsañ ḳolun alay (80b/1),

ṭarīḳda yol adaşken reh-beri yoḳ/ bende-min dėp dīlide yoḳ tilde bolġay (20a/3),

yol adaşken it dėk yolnı kimdin soray/ bu cān birle dīdārıñnı neçük körey (26b/1),

adaşmaydur ḫʷāce aḥmed gülistānı maʿrifet/ ʿārif ʿāşıḳ alıpdur ṭarīḳatnı erkini (29a/9).

***az-*:** azmak, yolunu sapıtmak; haddi aşmak.

Türkçenin en eski yazıtlarında "yozlaşmak, yoldan çıkmak, yoldan sapma" anlamlarında kullanılan *az-* fiili, Çağdaş Türk lehçelerinde birkaç fonetik özellikleryle kullanılmaktadır. *az-* (Başkurt), *åz* - (Özbekçe), *ac-* (Altay, Hakas, Tuva, Çuvaş) (Sevortyan, 1974, s. 94). Sevortyan, bu kelimenin *yazuḳ ~ jazıḳ* kelimesindeki *yaz-* kelimesinin bir nüshasının olduğuna inanmaktadır (Sevortyan, 1974, s. 94). Ayrıca bu kelimeden Türk dillerinde *azġır-* "birini doğru yoldan saptırmak", *azaş-* "yoldan sapmak", *azġın-* "insanlıktan mahrum, yozlaşmış", *azġında-* "yoldan sapmak, insanlığı kaybetmek, yozlaşmak" olarak türemiştir. Bununla birlikte Eski Uygur yazıtlarında geçen *azaġ* "yoldan çıkmış kişi" (Atalay, 1986, s. 28), *Dîvânü Lûgat-it Türk'*te *azuḳ* "yolunu kaybeden, nereye gittiği ve nereden geldiği belli olmayan" gibi kelimelerin *az-* fiilinden türediği anlamlarından da görülmektedir (Atalay, 1986, s. 57).

DH'de *az-* fiili ile ilgili on örnek vardır. Bu örneklerde *az-* kelimesinin "yoldan sapmak, doğru yoldan sapmak" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Yani: *yol* kelimesi daha sık

kullanılır ve "insan niteliklerinden yoksun kalma" anlamına gelir. Buradan hareketle anıtın dilinde *adaş-* (80b/1 *yoldan çık-* (28a/5), vb. örnekler bu kelime ile eşanlamlı olabilir.

ol maḳāmnı yollarını rehzeni bar / ḳul özsiz her kim kirse yoldın azar (69a/3),

yoldın azġan güm-rāhlarnı yolġa başla / bir naẓarda dīllerini ṣafā ḳıldım (83b/5),

azġanlarnı rāst yolġa salġıl imdi /meşāyiḫni nevbetleri kėldi dōstlar (31b/8),

zār iñreben zār yıġlaġıl raḥmı kėlsün / yol azġannı raḥm eyleben yolġa salsun (72b/4) vb.

e) "Ahiret, kabir, cehennem, cennet" vb. kavramlar ile ilgili sözler

ḳıl köfri: kıl köprü, Sırat köprüsü, cehennem geçidinin adı

Bu kelime, İslam ve Zerdüştlük'te cennet ve cehennemi birbirine bağlayan Sırat denilen köprünün Türkçe adıdır. Kazak Türkçesinde *ḳıl köpür* olarak telaffuz edilen bu kelime, "dini inanışa göre, cennete giderken yolda yanan bir ateşin üzerinden geçen bir kılıcın ucundan daha dar, daha keskin, zor bir geçit" olarak tanımlanmaktadır (QÄTS-X, s. 531).

müftī bolġan ʿalīmler nā-ḥaḳ fetvā bėrgenler/ andaġ müftī cāyını ṣirāṭ köfrügde kördüm (18b/3-8),

ṣirāṭ atlıḳ ḳıl köfridin dīlim lerzān / min bilmedim allāh özi ḳıldı dōstlar (10b/1) vb.

Sonuç

Makalemizde Türk dillerinin zengin söz varlığı içerisinde özel bir yere sahip olan dini terimlerin sadece alıntı kelimelerden ibaret olmadığını ispatlamaya çalıştık. İslam dini ile ilgili terim ve kavramları düşündüğümüzde aklımıza ilk olarak Arapça ve Farsçadan alıntı unsurlar gelmektedir. Bu nedenle bu konudaki bilimsel çalışmalarda sıklıkla bu dillerden alıntılanmış dinî kelimeler ele alınmaktadır. Böylece Türkçe kökenli dini terimler göz ardı edilmektedir. Bu boşluğu doldurmak için bu makalede, Türk halklarının kültür ve yaşam tarzının oluşumunda özel bir iz bırakan Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerindeki Türkçe kökenli dinî terim ve kavramlarının analizi yapılmıştı. Bunlar arasında sürümler dünyanın dört bir köşesinde saklanan DH'in son yıllarda bulunan ve Türkoloji için değerli veriler sağlayan Kökşetau versiyonundaki dini terimler ele alınmıştır. Hepimizin bildiğimiz gibi bu abide dini bir eserdir ve sözlükteki her kelimenin arkasında İslam'a, Allah'a ve Hz. Muhammed'e olan sevgisi aşikardır . Bu nedenle dinî terimler ve kavramlardan oluşmaktadır. Bunlar arasında kudreetli Allah'ın (*Tañrı, Ugan, Bir ü Bar, İge ~ İzi, Yaratkan*), Peygamber'in (*Yalavaç, Elçi, Yol başçı*) ve Allah yolundaki din adamlarının vasıflarını tanımalayan (*kul, eren*) sözler; ibadet etmek, imana gelmek (*kulluk, inan-, sıg(ı)n-, yalbar-, yarlıka-*), günah işlemek, doğru yoldan sapmak (*yazuk, adaş-, az-*), kabir, ahiret, cennet ve cehennem (*kıl köfri*) gibi inançlarla ilgili kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı Türklerin İslamiyet'ten önceki inançlarıyla ilgiliyken (*Tañrı, Ugan*), bir kısmı da mecazî anlamlarıyla kullanılmaktadır (*İge ~ İzi, Yalavaç, Elçi, Yol başçı*). Ayrıca bunlar arasında sadece isimlerin değil, aynı zamanda eylem isimlerinin de dini terim olarak kullanıldığını (*inan-, sıgın-, yalbar-, yarlıka-, adaş-, az-*) görmek mümkündür. Bazı dinî kavramlar deyimlerden oluşmaktadır (*Bir ü bar, yol başçı, kıl köfri vb.*). Bu tür özellikleri göz önünde bulundurursak, bu tür kelime ve kavramlar, gerek dinî gerekse dilsel açıdan önem kazanmaktadır. Makalede sadece yaklaşık yirmi kelimeyi analiz etmeye çalıştık. Aslında *DH*'de Türkçe dinî terimlerin sayısı bundan daha çok olduğu açıktır. Dolayısıyla eserin söz varlığındaki bu tür kelimelerin incelenmesi bununla durdurulmamalıdır.

Kısaltmalar

DH:	Divân-ı Hikmet
DLT:	Dîvânü Lûgat-it Türk
QÄTS:	Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi (Almatı, 2011)
TS:	Türkçe Sözlük (Ankara, 2005).
TDDS:	Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi (Aşgabat, 2015).

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
ATALAY, B. (1986). *Dîvânü Lûgat-it Türk Dizini*. C. IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
AYDAROV, G. (1995). *Orhon-Enisey Jäne Köne Uyğır Jazba Eskertkişteriniñ Tili*. Almatı: Rauwan Baspası.
CAFEROĞLU, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Drevnetyurkskiyy Slovar (1969). (Ed. Nadelyaev, V.M. - D.M.Nasilov, E.R.Tenişev, A.M.Şçerbak). Leningrad: İzdatelstvo Nauka.
ERASLAN, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
ERGİN, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı*. C. II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
GABAİN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
GÜNGÖR, H. (2010). "Tanrı". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 39: 570-571.
GARKAVETS, A. (2010). *Kıpçakskoe Pismennoe Naslediye*. C. III. Almatı: Baur – Kasean.
MAHMUD, B. A. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
MUHİTDİNOV, R. S. (2018). *Qazaq Tilindegi İslam Dini Sözderiniñ Qoldanıluw*. Monografiya. C. 7. Astana: Ruwhaniy Qundılıqtardı Qoldauw Qorı Korporatiyvtik Qorı.
ÖZKAN, M. (1993). *Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi (2011). XV citli. Almatı: A. Baytursınov Atındağı Til Bilimi Institutı.
SEVORTYAN, E.V. (1974). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov: Obşçetyuwrkskiye İ Mejtyurkskiye Osnovı Na Glasnıe.* Moskva: İzdatelstvo Nauwka.
ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
TAŞ, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TEKİN, T. – vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük.* Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi.
TEKİN, T. (2007). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TEKİN, T. (2017). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TOPARLI, R., vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi (2015). C. II. Aşgabat: Ylym.
YILDIZ, O. (2008). *Yūsuf u Zelìḫā*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KAZAK EDEBİYATI'NDA BİR ANLATI TÜRÜ OLARAK KISSA

Yerlan ALASHBAYEV*

Özet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak Edebiyatı'nda meydana gelen ve gelişen bir alnlatı türü Kıssa'dır. İçeriği ve yapısı lirik destana yakındır. Sevgiyi, iffeti ve saflığı, erdemi ve insanlığı anlatan maceracı bir şiir türü olarak Arap ve Fars edebiyatında yaygın olarak gelişmiştir. Türk dili konuşan halklara Arap edebiyatı aracılığıyla girmiştir. Bu tür altında ilk önce Doğu Edebiyatı'nı temsil eden eserler anlatılmış, daha sonra bu terim kitap olarak basılan ve şiirle yazılan bütün çalışmaların ortak adı haline getirilmiştir. Kissa/kıssa, Kazak Edebiyatı'nın tematik ve hikaye anlatımı alanını genişletmede büyük katkı sağlamış ve ona Doğu Edebiyatı'nın örneklerini yeniden kazandırmıştır. Aynı zamanda, Kazak Edebiyatı'na mahsus eserleri bu tür altında daha yaygın şekilde ele alındığı çok önemli hususlardandır. Ekseriyetle kissa veya kıssalar Kazak edebi dilinin gelişimine büyük bir katkı sağlamış ve rülmektedir. Dolayısıyla Kazak Edebiyati'nda bir anlati türü olarak kıssa üzerinde bir inceleme denemesidir.

Anahtar kelimeler: Kissa/kıssa, Edebi Tür, Edebi Dil, Kazak Folkloru.

STORY AS A NARRATIVE GENRE IN KAZAKH LITERATURE

Abstract

İn the second half of the 19th century, a type of quotation that emerged and developed in Kazakh literature is the Kissa. Its content and structure are close to the lyrical epic. It has developed widely in Arabic and Persian literature as an adventurous type of poetry that describes love, chastity and purity, virtue and humanity. It entered the Turkic-speaking peoples through Arabic literature. Under this type, works representing Eastern Literature were first described, and later this term became the common name for all works published as books and written in poetry. Kissa/kissa has made a great contribution to expanding the thematic and storytelling area of Kazakh literature and has brought it back examples of Eastern literature. At the same time, it is one of the most important issues that works specific to Kazakh literature are more widely discussed under this type. Mostly kissa or short stories have made and are a great contribution to the development of the Kazakh literary language. Therefore, it is an attempt to examine the short story as a narrative type in Kazakh literature.

Key Words: Kissa / Kıssa, Literary Genre, Literary Language, Kazakh Folklore.

Geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde, Kazak Edebiyatı'na "Kissa/Kıssa" adı verilen bir anlatı türü doğup gelişti. B. Abilkasımov 19. yüzyılın ikinci yarısının Kazak Edebiyat'nın dili üzerine yaptığı özel çalışmasında, bu türün doğuş dönemini, temellerini ve işaretlerini kapsamlı bir şekilde anlatır (Kıraubayeva, 1999, s. 96). Araştırmacı haklı olarak şunu belirtir: Eğer kissa (ders çıkarılması gereken *anlatı, olay* anlamına gelen Arapça bir kelimedir) başlangıçta Doğu (Arap-Fars) edebiyatında hikâyeye dayalı şiirsel bir eser olarak kullanılmışsa, daha sonra bu terimin matbu ve manzum olarak yazılan eserlerin tamamına kullanıldığına işaret etmektedir. Ancak araştırmacı, hem Şortanbay gibi şairlerin yayınlanmış eserlerini hem de "Er Tarğın" gibi folklor mirası bu tür çerçevesinde ve matbu eserlerin tamamının kissa/kıssa başlığı altında

* Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, KAZAKİSTAN; ORCID: 0000-0003-0959-5787; yerlan.alashbayev@ayu.edu.kz

yanlış değerlendirenlerin görüşlerini farketmeden kabul etmiş olur (Sızdıkova, 1993, s.43). Kazakça kitap yayınlama pratiğinin henüz yeni başladığı günümüz araştırmalarında, kitapların nasıl sunulduğu, okur kitlesinin hangi edebiyatı nasıl tanıdığı, hangi isimler ve başlıklar olduğu açısından değil, edebiyat türlerini türlere ayırmada bilimsel ilkelere dayanılması gerekir. Dolayısıyla "kissa-i/kıssa-i" kavramının veya tarzının var olup olmadığı, yazılı bir dünya olup olmadığı, olay örgüsü olup olmadığı kriterlerine odaklanmazsak, "kissa-i" ilkesiyle analiz edersek; Her türün özellikleri dikkate alındığında, söz konusu dönemin Kazakça matbu sayfaları görülebilmektedir. Bazı bilim adamları, matbu eserlerin üç gruba ayrıldığını doğru bir şekilde belirtmektedirler: Bunlar: 1) Sözlü edebiyatın (folklor) versiyonları; 2) Kazak (tam) yazılı edebiyatın versiyonları; 3) Kitabi[1] veya edebi dilde yazılmış örnekler. Dolayısıyla bu sınıflandırma nezdinde edebiyat ve dil araştırmalarında "Kissa Şortanbay" adı altında yayınlanmış olmasına nazaran ve bu kitaptaki materyaller bir kissa olarak görülmemeli, orijinal Kazak sanat şiirinin bir örneği olarak analiz edilmelidir ve "Er Tarğın Kissası", "Kissa-Alpamıs", "Kissa Kız Jibek" isimlendirilmesini hesaba katmadan, onları Kazak folkloru türünde incelemesi şarttır. "Kissa" gibi basılan ve "Kissa" başlığı olmayan "Akual/Ahval" bir takım kitapların edebi veya ideolojik değeri yoktur ve hiçbir edebiyat türüne ait olmayan şeyler olarak kabul edilmelidir. Örneğin, B. Abilkasımov "Kissa-i Edebli Bala" (Kazan, 1897), "Kissa-i Gacam Ekevi Joldas Bolğan" (Kazan, 1898), "Makulat" (Kazan, 1897), "Berin zekat kitabı" (Kazan, 1898) gibi Kaşafuddin Şahmardanov'un "kaleminden" meydana gelen kitapçıklar için de aynı değerlendirmeyi yapmaktadır (Kıraubayeva, 1999, s. 87). .

Gerçek hikâyelere gelince, 19. yüzyılın ikinci yarısında, daha doğrusu son çeyreğinde meydana gelmiş, şiir dünyasına ulaşmış örnekleri içeren bir anlatı türüdür. Onları diğer türlerden ayıran temel özellikleri; birincisi hikâyeye dayalı, olaylı, hacimli eserler olmaları; ikincisi konu ve olay örgüsünün Arapça, Farsça ve Türkçe yayınlanmış örneklerden alınmış olması ve üçüncüsü de dillerinde özellikle gramer biçimlerinde Çağatay ve eski Kazak yazı geleneklerine ait unsurların yer almasıdır; dördüncü işareti olarak kıssa anlatı türünün yazılı eserler olduğu gibi hususlar sçz konusu olabilir. Sonuncusu olarak Kazak topraklarında "Kitabi dil/Edebi dil" teriminin türeyiş ve yayılma tarihinin sırrı ortaya çıkar. Ünlü oryantalist V.Radlov'un "kitabi şiir, kitabi şairleri" tabirini farkına bile varmadan bilim dünyasına aktardığı filoloji dünyasında iyi bilinmektedir. Yaşadığı dönemdeki Kazak edebiyat örneklerini "Norodnıye izreçeniya (kara söz) ve knijnıye pesni (kitap şiiri) olarak ikiye ayırdığı söylenmektedir. Burada (kara söz) düzyazının bir eşdeğeri değil, sözlü olarak aktarılagelen Kazakçanın öz sanatı(ister folklor ister yazarlı edebiyat olsun) matbu yoluyla yayımlanan "kitap şiirleri/kitabi şiir" ile tezat oluşturmak için seçilmiş bir terimdir (muhtemelen, bilim adamı burada kara sözcüğünü halk sözcüğünün eşdeğeri olarak olarak almıştır: Narodnye izreçeniya-kara sözcüğü) (Kıraubayeva, 1999, s. 102).

Öyle ki geçen yüzyılda "Kissa/Kıssa" sözcüğü "kitap şiirler", genel olarak "kitap olarak basılan eserler" anlamına gelimektedir ve o dönemde adı geçen edebiyat türü, içeriği, ideolojisi, yazarlısı, yazarsızı, dilin tezahürü gibi açılardan ayrım yapılmıyordu. Bu nedenle "Alpamıs", "Kambar Batır", "Er Tarğın" gibi kadim kahramanların şiirleri, usta Kazak şairlerinin şiirleri ve destan niteliğindeki yeni eserler "Kissa-i" adı altında yayımlandı. İşte bu noktada bilimadamları bu olguyu sınıflandırması gerekir. Çünkü ilmî açı tahlillerinde, özellikle dil ve üslup özelliklerinin tanınmasında, adlarına bakılmaksızın, esaslarına bakıldığında "Kıssa/Kissa" edebi anlatı türüne Arapça, Farsça, Hintçe ve "Çağatayca" da dahil olmak üzere diğer Türk dillerinde yazılmış, edebi mirasın olay örgüsüne kurulmuş şiirlere atıf yapmak gerekecektir. Orijinal Kazak destanları da olaylı, hacimli şiirlerdir, ancak aradaki fark, ikincisinin yazarsız olmasıdır,

[1] 16.-17. yüzyıllardan 20. yüzyılın başlarına kadar Kazak toplumunun kültür dünyasında ana edebiyat dilinin yanı sıra tek bir edebiyat dili de vardı. Bu, birçok Türk halkında ortak olan Orta Asya yazılı edebi dilidir; 19. yüzyılın son çeyreğinde "yerel" ve daha sonra "kitabi dil veya edebi dil" haline gelen bir Kazakça'dır.

çoğu sözlü olarak nesilden nesile aktarılan anıtlardır ve "Kıssa/Kissa" ise yeni bir olgudur. "Kıssa/Kissa"ları içerik ve amaçlarına göre iki gruba ayırmak gerekir: Bir grup, Doğu'nun klasik edebiyatının örneklerini Kazakça söyleyen eserlerdir. Bunlar "Şahnama", "Jüsip-Zilika", "Munlık-Zarlık", "Seyfülmalik", "Bozjigit", "Şahmaran", "Şakir-Şakirat" vb. sayılan eserlerin bütünü, konusu bakımından vatandaşlık ve çoğunlukla sevgi ile ahlak temalarını içermektedir (Sızdıkova, 1993, s. 54).

İkinci grup, İslam'ı tebliğ eden ve ashabını yücelten destanlardan "Salsal", "Cümcüme", "Kerbela Çölünde" vb. oluşur. Belirli bir türde yeniden tezahür bulan yazılı eserler, diğer Kazak eserlerinden sadece "kitaptan okuma" açısından değil, aynı zamanda dil ve üslup açısından da farklılık gösterimesinden kaynaklanmaktadır. Bu eserler yazılı örnekler olduğundan Türk yazı dili geleneğine yaklaşmaya çalışmışlardır. Türk halklarının hayatında bir yazı dili geleneğinin varlığı ve yazı dünyası söz konusu olduğunda bunun sağlam bir şekilde korunması gerektiği düşüncesinin Kazak topraklarında köklü olduğu görülmektedir. Sadece "Kıssa/Kissa"larda değil, yazıya aktarma esnasında, yazı düzyazı türündeyse hiçbir Kazak onu "Çağatayca" olarak göndermekten çekinmezdi. Örneğin, Abay, Kazakça'daki küçük kardeşi Haliolla'ya yazdığı mektubunu şöyle tamamlar: "*Hardayım, tavfiklı, abıroylı, umrınızdı tilep hat jazğuçı İbraim Kunanbay uğlı dep bilesiz*" der. Hatta Abay'ın katılımıyla Karamola Kongresi'nde Kazak töresi yasası taslağı hazırlanırken, yazar ve çevirmenler birçok durumda kitabi dille "-ğan" son eki yerine "-mış" son ekinin kullanılması; fiil yükleminin "dür" ile ifade edilmesi; "birlan, ilan, lekin" ünlemlerinin kullanılması ve metinlerin yazılışı, Türk yazı geleneğine bağlı kalınması vb. söz konusu metni Abay kendisi oluşturmamış olsa bile, yazılı bir belge olması nedeniyle onayladığı görülmektedir ve o dönemde Kazak yazı dünyasının uzun süredir devam eden "Türk" yazı geleneğiyle bağını kaybetmemesi gerektiği anlamına gelmektedir. Bu hususta "Kıssa/Kissa'ların bir şekilde anlatılmasına neden olan çeşitli faktörler vardır. Biri şiirlerin yazılı olarak sunulmasıdır; daha önce Kazak şairleri eserlerini sözlü olarak söyler ve kulaktan dinlerdi ama artık yeni şiirin matbu şeklini okuma eylemi onların dillerine farklı bir şekilde bakmalarını sağlamıştır. Birincisi, yeni yazılı dünyanın yazarları, metinlerinin daha özgün olması ve dil açısından öncekilerden (Çagatayca edebi örneklerinden) çok fazla sapmaması gerektiğini fark ettiler (Alashbayev, 2021).

İkincisi, "Kıssa/Kissa"ların konusu ve olay örgüsü Doğu edebiyatından, çoğunlukla da "Türkçe" eser ve anıtlardan alınmıştır. Öte yandan mazide atalarını kullandıkları dili rahatlıkla kullanan ve "Türkçe" çok okuryazar sahibi olan, gözleri açık, Arap yazısına hakim "Kıssa/Kissa" yazarlarının dillerinin doğrudan yakın olması nedeni bu açıdandır. Üçüncüsü, bazı araştırmacılara göre "kitabi dil" başından beri dini nasihatların çekirdek ruhu olmuş ki, neticesinde dini hikayelerin insanların zihnine aktarılmasını görev olarak devralmıştır. Böylece "Kıssa/Kissa"ların dili, yazılışından sözcük seçimine ve morfolojik karakterlerin kullanımına kadar "kitap dili" karakterini kazanmıştır. Ancak bu özellik tüm "Kıssa/Kissa"larda aynı ölçüde ve kesin olarak korunmamıştır. Bunlardan birinde Çağatayca'ya ait unsurlar daha az, diğerinde ise daha fazla bulunmuştur.

Örneğin, dini içerikli "Kıssa/Kissa"lar tamamen kitaplaştırılmışsa bile, klasik doğu edebiyatının olay örgüsüne göre yazılan destanlarda Kazak dili unsurları hakim olmuştur. Bu bakımdan "Kıssa/Kissa"ların metnindeki Çağatayca unsurlarının sayısının az ya da çok olması yazarına bağlı bir husus olarak tanımlanır. Yazarın Kazak şiirine olan yeteneği ne kadar güçlüyse (Örneğin, 20. yüzyılın başındaki "Kıssa/Kissa" anlatıcısı Akılbay Sabalulı), kitabi dilde yazma yeteneğinin o kadar az göründüğü bilinmektedir. "Kıssa/Kissa"ların "Kitabil dili" açısından özellikleri şu şekilde gruplandırılarak analiz edilir: *1. Söz varlığı alanında.* Kazakça eşdeğer sözcükler yerine Arapça-Farsça, Çağatayca yani eski Türkçe, Oğuzca, Karlukça anlamlarını kullanmak: Nama(mektup), kurtka (yaşlı kadın), bituv(yazı), nama bituv(mektup yazmak), rauan bolu(yola düşmek), tarmar kıluv (tarumar etmek), ağlam kıluv(haber etmek), hub(iyi), bihuş(aklı başında olmayan), badnama(fena adlı), yak yakka(her tarafa), tuğrı

yol(doğru yol), uğıl(oğlan) vb. sözcükler 19. yüzyıl Kazak dilinin karakteristik özelliklerini içermemektedir. Erdi(idi), olturdı(oturdu), aşığlandı(kızdı), tuğdı(doğdu) gibi sözcükler özellikle dini içerikli hikâyelerde görülür (Sızdıkova, 1993, s. 66).

2. Dilbilgisi alanında. Kazak dilinin morfolojisine özgü olmayan eski ve yeni "Türkçe" varlıkları ve yöntemlerin kullanımı: a) zamirlerin sınıflandırma paradigması Çağatayca'dır: anıñ (onun), anı(onu), menim, benim(benim), meñge(bana), senge(sana), ekisi(ikisi), başıdan ayakaçe (baştan sonuna kadar); e) fiillerde: geçmiş zamanı bildiren isim-fiil eki -ğan'ın son eki yerine, Oğuzca -mış eki vardır: barmış (giden), körinmiş (görünen); emir kipi eki ile: -ğıl/-kıl (barğıl, aytkıl), -ı/-iñ (barın, alıñ) da son eklerle gösterilir. Şimdiki zaman değişken ekiyle -ğay/-gey (körgeyler) verilir; fiilin sınıflandırma paradigmasında Kazakça olmayan zamirler de vardır: Üçüncü çoğul şahısta -lar eki düzenli olarak kullanılır (yaturlar, ediler); -dür eki cümlelerde sıklıkla bulunur ve iki işlevi vardır: Biri Kazakça -d son ekinin (baradur, ayadur) yerindedir, diğeri ise ismi anlatıcıya bağlayan yüklemdir ve Kazakça edi'nin karşılığı -dı, -di eklerinin eşdeğeri olarak kullanılır: Baradur(bar edi, bar-dı), tüşken-dür (tüsken edi, tüsken-di); Ben, ben bağlacı formant yerine birlan/birla/bila/ila/ilan şekilleri sıklıkla kullanılır; Gerekse, yoğsa şekilleri de mevcuttur. Gösterildiği gibi morfolojik şekiller birçok Kazakça nazmedilen "Kıssa/Kissa"larda de rastlanmaktadır. Örneğin, "Gaşık-name"de (Almatı, 1976) yayınlanan Kazakça "Bozjigit kıssası"nda: "*Kerekse mıñ-mıñ aspet joldas bolar, Ayaldap sözümüzge kulak salıñ, Aman bolıñ, koş bolıñ, Han kızımen ekisi akıldasıp, Sonda jendet kisendi bayladılar, Betin aşıp kördiler kızdı."* Mısraları günümüz "restoratörler" bile yapamazlardı (Sızdıkova, 1993, s. 67).

3. *İmla alanında.* "Kıssa/Kissa"lar mümkün olduğu kadar "Türkçe" yazım kuralını korumuşlardır. Bir sözcük başında, "j" sesinin geçtiği yerde, çoğunlukla (y) sesi yazılır: (*Yardım bergil bizlerge yalğuz Alla, İman yolğa saldırma köñilimni Salsal*). s-ş, ş~ç, p~м değişimlerine sıklıkla rastlanır: Tışkarı(tıskarı), karşılık kıl(karsılık kıl), asman kök(aspan kök), üçün (üşin) vb. En büyük imla özelliği, kelimelere ekler eklenirken Kazak diline özgü ünlü uyumu kurallarına uyulmaması göze çarpmaktadır. Ancak belirtilen bu imla işaretlerine sistematik olarak sıkı bir şekilde uyulmuyor. Çağatayca yazılmış nüshaların yanı sıra birçok Kazakça paralelliği de vardır, yani "Kıssalar/kissalar" Kazaklar için yazılmıştır. Bir kısmının yazarları Kazaktır ve metin kaçınılmaz bir şekilde Kazakçalaştırılmıştır. Kanaatimizce yerel "Kazakça" ya da eski Kazak yazı dilinin karakteristik özelliklerinden biri burada bulunmaktadır. Bunlar, 19. yüzyıla ait "kitabi/edebi dil" (Çağatayca, Türkçe) "kıssaların (yani bir tür olarak gerçek kıssa olarak kabul edilenlerin) temel özellikleridir. Ancak bu işaretlere dayanarak Kazak "kıssalarını" saf Çağatayca yazıldığını söylemek mümkün değildir. Bunlar eski Kazak yazı dili model alınarak yazılmış, yani Kazak dilinde üslup ve dil özellikleri taşıyan bir kurgu türüdür. Kıssaların kelime dağarcığı ağırlıklı olarak Kazak dilinden, gramer sistemi bir bütün olarak Kazak dilinden ve hatta şiir yazma tekniği Kazak şiirinin tekniğinden oluşmaktadır. Kıssalar 7-8 heceli kafiye akışıyla ve 11 heceli manzum hece ölçüsüyle yazılmışlar(Alaşbayev, 2016).. Kıssalar sanatsal karakter açısından yerli Kazak şiiriyle ya da Dulat, Abay ve diğer şairlerin önderlik ettiği yazılı şiirle kıyaslanamaz, ancak onun imgeleri ve bazı sanatsal yöntemler kullanılmaya çalışılır ki bu özellikle 19. yüzyılın başında doğan hikayelerde belirgindir. 20. yüzyıl. Örneğin eski hikayeleri yeniden söyleyen veya yenilerini yazan Akılbek Sabalulı, Akıt Ulımjiulı, Jüsipbek Şayhulislamov, Mukammetkali Ondirulı eserler yazdılar. Özellikle Kazak şiirine özgü güzel imgeler, benzetmeler, kelime birleşimleri nadir değildir ve birçok durumda Kazak halk şiirinin usullerine göndermeler yapılmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Kıssa'nın Arapça bir sözcük olmasına rağmen erken dönem Arap edebiyatında böyle bir edebi türün olmadığı görülmektedir. Ancak bu tür ise Türk halklarının edebiyatında yaygındır. Kazak sözlü edebiyatında şarkı, şiir, hikâye gibi türler varlığını sürdürse de, Kıssa adı verilen edebiyat 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Konu ve olay

örgüsü Doğu edebiyatından geçmesine nazaran, anlatı türü olan kıssalara özgü pek çok imge yer almamaktadır. Ancak tamamen yok da değildir. Öte yandan kıssa yazarlarının bu "gül", "bülbül", la'l" gibi Doğu şiirinden alınan benzetmelere eleştirel baktığı düşünülmektedir Özellikle 20. yüzyılın başlarındaki gerçek kıssalar, Kazak edebi dilinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır ki, toplumun kültürel ve manevi hayatı, dini ile ilgili birçok sözcükleri getirmişlerdir.

Doğu klasiklerinin aşkla ilgili şiirleri, 19. yüzyılda yaşayan Kazak şairleri üzerinde belli bir etki bırakmıştır. Bir kısmını keyfi olarak tercüme etmiş, bir kısmının konusunu ve olay örgüsünü alıp kendi şiirlerine dönüştürmüşlerdir. ...Kazak edebiyatının bu dalı geniş bir bakış ve derin araştırma gerektirir. Kuşkusuz anlatı edebiyatı "Kazak edebiyatının tematik ve olay örgüsünü genişletmiş ve Doğu edebiyatı örnekleriyle zenginleştirmiştir." Aynı zamanda Kıssaların Kazak edebi dilinin gelişimine de önemli katkı sağladığına şüphe yoktur. Ancak hikâyelerin dili dilbilimsel açıdan özel olarak incelenmediğinden bu konuda daha önce ortaya atılmış pek çok görüş vardır. Onlarla ilgili daha sonra yapılan araştırmaların çoğunda ağırlıklı olarak ideolojik içeriklerine, olay örgüsüne dikkat edilmiştir.

KAYNAKÇA

ALASHBAYEV, Y. (2021). "Kazak Edebiyatı'nda Nazire Geleneği". Aydın Türklük Bilgisi. 7: 31-58.

ALAŞBAYEV, E. (2016). *Läyli-Mäcnün Kıssası*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

DEVELLIOĞLU, F. (1999). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

KIRAUBAYEVA, A.(2010). *Şığıstık kissa-dastandar*. 3 tom. Almatı: Öner.

KIRAVBAYEVA, A. (1999). *Kissa* (Kazak Ädebyeti Ensiklopediya) Almatı: Bilik.

SIZDIKOVA, R.(1993). *Kazak adebi tilinin tarihi (XV.-XIX.).* Almatı: Ana tili.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE EKLERDE GÖRÜLEN YUVARLAKLAŞMALARDAKİ KAZAK TÜRKÇESİ AĞIZLARINA ETKİSİ

Zhumagali İBRAGİMOV*

Özet

Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da büyük kültürel ve edebi bir etki kazanarak Türk halklarının dillerini ve ağızlarını da etkilemiştir. Çağatay Türkçesi, Ali Şir Nevai gibi şair ve yazarlar sayesinde geniş bir coğrafyada edebi gelenek haline gelmiş ve bölgede yaşayan Kazaklar arasında da saygı gören bir dil olarak benimsenmiştir. Kazak Türkçesi, bu edebi ve kültürel itibar dilinden birçok yönden etkilenmiş, özellikle de Kazak ağızlarında Çağatay Türkçesinden alınan kelimeler ve dil yapıları gözlemlenmiştir. Bu etkiler, Kazak ağızlarının hem kelime dağarcığında hem de ses özelliklerinde kendini göstererek, günümüze kadar süregelen bir miras bırakmıştır. Bu nedenle, Çağatay Türkçesindeki yuvarlaklaşma kuralları, Kazak Türkçesi ağızlarına da yansımıştır. Kazak ağızlarında görülen bu etkileşim, dilin yapısını ve söz varlığını zenginleştirmiştir. Bu çalışmanın amacı, Kazak Türkçesinin ağzında eklerde görülen yuvarlaklaşmalar üzerinde durulacaktır. Yuvarlaklaşma konusunda Kazak Türkçesi yazı diliyle incelediğimiz bölgenin ağzı arasında farklılık göstermektedir. İncelediğimiz bölge ağzında yuvarlaklaşma, ilerleyici benzeşme yoluyla, ünsüz erimesi veya dudak ünsüzlerini etkisi gibi nedenlerle gerçekleşir. Çağatay Türkçesi ile Kazak Türkçesi ağzı arasında ekler üzerinde karşılaştırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Kazak Türkçesi Ağzı, Yuvarlaklaşma.

THE EFFECT OF ROUNDINGS SEEN IN THE SUFFIXES IN CHAGATAY TURKISH ON THE KAZAKH TURKISH DIALECTS

Abstract

Chagatai Turkish has gained a great cultural and literary influence in Central Asia since the 15th century, and has also affected the languages and dialects of the Turkic peoples. Thanks to poets and writers such as Ali Şir Nevai, Chagatai Turkish has become a literary tradition in a wide geography and has been adopted as a respected language among the Kazakhs living in the region. Kazakh Turkish has been influenced by this literary and cultural reputation language in many ways, especially words and language structures taken from Chagatai Turkish have been observed in Kazakh dialects. These influences have shown themselves both in the vocabulary and phonetic features of Kazakh dialects, leaving a legacy that has continued until today. For this reason, the rounding rules in Chagatai Turkish have also been reflected in Kazakh Turkish dialects. This interaction seen in Kazakh dialects has enriched the structure and vocabulary of the language. The aim of this study will focus on the roundings seen in the suffixes in the Kazakh dialect. In terms of rounding, there is a difference between the written language of Kazakh Turkish and the dialect of the region we are examining. In the dialect of the region we are examining, rounding occurs through progressive assimilation, consonant fusion or the effect of labial consonants. A comparison will be made on the suffixes between the Chagatai Turkish and Kazakh Turkish dialects.

Key Words: Chagatai Turkish, Kazakh Turkish Dialect, Rounding.

* Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAZAKİSTAN; 0000-0001-9111-7586; zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

Giriş

Diller arası temas öteden beri süregelmiş tarihî dilbilimsel bir gerçektir. Genetik kökenleri aynı veya farklı yüzlerce dil, komşusu olan diller ile etkileşim halinde olmuştur. Bu etkileşimin derecesi dilden dile coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar arz eder. Tarihi olarak aynı kökü paylaşan diller bile zamanla kendi içinde kollara ayrılıp lehçe veya ağız olduktan sonra sanki ayrı dillermiş gibi birbirlerini yeniden etkilemeye başlarlar (Demir ve Yılmaz, 2009, s. 135).

Yazı dilinde unutulup gitmiş birçok sese, eke ve kelimeye ait veriler ağızlarda yaşamaya devam etmektedir. Bu yüzden, dilin tarih içinde geçirdiği değişme ve gelişme süreçlerini tespit etmede ağız metinleri önemli rol oynar. Ağızlarda ilgili derlenen metinlerde ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalarda ölçünlü dilin çeşitli düzeydeki sorunlarının çözümüne ait ciddi veriler bulunmaktadır (Akar, 2016, s.171-172).

"Çağatay" kelimesi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan gelmektedir. Orta Asya bölgesinde Moğol Hanlarının hüküm sürdüğü dönemde kurulan imparatorluğun resmi adı olarak "Çağatay" ifadesi kullanılmıştır. Bu kelimenin anlamlarından biri de Çağatay ulusuna ait olan Türklerin ve Türkleşmiş Moğolların konuştuğu Türk lehçesidir. Başlangıçta Çağatay adı, Çağatay Han'ın soyuna ve bu soy tarafından kurulan devlete verilen bir ad olarak kullanılırken, daha sonra Maveraünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe gruplara, en sonunda da Timurlular döneminde gelişen edebi Türk yazınına da ad olmuştur.

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adı olup 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönemi kapsayan bir konuşma ve yazı dilidir. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzeyinde ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü bu yazı dilini kullanmışlardır. Timur döneminden itibaren gelişen kültür ve sanat merkezlerinde meydana gelen bu dil Timurlular, Şibâniler, Babûriler, Hive ve Hokand Hanlığı gibi devletlerin resmî dili olmuştur. Doğu Türkçesi olarak da bilinen Çağatay Türkçesi, Nevaî döneminden itibaren bu dil için Türkler,Türkçe, Türkî til ve Türk tili terimlerini kullanmışlardır (Uçar, 2013, s. 246).

Bu dönemde Çağatayca yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmi devlet dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sının ve Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin edebi dili olarak kullanılmıştır (Eckmann, 2003, s. 11).

Çağatay Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasındaki tarihi bağlantı, Orta Asya'daki Türk halklarının kültürel ve dilsel gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan itibaren Türkistan'da Timurlular döneminde gelişen ve çok geniş bir coğrafyada Türk halkları arasında ortak edebi dil olarak kullanılan, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinin devamı sayılan bir yazı dilidir. Bu dil, Orta Asya Türk kültürünün ifade aracı olarak kabul edilmiş, Farsçanın yoğun etkisinin olduğu bir dönemde dahi Türk edebiyatında güçlü bir varlık sürdürmüştür. Öyle ki, Ali Şir Nevai gibi büyük şairlerin eserleri, Çağatay Türkçesi'nin yaygınlaşmasını sağlamış ve dili klasik bir seviyeye taşımıştır.

Kıpçak grubuna dâhil edilen Kazak Türkçesi, Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerine göre coğrafi olarak daha geniş bir sahada konuşulmaktadır (Demirci ve Kuanyshbaeva, 2016, s. 317).

Kazak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ile doğrudan akraba olan Kıpçak Türkçesi ve kuzeydeki Türk boylarının ağız özelliklerini yansıtan bir yapıya sahiptir. Kazak Türkçesi'nin gelişim süreci, Orta Asya'nın tarihsel ve coğrafi etkilerine maruz kalmış ve bu bağlamda Çağatay Türkçesi ile sıkı bir etkileşim yaşamıştır. Kazak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ile aynı coğrafyada geliştiği için aralarındaki dilsel yakınlık oldukça dikkat çekicidir. Çağatay Türkçesi'nin edebi dil olarak üstün kabul edilmesi, Kazak Türkçesi'nin biçimlenmesinde belirgin bir rol oynamıştır. Özellikle dilin kelime hazinesi ve edebi terminolojisinde Çağatay Türkçesi'nden alınan birçok öğe görülmektedir. Bu durum, Kazak Türkçesi'nin edebi eserlerde Çağatay Türkçesi'nin izlerini taşımasına yol açmış, dilin kelime hazinesine zenginlik katmıştır.

Çağatay Türkçesi, aynı zamanda bölgedeki diğer Türk lehçeleri için bir köprü işlevi görmüştür. Bu lehçe, Orta Asya'da kullanılan çeşitli Türk dillerini bir araya getirerek iletişimi

kolaylaştırmış ve bir tür ortak kültür diline dönüşmüştür. Kazak aydınları da eserlerinde Çağatay Türkçesi'ni tercih etmiş ve bu dili bir kültürel ifade aracı olarak kullanmıştır. Bu dönemde yazılan eserler, Kazak dili üzerinde hem kelime dağarcığı hem de dil bilgisel yapılar açısından önemli izler bırakmıştır. Çağatay Türkçesi'nin dil bilgisel kuralları ve kelime yapısı, Kazak Türkçesi'nde bazı morfolojik ve fonolojik özelliklerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Örneğin, yuvarlaklaşma gibi bazı ses olayları Çağatay Türkçesi'nden Kazak Türkçesi ağızlarına geçmiştir.

Çağatay Türkçesi, özellikle 20. yüzyılın başlarına kadar Kazak aydınları ve yazarları tarafından kullanılan bir edebi dil olarak varlığını sürdürmüştür. Rus ve Sovyet etkileri sonucu yerel ağızların yazı diline dönüşmesiyle Çağatay Türkçesi yavaş yavaş gerilemiş, ancak Kazak edebi dilinde bıraktığı izler kalıcı olmuştur. Modern Kazak Türkçesi'nde yer alan birçok kelime ve deyim, bu edebi dilden gelmektedir. Ayrıca, Kazak Türkçesi'nin yapı ve söyleyiş özelliklerinde Çağatay Türkçesi'nin ahenk yapısı ve vurgu özellikleri de hissedilmektedir.

Çağatay Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasındaki tarihi bağlantı, Kazak dilinin gelişim sürecinde Çağatay Türkçesi'nin yapısal ve estetik etkisini ortaya koymaktadır. Bu etki, sadece kelime dağarcığı ve dil bilgisel özelliklerde değil, aynı zamanda kültürel birikim ve edebi gelenekte de görülmektedir. İki dil arasındaki bu bağ, Orta Asya Türk kültürünün ortak mirasını temsil etmekte ve bu miras, günümüz Kazak Türkçesi'nde yaşamaya devam etmektedir.

1.1. Çağatay Türkçesinde Yuvarlaklaşma

1.2. -lUk (İsimden İsim) Yapma Eki: *kaygulug* "kaygılı, üzüntülü", (Eckmann, 2009, s. 48). *bülend boyluk* "uzun boylu", (Eckmann, 2009, s. 48). *katık sözlük* "katı sözlü", (Eckmann, 2009, s. 48). *savuk yüzlük* "soğuk yüzlü", (Eckmann, 2009, s. 48). *sernigunluk* "talihsizlik", (Eckmann, 2009, s. 49). *çuçukluk* "tatlılık", (Eckmann, 2009, s. 49).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, Kazak Türkçesinin Güney bölgesi ağızlarında bu ekin hem düz, hem de yuvarlak şekilleri görülmektedir. Kazak Türkçesi yazı dilinde ise, sadece düz ünlülü şekilleri bulunmaktadır. Eklendiği isimlere farklı anlamlar kazandıran bu ek, araştırdığımız ağızlarda yer, mekân, eşya, alet, meslek, sahiplik, miktar, ölçü fonksiyonlarında kullanılmaktadır.

*ʷoñtüs**düg*** "güney", *üy**lüg*** "evli", *şäpör**lüğ*** "şöfürlük" (1-130) (İbragimov, 2020, s. 127)**.**

Eski Türkçede işlek olan ektir[1]. Söz konusu ek, Kırgız Türkçesi[2] ile incelediğimiz bölge ağzı arasında düzlük ve yuvarlaklık şekilleri yönünden benzerlik göstermektedir.

1.3. -sUz (İsimden İsim) Yapma Eki: otsuz "ateşsiz", *öksüz* "anasız" (Eckmann, 2009, s. 62).

Çağatay Türkçesinde görülen bu ek, incelediğimiz bölge ağızlarında hem düz hem yuvarlak değişkeleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesi yazı dilinde ise bu ekin sadece düz şekli vardır.

*jumus**suz*** "işsiz" (18-5), *ul**suz**ğa* "evladsız" (23-5), *ümüt**süz*** "ümitsiz" (6-92) (İbragimov, 2020, s. 130)**.**

Bu ek, Eski Türkçeden beri kullanılan ektir. Eski Türkçede ünlü uyumuna bağlı hem düz, hem yuvarlak şekli vardır[3].

1.4. çUk (İsimden İsim) Yapma Eki: Küçültme eki: *tagarçuk* "küçük, torba, çanta" (Eckmann, 2009, s. 47), *yarımçuk* "tamamlanmamış, yarı tamam" (Eckmann, 2009, s. 47).

[1]krş. *ağılık* "ambar, hazine", yimişlik "meyve bahçesi, bahçe", *ḳınlıḳ* "hapishane", *suwlıḳ* "su kabı" örneklerini vererek Gabain ekin Moğolcada da olduğunu söylemektedir. (A. Von Gabain, 1988, s. 44).
[2] krş. *eelik* "iyelik", *koyluk* "koyunluk", *cıldık* "yıllık", *endik* "enlik", *körkömdük* "güzellik". (Buran, A. ve Alkaya, 2013, s. 190).
[3] krş. *körksüz* "çirkinlik", *ögsüz* "öksüz", *igsäz* "sıhhatli, sağ". (A. Von Gabain, 1988, s. 45).

Çağatay Türkçesinde görülen bu ek, isimlere ve sıfatlara gelerek küçültme, sevgi ve acıma anlamlarını bildirir. Kazak Türkçesi yazı dilinde bu ekin düz ünlülü değişkeleri bulunmaktadır. İncelediğimiz bölge ağızlarında bu ekin hem düz hem yuvarlak değişkeleri görülmektedir. Ancak metinlerde bu ekin kalın ünlülü şekli bulunmamaktadır.

*köl**şük*** "gölcük" (12-138) (İbragimov, 2020, s. 133)**.**

Bu ek, Eski Türkçede de küçültme bildiren bir ektir[4].

1.5. -Uş (Fiilden İsim)Yapma Eki: hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler yapar: *okuş* "okuyuş" (tarzı veya hareketi) (Eckmann, 2009, s. 55), *korkuş* (korkmak) (Eckmann, 2009, s. 55), *soruş* (soru) (Eckmann, 2009, s. 55), *uruş* (savaş) (Eckmann, 2009, s. 55), *ülüş* (bölüm, pay) (Eckmann, 2009, s. 55), *yürüş* (yürüyüş) (Eckmann, 2009, s. 55).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, fiillerden hareket ve iş isimleri yapar. Kazak Türkçesi yazı dilinde bu ek dar ünlülü şeklindedir. Ancak incelediğimiz bölge konuşmasında yuvarlak ünlülü değişkesi bulunmaktadır.

*küñ gör**üs*** "geçim" (1-48) (İbragimov, 2020, s. 136)**.**

Eski Türkçede çoğunlukla dönüşlü fiil tabanlarından sonra geleceği bildirilmiştir[5].

1.6. -GUz (Fiilden Fiil)Yapma Eki: Ettirgen: *körgüz-* "göstermek" (Eckmann, 2009, s. 59), *olturguz-* "oturmak" (Eckmann, 2009, s. 59), *tirguz-* "diriltmek, canlandırmak" (Eckmann, 2009, s. 59).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, araştırdışımız bölge ağzında yaygın olarak kullanılan ettirgenlik eklerinden biridir. Yazı dilinde düz ünlülü değişkeleri vardır. İncelediğimiz bölge ağzında hem düz, hem yuvarlak değişkeleri bulunmaktadır.

*tur**ġuz**ub* "diktirip", *ʷöd**güz**ib* "geçirtip" (İbragimov, 2020, s. 145)**.**

Orhon Türkçesi ve Uygur Türkçesinde bulunmayan bu ek, Karahanlı Türkçesinde rastlanmaktadır[6].

1.7. -DUr (Fiilden Fiil)Yapma Eki: Ettirgen: *açtur-* "açtırmak" (Eckmann, 2009, s. 59), *aktur-* "aktırmak", *atlandur-* "ata bindirmek" (Eckmann, 2009, s. 59), *bildür-* "bildirmek" (Eckmann, 2009, s. 59), *keltur-* "getirmek" (Eckmann, 2009, s. 59), *köydür-* "yakmak", ateşe vermek" (Eckmann, 2009, s. 59), *öldür- / öltür-* "öldürmek" (Eckmann, 2009, s. 59), *sevündür-* "sevindirmek" (Eckmann, 2009, s. 59), *toldur-* "doldurmak", yudur "yıkatmk" (Eckmann, 2009, s. 59).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında yaygın olarak kullanılan bir ektir. Bu ek, *ettirgen fiil* yapma görevi taşımaktadır. Kazak Türkçesinde düz ünlülü değişkeleri vardır. İncelediğimiz ağızda hem düz, hem yuvarlak değişkeleri bulunmaktadır.

*üylön**dür**d* "evlendirdi" (1-125), *ʷöl**tür**gen* "öldürmüş" (11-129) (İbragimov, 2020, s. 144)**.**

Eski Türkçede yaptırma anlamını taşımaktadır[7].

[4]krş. *ḳançuḳ* "nere, nereye", *neçük* "nasıl", *yançuk* "para kesesi". Bu ek, *+çuḳ, +çük, +çu, +çü, +oḳ, +ök* unsurlarından oluşmuştur. (Eraslan, 2012, s. 96).

[5]krş. *ögrünç, ögrünçü* "sevinmek, neşelenmek", *abınç* "teselli, avunma", *bulunçsuz* "bulunamaz", *irinç* "sefalet", *kirtgünç* "inanç, iman". (Eraslan, 2012, s. 104).

[6]krş. *körgüz* "göstermek, anlatmak", *olturġuz* "oturmak", *turġuz* "durdurmak", *ürgüz* "bitirmek", *kirgiz* "giydirmek", *tirgiz* "diriltmek", *sergiz* "ehlileştirmek". (Karamanlıoğlu, 1994, s. 50).

2. Emir Kipi

2.1. -sUn Üçüncü Teklik Şahı: *barsun* "varsın, gitsin" (Eckmann, 2009, s. 123), *kirsün* "girsin" (Eckmann, 2009, s. 123).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında görülmektedir. Kazak Türkçesi yazı dili ile incelediğimiz bölge ağzı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde yazı dilinde teklik III. Tekil şahıs eki yalnızca düz ünlülü iken bölge ağzında hem düz, hem yuvarlak ünlülü /*-sun, -sün/* şekllidir.

*awdarıspaq bo**sun** soġan beriñder dėdi* "At oyunu olsun ona veriniz dedi", *bul tüsköñ günü qudured gör**sün*** "Bu düşen günü mucize görsün" (İbragimov, 2020, s. 203)**.**

2.2. -sUnlar Üçüncü Çokluk Şahıs: *kılsunlar* "kılsınlar, yapsınlar" (Eckmann, 2009, s. 123).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında görülmektedir. Kazak Türkçesi yazı dili ile incelediğimiz bölge ağzı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde yazı dilinde teklik III. Çoğul şahıs eki yalnızca düz ünlülü iken bölge ağzında hem düz, hem yuvarlak ünlülü /*-sun/* şekli vardır.

*olar aman bo**sun*** "Sağ salim olsun" (İbragimov, 2020, s. 203)**.**

3. Bilinen Geçmiş Zaman

3.1. Birinci Teklik Şahıs: *okudum* "okudum" (Eckmann, 2009, s. 123), *tüştüm* "indim" (Eckmann, 2009, s. 123).

Kazak Türkçesi yazı dilinde bilinen geçmiş zaman çekimi, *fiil + -DI + iyelik eki kökenli kişi eki* kalıbıyla yapılmaktadır. İncelediğimiz bölge ağzında Kazak Türkçesi yazı dilinden farklı olarak hem düz, hem yuvarlak /*-dı/, /-di/, /-tı/, /-ti/, /-du/, /-dü/* şekilleri de bulunmaktadır. Ek ünlüsü yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlak telâffuz edilmektedir. Örn: *tuw**du**m* < *tuwdım* "doğdum", *gör**dü**m* < *kördim* "gördüm".

İncelediğimiz bölge ağzında Kazak Türkçesi yazı dilinden farklı olarak yuvarlak */-du/, /-dü/* şekilleri de bulunmaktadır.

*geşedem bėri yėKi şövörö gör**dü**m* "Dünden beri iki torundan çocuk gördüm", *qudayın bėrgen ʷōnín tuw**du**m men* "Allahın verdiği onunu doğurdum", *jın gör**dü**m, peri gör**dü**m* "Cin gördüm, peri gördüm", *suw Ḳuy**du**m* "Su döktüm", *betindegi köbügün alıb sütüb jā̃y qoyub ġoy**du**m* "Üzerindeki köbüğünü alıp yavaşça koydum", *keşe muḫtardıñ toyunda bol**du**m* "Dün Muhtarın düğününde oldum", *ʷözüm sol ādġa ġumar bol**du**m* "Kendim ata kumar oldum", *men so señin buzulġanın gör**dü**m* "Ben buzların bozulduğunu gördüm" (İbragimov, 2020, s. 191)**.**

Bu ekin hem düz, hem yuvarlak şeklinde kullanılması Tuva, Kırgız, Başkurt, Kumuk, Karaçay-Balkar, Uygur, Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçelerinin yazı dilinde bulunmaktadır[8]. Türk dilinin tarihi lehçelerinde bilinen geçmiş zaman çekimi genellikle *{-DI, -DU}* biçimlerinde görülür[9].

[7]krş. *yidür* "yedirmek", *amrıltur* "teskin etmek, rahatlatmak". (A. Von Gabain, 1988, s. 60); Eski Uygur Türkçesinde: *aḳıtdur* "akıttırmak", *ḳıltur* "kıldırmak", *biltürt* "bildirmek", *tapındur* "hizmet ettirmek". (Eraslan, 2012, s. 109).

[8] Tuva Türkçesinde *{-DI, -DU},* Kırgız Türkçesinde *{-DI, -DU},* Başkurt Türkçesinde *{-DI, -DU, -nI, -nO, -zI, -zO},* Kumuk Türkçesinde *{-DI, -DU},* Karaçay-Balkar Türkçesinde *{-DI, -DU},* Uygur Türkçesinde *{-DI, -DU},* Türkiye Türkçesinde *{-DI, -DU},* Türkmen Türkçesinde *{-DU}* ekiyle yapılır (Buran ve Alkaya, 2014, s. 1-581)

[9] Orhon Türkçesinde iyelik eki almış *{-D}* ekidir. Örn: *yabrıt-dım* (Tekin, 2013, s. 184); Eski Uygur Türkçesinde *-dı/-di, -tı/-ti* şeklindedir. Örn: *yıġla-dı-m, tur-dı* (Eraslan, 2012, s. 338); Karahanlı

3.2. İkinci Teklik Şahıs: *okudung* "okudun" (Eckmann, 2009, s. 123), *tüştüng* "indin" (Eckmann, 2009, s. 123).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında Kazak Türkçesi yazı dilinden farklı olarak yuvarlak */-dü/* şekli bulunmaktadır.

*jä kör**dü**ñ ġo jold_ä?* "Az önce yoldan gördün değil mi", *üy mınaw, kör**dü**n* "Ev işte bu, gördün" (İbragimov, 2020, s. 192).

3.3. Birinci Çokluk Şahıs: *alduḳ* (Eckmann, 2009, s. 125), *kettük* "gittik" (Eckmann, 2009, s. 125), *okuduk* (Eckmann, 2009, s. 125), *tüştük* "düşdük" (SKD 1987, s. 141), *olduḳ* "olduk" (SKD 1987: 111).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında Kazak Türkçesi yazı dilinden farklı olarak yuvarlak */-dü/* şekli bulunmaktadır.

*biz kör**dü**g yėndi* "Biz kördük işte" (İbragimov, 2020, s. 192)**.**

4. İyelik Ekleri

4.1. Birinci Teklik Şahıs: *okum* "okum" (Eckmann, 2009, s. 66), *közüm* "gözüm" (Eckmann, 2009, s. 66), *konglüm* "gönlüm" (Eckmann, 2009, s. 66), *oglum* "oğlum" (Eckmann, 2009, s. 66).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında Kazak Türkçesi yazı dilinden farklı olarak yuvarlak */-um/* şekli bulunmaktadır.

dosum "dostum" (İbragimov, 2020, s. 148)**.**

4.2. İkinci Teklik şahıs: *okung* "okun" (Eckmann, 2009, s. 66), *yüzüng* "yüzün" (Eckmann, 2009, s. 66), *konglüng* "gönlün" (Eckmann, 2009, s. 66), *oglum* "oğlung" (Eckmann, 2009, s. 66).

Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağzında Kazak Türkçesi yazı dilinden farklı olarak yuvarlak */-uñ, -üñ/* şekilleri bulunmaktadır.

şöbüñ "otun", *üyüñe* "evine", *jumusuñ* "işin" (İbragimov, 2020, s. 148).

4.3. Birinci Çoğul şahıs: *sözümizni* "sözümüzü" (Eckmann, 2009, s. 67), *könglümiz* "gönlümüz" (Eckmann, 2009, s. 67).

Kazak Türkçesinde çokluk 1. şahıs iyelik eki *-mız, -miz*, Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağızında da yuvarlak ünlülü *-umuz, -ümüz* ve *-ümüs* şekilleri de vardır.

küñ görsümüs "geçimimiz", *jolumus* "yolumuz", *ʷözümüzge* "kendimize", *dosumuz* "dostumuz", *quduğumuz* "kuyumuz", *sözümüz* "sözümüz" (İbragimov, 2020, s. 150).

4.4. İkinci Çoğul Şahıs: *hüsnüngüz* "güzelliğiniz" (Eckmann, 2009, s. 67), *zülfüngiz* "zülfünüz" (Eckmann, 2009, s. 67), *sözüngüz* "sözünüz" (Eckmann, 2009, s. 67), *fakat özüngüz* "özünüz" (Eckmann, 2009, s. 67), *yüzüngüz* "yüzünüz" (Eckmann, 2009, s. 67).

Türkçesinde *-{-DI, -DU},* ekleriyle yapılmaktadır. Örn: *ay-dım, uç-tum* (Hacıeminoğlu, 2019, s. 184); Eski Anadolu Türkçesinde *{-dI}* şeklndedir. Örn: *bekledüm, yaşladuñ, döküldi* (Akar, 2018, s. 168) Kıpçak Türkçesinde *-DI, -DU* şeklindedir. Örn: *yaratdım, bitidim, alduk, keldük,* (Ercilasun, 2013a, s. 399); Çağatay Türkçesinde *{-DI, -DU},* ekleridir. Örn: *aldımi oḳudum, tüştüm, keti* (Eckman, 2017, s. 125).

Kazak Türkçesinde nezaketlik bildiren teklik 2. şahıs iyelik eki *-ñız, -ñiz,* Çağatay Türkçesinde bulunan bu ek, incelediğimiz bölge ağızında da yuvarlak ünlülü *-üñüz* şekli bulunmaktadır.

sözüñüz "sözünüz", *tüsüñüz* "rüyanız" (İbragimov, 2020, s. 148).

5. Hâl Ekleri

5.1. -nUng İlgi Hâli Eki: *köngülnüng* "gönlün" (Eckmann, 2009, s. 69), *oknung* "okun" (Eckmann, 2009, s. 69), *kulnung* "kulun" (Eckmann, 2009, s. 69), *söznüng* "sözün" (Eckmann, 2009, s. 69), *uruşnung* "savaşın" (Eckmann, 2009, s. 69), *yüzüngnüng* "yüzünün" (Eckmann, 2009, s. 69). Bu ek Eski Türkçede de görülür[10].

Kazak Türkçesi yazı dilinde yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmamaktadır. İncelediğimiz bölge ağzında da yuvarlak şekilleri bulun bu ek Çağatay Türkçesiyle benzerlik göstermektedir. Ünlüyle veya */m/, /n/, /ñ/* ünsüzleriyle sonlanan kök ve gövdelerden sonra *+nıñ, +niñ, +nuñ, +nüñ*; */l/, /r/, /w/, /y/, /z/* ünsüzlerden sonra *+dıñ, +diñ, +duñ, düñ*; tonsuz ünsüzlerden sonra *+tıñ, +tiñ, +tuñ, +tüñ* ekleri gelir.

ʷözümnüñ "kendimin", *töldüñ* "hayvan yavrusunun", *ʷonuñ* "onun", *bunuñ* "bunun", *künnüñ* "güneşin", *tövönüñ* "tepenin", sonuñ "onun", *türünüñ* "yüzünün", *şöbörönüñ* "torun çocuğunun".

köldüñ "gölün", *muzduñ* "buzun", *şöldüñ* "çölün", *tawduñ* "dağın", *töldüñ* "hayvan yavrusunun", *üş jüzdüñ* "üç yüzün", *küzdüñ günü* "güz günü".

jurttuñ "halkın", *dostuñ* "dostun", *soğıstuñ* "savaşın", *quduqtuñ* "kuyunun" (İbragimov, 2020, s. 151).

Sonuç

Çağatay Türkçesinde eklerde görülen yuvarlaklaşma, Kazak Türkçesi ağızlarında belirgin bir etki bırakmıştır. Özellikle ünlü uyumları ve yuvarlak ünlülerin etkisiyle oluşan ses değişimleri, Çağatay Türkçesinin Kazak Türkçesi üzerindeki tarihsel izlerini göstermektedir. Çağatay Türkçesinde eklerde yuvarlak ünlülerin kullanımı, Kazak Türkçesi ağızlarına da aktarılmış ve dilin fonetik yapısını şekillendiren önemli bir unsur olmuştur.

Bu etki, Kazak ağızlarında yuvarlaklaşma olgusunun daha sık görülmesine ve yuvarlak ünlülerin belirli eklerde kullanımının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Bunun sonucunda, Kazak Türkçesi ağızlarında yerel ağız özelliklerinin yanı sıra, yuvarlaklaşma gibi tarihsel dil özellikleri de yaşamaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

AHANOV, K. (1965), *Til Bilimine Kirispe,* Almatı: Mektep Baspası.

AKAR, A. (2016). "Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar". *Gazi Akademik Bakış.* cilt 10/ 19: 169-182.

BURAN, A. - Ercan ALKAYA (2013). *Türk Lehçeleri.* Ankara: Akçağ.

[10]Eski Türkçede ilgi hâli kitabelerde ve yer yer *ŋ* ağzında *+ŋ* şeklinde: yazmalarda yaygın olarak *+nXŋ* şeklinde kullanılmıştır. *munçuq-uŋ, ilig-niŋ, bäg-näŋ.* (A. Von Gabain, 1988, s. 63); Tekin, ekin ünsüzle biten gövdelerde *+nıŋ,* ünlü ile bitenlerde ise *+nıŋ* şeklinde olduğunu belirtmiştir. (Tekin, 2003, s.106-107).

DEMIRCI, K. - Zhanat KUANYSHBAEVA (2016). Kazakçanın Ağızları ve Özbekçenin Çimkent Ağzına Etkisi Üzerine (Ed M. Sarıca, B. Sarıca). *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat.* Ankara: Padam Yayınları. s. 330-343.

DEMİR, N. - Emine YILMAZ (2012). *Türk Dili El Kitabı.* Ankara: Grafiker.

ECKMANN, J. (2014). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar.* (Hazırlayan, O.F.Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu.

ECKMANN, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı.* (G.Karaağaç, Çev). Ankara: Türk Dil Kurumu.

ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

GABAİN, A. Von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri,* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.

İBRAGİMOV Zh. (2020). *Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak ağızları.* Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora tezi).

KARAMANLIOĞLU, A. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* Ankara. Türk Dil Kurumu.

ÖZTÜRK, R. (2007). "Özbek Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.

TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri.* İstanbul: Kitap.

TOGAN A. Z. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

ÇAĞATAY EDEBİYATI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Farida TOLENDİYEVA*

Özet

Bu makale, Çağatay yazı dili ve edebiyatı üzerine yapılmış çalışmaları konu edinmektedir. Çağatay Türkçesi Harezm Türkçesinden itibaren Orta Asya Türk halklarının ortak yazı olarak göze çarpar. Yüzyıllarca kullanılan Çağatay yazı dili ile ilgili birçok eser kaleme alınmış ve ürünler ortaya konmuştur. XX. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Çağatay yazı dili daha sonra yerini çağdaş Türk diyalektlerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcaya bırakmıştır. Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı üzerine dünyanın birçok yerinde bilim adamları, akademisyenler, araştırmacılar ve lisans üstü öğrenciler hâlâ araştırmalar yapmakta ve yeni veriler ışığında literatüre katkılar sunmaktadır. Çağatay Türkçesi söz varlığı, ürün çeşitliliği, köklü ve tarihi ile gelecekte de araştırmacıların çalışmalarına konu olacak yeterlikte görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, Çağatay Türkçesi, Çağatayca Eserler, Çağatayca Üzerine Yapılmış Çalışmalar.

STUDIES BASED ON CHAGATAI LITERATURE

Abstract

The present article addresses the subject of studies on the written language and literature of Chagatai. Chagatai Turkish is distinguished as the shared written language of Central Asian Turkish peoples, succeeding Khwarezm Turkish. A substantial corpus of literature exists on the Chagatai written language, which was in use for centuries. The Chagatai written language persisted until the 20th century, at which point it was supplanted by contemporary Turkish dialects Uzbek and New Uyghur. Scientists, academicians, researchers, and graduate students in many parts of the world continue to conduct research on Chagatai Turkish and literature, contributing to the field with new data. Chagatai Turkish appears to be a suitable subject for future research, given its extensive vocabulary, diverse product variety, deep historical roots, and unique linguistic characteristics.

Key Words: Chagatai, Chagatai Turkish, Chagatai Works, Studies on Chagatai.

Giriş

Çağataycanın adı ve dönemi ile ilgili çalışmalar yapan Türkologlar (Berezin, Vambery, Quatremere, Pavet de Courteille, Radloff, Samoyloviç, Fuad Köprülü, Sçerbak, J. Eckmann) bu konu hakında değişik düşünceler ileri sürmüşlerdir. Söz gelimi Samoyloviç dil özelliklerinden yola çıkarak 15. ve 20. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yazılan Türkçe ürünlerin diline Çağatayca derken, Fuad Köprülü edebi gelişmeyi göz önüne alarak Çağataycanın sınırlarını olabildiğince geniş tutmuştur. Ona göre Çağayca "kelimenin en geniş mânası ile Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklanın medeni merkezlerinde 13-14. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa 15. yüzyılda klâsik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir."

* Öğr. Gör., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ünivesitesi, KAZAKİSTAN; ORCID: 0009-0002-0159-9185; faridat2010@mail.ru

Cengiz Han'ın (1162-1227) ölümünden sonra Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Türkistan'da kurulan şubesi olan Çağatay Hanlığı, kuruluşunun başlangıç evresinde merkeze bağlı kalmak zorunda olmakla birlikte merkezdeki gelişmelerden de doğrudan etkilenmiştir. İlerleyen süreçte müstakil bir hanlık olmayı başaran Çağatay Hanlığı, Kebek ve Alâeddin Tarmaşirin gibi karizmatik ve yenilikçi hanlar vasıtasıyla idari ve toplumsal anlamda dönüşüme girmiştir. Ancak bu dönüşüme muhafazakârlar tarafından müdahale edilmekle birlikte, hanlık içerisinde yaşanan taht kavgaları ve yönetimsel bunalım, merkezî otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Merkezi otoritenin zayıflaması, hanlığın kuruluş aşamasından itibaren rol oynayan Karaçuların siyasi gücünü artırarak yönetimin dolaylı yollarla onların kontrolüne girmesine sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda idarede yaşanan bunalım, hanlığın Moğul Ulusu1 ve Çağatay Ulusu olarak ikiye ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Moğul Ulusu'nda tahta çıkan Tuğluk Timur Han, gerçekleştirdiği merkezileşme hamleleriyle idareyi yeniden tesis etmekle kalmamış, ayrıca hanlığı tekrar eski günlerine döndürmek adına 1360 ve 1361 yıllarında Çağatay Ulusu'na seferler gerçekleştirmiştir. Tuğluk Timur Han'ın merkezileşme girişimleri Karaçuları rahatsız etmiş ve bundan dolayı ölümünden hemen sonra Moğul Ulusu'nda bir Karaçu olan Emir Kamerüddin, isyan ederek kendini 1365 yılında han ilan etmiştir. Çağatay Ulusu'nda ise Tuğluk Timur Han'ın idaresi yok sayılarak Karaçular yönetimi ele geçirmiştir. Cengiz soyundan olmayan Emir Kamerüddin'in hanlık ilanı, o zamana kadar yapılmamış bir girişim olmuş ve bölge üzerindeki siyasi düzeni derinden sarsmıştır. Moğul Ulusu'nda Emir Kamerüddin gaspçı olarak nitelendirilirken, Çağatay Ulusu'nda idareyi ele geçiren Emir Timur, kukla olarak seçtiği bir hanı tahta oturtmuş ve Cengiz soyuna damat olarak nüfuzunu arttırmıştır. Emir Kamerüddin'in bu girişimi, kendi kabilesi başta olmak üzere kabileler tarafından tepkiyle karşılanmış ve ona karşı muhalefet oluşturmuştur. Diğer yandan Emir Timur, Moğulların içerisinde bulunduğu kaos ortamını iyi değerlendirerek neredeyse 20 yıl boyunca onlar üzerine seferler düzenlemiştir. Yapılan seferler ve muhalif yapı Emir Kamerüddin'in nüfuzunu kırarak ölümüne neden olurken Emir Timur'un bölgede daha rahat bir şekilde hakimiyet kurmasına olanak sağlamıştır.

Çağataycanın Dönemleri

İlk Çağatayca Dönemi: Bu döneme Ali Şir Nevâî'den önceki Çağatayca da denmektedir. XV. yüzyılın başlarından Nevâî'nin ilk yapıtını yazdığı 1465'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Harezm Altın Ordu Türkçesiyle Nevâî dili arasında geçiş evresi sayılmaktadır.

Klasik Çağatayca Dönemi: 1465'ten XVI. yüzyılın ortalarına kadar sürer. Sultan Hüseyin Baykara'nın koruduğu Ali Şir Nevâî bu dönemin en büyük temsilcisidir. Bir kültür merkezi olan başkent Herat'ta yalnız edebiyat alanında değil sanatın bütün dallarında yetkin sanatçılar yetişmiştir. Sultan Hüseyin Baykara sanatı, sanatçıları korumanın yanı sıra şair olarak da belirir. Ama Baykara'nm ölümünden sonra Herat eski önemini yitirdi. Önce Şeybanlıların egemenliğindeki Özbekler Horasan'ı ele geçirdiler. Ardından Safevîler'in saldırıları Çağataylıların yurtlarını terk etmelerine yol açtı. Çağatay edebiyatı da Buhara, Semerkant gibi merkezlerde ve Bâbûr'un hüküm sürdüğü kuzey Hindistan'da gelişti.

Şeybanlılardan Ubeydullah Han (Ubeydî) ile Bâbûr klasik Çağataycanın en iyi örneklerini verdiler.

Klasik Dönemden Sonraki Çağatayca Dönemi: XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın sonuna kadar sürer. Çağataycanın önemini yitirip Farsçanm yeğlendiği bu dönemin temsilcisi Ebulgazi Bahadır Han'dır.Son Çağatayca dönemi.XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın sonuna kadar süren bu dönem Çağatay edebiyatının gerileme ve çökme evresini oluşturur. Eskiye, özellikle de Nevâî'ye öykünen sanatçılar arasında önemli bir şaire, yazara rastlanmaz. XX. yüzyıldan başlayarak da Orta Asya Türk edebiyatının yeni dönemineÖzbek Edebiyatı adı verilmiştir.Osmanlı şairlerinin Ahmet Paşa'dan başlayarak Çağatay şairlerini tanıdıklarını, özellikle Nevâî'nin ustalığım övdüklerini biliyoruz. Nitekim, birçok Çağatay

şairinin divanlarının yazmalarına Türkiye kütüphanelerinde rastlandığı gibi Divan şairlerinin Nevai ye Çağatayca nazireler söyle dikleri de görülmektedir.

Çağatay Edebî Dilinin ve Çağatay Edebiyatının Devreleri. Çağatay edebî dilinin devreleri konusunda da görüş birliği bulunmamaktadır. Bu konudaki başlıca görüşler şu şekilde özetlenebilir: A. Samoyloviç, XV. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için Çağatayca tabirini kullanır ve bu yazı dilini dört devreye ayırır. 1. Karahanlı (Kâşgar) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar). Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıllar). 4.Özbek Türkçesi (Özbekçe, XX. yüzyıl).

M. A. Şerbak, Çağatay Türkçesi'ni Özbek dilinin bir dönemi kabul ederek Özbekçe'yi şu devrelere ayırır: a) İlk devir (X-XIII. yüzyıllar). Müşterek devir olup Batı ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girdiği dönemdir. b) İkinci devir (XIV-XVII. yüzyıllar). Suni bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca devridir. c) Üçüncü devir (XVII-XVIII. yüzyıllar). Özbekçe'ye mahallî dil unsurlarının girdiği devirdir.

J. Eckmann da Orta Asya Türkçesi'ni şu devrelere ayırır: 1. Karahanlı (Hâkāniye) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Hârizm Türkçesi (XIV. yüzyıl). 3. Çağatayca (XV-XX. yüzyıllar). XX. yüzyılın başından itibaren Çağatay edebî dilinin yerini Özbek edebî dili alır. J. Eckmann Çağatay edebiyatını da üç dönem halinde ele alır. a) Klasik devir öncesi (XIII-XV. yüzyıllar). b) Klasik devir (XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısı). c) Klasik devir sonrası (XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başı).

Çağatay Edebiyatını Fuad Köprülü'nün tasnifinde olduğu gibi (bk. "Çagatay Edebiyatı", İA, III, 270-323) beş devreye ayırıp incelemek yerinde olur kanaatindeyiz.

İlk Çağatay Devri (XIII-XIV. Yüzyıllar): Bu devir Çağatay edebî dilinin ve edebiyatının kuruluş devridir. Çağatay Türkçesi adı verilen bu Orta Asya edebî dilinin XIII. yüzyılın başından itibaren, yani Moğol istilâsından hemen sonra teşekkül etmeye başladığı kabul edilebilir. XI-XII. yüzyıllarda bütün Orta Asya Türk topluluklarında müşterek edebî dil olan Karahanlı veya Hâkāniye Türkçesi, Moğol istilâsının Orta Asya Türk dünyasında meydana getirdiği etnik, kültürel ve sosyal yapıdaki karışıklık sebebiyle tesirini ve birleştirici vasfını kaybetmiştir. Cengiz'in ölümünden sonra (1227) muazzam imparatorluk toprakları oğulları arasında paylaşıldı. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi Cengiz'in ikinci oğlu olan Çağatay'ın idaresinde kaldı. Bu sahada kurulan Çağatay Devleti, XV. yüzyılın başlarından itibaren Timurlular'ın idaresinde siyaset ve kültür bakımından büyük bir varlık gösterdi. Başta Semerkant olmak üzere Herat, Merv, Belh gibi şehirler önemli birer kültür merkezi haline geldi. Çağatay edebiyatı asıl bu merkezlerde gelişip güçlendi ve XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ali Şîr Nevâî ile klasik bir hal alarak doruk noktasına ulaştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında artık Semerkant'ın yerini Herat alacaktır. XIV. yüzyıla gelindiğinde müslüman Çağatay hanlarının Türkçe konuştukları, divanlarında Uygur alfabesini bilen kâtipler (bahşı) bulundurdukları ve Çağatayca'yı resmî dil olarak kullandıkları bilinmektedir. Hatta İbn Battûta'nın ifadesine göre Farsça'nın hâkim olduğu Buhara'da bile bir tekkede Türkçe ilâhiler okunması bunu açıkça göstermektedir. Timur devrinde yaşayan iki önemli şair ve muharrirden biri, Seyf mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazan Emîr Seyfeddin Barlas, diğeri de Arslan Hoca Tarhan'dır. Bu yüzyılda ilk Çağatay devri dilinin, bir yandan resmî dil olması dolayısıyla devlet katında önemini koruması, öte yandan da Farsça örnekler karşısında onlara benzer başarılı eserler ortaya koymaya başlaması ile asıl bir sonraki dönemin klasik Çağatay dil ve edebiyatına zemin hazırladığı görülür.

Klasik Devrin Başlangıcı (XV. Yüzyılın İlk Yarısı): Timur'un kurduğu imparatorluk onun ölümünden sonra (1405) başlayan taht kavgaları sebebiyle zayıfladı ve giderek dağılmaya yüz tuttu. Horasan ve Hârizm dışındaki bazı topraklar fiilen imparatorluk idaresinden çıktı. Buna rağmen Semerkant ve Herat gibi merkezlerde huzur ve asayişin devamına bağlı olarak sanat ve edebiyat gelişmeye devam etti. Edebiyat halk arasında değil. Fars dilini ve edebiyatını iyi bilen,

Farsça eser yazabilecek seviyede olan aristokrat zümre içinde gelişti. Bunların arasında millî dil ve edebiyatın rağbet bulması, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Hucendî ve Hârizmî gibi şairlerle başladı. Halk arasında ise Yesevî dervişleriyle Yesevî geleneği ve hikmet tarzı devam ettiriliyordu. Özellikle Ahmed Yesevî'nin edebî ve tasavvufî geleneğini sürdüren derviş-şairler, dinî-didaktik muhtevalı eserleriyle değişik halk tabakaları arasında etkili oluyorlardı. 1381 yılında Timur tarafından zaptedilen Herat önce Mîrân Muhammed Şah'ın, sonra da Şâhruh Mirza'nın idaresinde gelişti ve Semerkant'tan sonra ikinci önemli merkez oldu. Mimari eserler ve medreselerle süslenen Herat, devletin kültür merkezi olmasının ardından Hüseyin Baykara'nın saltanatı zamanında siyasî merkez haline getirildi. Öte yandan Ali Şîr Nevâî de klasik Çağatay şiirinin başlangıcı olarak Timur ve Şâhruh Mirza devirlerini göstermektedir.

Klasik devirden önce eser vermiş, bilhassa şiirleriyle Çağatay Edebiyatının teşekkülünü hazırlamış olan bu devir şairleri klasik divan şiirinin ilk örneklerini ortaya koymuşlardır. Meydana getirilen divanlar tertip bakımından klasik devirdeki kadar gelişmiş değildir. Bunlarda yer alan şiirler genellikle münâcât, na'ت, kaside, gazel, muhammes, tuyuğ ve müfredlerdir. Bazı divanlarda ise çok defa gazel tarzında şiirler yer alır. Kullanılan vezinler umumiyetle aruzun remel, hezec ve recez bahirlerinin yaygın olan ölçüleridir. Mesnevilerin çoğu küçük hacimdedir. Bazıları ise mektup tarzında yazılmıştır. Bu devrin başlıca şairleri arasında şu isimler yer almaktadır: Hucendî, Sekkâkî, Mevlânâ Lutfî, Atâî, Haydar Tilbe, Hâfız-ı Hârizm, Yûsuf Emîrî, Ahmedî, Yakīnî, Seydî Ahmed Mirza, Gedâyî.

XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış şairlerden biri olan Hucendî Letâfetnâme adlı eseriyle tanınmıştır. Hayatı hakkındaki bilgiler son derece yetersiz olup mahlasından Hucendli olduğu anlaşılmaktadır. Hârizmî'nin Muhabbetnâme'si tarzında bir mesnevi olan Letâfetnâme "mefâîlün mefâîlün feûlün" vezniyle yazılmış ve Emîrzâde Mahmud Tarhan'a ithaf edilmiştir. Nazım tekniğine çok iyi vâkıf olduğu görülen Hucendî'nin sadece İran edebiyatını değil aynı zamanda eski Türk şairlerinin eserlerini de incelediği anlaşılmaktadır. Letâfetnâme'nin mevcut iki nüshasından biri Londra British Museum'da (Add., nr. 7914, vr. 142-157), diğeri İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nde (Alî Emîrî, Arapça, nr. 86, vr. 180-194 [kenarda]) bulunmaktadır. Eser Turhan Genceî tarafından yayımlanmıştır ("The Latāfatnāma of Khujandī", Annali, nuovu serie: XX-XXX, [Napoli 1970], s. 345-368 + XXXV).

Çağatay şiirinin ilk önemli şairi olan Sekkâkî'nin hayatı hakkında da yeterli bilgi yoktur. Kasidelerinden büyük bir kısmının Timurlu hükümdarlarından Halil Sultan ile (1405-1409) Uluğ Bey'e (1447-1449) ve büyük devlet adamı Vezir Arslan Hâce Tarhan'a ithaf edilmiş olduğuna bakarak onun XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilebilir. Ali Şîr Nevâî'nin Mecâlisü'n-nefâis adlı şairler tezkiresinin ikinci meclisinde verilen bilgiye göre Sekkâkî Mâverâünnehirli olup şiirleri Semerkant'ta şöhret bulmuş ve Timurlular'ın saray şairliğine kadar yükselmiştir. Nevâî Muhâkemetü'l-lugateyn'de ise onun Mevlânâ Lutfî kadar büyük bir şair olmadığını ileri sürer. Kasidelerinden birinin büyük sûfî Hâce Muhammed Pârsâ'ya ithaf edilmiş olması Sekkâkî'nin tasavvufa meylini göstermekteyse de onun bir mutasavvıf olmadığı gazellerinde din dışı konuları işlemesinden açıkça bellidir. Kasidelerinde Çağatay edebî dilini ustalıkla kullanması, gazellerindeki incelik ve coşkunluk, onun Çağatay şiirinin kurucularından sayılması için yeterlidir. Dilinde yer yer arkaik unsurlara rastlanması ise Çağatay edebî dilinin oluşum halinde bulunduğunu göstermektedir. İki nüshası bilinen eksik divanı (British Museum, Or., nr. 2079; Taşkent Kol Yazmaları Ktp., nr. 88) Kiril harfleriyle basılmıştır (Sakkakiv, Tanlangan Asarlar, Taşkent 1958).

XV. yüzyılın ilk yarısında Çağatayca şiirleriyle şöhret bulan Mevlânâ Lutfî, Çağatay şiirinin gelişmesinde önemli rol oynayan bir şairdir. Ali Şîr Nevâî Mecâlisü'n-nefâis ve Nesâyimü'l-mahabbe adlı eserlerinde Lutfî'ye yer verip, "Bu kavmin üstadı ve söz melikidir" ifadesiyle ona karşı duyduğu takdir ve hayranlığı dile getirmektedir. Yine Nevâî'nin verdiği bilgiye göre Şeyh Şehâbeddîn-i Hıyâbâni'ye intisap eden Mevlânâ Lutfî ölünceye kadar

ona bağlı kalmıştır. Hayatının büyük bir kısmını Baysungur Mirza'nın maiyetinde geçirdi. Doğum yeri ve yılı belli olmadığı gibi ölüm yılı olarak gösterilen 1482 veya 1492 tarihleri de kesin değildir. Ancak yüz yıla yakın uzun bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır. Mevlânâ Lutfî kayıtlara göre Herat'a bağlı Kenâr köyünde gömülüdür. Şâhruh Mirza'dan Hüseyin Baykara'ya kadar pek çok Timurlu şehzadesinin iltifat ve teveccühüne mazhar olmuştur. Elde bulunan divanı ile Gül ü Nevrûz adlı mesnevisi onun önemli bir şair olduğunu, Çağatay dilini ustalıkla kullandığını, klasik edebiyatın teknik ve inceliklerine vâkıf bulunduğunu göstermektedir. Başarılı kasideleri, âşıkane ve sûfiyâne gazelleri, cinaslı tuyuğları ile o zamanki Türk-İslâm kültür çevrelerinde haklı bir şöhret kazanan Mevlânâ Lutfî kendisinden sonra gelen birçok şaire tesir etmiştir. Ali Şîr Nevâî, onun Şerefeddin Ali Yezdî'nin Ẓafernâmeadlı meşhur tarihini Türkçe'ye tercüme ettiğini bildirirse de böyle bir eser henüz ele geçmemiştir. Mevlânâ Lutfî'nin şöhretinin yayılmasında, gazellerinde kullandığı dil ve üslûpla ince hayaller başlıca rolü oynamıştır. Dilinde yabancı unsurlar oldukça az, Oğuz-Kıpçak özellikleri ise çokça görülür. Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan divanının tenkitli metni ve indeksi Günay Karaağaç tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (İÜ Ktp., Tez, nr. 16487 [1983]). Lutfî ayrıca, Celâleddin Tabîb'in aslı Farsça olan Gül ü Nevrûz adlı mesnevisini nazmen tercüme etmiş, Çağatay edebî dilini ustalıkla kullandığı eserine âdeta telif hüviyeti vermiştir (eserin yazma nüshaları için bk. British Museum, Add., nr. 7913, vr. 50a-114a; Bibliothèque Nationale, Supplément Turc, nr. 998; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1911).

Klasik Çağatay Devri (XV. Yüzyılın İkinci Yarısı): Şâhruh Mirza'nın ölümünden sonra (1447) imparatorluk yeni bir sarsıntı geçirdi ve iktidar mücadeleleriyle zayıfladı. Ebü'l-Kāsım Bâbür Horasan'da, Ebû Saîd Mâverâünnehir'de kuvvetli birer idare kurdularsa da Bâbür'ün ölümünden sonra karışıklıklar tekrar başladı. Neticede Ebû Saîd duruma hâkim olup Horasan ve Mâverâünnehir'i idaresi altında birleştirmeye muvaffak oldu. Ancak Azerbaycan bölgesini Akkoyunlular'dan almak için giriştiği savaşta bozguna uğradı ve yakalanarak öldürüldü (1469). Bu hadiseden sonra şehzadeler arasındaki taht mücadelesi yeniden başladı. Mücadeleden başarıyla çıkan Hüseyin Baykara, Herat merkez olmak üzere Horasan, Sicistan, Tohâristan, Cürcân ve Esterâbâd'ı idaresi altında birleştirdi ve kırk yıl kadar saltanat sürdü (1469-1506). Timurlular tarihinin bu son parlak döneminde Herat siyasî ve ticarî merkez olmasının yanı sıra Baykara devrinin de kültür ve sanat merkezi oldu. Başta edebiyat olmak üzere çeşitli sanat dallarında eser veren Ali Şîr Nevâî gibi dâhi bir sanatkâr ile hâmisi ve en yakın arkadaşı Hüseyin Baykara'nın faaliyetleriyle klasik Çağatay edebiyatı devri Nevâî-Baykara devri olarak anıldı. Bu devirde klasik Çağatay edebiyatının gelişmesi, hatta büyük ölçüde altın çağını yaşaması Hüseyin Baykara'nın gayretlerine bağlıdır. İran ve Türkistan'ın seçkin sanatkâr ve ilim adamlarıyla dolan Herat yeni inşa edilen saray, konak, cami ve medreselerle de gelişmiş ve büyümüştür. Yeni açılan eğitim ve öğretim kurumlarında güzel sanatlara, edebiyata ve şiire ilgi duyan bir zümre yetişmiş, bunların maddî ve mânevî ilgisi sayesinde de sanat ve edebiyat faaliyetleri hızla gelişmiştir. Herat edebî muhiti bu sırada sadece Horasan ve Mâverâünnehir'in büyük merkezleriyle temaslarını sürdürmüyor, aynı zamanda İran, Irak, Tebriz ve İstanbul gibi kültür ve sanat merkezleriyle de münasebet halinde bulunuyordu.

Klasik Çağatay edebiyatı Şeybânîler'le Orta Asya'da, Bâbür ile de Hindistan'da olmak üzere iki sahada devam etmiştir.

Batu'nun kardeşlerinden Şeybân'a mensup prenslerin idaresindeki göçebe Özbekler XVI. yüzyılın başında Hârizm ve Mâverâünnehir'i, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlular hâkimiyetine son verdiler. Hüseyin Baykara'dan sonra eski önemini kaybeden Herat artık edebiyat ve kültür merkezi olmaktan da çıkmıştı. 1510 yılında Safevî hükümdarının Şeybânî Han'ı bozguna uğratıp öldürtmesinden istifade etmek isteyen Bâbür, Mâverâünnehir ve Hârizm'i Özbekler'den geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bâbür'ün Hindistan'a göç edip orada Türk-Hint İmparatorluğu'nu kurması ile Timurlular sülâlesi varlığını koruyabildi. Herat'ın önemini yavaş yavaş kaybetmesinden sonra Şeybânîler

idaresinde Semerkant, Buhara gibi şehirler yeniden önem kazandı. Devrin ilim adamları ve şairlerinin toplandığı bu şehirler önemli ilim ve kültür merkezleri haline geldi. Az da olsa göçebe Türk gelenekleriyle karışmış olmakla beraber Şeybânîler dönemi kültür ve medeniyetini de Timurlular devri medeniyetinin bir devamı saymak gerekir. Çağatay yazı dili ve edebiyatı Şeybânîler döneminde de devam ettirildi. Ancak bu yüzyılda ve özellikle Şeybânîler devrinde kültür merkezlerinde tanınmış şairlerin eserlerini Farsça yazdıkları ve Farsça yazanların Türkçe yazanlardan daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Daha önce Timurlular devrinde Yesevî dervişlerinin gayretleriyle özellikle halk tabakası arasında yaygın şekilde görülen hikmet tarzının, bu devirde bilhassa Şeybânî Han ve Ubeydullah Han tarafından bu tarz şiirler yazılmasından sonra kültürlü sınıf arasında bir moda halini almaya başladığı görülür. Bunda Çağatay şiirine hayranlık duyan Özbek hanlarının daha çok Yesevîliğin edebî geleneğine karşı gösterdikleri dinî bağlılığın da rolü vardır. Yine bu devirde Farsça'dan Çağatayca'ya çevrilen manzum ve mensur eserlerin çokluğu yanında daha önce Farsça yazılmış ilmî ve tarihî eserlerin Çağatayca benzerlerinin de yazılmaya başlanması dikkati çekmektedir. XVI. yüzyılda Çağatayca yalnız klasik şiir dili olarak değil kültür dili olarak da önemli bir gelişme göstermiş, bu dille divan tertip edenler çoğalmış, Nevâî ve Yesevî tarzı şiirlerden başka dinî, ahlâkî ve tarihî konularda manzum ve mensur birçok eser telif edilmiştir. Fuad Köprülü'nün "Türkler'in altın devri" şeklinde nitelendirdiği bu asırda Çağatay dili ve edebiyatı sadece Orta Asya'da hâkim olmakla kalmamış, bilhassa Nevâî ile Osmanlı ve Âzerî edebiyatları üzerinde de etkili olmuştur. Buna karşılık Osmanlı ve Âzerî edebiyatları da Çağatay sahasına aynı ölçüde tesir etmiştir. Hindistan'da Bâbür'le varlığını koruyan Çağatay edebî dili ve edebiyatı Bâbür'den sonra Kâmrân Mirza, Bayram Han gibi önemli şairlerle XVIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürebilmiştir. Bu devirde klasik Çağatay şiirini devam ettiren başlıca şairler Şeybânî Han, Muhammed Sâlih, Ubeydullah Han, Bâbür, Kâmrân Mirza ve Bayram Han'dır.

Çağatay Ulusu.Adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan alır. Çağatay Han'ın ölümünden sonra torunu Kara Hülâgû (1241-1246), daha sonra da oğullarından Yesü-Mengü (1246-1251) Çağatay hanı olmuşlardır. Bu dönemde Çağatay hanları Karakorum'daki büyük hanlığa karşı müstakil hareket edemediler. Nitekim 1251'de toplanan kurultayda Toluy'un oğlu Mengü'nün büyük han seçilmesiyle Kara Hülâgû tekrar Çağatay Hanlığı'nın başına getirildi; ancak aynı yıl ölümü üzerine karısı Ergene Hatun oğlu Mübârek Şah adına nâibe olarak ülkenin yönetimini eline aldı.

1259'da büyük kağan Mengü'nün ölümünden sonra kardeşleri Kubilay ile Arık-Buka taht mücadelesini sürdürürken Çağatay'ın torunu ve Baydar'ın oğlu Algu da Arık-Buka adına Türkistan'da faaliyet göstermeye başladı. Çağatay Hanlığı toprakları yanında Hârizm ve Afganistan'ı da ele geçiren Algu, Kubilay Han'ın da desteğiyle Batu Han zamanında Altın Orda'ya geçmiş olan Çu ve Yedisu havzalarını yeniden Çağatay Hanlığı topraklarına kattı. Bunun üzerine Ergene Hatun ile Mâverâünnehir hâkimi Mesud Yalvaç, Algu'yu Arık-Buka'ya şikâyet ettiler. Bu gelişmeler Algu'yu Arık-Buka'dan uzaklaştırırken Kubilay Han'a yaklaştırdı. Bu sırada Algu Ergene Hatun ile evlenip Mesud Yalvaç'ı da eski görevine iade etmek suretiyle meseleyi çözdü ve Çağatay hanı oldu (1260-1266). Bu sebeple Algu Çağatay Hanlığı'nın gerçek kurucusu kabul edilmektedir. Algu'nun 1266'da ölümünden sonra Ergene Hatun'un oğlu Mübârek Şah Çağatay hanı ilân edildi. Mübârek Şah Çağatay oğulları arasında İslâmiyet'i kabul eden ilk hükümdardır. Fakat aynı yıl içinde Kubilay Han tarafından desteklenen Çağatay'ın başka bir torunu Barak Han, Mübârek Şah'ı tahttan indirerek kendisini Çağatay hanı ilân etti (1266-1271). İslâmiyet'i seçerek Gıyâseddin lakabını alan Barak, büyük hanlık için Kubilay ile Kaydu arasındaki mücadele sırasında her iki tarafa karşı Çağatay Hanlığı'nın menfaatlerini korumaya çalıştı. 1269'da Talas ovasında toplanan kurultayda, hanlığın kuruluşundan beri bir iç mesele halinde devam eden "yerleşik-göçebe mücadelesi"ne geçici de olsa bir çözüm bulunabildi. Buna göre şehzadelerin bozkırdaki yaylak ve kışlaklarla yetinmeleri, ekili topraklardan sürülerini uzak tutmaları ve şehirlerin idaresine karışmamalarına karar verildi. Bu kurultayın ardından, Ögedey Han soyundan gelen ve daha sonraları Çağatay Hanlığı'ndan İli

havzasını alarak Kubilay'a karşı mücadele eden Kaydu, Çağatay Hanlığı üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurdu. Bu dönemde Barak Han'dan sonra Çağatay hanı olan Nikibey Han (1271-1274) ile Buka Timur Han (1274-1277) Kaydu'nun (ö. 1303) vasalı durumunda idiler. Barak Han'ın oğlu Tuva Han zamanında (1282-1307) Orta Asya'da Çağatay sülâlesinin hâkimiyeti yeniden kuruldu. Tuva Han'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Küncük Han (1307-1308) ve Taliku Han'dan (1308-1309) sonra 1309'da Tuva Han'ın oğlu Kebek'in (Köpek, Kobek) gayretiyle toplanan kurultayda Kebek'in ağabeyi Esen-Buka han seçildi (1309-1320).

Arık-Buka ve Kaydu'ya karşı verdiği mücadeleden sonra Çin ve Türkistan'da "Büyük Han" olarak tanınan Kubilay Han, Ceyhun nehrine kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Torunu ve halefi Kağan Timur ise Ögedey ve Çağatay oğulları üzerinde mutlak hâkimiyet kurdu. Bu mücadeleler Mâverâünnehir ve Türkistan'da ziraatın ve ticarî hayatın çökmesine sebep oldu. Esen-Buka Han'dan sonra Çağatay tahtına kardeşi Kebek Han (1320-1326) geçti. Kendisi müslüman olmadığı halde onun zamanında İslâmiyet Moğollar arasında yayıldı. Kebek Han, Buhara'nın güneydoğusundaki Nahşeb'i (Karşı) merkez olarak seçince ülkenin siyasî merkezi Yedisu bölgesindeki Cungarya'dan Mâverâünnehir'e kaydı. Kebek Han zamanında gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler kesilmiş ve bu sikkelere sonraları "kebekî" (köpekî, kobekî) denilmiştir. Ölümünden sonra kardeşleri İlçigiday ile Tuvâ Timur'un da aynı yıl içinde ölmeleri üzerine Kebek'in diğer kardeşi Tarmaşirin tahta geçti (1326-1334). Tarmaşirin İslâmiyet'i kabul ederek Alâeddin adını aldı ve İlhanlılar'a karşı Delhi Türk Sultanı Muhammed'le ittifak kurmak istedi. Bu dönemde Mâverâünnehir ile diğer İslâm ülkeleri arasındaki ticarî ve siyasî münasebetler gelişti. Ancak Tarmaşirin Han'ın Mâverâünnehir'de oturması ve İslâm ülkeleriyle dostluk bağlarını güçlendirmesi, atlı-göçebe hayatı sürdüren ve Moğol geleneklerine bağlı olan çevreler tarafından tasvip edilmedi. İbn Battûta'ya göre Çağatay hanının yılda bir defa doğuya, yani Çin ile komşu olan Almalığ şehrinin bulunduğu eyalete gitmesi âdettendi. Çünkü Almalığ devletin kuruluşundan beri başşehirdi. Halbuki Tarmaşirin Han dört yıl boyunca Almalığ'a gitmemişti. Bu yüzden Türkistan'da yeniden karışıklıklar çıktı ve Tarmaşirin tahttan indirilerek öldürüldü. İbn Battûta'nın da kaydettiği gibi İslâmiyet'in Çağatay Hanlığı'nda yayılması ve Tarmaşirin Han'dan destek görmesi üzerine Yedisu ve Cungarya'daki Moğol beyleri Tarmaşirin Han'ı tahttan indirerek eski Çağatay Hanlığı'nı yeniden canlandırmak istemişlerdi. Bu olay, Cengiz Han'ın geleneklerinin yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu gelişmelerden dolayı olmalıdır ki Mâverâünnehir'deki müslüman halk Moğol beylerine çad (haydut) adını vermiştir.

Tarmaşirin Han'ın öldürülmesinden sonra başlayan karışıklıklar otuz yıl devam etmiş, Çağatay Hanlığı, birisi yerleşik ve müslüman halkın çoğunlukta olduğu Mâverâünnehir, diğeri de atlı-göçebe unsurun hâkim olduğu ve Moğol geleneklerine bağlı Moğolistan kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Moğolistan kolunun merkezi yeniden İli havzasına taşınmış, Mâverâünnehir kolu ise Karşı şehrini merkez yapmıştır. Müslüman kolun başına Cenkşi Han (1335-1337), Bozan Han (1337-1338) ve Yesü-Timur (1338-1340) geçmiştir. Birliğin sağlanamaması yüzünden gerek içeride gerekse dışarıda devleti tehdit eden meseleler halledilememiş, devlet içinde Türkmen beylerinin nüfuzu her geçen gün artmıştır. Kazan Timur Han (1343-1346), Türkmen beylerinin desteğiyle hanlığını korumuşsa da yine onların isyanı sonucu tahttan indirilerek öldürülmüştür. Bu tarihlerde Mâverâünnehir'e hâkim olan batı kolu Türkmen beylerinin idaresine girdi. Daha sonra bu Türkmen beyleri arasında en nüfuzlusu olan Emîr Kazgan, Çağatay soyundan olmadığı halde devletin başına geçti. Emîr Kazgan zamanında (1346-1358) Çağatay Hanlığı'nın Mâverâünnehir kolu içerisinde Türk nüfuzu daha da arttı. Emîr Kazgan atlı-göçebe hayatını yerleşik hayata tercih etmiş olmalı ki kış mevsimini Ceyhun nehri boylarında, yazı ise Balçuan dağlarında geçirmeye başladı ve yerleşik halkın arazisine zarar verdirmediği için onların da sevgisini kazandı. Nitekim yerine geçecek olan oğlu Abdullah, babasından izin almadan Hârizm üzerine bir akın yaparak Hârizmliler'den 200 tuman kurtuluş akçesi alınca Emîr Kazgan oğlunu şiddetle azarlamıştır. Emîr Kazgan'ın ölümünden sonra Doğu Çağatay Hanı Tuğluk Timur Mâverâünnehir'i işgal etti. Emîr Kazgan'ın yerine

geçen oğlu Emîr Abdullah'ın (1358-1359) Semerkant'ı başşehir yapması iyi karşılanmadı ve tahttan indirildi. Birkaç yıl süren karışıklıktan sonra hâkimiyet Emîr Kazgan'ın torunu Emîr Hüseyin'e geçti ve Timur Hüseyin ile iş birliği yaparak Tuğluk Timur'u bölgeden uzaklaştırdı. Daha sonra Hüseyin'i de bertaraf edip 1370'lerde Mâverâünnehir'e fiilen hâkim oldu. Onun ve Timurlu hânedanının tayin ettiği Çağatay prensleri, ayrıca Ögedey soyundan gelen bazı emîrler IX. (XV.) yüzyıla kadar ismen hükümdar olarak kaldılar. Timurlular 1448'de Mâverâünnehir'i istilâ edince artık bunların isimlerinden de bahsedilmez oldu.

Sonuç

Çağatay Edebiyatı, 15. ve 16. yüzyıllarda Orta Asya'da, özellikle Timurlular Devleti döneminde gelişmiş bir Türk edebiyatı koludur. Bu edebiyat, Çağatay Türkçesi denilen dilde yazılmış eserlerle tanınır ve Türk-İslam kültürünün önemli bir parçasını oluşturur.

Çağatay edebiyatının en tanınmış isimleri Ali Şir Nevai ve Hüseyin Baykara'dır. Özellikle Ali Şir Nevai, bu dönemde şiir ve nesir türlerinde eserler vererek Çağatay Türkçesi'nin edebi bir dil olarak gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Edebiyat, destansı anlatılar, aşk hikayeleri ve dini içeriklerle zenginleşmiştir ve sonraki dönem Türk edebiyatlarını da etkilemiştir.

Karaçuları Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı ve İlhanlı Hanlığı'nda oynadıkları roller vasıtasıyla tanısak da onların varlığı, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş evrelerine kadar gitmektedir. Başlangıç devirlerinde yalnızca danışma rollerini üstlenmekle birlikte Cengiz sonrası kurulan hanlıklarda yasanın koruyucu misyonunu üstlenmiş ve hanlar üzerindeki etkilerini arttırmışlardır. Özellikle Türkistan'da kurulan Çağatay Hanlığı'nın ilk devirlerinden itibaren etkin rol oynayarak kendi nüfuz bölgelerini oluşturmuş ve bölge siyasetinde etkin hale gelmişlerdir. Çağatay Hanlığı'nın Doğu (Moğul Ulusu) ve Batı (Çağatay Ulusu) olarak bölünmesi sonucu oluşan otorite boşluğunda, Karaçular güçlerini arttırarak Cengiz soyuna mensup kendi adaylarını tahta oturtmuşlardır. XIV. yüzyılın ilk yarısında yine bir Karaçu tarafından tahta çıkarılan Tuğluk Timur, Müslüman olmuş ve emsallerinin aksine merkezileşme girişimleri Karaçuları sindirmiştir. Ayrıca Tuğluk Timur'un Müslüman olmasıyla birlikte Moğul Ulusu'nda İslam hızla yayılmıştır. Ancak Tuğluk Timur'un merkezileşme girişimlerinden nasibini alan Emir Kamerüddin, onun ölümünden hemen sonra 18 varisini katletmekle kalmamış, aynı zamanda kendisini han ilan etmiştir. Cengiz soyuna mensup olmayan Emir Kamerüddin'in hanlık ilanı, bölgedeki kargaşa ortamını alevlendirmekle beraber Karaçular ve kabileler tarafından gaspçı olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Bu durum Cengiz Yasası'nın bölge ve kabileler üzerinde tesirinin ne denli olduğunu açıkça göstermektedir. Diğer yandan iktidarını meşru temeller üzerine kuran Emir Timur, Moğul Ulusu'nun içerisinde bulunduğu kaotik ortamdan istifade etmek ve gaspçı Emir Kamerüddin tahttan indirme maksadıyla bölge üzerine seferler düzenlemiştir. Emir Timur'un neredeyse 20 yıl boyunca düzenli aralıklarla icra ettiği bu seferler, rakibi Emir Kamerüddin'in gücünü kırarken aksine onun kısa zamanda büyük bir imparatorluk kurabilmesine katkı sağlamıştır. Bu sırada Emir Kamerüddin'in yeğeni Emir Hudaydad, yaklaşık 25 yıl süren kargaşa ve fetret devrinden sonra Tuğluk Timur'un son oğlu Hızır Hoca Han'ı tahta oturtmuştur. Selefinin aksine Hızır Hoca Han, batıda Emir Timur ve doğuda Ming Hanedanı arasında denge ve barış politikası uygulamıştır.

KAYNAKÇA

AUBIN, J. (1976). "Le Khanat de Cagatai et le Khorassan (1334-1380)", *Turcica*, VII/2: 16-60.

BARTHOLD, V., V. (1981). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (haz. Hakkı Dursun Yıldız),* İstanbul.

BOSWORTH, C. E. (1980). *İslam Devletleri Tarihi.* İstanbul: Oğuz Yayınevi.

CANPOLAT, M. (2002). "Çağatay Dili ve Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. VIII: 769-776.

CÜVEYNÎ, A., *M. Târîẖ-i Cihângüşâ (nşr. Mirza M. Kazvînî),* I-III, Leiden-London.

DEVLET, N. (1988). "Çağatay Devleti". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX. İstanbul.

ERASLAN, K. (1986). "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebî Dilinin ve Edebiyatının Teşekkülü", *Büyük Türk Klâsikleri,* İstanbul. III: 59-62.

FEHMÎ, A., A. (1981). *Târîẖu'd-Devleti'l-Moġūliyye fî Îrân.* Kahire.

İNAN, A. (1992) "Çağatay Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. III: Edebiyat, Ankara: TKAE Yayınları, , s. 80-102.

KÖPRÜLÜ, F. (1945). "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*. III: 270-323.

TÜRK DÜNYASINDA ALİ ŞİR NEVAİ'NIN YERİ VE ÖNEMİ

Lyazzat ALİEVA*

Özet

Ali Şir Nevai, Türk edebiyatının gelişimine büyük katkılarda bulunmuş, Türkçeyi edebî bir dil olarak savunmuş ve geliştirmiştir. "Muhakemetü'l-Lügateyn" adlı eseri, Türkçe ile Farsça'nın karşılaştırıldığı önemli bir dil çalışmasıdır. Diğer önemli eserleri arasında "Hayretü'l-Abrar", "Ferhat-Nâme" ve "Leyla vü Mecnun" gibi manzum hikâyeler bulunmaktadır. Nevai'nin eserlerinde aşk, doğa, tasavvuf ve ahlaki değerler gibi temalar sıkça işlenmiştir. Şiirlerinde derin anlam ve tasvir gücü bulunmakta, didaktik bir yaklaşım sergileyerek okuyucularını düşündürmeyi amaçlamıştır. Ali Şir Nevai, Türk edebiyatında bir dönüm noktası olarak görülmüş ve eserleriyle sonraki kuşak şairleri üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Çağatay yazı dilinin edebî bir dil olarak gelişmesinde önemli katkıları bulunmuş ve edebiyat tarihinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Bu çalışmada Çağatay Edebiyatının en büyük temsilcisi sayılan ve Türk dili için büyük bir anlam taşıyan Ali Şîr Nevâî'nin hayatı, sanatı, eserleri ve Türkçeye yapmış olduğu katkıları ayrı ayrı ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şîr Nevâî, Çağatayca, Çağatay yazı dili, Çağatay Edebiyatı.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF ALI ŞIR NEVAI IN THE TURKISH WORLD

Abstract

Ali Şir Nevai made significant contributions to the advancement of Turkish literature, advocating for and advancing the status of Turkish as a literary language. His work, entitled "Muhaqamatul-Lugateyn," represents a significant contribution to the field of linguistics, offering a comparative analysis of Turkish and Persian. Additionally, he is the author of several deconstructed stories, including "Hayretü'l-Abrar," "Ferhat-Name," and "Leyla vü Majnun." Themes pertaining to love, nature, Sufism, and moral values are recurrent in Nevai's oeuvre. His poems are imbued with profound meaning and descriptive power, and he sought to prompt reflection in his readers through the use of a didactic approach. Ali Şir Nevai is regarded as a pivotal figure in the history of Turkish literature, having made a significant and enduring impact on subsequent generations of poets with his works. He has played a significant role in the acceptance of the Turkish language as a literary language and has left an indelible mark on the annals of literary history. In Turkish, this study will undertake a comprehensive examination of the life, art, works, and contributions of Ali Şir Nevai, a figure of immense importance to Turkish literature due to his pioneering role in the establishment of Çağatay Literature.

Key Words: Ali Şîr Nevâî, Chagatai, Chagatai written language, Chagatai Literature.

* Öğr. Gör., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ünivesitesi, KAZAKİSTAN; ORCID: 0000-0002-7869-1513; lyazzat.aliyeva@ayu.edu.kz

Giriş

Yalnız Çağatay Edebiyatının değil bütün Türk Edebiyatının en büyük ediplerinden olan Ali Şîr Nevâî, H. 17 Ramazan 844 / M. 9 Şubat 1441-42 yılında Herat'ta doğmuştur. Aslen Uygur Türklerinden olan babası Gıyâsü'ddîn Kiçkine Bahşı ya da Kiçkine Bahadır, Horasan hâkimi Sultan Babur'un hizmetinde bulunmuştur. Anne tarafından dedesi Ebu Sa'îd Çisek de Hüseyin Baykara'nın dedesi Mirza Baykara'nın beylerbeyliğini yapmıştır. Bu nedenle Nevâî'nin çocukluğu, Hüseyin Baykara ile birlikte geçmiş ve birlikte eğitim görmüşlerdir. Nevâî'nin ataları Timur ve Timuroğullarının saraylarında görev yapmış asilzadelerdir. Nevâî de bu nedenle sarayda doğmuş ve Timurlu şehzadelerinden Hüseyin Baykara'nın en yakın arkadaşı olmuştur. Hüseyin Baykara ile dostluğu ömür boyu devam etmiştir. Bu dostluğa aşırı değer veren Hüseyin Baykara kardeşi Derviş Ali Beg ile Hüseyin Baykara'yı süt kardeş sayarak onlara "kökeltaş" demiştir. 1447'de Sultan Şahruh'un vefatıyla Herat'ta kargaşa çıkınca, babası Kiçkine Bahadır küçük oğlu Ali Şîr'i de yanına alarak Irak'a gitti. Bu yolculuk sırasında Temür'ün tarihçisi Şerefüd-din Ali-Yezdi'yi tanıdığını önemli bir hatıra olarak kaydeden Nevâî'nin Ebu'l-Kasım Babur'un tahta geçtiği 1452 yılına kadar Herat dışında yaşadığını anlamaktayız. Nevâî'nin babası Kiçkine Bahadır da Ebul-Kasım Babür zamanında onun önemli hizmetlerinde bulunmuştur. Kısa bir dönem Nevâî'yi Herat'ta bırakarak' Sebzevar şehrini idare eden Kiçkine Bahadır daha sonra yine Nevâî'yi Herat'ta bırakıp memur olarak Astarabat'a gitmiştir. Nevâî on beş yaşına geldikten sonra süt kardeşi Hüseyin Baykara ile Ebu'l-Kasım Babur'un hizmeti altına girmişlerdir.

Ebu'l-Kasım Babür Ali Şîr'le olan münasebetini babasının ölümünden sonra da kesmemiştir. Meshed'e giderken Ali Şîr'i de beraberinde götürmüştür. Babür 1457'de Meshed'de ölünce Hüseyin Baykara Merv'e dönmüştür. Ali Şîr ise Meshed'de kalarak tahsiline devam etmiştir. Babür'ün ölümüyle hâmisiz kalan Ali Şîr, Timurlular'ın kuşçu emirlerinden Seyyid Hasan Erdeşir'den yardım ve ilgi görmüştür. Yine bu sıra Şeyh Kemâl-i Tevbetî ile görüşüp ondan feyz almıştır. Babasının vefatı üzerine Herât'a dönen Ali Şîr, Ebû Sa'îd Mirzâ'nın hizmetine girmiştir. Ancak Hüseyin Baykara'yla olan yakınlığı sebebiyle Ebû Sa'îd Mîrzâ'nın hizmetinde fazla kalamayıp ayrılmıştır. Herât'tan Semerkand'a giderek orada Hâce Fazlu'llâh Ebû Leysî hankahına intisap ederek iki sene derslere devam etmiştir.

Ali Şîr Nevâî, Semerkant'ta kaldığı dönemlerde çok yoksulluk çekti. Semerkand'da vali ve ileri gelenlerin onu himaye ettikleri, Semerkandlı, Ferganalı, Taşkentli ve Buharalı âlim ve şairlerle dostluklar kurduğu, onun sanat hayatında bu çevrenin büyük tesir yaptığı hakkında Handemir'in "Mekârimü'l-Ahlâk" adlı eseriyle şairin "Mecalisü'n-Nefâis" adlı eserinde kımetli bilgiler mevcuttur. Nevâi, bu sebeple Semerkand'daki hayatını bir ömür boyu unutmamıştır. Semerkand'dan çıkan meşhur tarihçiler Abdurrezzak Semerkandî, Devletşah gibi çok sayıda âlim, şair ve sanatçının yetişmesinde yardımcı olmuştur.

Edebî Kişiliği

Ali Şîr Nevâî, edebi hayata henüz çok küçük denilecek bir yaşta adım atmış ve gazeller kaleme almaya başlamıştır. Nevâî'nin edebiyata olan bu ilgisinin onun aile ortamıyla ve içinde bulunduğu toplumla büyük oranda ilgisi olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Fakat hepsinden ötesi onun genlerinde olan şairlik yeteneğinin de bu derece üstün bir edebiyat adamı olmasında büyük katkıları vardır. Nevâî'nin edebiyata olan ilgisinin başlamasında öncelikle babasının ve dayılarının, daha sonra da yetiştiği dönemdeki toplumun yapısının rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Şiire meyletmesinde de hece vezniyle şiirler söyleyen babası Kiçkine Bahadır'ın, Kâbilî mahlasıyla şiirler yazan dayıs Mîr Saîd'in, Mîr Sa'îd'in oğlu Sabuhî mahlasıyla şiirler yazan Mîr Haydar'ın, Garîbî mahlasıyla şiirler yazan Muhammed Ali'nin etkisi vardır. Ayrıca babasının ölümünde sonra Nevâî'nin koruyucusu olan, Türkçe şiirleri de bulunan Sultan Ebu'l-Kasım Babur ile Kalender mahlasıyla şiirler yazan ve Lütfî'yi okuyup onu örnek almasını telkin eden Hasan Erdeşir'in rolleri büyüktür.

Nevâî, çok büyük bir şair, tezhip, hat sanatlarından anlayan ve ilgilenen bir sanatkar, birçok besteleri olan bir musiki-şinastır. Nevâî, Mecālisü'n-Nefāis adlı şuara tezkiresinde, aruzla ilgili bilgileri, Derviş Mansur adlı bir şairden, musiki ile ilgili bilgileri de Hoca Yusuf Burhan'dan öğrendiğini nakleder. Kısacası Nevâî'nin bu kadar yetkin bir sanat adamı olmasında kendi yetenekleri kadar çevresindeki insanların da etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Nevâî sanatçılığının oluşumuyla alakalı bu bilgileri yukarıda görüldüğü gibi kaleme aldığı eserlerinde de bizzat belirtmiştir.

Ali Şîr Nevâî, manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay Edebiyatı'nın değil bütün Türk Edebiyatı'nın önde gelen simalarındandır. Türkçe eserlerinde Nevâî ve Farsça şiirlerinde Fânî olmak üzere iki mahlası olmuştur. Ali Şîr'e tesir edenlerin başında İran'ın büyük mutasavvıflarından Abdurahman-ı Câmî gelmektedir. Câmî'ye olan hayranlığı ve fikirlerine duyduğu hürmet onun Câmî'nin mensup olduğu Nakşibendiyye tarikatına girmesine sebep olmuştur. Bunların dışında Attar, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî ona tesir eden belli başlı şairler arasındadır. Nevâî'ye yazdığı Türkçe şiirlerden dolayı "zü'l-lisâneyn" de demişlerdir. Ali Şîr Nevâî, Meşhed'de İmam Rızâ Medresesi'nde okurken pek çok İranlı âlim ve şairle tanışmış, birçoğundan da ders almıştır. Bunlar arasında Kemal Türbetî ve Arp aruzunun üstadı sayılan Derviş Mansûr da vardır. 1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şîr, burada Ebû Said Mirza'nın hizmetine girdiyse de ondan ilgi göremeyince Semerkant'a gitmiş ve Hâce Celâleddin Fazlullah Ebü'l-Leysî'nin medresesine devam etmiştir. Arkadaşı Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar Semerkant'ta kalmıştır. Hüseyin Baykara sultan olunca dostu Ali Şîr Nevâî'yi yanına almış ve devlet işlerinde görevlendirmiştir. Nevâî, şairliğini Herat'ta devlet adamlığı kimliğiyle beraber en iyi şekilde sürdürmüştür (Bulut, 2017).

Türkçeye Hizmeti

Ali Şîr Nevâyî, Türklüğüyle daima gurur duymuş, Türk kültürüne, Türk diline ve Türk tarihine olan saygı ve hayranlığını her fırsatta dile getirmiştir. Bu bakımdan, yaşadığı dönemde, Türk devlet adamlarının, Türk münevverinin ve özellikle genç şairlerin Farsça konuşup yazmalarını, Türk dilinin geleceği açısından olumsuz bir gelişme olarak görmüştür. Bu tutumun doğru olmadığını kuru bir nasihatle anlatmak yerine Türkçenin Farsçadan daha zengin ve işlek bir şiir dili olduğunu açıkça ispat eden bir eser kaleme almıştır. 1499'da yazdığı bu esere "Muhakemetü'l-Lügateyn" (İki Dilin Karşılaştırılması) adını vermiştir. O, Muhakemetü'l-Lugateyn'i yazma gerekçesini şöyle açıklar:

"Öyle sanıyorum ki Türk münevverine hakkını iade ettim. Kendi öz dillerinin nasıl bir dil olduğunu anladılar ve Farsça söyleyenlerin Türkçeyi küçümseyen sözlerinden kurtuldular. Umarım ki, Türk şairleri, benim bu gizli hakikati ortaya koymaktaki gayemi anlarlar ve beni hayır dua ile yad ederler. İşte o zaman ruhum şad olur." (Levend, 1968, s. 216-217).

Ali Şîr Nevâyî, gençlik yıllarında edebî geleneğe uyarak Farsça şiirler de yazmıştır. Ancak o, Türkçenin gücünü ve güzelliklerini keşfettikten sonra, birçok eserinde Türkçenin üstünlüğünü dile getirmiştir:

"Türk dilinin gerek kavram zenginliği gerekse ahenk yönüyle Farsçadan çok daha üstün ve işlek bir dil olduğu herkesçe bilinmiyordu. Türk dilinin bu özellikleri örtülü kalmıştı, böyle bırakıldığı için neredeyse unutulmak üzere idi.

Gençlik yıllarımda ben de şiire ve edebiyata İlgi duymaya başlamıştım. Ruhumda birtakım pırıltıların sıcaklığını hissediyordum. Bu yıllarda bir şeyler yazmaya çalışıyordum ama gelenekten kopamadığım için ben de herkes gibi Farsça yazıyordum. Biraz daha ayrıntılı düşünmeye başladığımda Ulu Tanrı ruhuma ve gönlüme incelik ve hassasiyet ihsan etti. Yaratılışım itibariyle bayağılıktan ve çirkinlikten uzak durmaya, iyiyi ve güzeli sevmeye başlamıştım. İşte o zaman ana dilim Türkçe üzerine düşünmeğe koyuldum. Türkçenin mana derinliklerine dalınca gözlerime on sekiz bin âlemden daha yüksek bir âlem göründü. Bu âlemin

güzelliklerle süslenmiş gittikçe enginleşen göğü, dokuz gökten daha üstündü. Bu güzellikler ve erdemler; hazine incilerinden, yıldızlardan daha parlaktı. Bu âlemin bahçelerine daldım; gülleri güneşler gibiydi. Bu âlemin her tarafında gözlerin göremediği, kimsenin dokunamadığı hazineler vardı. Amma bu tılsımlı hazinenin yılanları çok korkunç, bu güllerin dikenleri pek yamandı, bu hakikatleri görünce şöyle dedim: Demek ki bizim Türk şairleri bu korkutucu, ürkütücü tılsımlardan ve derinliklerden korktukları için Türkçeyi bırakıp geçmişler Ben bu tılsımlı âlemden korkmadım, yılmadım; düşüncemden vazgeçmedim, mesaimi verdim, zorluklarla savaştım ve her güçlüğü yendim. Türkçenin geniş ufuklarında şaha kalkan ilham atını koşturdum; sonsuz enginliklerinde hayal kuşunu uçurdum. Bu eşsiz hazineden değer biçilmez inciler, pırlantalar aldım. Gönlüm bu gül bahçesinin güzel kokularıyla coştu, gözlerin görmediği, cana can katan güzellikte çiçekler derledi." Sözleriyle ifade etmektedir.

Manzum Eserleri

"Divan": Nevai'nin en önemli şiir koleksiyonlarından biridir. Farklı konularda yazılmış gazel ve kasideleri içerir.

Daha çocuk denecek bir yaşta şiirler kaleme almaya başlayan ve bunları daha da geliştirerek yazmaya devem eden Ali Şîr Nevâî, bu şiirlerini birbirinden farklı yedi divanında toplamıştır. İlk gençlik yıllarındaki şiirleri ise başkaları tarafından bir divanda toplanmıştır. Nevâî'nin bir adet de Farsça divanı vardır. Tüm bunların hepsi bir araya geldiği zaman Nevâî'nin toplamda dokuz divanı vardır diyebiliriz.

"Hayretü'l-Abrar": Tasavvufi bir eser olan bu manzum eser, ahlaki ve dini temaları işler.

Ali Şîr Nevâî, bu eserini Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrâr isimli eseri, Emir Hüsrev'in Matla'ul-Envâr isimli eseri ve Câmî'nin de Tuhfetü'l-Ahrâr isimli eserine nazire olarak 1483 (888) yılında kaleme almıştır. Nevâî eserini aruz kalıbının "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazmıştır. 4000 civarı beyitten oluşan mesnevi, iki kısım olarak altmış dörder bab şeklinde dizayn edilmiştir. Eserin ana merkezi yirmi makaleden oluşan ikinci kısmıdır. Hayretü'l-Ebrâr, Parsa Şemsiyev tarafından 1958-1960 yılları arasında Taşkent'te yayımlanmıştır.

"Ferhat-Nâme": Aşk temasını işleyen bir manzum hikayedir. Ferhat ile Şirin'in efsanevi aşkını anlatır.

"Leyla vü Mecnun": Türk edebiyatının klasik aşk hikayelerinden birini konu alan bu eser, Leyla ile Mecnun'un trajik aşkını işler.

Nevâî'nin Leylâ vü Mecnûn'u Nizami ile Hüsrev-i Dehlevi'nin aynı addaki eserlerinden hareketle yazılmıştır. 38 bölümden oluşan eser, 3622 beyittir. Nevâî bu eserini oluştururken konuyu İran edebiyatında ilk defa ele alan Nizami'den ve de konuyu ikinci kez ele alan Hüsrev-i Dehlevi'den aynı oranda faydalanmıştır. Eser aruzun "mef'ûlü mefâilün feûlün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Nevâî, sonradan rivayete göre efsâneye dönüştürülen bu aşk hikâyesini, yüksek bir sanat ve zevkle Türkçe ve Türk ruhuyla işlemiştir.

Mensur Eserleri

"Muhakemetü'l-Lügateyn": Türkçe ve Farsça'nın karşılaştırıldığı bir dil çalışmasıdır. Nevai, bu eserinde Türkçenin edebi bir dil olarak değerini savunur.

Muhâkemetü'l-Lügateyn, Ali Şîr Nevâî tarafından 4 Aralık 1499 (905) yılında Türkçe ile Farsça'nın dil imkanları yönünden karşılaştırılması amacıyla yazılan ve Türkçenin Farsça'dan daha üstün bir dil olduğunu gösteren eseridir. Nevâî, eserini 58 yaşında olgun bir şair ve devlet adamı olarak yazmıştır. Eserin ana konusu bazı bakımlardan Türkçenin Farsça'dan daha üstün bir dil olduğunu göstermektir. Bu eser Nevâî'nin milli dil bilincine sahip şuurlu bir Türk

milliyetçisi olduğunu gösterir. Ayrıca bu eseri Nevâî gibi iki dili de kullanmış, iki dille de eserler vermiş bir şairin objektif bir bakış açısıyla oluşturmuş olması eserin değerini daha da artırmaktadır. Çünkü Nevâî bu eseri ömrünün sonlarına doğru usta bir şair olarak oluşturmuştur. Nevâî'nin eserini değerlendirirken, kanı kaynayan genç bir milliyetçinin kaleme aldığı eser olarak değil, iki dilin de tüm imkanlarını, edebi sınırlılıklarını iyi bilen olgun bir sanatçının kaleme aldığı bir eser olarak değerlendirmek gerekmektedir. Nevâî, kuru bir dil milliyetçiliği yapmayacak kadar kendini iyi yetiştirmiş bir şairdir. Onun müsvedde kâğıdı olarak hazırladığı notları bile günümüzde kolaylıkla edebiyat ödülleri alabilecek kalitede ve başarıdadır. "İki dilin muhakemesi" esasına dayanan eser Divânü Lügâti't-Türk'ün aksine Arapça-Türkçe çevresinde değil, Türkçenin karşısında Farsça göz önünde tutularak yazılmıştır. Yine Divânü Lügâti't-Türk'ün yazılış gayesi olan Türkçenin Arapçayla "at başı gittiğini" ispatlamak için değil, çok daha iddialı olarak dillik delillerle Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü gözler önüne sermek için kaleme alınmıştır. Bu durum gösteriyor ki Divânü Lügâti't-Türk, Türk dilinin diğer dillere denk olduğunu göstermek amacıyla yazılan bir eserken, Muhâkemetü'l-Lügateyn, Türk dilinin diğer dilleri geride bıraktığını göstermek için yazılan bir eserdir.

"Süheyl ü Nevbahar": Bu eser, bir manzum hikaye olup, aşk, dostluk ve insan ilişkileri üzerine derin düşünceler içerir.

Diğer Eserleri

"Mecalisü'n-Nefais": Bu eser, tasavvuf ve ahlak üzerine yazılmış makalelerden oluşmaktadır. Nevai, bu eserde tasavvufi düşüncelerini ve ahlaki değerlerini dile getirir.

Türk dili alanında yazılan ilk şuara tezkiresi olması hususuyla önem kazanan eser, 1491-1492 (897) yıllarında kaleme alınmıştır. Nevâî bu eserini Câmî'nin Bahâristân ve Devletşah'ın Tezkiretü'ş-Şu'arâ isimli tezkirelerini örnek alarak oluşturmuştur. Nevâî, onlar gibi eserini 8 bölüme ayırmıştır ve her bölüme de "meclis" ismini koymuştur. Nevâî bu eserinde son meclis olan sekizinci meclisi tamamen Sultan Hüseyin Baykara'ya ayırmıştır. Nevâî bu mecliste Sultan'ın sadece şiirlerine yer vereceğini belirtmiştir. Ayrıca Nevâî eserinde meclislere göre Türkçe yazan şairlere de yer vermiştir.

"Gülşen-i Raz": Tasavvufi bir eser olan bu kitap, insanın manevi yolculuğunu anlatır.

Edebi Üslubu ve Temaları

Nevai'nin eserlerinde genellikle aşk, doğa, tasavvuf, ahlaki değerler ve insan ilişkileri gibi temalar öne çıkar. Üslubu, zengin tasvirler ve derin anlamlarla doludur. Şiirlerinde duygu ve düşünceleri ustaca bir biçimde ifade etmiştir.

Ali Şir Nevai'nin eserleri, Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir ve onun edebi mirası, sonraki kuşaklara ilham vermeye devam etmektedir.

Türk Dünyasında Ali Şir Nevai'nın Önemi

Ali Şir Nevai, Türk dünyasında birçok açıdan önemli bir figürdür. Nevâî'nin Türkçeye yapmış olduğu en büyük katkı dilin yapıcı gücünden faydalanarak, milli birliği kurmaya çalışmasıdır. Bu milli birliğin ilk halkası da milli dil bilincini oluşturmak olduğu için, Nevâî, insanların kalplerine milli bir dokunuş yapmıştır. Nevâî, "Fars dil ve edebiyatının o devir Türkleri üzerindeki müthiş manevi nufuzunu görmekle beraber, yapmak istediği işin büyüklüğünden ve zorluğundan korkmamış, her mevzua, her nev'e ve her şekle ait zengin ve kıymetli örnekler vermek suretiyle, Çağataycanın Farsça ile muvaffakiyetle rekabet edeceğini anlatmıştır." Ve yine Nevâî "devamlı ve müthiş bir edebî faaliyet sayesinde, Çağataycanın sade bir kla sik şiir dili değil, nazım ve nesrin her nev'ini, her şeklini ifade kudretine malik ve Farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili olduğunu parlak misaller ile" göstermiştir

Nevâî, Fars dilinin etkin olduğu bir dönemde zoru başarmıştır ve Türkçe ile edebiyat yapmanın bir Türk için ne kadar değerli olduğunu göstermiştir. Nevâî sayesinde Türkçe düşünen, Türkçe yazan, Türkçe okuyan kesim artarak devam etmiştir. Nevâî etrafında toplanan bu güç sayesinde kendi dönemine kadar diğer dünya edebiyatları karşısında tutunamayan Türk edebiyatını parlatmıştır.

Ali Şîr Nevâî'nin Türk diline sağlamış olduğu en büyük katkı hiç şüphesiz Muhakemetü'l Ligâteyn isimli ünlü eseridir. Nevâî'nin bu eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırmasının ve Türkçenin üstünlüğünü ortaya koymasının siyasi sonuçları da olmuştur. O dönemde Fars dilinin akımına kapılan bir topluluğa kendi dillerinin, peşine düştükleri Fars dilinden daha üstün olduğunu göstermek büyük bir olaydır. Bunu gören ve anlayan halk tekrar dört elle Türk diline sarılmıştır ve Türk dili belki de yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı bir dönemi alnının akıyla sorunsuz bir şekilde atlatmıştır. Yetiştirdiği şairlerin de çalışmalarıyla Türk dili dünya dilleriyle kendini kıyaslama imkânı bulmuştur. Kendini dünya dilleriyle kıyaslama imkanı bulan Türk Dili, Ali Şîr Nevâî'nin katkılarıyla beraber dünya dillerinden daha üstün bir dil olduğunu fark etmiştir (Coşgun, 2021).

Sonuç

Sonuç olarak, Ali Şir Nevai, Türk dünyasında hem edebi hem de kültürel açıdan derin bir etkiye sahip olup, eserleri ve düşünceleriyle Türk edebiyatının ve kültürünün gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Onun hayatı ve eserleri, Türk dilinin zenginleşmesine, edebi geleneklerin gelişmesine ve kültürel kimliğin güçlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. İşte Ali Şir Nevai'nin önemi ve mirası üzerine bazı sonuç noktaları:

Türk dünyasında eserleri geniş bir etki alanına sahiptir. Nevai'nin düşünceleri, sadece Türk kültürü içinde değil, aynı zamanda Farsça konuşulan bölgelerde de yankı bulmuştur. Sanatçıları ve şairleri destekleyerek, edebi bir çevre oluşturmuş ve kültürel etkileşimi teşvik etmiştir. Günümüzde, Nevai'nin eserleri Türk edebiyatı ve kültürü üzerine yapılan araştırmalarda önemli bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Türk dünyasında kültürel kimliğin bir sembolü haline gelmiş, onun düşünceleri ve eserleri, sonraki nesillere ilham kaynağı olmuştur. Nevai'nin etkisi, yalnızca kendi döneminde değil, sonraki kuşakların edebi çalışmalarında da hissedilmiştir. Onun eserleri, Türk edebiyatının klasik eserleri arasında yer almakta ve yeni nesillere ilham vermeye devam etmektedir.

Ali Şir Nevai, Türk edebiyatının ve kültürünün temel taşlarından biri olarak, hem tarihsel hem de çağdaş bağlamda önemli bir yere sahiptir. Eserleri ve düşünceleri, Türk milletinin kültürel mirasının vazgeçilmez bir parçasıdır

KAYNAKÇA

AKAR, Ali (2012). *Türk Dili Tarihi (5.Baskı)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ALİLİ, A. "Ali Şir Nevâî'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri". Üsküp (https://www.academia.edu/5298992)

BULUT, S. (2017). "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili'ne Katkıları". *Asya Studies"* 1(1): 23-41.

COŞGUN, G. (2021). "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirin-Ferhad U Şirin Mesnevileri ve Asıl Kahraman Olarak Ferhad". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/2: 419-454.

ERASLAN, K. (1993). *Mîzânu'l-Evzân*. Ankara: TDK Yayınları.

KAYA, Ö. (1996). *Alî Şîr Nevâyî, Fevâdiyü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yayınları.

LEVEND, A. S. (1965), *Ali Şîr Nevâî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Ankara: TDK Yayınları.

KUT, G. "Ali Şir". *İslam Ansiklopedisi* (https://islamansiklopedisi.org.tr.l

ŞAVK, Ç., Ü. (2011). *Ali Şir Nevayi, Leylî vü Mecnun*. Ankara: TDK Yayınları.

SÜLEYMAN, H. (1968). *Ali Şir Nevâyî İlk Divan*. Taşkent: Fen Neşriyatı.

TURSUNOV, Y. (2021). *Ali Şir Nevâyî, Muhakemetü'l-Lugateyn*. Taşkent: Fen Neşriyat.

YILDIRIM, T. (2006). "Ali Şir Nevayi'nin Eserlerinde Yakın Dostu Hüseyin Baykara". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi.* 3/(3):100-107.